انتشارات دانشگاه تهران
۹۸۴/۲
چاپ چهارم

زندگانی شاه عباس اول

مجلد دوم

خصوصیات جسمی، روحی، اخلاقی و ذوقی او

نصرالله فلسفی

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

زندگانی شاه عباس اول

جلد دوم

انتشارات دانشگاه تهران

شمارهٔ ۹۸۴/۲

گنجینهٔ تحقیقات ایرانی

شمارهٔ ۹-۲

تهران ۱۳۴۷

زندگانی شاه عبّاس اوّل

مجلد دوم

خصوصیّات

جسمی، روحی، اخلاقی و ذوقی او

تألیف

نصرالله فلسفی

استاد دانشگاه تهران

چاپ اول خارج از دانشگاه
چاپ دوم » »
چاپ سوم ۱۳۴۴

KASHMIR UNIVERSITY
LIBRARY
Acc. No 89863
Date
92(55)
N186Z

شمارهٔ مسلسل ۱۳۴۶
چاپ چهارم وصحافی این کتاب دردوهزار نسخه در آذرماه ۱۳۴۷
درچاپخانهٔ دانشگاه تهران بطریقهٔ افست بپایان رسید
حق طبع این کتاب تا سه‌سال درانحصاردانشگاه
و مسئولیت صحت مطالب آن با مولف میباشد
بها : ۱۲۰ ریال

فهرست فصول ومطالب

صفحه	فهرست فصول و مطالب

دیباچه ۳

فصل اول
خصوصیات جسمی وصوری شاه‌عباس

صورت واندام : ۱۱
حرکات واطوار او - لباس او .

فصل دوم
دانش ودانشپروری شاه عباس

۱- فضل ودانش او : ۱۹
در جوانی بکسب دانش علاقه نداشت - علل اساسی رواج زبان ترکی دردربارهٔ‌صفوی- شاه عباس وزبان گرجی.

۲- شاهی وشاعری : ۲۳
ذوق و نکته سنجی او - نمونه‌ای از اشعار او - علاقهٔ او بشاعران بزرگ ایران .

۳- شاه وشاعران : ۲۸
رفتار احترام‌آمیز او با شفائی شاعر - بخانهٔ شاعران میرفت - شاعری را بزر کشید - می خواست شاعری را بسر گین بکشد - قهر وآشتی- لب و دهان شاعری را داغ کرد - شعرا وقهوه خانه - شاه عباس و قهوه خانه - مناظرهٔ شاعران درحضور شاه - شاهی و هزل جوئی - شعر بی معنی راهم خریدار بود .

۴- شاعران دیگری که درخدمت او بوده یا اورا مدح گفته اند : ۴۲
مولانا عتابی - زلالی خوانساری - شاعران دیگر.

فصل سوم
هنر دوستی شاه عباس

۱- عشق وعلاقهٔ شاه عباس بهنرهای زیبا : ۵۳
علیرضای تبریزی عباسی - میرعماد قزوینی - خوشنویسان دیگر

۲- توجه وعلاقهٔ او بنقاشی : ۶۹
آقارضای کاشی نقاش - رضای عباسی- صادق بیگ‌افشار- نقاشان معروف‌دیگر.

صفحه	فهرست فصول و مطالب

فصل چهارم

اخلاق وصفات شاه عباس

۱ـ شاه عباس جامع اخلاق نیک وبد بود : ۷۷

خودرائی واستبداد او .

۲ـ سادگی وملایمت : ۸۰

القاب وعناوین شاه ـ گردشهای روزانهٔ او درشهرو بازار .

۳ـ اشکش در آستین بود . ۸۹

٤ـ خدمتگزاران را قدر میشناخت وتشویق میکرد. ۹۱

علاقهٔ او به الله وردیخان ـ چگونه قرچقای‌خان را براسب خود نشاند ودر رکاب او پیاده رفت ـ امامقلی خان بزرگترین حکام ایران ـ شاه عباس و محمدعلی بیگ ـ وطن پرستان را تشویق میکرد ـ داستان علی‌بیگ.

۵ـ دلیری مردانگی : ۱۱۰

شمشیرزنی وتفنگ اندازی ـ دلیری وبیباکی ـ مهربانی‌با سربازان ومردم ـ مردانگی وبخشایش .

سنگدلی وقساوت : ۱۲۱

عقیدهٔ منشی مخصوص وی دربارهٔ قساوت او ـ جلادان او ـ آدمخواران شاه ـ سیاستهای گوناگون او ـ یخشی سخله ـ گاه مغضوبان رابدست خود می‌کشت ـ خود خواهی وقساوت ـ رفتار او با اسیران دشمن .

۷ـ هوشمندی و کنجکاوی شاه عباس : ۱٤۲

۸ـ آزمندی وخست او. ۱٤۹

۹ـ شاه عباس بادزد ودروغگو دشمن بود : ۱۵۳

رفتار او بادزدان وراهزنان ـ رفتار او با دروغگویان.

فصل پنجم

شاهی وخویشاوندی

۱ـ سبب بدگمانی او بسرداران قزلباش وشاهزادگان‌صفوی . ۱٦۱

فهرست فصول و مطالب	صفحه
۲ـ رفتار شاه عباس باپدر خود شاه محمد .	۱۶۴
۳ـ رفتارشاه عباس باعم وبرادرزادگان وبرادران خویش.	۱۶۷
۴ـ مهر پدری وپادشاهی :	۱۷۰
پسران شاه عباس ـ سرنوشت صفی‌میرزا ـ رفتارشاه عباس‌باپسران خود ـ شاه عباس ولیعهد خودرا چگونه کشت ـ پس ازمرگ صفی‌میرزا ـ سرنوشت بهبود بیگ ـ پسران صفی میرزا ـ حسن‌میرزا پسردوم شاه عباس ـ سلطان محمد میرزا پسرسوم شاه عباس ـ اسماعیل میرزا پسر چهارم شاه عباس ـ امامقلی میرزا آخرین پسرشاه عباس.	
۵ـ دختران شاه :	۱۹۸
۱ـ شاهزاده بیگم ـ ۲ـ زبیده بیگم ـ ۳ـ خان‌آغابیگم ـ ۴ـ حوا بیگم ـ ۵ـ شهربانوبیگم ـ ۶ـ ملك نسابیگم ـ سلطان خانم جدهٔ شاه عباس ـ زینب بیگم عمهٔ شاه .	
فصل ششم	
شاه عباس و« زن »	
۱ـ زنان شاه‌عباس.	۲۱۱
۲ـ عشق وخونریزی .	۲۱۷
۳ـ رفتار شاه عباس بازنان خود :	۲۲۵
درشکارگاه ـ آتشبازی و چراغان ـ گردش درچهارباغ اصفهان ـ اخلاق ورفتارشاه درحرمخانه ـ ترتیب حرکت زنان شاه درسفر ـ زندگانی‌زنان حرم ـ توجه شاه عباس بدختران ارمنی ـ تصفیهٔ حرمخانهٔ شاهی.	
فصل هفتم	
ذوق وظرافت شاه عباس	
۱ـ شاهی ونوازندگی :	۲۴۳
رامشگران نامی‌مجلس‌شاه ـ شاه عباس وگنجی ـ تأثیر يك تصنیف‌خوب درشاه عباس .	

فهرست فصول ومطالب	صفحه

۲ـ لطیفه ها وشوخیهای او : ۲۴۸

دلقکان شاه عباس – دلاله قزی دلقك شاه – کل عنایت دلقك دیگر.

فصل هشتم
شاه و شراب

۱ـ شرابخواری در دوران سلطنت صفویه : ۲۵۵

شاه عباس وشراب .

۲ـ مجلس میگساری شاه : ۲۵۹

باده نوشی شاه عباس درمجالس پذیرائی – شراب و سیاست – شاه عباس و عرق .

۳ـ شاه عباس گاه شرابخواری را قدغن میکرد : ۲۶۶

احکام خصوصی او درمنع یا نوشیدن شراب .

فصل نهم
شاه عباس ازتریاك وتنباکو متنفر بود

۱ـ تریاك و کوکنار : ۲۷۱

شاه عباس وتریاك ـ کوکنار.

۲ـ تنباکو وتوتون : ۲۷۷

شاه عباس از دودچپق متنفر بود – مخالفت شاه عباس با تنباکو وقلیان .

فصل دهم
تفریحات شاه عباس

۱ـ آتشبازی وچراغان : ۲۸۵

بآتشبازی وچراغان علاقهٔ بسیار داشت .

۲ـ شکار و ماهیگیری : ۲۹۳

شکارجرگه ـ جان مردم رافدای شکار میکرد – شکار میانکاله ـ حیوانات شکاری را می‌بخشید – شکار زنگول – شکار پرندگان – بازلوند – ماهیگیری شاه .

۳ـ چوگان بازی وقپق اندازی : ۳۰۴

چوگان بازی ـ قپق اندازی .

فهرست فصول ومطالب | صفحه

فهرست فصول ومطالب	صفحه
٤ـ جشن آبریزان .	۳۰۸
٥ـ شاه وقهوه خانه : چای خانه .	۳۱۲
٦ـ جشن نوروز : عید اسفند ـ عید گل سرخ .	۳۱۵
٧ـ رقص رادوست میداشت : داستان غزال — باده‌گساری بازنان ومردان هرشهر .	۳۲۱
٨ـ تفریحات دیگرشاه عباس : گرگ‌بازی ـ کاوبازی وقوچ بازی ـ جنگ شاهین وعقاب ـ جنگ حیدری ونعمتی ـ ریسمان بازی و حقه بازی ـ گلریزان حمام ـ قاب بازی هم میکرد ـ تخم مرغ بازی او.	۳۲۵
فصل یازدهم	
اعتقاد شاه عباس به‌اخترشناسی وطالع بینی وموهومات	
١ـ به‌اخترشناسی وطالع‌بینی ایمان داشت .	۳۳۵
٢ـ شاه عباس بحکم ملاجلال منجم ازسلطنت کناره گرفت .	۳۳۸
٣ـ اعتقاد شاه عباس باستخاره وتفأل وپیشگوئی وجادوگری : استخاره وتفأل ـ عقیدهٔ او به پیشگوئی وجادوگری ـ موهوم پرستی او.	۳۴۵
فصل دوازدهم	
مردم وشاه عباس	
١ـ علاقه وعقیدهٔ مردم ایران بشاه عباس : رفتار مردم باشاه ـ خانهٔ شاه بست بود .	۳۵۳
٢ـ کرامات شاه عباس .	۳۶۱
٣ـ شاه ومردم : مهربانی او بارعایا وزیردستان ـ رفتار او بافقیران ومستمندان .	۳۶۷

فهرست فصول ومطالب — صفحه

فهرست فصول ومطالب	صفحه
٤ـ سفرها و گردشهای نهانی شاه عباس : شاه عباس وشیرفروش ـ شاه عباس و الله وردی ـ شاه عباس وداود کشیش ـ شاه عباس دروغی ـ چرا لباس ساده می‌پوشید .	٣٧٣
توضیحات و ضمائم	
١ـ آقا رضا مصورهروی .	٣٨٧
٢ـ امامقلی‌خان امیرالامرای فارس چگونه کشته شد .	٣٩٠
٣ـ مقامات ومناصب روحانی ، کشوری ولشکری ایران :	٣٩٥
١ـ مقامات روحانی: ملاباشی ـ صدارت ـ قاضی اصفهان ـ شیخ‌الاسلام ـ قاضی عسکر .	
٢ـ منصبهای دیوانی ودرباری : امرای سرحد ـ امرای دولتخانه ـ اعتماد الدوله ـ قورچی‌باشی ـ قوللرآقاسی ـ ایشیک‌آقاسی‌باشی ـ تفنگچی آقاسی ـ ناظر ـ دیوان‌بیگی ـ میرشکارباشی ـ توپچی‌باشی ـ میرآخورباشی ـ مجلس نویس‌شاه ـ مستوفی‌الممالک ـ خلیفةالخلفا .	
٣ـ صاحب‌منصبانی که عنوان مقرب الخاقان ومقرب الحضرة داشتند : مهتر ـ حکیم باشی ـ منجم باشی ـ معیرالممالک ـ منشی ـ الممالک ـ مهردار ـ ایشیک‌آقاسی‌حرم ـ یساولان صحبت ـ قاپوچی‌باشیان ـ جبه‌دارباشی ـ وزیر اصفهان ـ کلانتر ـ داروغه ـ محتسب الممالک ـ نقیب ـ مشعلدار باشی ـ صاحب جمع خزانه ـ صاحب جمع قیجاجیخانهٔ خاصه ـ صاحب جمع آبدارخانه ـ صاحب جمع قهوه خانه ـ صاحب جمع مشعلخانه ونقاره خانه ـ صاحب جمع انبار ـ صاحب جمع اصطبل‌شاهی ـ مهماندارباشی ـ صرافباشی ـ وزیرقورچیان ـ وزیرغلامان ـ وزیر تفنگچیان ـ وزیرتوپخانه ـ توشمال‌باشی ـ زینندارباشی ـ شرابچی‌باشی ـ میراب‌باشی ـ نقاش باشی ـ معمار باشی ـ خاصه تراش.	

فهرست تصویر های کتاب

فهرست تصویر های کتاب	مقابل صفحه
۱ ـ تصویر شاه عباس :	۱۶
۲ ـ « «	۱۷
۳ ـ نمونه ای ازخط شاه عباس :	۲۴
٤ ـ تصویر حکیم شفائی شاعر اصفهانی :	۲۸
۵ ـ عمارت عالی قاپو:	٤۰
٦ ـ نمونه ای ازخط علیرضای عباسی :	۵٦
۷ ـ نمونهٔ دیگر ازخط علیرضای عباسی :	۵۷
۸ ـ نمونه‌ای ازخط میرعماد :	٦۰
۹ ـ نمونه ای ازخط عبدالرشید دیلمی (رشیدا) :	٦٤
۱۰ـ نمونه ای ازخط میرعبدالباقی دانشمند تبریزی :	٦۵
۱۱ـ نمونه‌ای ازنقاشی آقارضای‌کاشی :	۷۰
۱۲ـ تصویررضاءِ عباسی :	۷۲
۱۳ـ نمونه ای ازنقاشی رضاءِ عباسی :	۸۸
۱٤ـ تصویر یك مرد فرنگی :	۱۰٤
۱۵ـ نمونه‌ای ازنقاشی رضاءِ عباسی :	۱۲۰
۱٦ـ شاه عباس وخان عالم سفیرهند :	۱۳٦
۱۷ـ یك چوپان ایرانی کار رضاءِ عباسی :	۱۵۲
۱۸ـ شاه عباس اول :	۱٦۸
۱۹ـ یك زن گرجی ، درزمان شاه عباس اول :	۱۸٤
۲۰ـ یك زن ایرانی ، در زمان شاه عباس اول :	۲۰۰
۲۱ـ گرگین خان دهم ، امیر ولایت کارتلی :	۲۱۲
۲۲ـ گی‌ور کی ساکادزه یا « موراو بزرگ » :	۲۱۸

فهرست تصویرهای کتاب	مقابل صفحه
۲۳- تهمورس‌خان ، امیرکاختی بازنش « خوراشان » :	۲۲۴
۲۴- یك زن ایرانی باآئینه ، درزمان شاه عباس اول :	۲۲۸
۲۵- زن ومردایرانی ،کار رضاء عباسی :	۲۳۲
۲۶- لباسهای گوناگون زنان ، در دورهٔ صفویه :	۲۳۸
۲۷- یك عود زن ، درزمان شاه صفی جانشین شاه عباس اول :	۲۴۴
۲۸- شاه وشراب ، کاررضاء عباسی :	۲۶۴
۲۹- قلیان در زمان شاه عباس :	۲۷۶
۳۰- قلیان کشی درعهد صفویه :	۲۸۰
۳۱- یك زن ایرانی ، درزمان صفویه :	۲۸۸
۳۲- یك منارکله :	۲۹۶
۳۳- چوگان بازی ، درعهد صفویه :	۳۰۴
۳۴- قپق اندازی ، در زمان پادشاهان صفوی :	۳۰۵
۳۵- عکسی از میدان نقش جهان اصفهان درسالهای اخیر :	۳۱۲
۳۶- مجلس پذیرائی شاه عباس از ولی محمدخان ازبك :	۳۲۰
۳۷- عمارت چهلستون اصفهان :	۳۴۴
۳۸- تصویریك چوپان ،کار رضاء عباسی :	۳۶۰
۳۹- یك صفحه از « مرقع گلشن » :	۳۸۸
۴۰- تصویر امامقلی‌خان ، امیرالامرای فارس :	۳۹۴
۴۱- نمونه‌ای ازلباسهای مردان وزنان ، دردورهٔ صفوی :	۴۰۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

دیباچه

تاریخ هرملتی مجموعهٔ حوادث زندگانی بزرگان آن ملت است . حیات اجتماعی تمام ملل جهان را درطی تاریخ ، مردان بزرگی اداره کرده اند که دراستعداد وقریحه واراده و فکر بردیگران برتری داشته اند . هرگاه تاریخ زندگانی اینگونه مردان را ازسرگذشت بشر برداریم، دیگرچیزی که شایستهٔ مطالعه ودقت وپیروی وتقلید باشد باقی نخواهد ماند .

اگر کشوری باحکومت شخصی و استبدادی اداره شود ، وارادهٔ یك تن برامور سیاسی واجتماعی واقتصادی ودینی ملتی حکمروا باشد، طبعاً قریحه وذوق واستعداد واخلاق واحساسات بدونیك چنین فرمانروائی درتمام مظاهر زندگانی آن ملت مؤثرو منعکس خواهد شد، ودرچنین کشوری سعادت یاتیره‌روزی مردم مستقیماً باخصوصیات عقلی وروحی واحساسی او بستگی خواهد داشت .

شاه عباس بیش ازچهل ویکسال ایران را باخود رائی واستبدادی بی نظیراداره کرد . چون او بسلطنت رسید تمام ولایات آذربایجان و شروان و قراباغ ، وقسمتی ازمغرب ایران تا نهاوند، بدست دولت عثمانی افتاده بود. سرزمین خراسان راپادشاهان ازبك عرصهٔ غارتگری و ترکتازی ساخته بودند . دولت پرتغال بسیاری از جزائر و بنادر خلیج فارس را درتصرف داشت . خیره سری وقدرت جوئی ونفوذ سران طوائف قزلباش ایران را بتجزیه وانقراض تهدید میکرد . استقلال سیاسی و وحدت ملی ما ، که نه قرن پس ازانقراض دولت ساسانی باردیگر بنیروی تعصب وشمشیرشاه‌اسماعیل اول تا اندازه ای تجدید شده بود، راه زوال می سپرد ..... شاه عباس درمدت چهل و یك سال پادشاهی ازخاك ایران آنچه راکه دیگران از دست داده بودند بازگرفت ، ومتصرفات تازه‌ای، مانند گرجستان وارمنستان وبغداد وقندهار نیز برآن‌افزود .سران یاغی ومدعیان قدرت شاهی را ازمیان برداشت، وحکومت مرکزی را برسراسر کشور

حکمروا کرد. دست حکام وعمال آزمند ستمکار را ازجان ومال رعایا کوتاه ساخت و دولت نیرومند و بلندنام وتوانگری بوجود آورد که امنیت آن وآسایش مردمش دردنیای آنزمان کم نظیر بود. روابط سیاسی و تجاری ایران را نیز با کشورهای اروپا وآسیا دراندك زمان توسعه داد وموجب بلندنامی وشهرت این کشور درسراسرجهان گردید. برای اینکه رموز اینهمه پیشرفت و کامروائی آشکار شود باید در اخلاق و صفات وروحیات و عواطف و احساسات شخصی این پادشاه بزرگ مطالعه کرد، ودرخصوصیات زندگانی وی از نیك و بد بدیدهٔ بی غرضی و حقیقت جوئی نگریست. نگارنده تا آنجا که میسر بوده است این خدمت راانجام داده واینك قسمتی ازنتیجهٔ چند سال مطالعه وتحقیق خود را بهموطنان گرامی تقدیم میکند.

منظور ازین تألیف معرفی شاه عباس اول ازلحاظ خصوصیات جسمی و روحی و اخلاقی، نشان دادن جهات گونا گون زندگانی شخصی او، و بیان سیاستش در ادارهٔ کشور وامورلشکری ومسائل بین المللی است. برای این تألیف ناچیز بیش از دویست گونه تاریخ وسفرنامه ودیوان شعر و مجموعهٔ منشآت و کتب دینی وآثار گونا گون دیگر را، که مجموع مجلدات آنها ازپانصد متجاوز بوده است، بامقدار زیادی اسناد و مدارك دیگر، ازقبیل نامه ها وفرمانهای مختلف، بزبانهای فارسی وبیگانه، درایران و اروپا، بدقت مطالعه ومقایسه کرده و از مجموع مطالعات وتحقیقات خود مجلدات این تألیف را فراهم ساخته ام.

تحقیق ومطالعه درزندگانی خصوصی پادشاهان قدیم ایران کاری پرمشقت و کم حاصل است. باید رنج بسیار برد و بهاجر کم قناعت کرد.

غالب مورخان ما تا پنجاه سال پیش یاخود درخدمت سلاطین زمان بوده وتاریخ را بدلخواه ودستور ایشان می نوشته اند، ویاازبیم فرمانروایان وقت حقایق تاریخی را درلباس کتمان وفراموشی، یا درپردهٔ تملق و ابهام وعبارات منشیانه نهان میداشته اند، وما نمونه هائی ازسبك بیان اینگونه مورخان را درصفحات این کتاب بمناسبت نقل کرده ایم.

اصولا در روزگار گذشته چون تحصیل دانش برعامهٔ مردم بآسانی میسر نمیشد، علم وادب صورت اشرافی داشت وازمختصات طبقات اول بود. بهمین سبب نیز خریداران

شعر و تاریخ و علوم و فلسفه بیشتر پادشاهان و اشراف و بزرگان قوم بودند. شاعر ناگزیر طبع آسمانی خودرا، که بایستی معرف احساسات لطیف و بی آلایش او باشد، بخدمت ایشان میگماشت، و فرشتهٔ زیبای شعر را در لباس نا باندام مدیحه سرائی جلوه گر میساخت. تاریخ نویس هم، بجای آنکه از حقیقت احوال ملت سخن گوید، و سر گذشت مردمی را که غالباً گرفتار آزمندی و افزون خواهی و هوسهای اهریمنی فرمانروایان خود بوده‌اند، بیان کند، بشرح لشکر کشی ها و جهانگیری های پادشاه زمان می‌پرداخت. صفات نیکو و خدمات اورا، هرچند که ناچیز و کم ارزش بود، درقالب اغراق و گزافه گوئی بزرگ میکرد، ولی اخلاق ناپسند و ستمکاری، یا اشتباهات سیاسی و نظامی و انحرافات روحی و اخلاقیش را بعمد ناگفته میگذاشت. مردمکشی و یغماگریش را پیروزی و کشورگشائی میخواند، ولی شکست و فرارش را «چشم زخم» یا «قضای بد» نام مینهاد.

بیشتر تاریخهای گذشتهٔ ما رابدین اسلوب نوشته اند. تواریخی که از مطالعهٔ آنها بحقیقت حیات عامهٔ مردم، باصول تمدن و آداب و عادات ملت و بحقیقت اوضاع سیاسی و اجتماعی و روحی زمان پی بتوان برد، کم یابست. حتی مورخانی هم که مانند وقایع نگار باانصاف و شرافتمند نامی ما ابوالفضل بیهقی، با کنایه و اشاره رفتار و کردار سلطان وقت را انتقاد کرده و در پرده از نقائص اخلاقی و اشتباهات سیاسی وی سخن رانده باشند، انگشت شمارند.

پس اگر برای تحقیق دراحوال و خصوصیات روحی و اخلاقی یکی از پادشاهان نامی ایران، و کشف حقایق اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر او، تنها بآثار مورخان معاصر و درباری وی مراجعه کنیم، امید کامیابی ناچیز خواهد بود. بعقیدهٔ نگارنده برای کشف حقایق باید مخصوصاً تواریخ همسایگان و رقیبان سیاسی کشور، آثار جهان‌ـ گردان و مسافران بیگانه، گزارشهای رسمی سفیران، نامه های سلاطین و وزیران و حکام، و حتی آنچه را که دشمنان ایران نوشته‌اند نیز، بدقت مطالعه کرد و ازمقایسه و تطبیق آنها بانوشته های مورخان ایرانی، حقیقت را ازپرده بیرون کشید.

بطوریکه درمقدمهٔ جلد اول این تألیف اشاره کرده‌ایم، مورخان ما گذشته ازین که تاریخ را برای شاه و حکام وقت مینوشته‌اند، چون بااحوال سیاسی و اجتماعی و اخلاقی

زمان خود کاملا مأنوس ومعتاد بوده‌اند، بحث درجزئیات اینگونه مسائل را زائد وبی‌ثمر می‌پنداشته اند . ولی مسافران و جهانگردان بیگانه ، که بقصد دیدن عجایب وتحقیق درجهات مختلف تمدن شرق، بایران می‌آمده وبرهرچیز بدیدهٔ کنجکاوی ودقت می ـ نگریسته‌اند، درآثار خود ازجزئیات زندگانی پادشاهان وسران دولت وعقاید وآداب و رسوم ملی ایران ، بتفصیل سخن گفته اند ، زیرا اینگونه مطالب برای هموطنان ایشان شگفت انگیز وتازه بوده‌است .

خوشبختانه چون درزمان شاه‌عباس روابط سیاسی وتجاری ایران باکشورهای اروپائی رونق گرفت ، وپای جهانگردان وسوداگران و مأموران سیاسی بایران باز شد ، از این دوره سفرنامه های فراوان دردست است .

نگارنده درتألیف این کتاب ، گذشته ازتواریخ وآثار نویسندگان معاصرشاه‌ـ عباس وجانشینان وی، به اینگونه آثار واسناد، ومدارك گوناگون دیگری هم که در ایران وکشور های بیگانه در دسترس بوده است ، مراجعه کرده و کوشیده است که نتیجهٔ مطالعات وتحقیقات خودرا باکمال بی‌غرضی بخوانندگان تقدیم کند، ودربیان حقیقت خویشتن را ازاحساسات شخصی وتعصبات ملی ودینی برکناردارد . درمجلد اول این تألیف ازمقدمات پادشاهی شاه عباس اول، وازپیش آمدها وحوادثی که‌موجب پادشاهی‌او شد، سخن گفتیم و گزارش زندگانی وی را، تاآنجا که برتخت سلطنت نشست ومدعیان زورمند خودرا ناچیز کردودرحکومت بی‌رقیب شد، بیان کردیم. دراین کتاب خصوصیات جسمی وروحی واخلاقی وذوقی او را وصف کرده ایم ، و درمجلدات دیگر ازسیاست داخلی وخارجی ونظامی‌او، ازرفتارش بابیگانگان وارامنه، ازعشق وعلاقهٔ اوبآبادانی، از دینداری ورفتار وی باپیروان سایرمذاهب ، ازتشریفات درباری وسلطنتی او ،وبسیاری مطالب دیگر سخن خواهیم گفت . درین کتاب هیچ مطلبی نیست که‌لااقل بیك‌مدرك تاریخی‌معتبرمتکی‌نباشد. تقریبا درتمام مطالب ازآثارمعاصران شاه‌عباس یانویسندگان ـ قرن یازدهم هجری استفاده شده است . برای اینکه خوانندگان کنجکاو و دیر باور بتوانند برای اطمینان خاطر بمنابع اصلی نیزمراجعه کنند ، مأخذ هرمطلب مهمی را در زیر صفحهٔ آن نام برده ایم ، وهرجا که لازم پنداشته ایم ، عین گفتهٔ نویسندهٔ

اصلی را هم درمتن کتاب آورده ایم . صورت مآخذ مهم را نیز جداگانه در پایان کتاب میتوان یافت .

نگارنده چنانکه در مقدمهٔ جلد اول نیز گفته است این تالیف را خالی از اشتباه وانحراف نمیداند ومخصوصاً ازخوانندگان دانشمند ونکته گیرخواهشمنداست که مهربانی کنند وهر گونه لغزش وخطائی را که ازنظر دقیقشان میگذرد باارائهٔ مدارك بمؤلف گوشزد فرمایند

در پایان این مقدمه لازم میدانم ازمنتقدان و نویسندگان بزرگوار ودوستان عزیزی که دربارهٔ مجلد اول تاریخ زندگانی شاه عباس در روزنامه ها ومجله های نامی تهران و ولایات مقالاتی نوشتند ومرا درین خدمت ناچیز تشویق کردند، تشکر کنم .

بهمن ماه ۱۳۳٤

نصرالله فلسفی

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل اول

خصوصیات جسمی و صوری

شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

صورت واندام

قامت شاه‌عباس[1] اندکی از میانه بالا کوتاهتر بود. اندامش لاغر بنظر نمیرسید، ولی ورزیده وموزون وباقامت کوتاهش متناسب می‌نمود. رنگ بدنش مایل بسپیدی، اماصورت لاغرش آفتاب خورده وسبزه بود. چشمانی کوچك وسبزفام وبسیار باروح و نافذ ودرخشان داشت که‌از کمال‌عزم وهوش وقدرت روحی اوحکایت میکرد. پیشانیش کوتاه، بینی‌اش بلند وعقابی وچانداش باریك وکشیده بود.[2] از نوزده سالگی، که سال‌دوم پادشاهی وی بود،[3] برخلاف پدر ونیاکان خود وبیشتر پادشاهان قدیم ایران، ریش تراشید، وبگفتهٔ ندیم ومنجم مخصوصش **جلال‌الدین محمد یزدی**، «یکرنگان بلاد نیزدر ریش‌تراشیدن موافقت نمودند». حتی برخی ازحکام ولایات ایران برای خوش‌آمدشاه، تمام مردم، واز آنجمله علماء وسادات و«صلحا» راهم بتراشیدن ریش مجبور کردند.همین‌منجم درتاریخ این ریش‌تراشی گفته است:

تراشیدم چو موی ریش از بیخ — آمد سال تاریخ **تراش مویم**

۹۹۷

نه‌سال بعد، در روز پنجم ذیقعدهٔ سال ۱۰۰۶ نیز فرمان داد که همهٔ مردان ایران ریش‌بتراشند و« ریش تراشی عام شد[4] !»

شاه عباس‌سبیل‌خود را بسیار کلفت وبلند میگذاشت، وبرخلاف ریش هرگز کوتاه نمیکرد، واز دوسوروی گونه‌ها تاب میداد. حتی قسمتی ازموی ریش را نیز از دوطرف بدنبال سبیل می‌افزود. ولی‌هرگز سبیل‌خود را، چنانکه‌آنزمان درمیان نجبا وسرداران دربارهای‌اروپا معمول‌بود، بشکل خنجر نمی‌ساخت ودوسر آنرابسوی

---

۱ ـ برای اصل ونسب وحوادث دوران کودکی و جوانی شاه عباس‌اول. بجلد اول این کتاب مراجعه باید کرد.

۲ـ سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله**، ج ۳، صفحات ۳۱۸ تا۳۲۰

۳ـ درسال ۹۹۷ هـ ق.

۴ـ **تاریخ‌عباسی**، نسخهٔ خطی.

آسمان راست نمیکرد ، وچنین کاری رانشان خودستائی وتظاهری بمخالفت باکائنات میدانست[1] !

موی ابرو وسبیلش تاچهل ونه سالگی نیرسیاه بوده است ، وباآنکه رنگ رویش ازآسیب سفرها وجنگهای بیشمار بسیاهی گرائیده بود ،زیبائیهای صورتش برزشتیهای آن میچربید ، وبرروی هم قیافه‌ای موقر وجالب ونجیب داشت .

دستهایش مثل دست کارگران وروستائیان کوتاه وسطبر وسیاه بود، وآنهارا برسم زمان حنا می‌بست[2] و رنگین میساخت . موی‌سرش درپنجاه ودوسالگی ریخته بوده است ، ویکی ازجهانگردان ایتالیائی[3]، که مدت پنجسال درسفر وحضر باوی همراه و همنشین بوده ، ریزش موی سرآن پادشاه را نتیجهٔ زحمات ومشقات جنگ وسفر ، و مخصوصاً شرابخوری وخفت وخیز بسیار بازنان متعدد ، وبیماریهای گوناگون ، مانند مالاریا وآبله وامراض دیگر،دانسته است .

حرکات و اطواراو

شاه عباس کمتر دریکجای آرام میگرفت واز حرکاتش ، چه در راه رفتن و چه در سخن گفتن و نگریستن ، حالت عصبی و حرارت و هیجان واضطراب درونی وی دیده میشد. ولی بااینهمه بی‌آرامی ، بازاطوار ورفتارش با متانت و وقار آراسته بود ، وسراپای وجودش از کمال نجابت وبزرگی او حکایت میکرد . درمجالس معمولا بدو زانو یاچهار زانو می‌نشست . هنگام راه رفتن همیشه دست چپ را بر قبضهٔ شمشیر میگذاشت و نوك شمشیر را چنان از عقب برآسمان میبرد که گفتی فلك را تهدید میکند . اما در حرکاتش چیزی که نشان خشونت و

---

۱ - سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ۳، ص۳۲۰

از زمان شاه عباس سبیل‌کلفت وبلند نهادن مرسوم شد وهمهٔ سرداران قزلباش و سران دولت بتقلید اوعنان سبیل رارها کردند . داشتن سبیل بلندنشان شجاعت ومردانگی بود وشاید ازهمین زمان معمول شد که بسبیل مردانهٔ یکدیگر سوگند خورند . سبیل سرداران قزلباش غالباً از بناگوش می‌گذشت ، وگاه مانند سبیل **اغورلوخان** (ازسرداران شاه صفی،نوه و جانشین شاه‌عباس) چندان دراز بودکه از دوسودور گردن پیچیده میشد وبازدوسرش بدهان میرسید ! (رجوع کنیدبمقالهٔمؤلف این کتاب ، بعنوان «دستهای خون آلود» درشمارهٔ۱۱ ازسال سوم مجلهٔ اطلاعات ماهانه .)

۲-سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله**، ج۳، ص۳۱۹

۳- **پی‌یترودلاواله** که درماه محرم سال۱۰۲۶ هجری‌قمری بایران‌آمد وتاپایان‌سال ۱۰۳۰ در ایران بسربرد .

خود پسندی و تکبر باشد، دیده نمیشد. از اطوار ساختگی احتراز میکرد و همیشه مراقب بود که حالات طبیعی داشته باشد. پیاده یا سوار پیشاپیش دیگران میرفت، در صورتی که پادشاهان همعصر وی در اروپا، معمولا از بیم جان دنبال دسته ای از سرداران و رجال دولت حرکت میکردند[۱]. شش قدم دنبال او **قورچی تیر و کمان** و**قورچی شمشیر**، تیر و کمان و شمشیر اورا، اگر بر کمر نیاویخته بود، میبردند، وسرداران بزرگ وسران دولت ونزدیکان شاه، ازپس ایشان میرفتند.

لباس او

شاه‌عباس معمولا لباسی بسیار ساده، که بیشتر برنگ سبز یا سرخ یاسیاه بود، ازپارچه ای که روستائیان فقیر میپوشیدند، دربرداشت. درمجالس رسمی وپذیرائیهای درباری نیز بیشتر باهمین لباس سادهٔ روستائی دیده میشد. داستان زیر که از سفرنامهٔ یکی از سفیران اروپائی نقل میشود، نیکو ترین دلیل سادگی لباس اوست. مینویسد:

«.... روزی در شهر **ایروان** پیش شاه روی قالی نشسته بودم، قضارا در همان حال چند تن ازترکان عثمانی، که اسیر سپاه ایران شده بودند، وارد شدند تا از شاه طلب بخشایش کنند. چون شاه لباس کهنهٔ سرخی دربرداشت و لباس من ازپارچهٔ ابریشمین سرخ بود، وپای خود راهم بسبب آنکه نمیتوانستم بتقلید ایرانیان «دوزانو» بنشینم، اندکی دراز کرده بودم، اسیران ترک مرابجای شاه گرفتند وبپای من افتادند تاآنرا ببوسند. من بسیار ترسیدم ودوپارا بشتاب جمع کردم ... شاه نگاهی تمسخرآمیز بمن افکند وقهقهه آغاز کرد...[۲]»

دیگری مینویسد:

«.... شاه عباس، که همه‌جاثروت وتجمل دربار ودارائی خویش رابرخ ما کشیده بود، لباس پنبه دوزی شدهٔ بسیارساده‌ای دربرداشت. گویا می‌خواست بما بگوید که شخصیت وبزرگیش بیشتر بصفات پسندیده وسیاست وتدبیر عاقلانهٔ اوبسته است، نه به دیباوجواهر و مروارید..[۳]»

۱- سفرنامهٔ **پیترو دلاواله**، ج ۵، ص ۱۱۳

۲- از کتاب **ایتر پرسیکوم** «Iter Persicum» سفرنامهٔ **تکتاندر فن دریابل** نمایندهٔ **رودلف دوم** امپراطور آلمان، که درسال ۱۰۱۲ هجری بایران آمده است. ترجمهٔ **شارل شفر**، چاپ پاریس، درسال ۱۸۷۷، ص ۶۳

۳- ازسفرنامهٔ **سر توماس هربرت** سفیر چارلز اول پادشاه انگلستان، که درسال ۱۰۳۶ هجری بایران آمده است.

پیراهن‌شاه‌عباس، مثل‌پیراهن بیشتر مردم ایران ، ازپارچهٔ سفیدنخی یا کتانی، وگاه ازپارچهٔ شطرنجی خاصی، مرکب ازنخ وابریشم، بود که بسبك معمول‌زمان از پهلو بسته میشد ودامنش تا بالای زانو فرود می‌آمد .

روی پیراهن در زمستان نیم‌تنهٔ کوتاهی میپوشید که مثل جلیقه درزیر لباس پنهان بود. این نیم‌تنه‌را معمولا باپارچهٔ نخی‌بسیار لطیفی، که ازهندوستان‌می‌آوردند ، وگل و بوته‌ها یا تصاویر رنگین زیبا داشت ، میدوختند و آنرا برای آنکه گرمتر باشد ، پنبه دوزی میکردند. روی این‌نیم‌تنه قبائی میپوشید که بالاتنه‌اش‌تا کمر تنگ وچسبیده ببدن ودامانش‌فراخ بود. چون سراپای‌این قباپنبه دوزی میشد ،دامانش‌چین نمیخورد و هنگام ایستادن بشکل‌زنگ دورپاها قرار میگرفت .آستین‌های قبا بسیار تنگ وبلند وبی‌تکمه بود، بطوری که قسمتی‌ازآستین روی دست چین‌میخورد. یکطرف قبارا بابندی زیربغل چپ ، وطرف دیگر را روی‌آن زیربغل راست می‌بستند. پارچهٔ قباهم‌معمولا برنگهای مختلف و نقشهای گوناگون،از همان پارچه‌های نخی کارهند، انتخاب میشد .

ولی شاه عباس چون از طرف مادر مازندرانی بود ، مثل مردم آن سرزمین ، بیشتر بجای قبا نیم تنه یا کلیجهٔ کوتاهی ببر میکرد که با تکمه های گلابتون ، گاه روی سینه وگاه ازپهلو بسته میشد . روی قبا یانیم‌تنه ، کمربندی چرمین ، یا شالی برنگهای گوناگون زیرشکم می‌بست ، وخنجری زیر کمربند یاشال بر کمر میزد . درآنزمان مرسوم بود که دوشال برروی‌هم بکمر می‌بستند ، یکی ازپارچهٔابریشمین گل وبوته‌دار، یازربفت بسیار لطیف ، که‌بلندتر ازشال دوم بود ، وچند بار دور کمر پیچیده میشد . دیگری ازپارچهٔ یکرنگ سادهٔ ابریشمی یا پشمی ، که کوتاهتر بود و روی شال نخستین می‌بستند تانقش ونگار ولطافت‌آنرا خوبتر جلوه گرسازد .برخی ازبزرگان وسرداران تاسه‌شال نیزبرروی هم می‌بسته‌اند وشالها معمولازیرشکم بسته میشده است .

شاه عباس درزمستان روی‌قبا نیم‌تنهٔ تنگی از ماهوت ساده یا پارچه‌های زربفت ببر میکرد که در زیر گلو باکلوله ای ابریشمین ، بجای تکمه ، بسته میشد . از دو

طرف این‌نیم تنه‌سه ردیف رشته ها و گلوله های گلابتون برنگهای مختلف آویخته بود که معمولا نمی‌بستند و هم‌چنان آویخته رها میکردند، تا گل و بوتهای قبا از زیر آن پیدا باشد. آستر این‌نیم‌تنه همیشه ازخزیاسنجاب یاپوست بخارائی، یاپوست برهٔ خاکستری خراسانی بود.

شلوار شاه بیشتر ماهوت ساده یا راه راه، برنگهای مختلف و مخصوصا بنفش بود. کفشی هم از چرم یاتیماج می‌پوشید که نوك تیز برگشته داشت. جورابی‌ساده یازربفت، ازپشم یا ابریشم، بپا می کرد، که ساقه‌اش بسبك زمان کوتاه و گشاد بود.

عمامه اش در اعیاد وروزهای رسمی، وهنگام پذیرائی ازمیهمانان عالیقدر یا سفیران بیگانه، همان **تاج قزلباش** بود که درجلد اول این کتاب وصف کرده‌ایم[۱]. اما درمجالس انس وغیررسمی عمامه‌ای‌ساده بدون تاج وجیقه برسرمیگذاشت. یعنی فقط دستاری از پشم‌یاابریشم، که‌آشفته وبی‌ترتیب دورسرپیچیده‌بود. . . تاج قزلباش راهمیشه با دستارسبزابریشمین برسرمی‌نهاد، و عمامهٔ عادی اودستاری سفیدیاپارچهٔ سرخی بود که خطوط‌سپید نقره‌ای داشت. ولی‌درهرحال تاج یا عمامهٔ خود رابرخلاف دیگران برسرمیگذاشت، یعنی‌آن‌قسمتی را که‌بایدپشت سرقرار گیرد جلوسرقرار میداد، وهیچکس جرئت نداشت که از اوتقلید کند. هرگاه کسی ازهرمقام، چنین جسارتی می کرد، دیگران ازهرطبقه می‌توانستند تاج یا عمامهٔ اورا ازسرش برگیرند وباخود ببرند[۲]!

شاه عباس کلاه‌خاصی‌نیز برای خود ساخته بود که اصلا به تاج قزلباش‌شباهتی نداشت. این کلاه دربیشترتصاویری که نقاشان زمان، چه اروپائی وچه هندی‌وایرانی ازاوکشیده‌اند دیده می‌شود. ازآن جمله تصاویریست که درمقابل صفحهٔ۱۶و پشت‌آن چاپ‌شده‌است. تصویرمقابل‌صفحهٔ۱۶را یکی ازنقاشان اروپائی درزمان‌شاه‌عباس کشیده واصل‌آن درموزهٔ نقاشی شهرمونشن[۳] آلمان موجود است. تصویردیگر کار بشنداس

۱- جلد اول، صفحات ۲۱۳ تا ۲۱۶

۲- پی‌یترودلاواله، جلد سوم، ص۳۱۸

۳- Munchen

نقاش هندیست که همراه خان‌عالم سفیر نورالدین محمد جهانگیر پادشاه هند درسال ۱۰۲۷ هجری قمری بایران آمد. کلاهی که درین دو تصویر و تصاویر متعدد دیگر[۱] برسر شاه عباس دیده می‌شود، باتاج قزلباش تفاوت بسیار دارد، وظاهرا از اختراعات خود او بوده‌است.

شاه عباس درمجالس انس ومیگساری عمامه ازسر برمی گرفت وپهلوی دست میگذاشت[۲]، ولی دیگران هرگز ازو تقلید نمیکردند، زیرا سربرهنه بودن، حتی در برابر دوستان یکدل و آشنایان هم‌شأن و بیگانگان هم برخلاف تربیت وادب شمرده میشد.

شمشیر شاه عباس نیز مثل لباسش ساده وبی‌پیرایه بود. قبضهٔ شمشیرش گاه زرین و گاه ازاستخوان بود، ونیامی ازچرم سرخ یاسیاه داشت. شمشیری که در روزهای عادی یاهنگام جنگ بر کمر می بست، برشمشیر دیگران امتیازی نداشت، جزآنکه گاه قبضه یاتیغه‌اش بنام شاه مزین بود.[۳]

شاه عباس، چنانکه گفتیم، جزهنگام پذیرائی ازپادشاهان وسفیران بیگانه همیشه لباسی بسیارساده می‌پوشید، وچندان درین کارافراط میکرد که برخلاف پادشاهان دیگر، میان سرداران ودرباریانش بسادگی وپیراستگی شناخته میشد[۴]. اگر گاه لباس ابریشمین بتن می کرد، یاجیقه برتاج قزلباش یا کلاه مخصوص خود میزد، برخلاف عادت بود واطرافیانش ازین کار متعجب میشدند.

ندیمان و نزدیکانش از رنگ لباس او بتحولات اخلاقی و روحیش پی‌میبردند. روزی که لباس سیاه می‌پوشید، عادة متفکر ودل مشغول بود. اگر لباسهای سفید وسبز وزرد ورنگارنگ بتن میکرد، معلوم میشد که خرسند وخوشحال وبانشاط است. اما اگر لباس سرخ پوشیده بود، همه برجان خود میلرزیدند وبرزندگی دریغ میگفتند، چه این رنگ نشانهٔ غضب وناخرسندی شاه بود وبی گفتگو آنروز خون کسی را میریخت.

۱- همچنین رجوع کنید بتصویر شاه عباس کار خیرات خان نقاش، که همراه خان عالم سفیر نورالدین محمد جهانگیر بایران آمده بود. مقابل ص ۲۳۲ ازجلد اول این کتاب.

۲ - پی یترو دلاواله، ج ۳، صفحات ۳۲۵ و ۳۲۶

۳ - شاه عباس در روزجنگ لباس رزم میپوشید وگاه نیز پیراهن خاصی بتن میکرد. وصف اسلحه ولباس رزم اودرجای خود خواهد آمد.

۴- مخصوصاً از وقتی که پسر خود صفی میرزا را کشت (۱۰۲۴ هجری) کمتر لباس فاخر و شاهانه در برکرد واز آن پس غالباً لباس او درسادگی بالباس مردم عادی فرقی نداشت.

شاه‌عباس اول

کار یکی از نقاشان اروپائی، در زمان پادشاهی او

از موزهٔ «پی‌ناکوتک نو» در مونشن (آلمان)

مقابل صفحهٔ ۱۶

شاه عباس اول

کار «بشنداس» نقاش هندی

که همراه خان عالم سفیر جهانگیر پادشاه هند به‌ایران آمده بود

از کتاب «آثار ایران» گدار

مقابل صفحهٔ ۱۷

فصل دوم

دانش و دانشپروری شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

فضل و دانش او

در جوانی بکسب دانش علاقه نداشت

شاه عباس در جوانی بدانش اندوختن و کسب هنر توجهی نداشت و بیشتر بشکار وسواری مایل بود. هنگامی که بسر پرستی مرشدقلیخان درمشهد بسرمیبرد، خان استاجلو **شیخ حسن داود**، خادم باشی آستانهٔ رضوی رابمعلمی او بر گزید. ولی شاه عباس غالبا ازمعلم می گریخت وبگردش وشکار میرفت. تاآنجاکه گاه مرشدقلیخان اورا بزوردرخانه نگاه میداشت وبخواندن ونوشتن مجبورمیکرد، و این امر نیز یکی ازعلل رنجش وناخرسندی شاه ازخان استاجلو بود[1].

چون درجوانی بتحصیل دانش توجهی نکرده بود، معلوماتش ازحدودخواندن و نوشتن نمی گذشت، لیکن بنیروی هوش واستعداد وذوق وزیرکی، ازمعاشرت ومصاحبت ارباب دانش وهنراستفاده کرد وتاحدی باصول ادب ونویسندگی و فنون شعرونقاشی وموسیقی آشناشد. یکی ازمعاصرانش دراین باره می نویسد:

«...آن شهریار گرچه بروش علمای ظاهر کسب فضیلتی نکرده، اما بسبب نهایت ادراک ازجمع کمالات ومطالب حالات باخبراست وصاحب وقوف، وهیچ امری نیست که در آن قادر وماهر نباشد...»[2]

ودیگری نوشته است:

«... اگرچه آن پادشاه کارآگاه کم متوجه خواندن ونوشتن شده بود، امابقدرت ادراک درنظم ونثر تصرفاتی می نمود که فصحا وبلغا درآن حیران بودند.»[3]

شاه عباس گذشته ازفارسی بزبانهای ترکی و گرجی نیزسخن میگفت وبگفتهٔ یکی ازمورخان اززبانهای روسی و هندی هم آگاه بوده است[4].

---

۱ ـ **تاریخ عباسی**، تألیف جلال الدین محمدمنجم، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ ملک.

۲ ـ **تقی الدین محمداوحدی** در تذکرهٔ **عرفات عاشقین**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملک.

۳ ـ تذکرهٔ **میرزا محمد طاهر نصرآبادی**، چاپ تهران، ص۹.

۴ ـ تاریخ **خلد برین**، تألیف **محمدیوسف واله قزوینی**، نسخهٔ خطی.

شاه با وزیران و منشیان وشاعران وسرداران ایرانی خود بزبان فارسی سخن میگفت ، ولی با سرداران وسربازان قزلباش، وحکام وصاحب منصبان ترك نژاد، بترکی مکالمه‌میکرد، وچون افراد این‌طبقه دراطراف شاه زیادتر بودند، زبان ترکی دردربار او بیشتررائج بود وغالبا بترکی‌سخن گفته میشد. بطوری که زبان ترکی‌زبان‌رسمی‌دربار صفوی شده‌بود .

علل اساسی رواج زبان ترکی دردربار صفوی

زبان ترکی ازآغازدولت صفوی زبان درباریان‌وسرداران ترك نژاد قزلباش بود . وقتی که شاه اسماعیل اول بپادشاهی‌رسید ، بیشتر مردم بومی‌آذربایجان، که بزبان فارسی‌آذری‌سخن میگفتند ، بزبان ترکی‌هم آشنا بودند . زیرا که این سرزمین ازقرن‌هفتم هجری مرکزحکومتهای ترك وتاتار، مانند دولت ایلخانان مغول و امیران چوپانی وقراقویونلووآق قویونلو بود ، ومردم آنجا بسبب اختلاط ومعاشرت باحکمروایان ترك تدریجا بزبان ترکی‌معتاد ومأنوس شده‌بودند[1]. پس‌ازآن هم که شاه اسماعیل آذربایجان را از **الوند بیگ آق‌قویونلو** گرفت ودرشهرتبریز بسلطنت نشست، زبان ترکی‌قوت بیشتریافت وزبان رائج دیوانی ودولتی شد . زیرا که پدران فارسی زبان شاه‌اسماعیل‌هم با صوفیان ترك زبان بیشتر بترکی‌سخن میگفتند، واوخود نیز ازکودکی درمیان مریدان ترك‌زبان تربیت‌یافته وبزبان ترکی خو گرفته بود . بعلاوه هنگامی که اوبتحصیل سلطنت وترویج مذهب شیعه درایران همت گماشت ، بیشترمردم این کشورپیرومذهب تسنن بودند ، ومؤسس

۱ـ بااینهمه‌نباید تصور کرد که مردم آذربایجان‌درآغازدولت صفوی‌زبان‌فارسی‌را یکباره‌فراموش کرده و بترکی سخن‌میگفته‌اند . زیرا شواهدی دردست‌است که زبان فارسی‌آذری تازمان شاه‌عباس‌اول نیزهمچنان زبان رائج و متداول عامهٔ مردم‌آذربایجان و شهرتبریزبوده است ، ودرعهدآن پادشاه نیز عموم مردم ، ازقاضی‌وعالم تا بازاریان واهل حرفه وعوام ، بدین زبان گفتگومی کرده اند . از جملهٔ این شواهد یکی رساله‌ایست از شاعری بنام **روحی انارجانی**، که‌با **شاه‌محمد خدابنده** ،پدرشاه عباس (۹۸۵ـ۹۹۶) ، وپسربزرگ اوسلطان حمزه **میرزا** معاصربوده است. خاتمهٔاین رساله، که درسال ۱۰۳۷ هجری (یکسال‌پیش‌ازمرگ شاه‌عباس) نوشته شده ، شامل چهارده فصل کوتاهست «دربیان‌اصطلاحات و عبارات جماعت اناث واعیان واجلاف تبریز » که تمام‌آنها بلهجهٔ خاص‌آذری است وحتی یك‌کلمه ترکی‌هم درآنها دیده‌نمی‌شود.ـ «رجوع کنید بمقالهٔ **یك سندمهم درباب زبان آذری** ، ازآقای عباس اقبال‌آشتیانی ، درشمارهٔ سوم ازسال دوم **مجلهٔ یادگار**،چاپ تهران ، درآبانماه سال۱۳۴۲» .

دولت صفوی ناگزیر بود که در برابر مخالفان سنی خویش، بر اتباع شیعی مذهب و صوفیان ترکمان، یعنی مریدان پدرونیاکان خود، که بسبب تبلیغات شدید ومعارضات دائم با پیروان سلاطین عثمانی، درمذهب شیعه تعصب فوق العاده یافته بودند، متکی گردد. پس چون درانجام دادن مقاصد سیاسی ودینی خود جزاین دسته دستیار وپشتیبانی نداشت، و در امورلشکری و کشوری سروکارش بیشتر با سرداران ترکمان ومریدان ترک زبان بود، ناچار بزبان ایشان سخن میگفت. بهمین سبب نیز با آنکه اجدادش، مانند تمام مردم بومی آذربایجان واران، بزبان فارسی آذری تکلم میکردند، بسرودن اشعار دینی و تبلیغی بزبان ترکی جغتائی یاخطائی، که زبان اصلی صوفیان ترکمان بود، پرداخت وتخلص شعری خود را هم **خطائی** انتخاب کرد.[۱]

پس باتوجه بنکاتی که گذشت، اگرزبان ترکی دردربارصفویه زبان رائج گفتگو ومحاوره شده باشد، جای شگفت وملامت نیست.

پس ازشاه اسماعیل اول وانتقال پایتخت صفوی ازتبریز بقزوین واصفهان نیز، زبان ترکی همچنان در دربارصفوی رائج بود. شاه معمولا بترکی سخن میگفت، زیرا شاهزادگان صفوی را از کودکی بیکی ازسرداران بزرگ قزلباش، که سمت لله یا سرپرست داشت، میسپردند و چون ازخرد سالی باافراد قزلباش معاشربودند، بزبان ترکی خومیگرفتند. در دوران پادشاهی نیز، چنانکه اشاره کردیم، چون بیشتر با این طبقه سروکارداشتند، ناگزیرهمچنان بترکی سخن میگفتند.

ولی زبان انشاء ونویسندگی وشعر وادب، ازآغاز دولت صفوی، چه درآذربایجان وچه درسایر ولایات ایران، فارسی بود. نامه ها وفرمانها ومکاتبات دولتی وقراردادهای رسمی، همه بفارسی نوشته میشد، وبندرت دیده شده است که پادشاهان صفوی، ازآغاز تشکیل این دولت، حتی بسلاطین عثمانی و ازبك نیز، نامه‌ای بترکی نوشته باشند.[۲]

۱- ازشاه اسماعیل چند شعرفارسی نیزدردست است.

۲- در دربارعثمانی برخلاف بسیاری ازنامه ها وفرمانهابفارسی نوشته میشد وسلاطین ترك مکرر بپادشاهان صفوی نامه‌های فارسی نوشته وحتی منظور اساسی نامهٔ خود رابشعرفارسی بیان کرده‌اند. ازسلاطین عثمانی چندتن بفارسی شعر میگفته اند و بسیاری از نویسندگان و مورخان ترك آثار خود را بفارسی می‌نوشتند. در دربار پادشاهان تیموری هندنیز فارسی زبان رسمی بود وتمام مکاتبات وفرمانهابفارسی نوشته میشد.

وزیران ونویسندگان و منشیان وشاعران دربارصفوی همگی ایرانی و پارسی زبان ، یا باصطلاح معمول زمان **تات** و **تاجیك** بودند ، وشاه همیشه با آنان بفارسی سخن میگفت. زبان ایرانیان اصیل وبومی نیزفارسی بود و کسانی که بترکی سخن میگفتند، یا ازطوائف ترك قزلباش وترکمان وازبك بودند ، یا اینکه ترکی را برای مکالمه با هموطنان وهمکاران ترك‌زبان خود بکار میبردند .

قزلباشان معتقدبودند که ترکی زبان‌مردان وجنگاوران است ، وپارسی زبانی است ملایم وشیرین ونرم وشایستهٔ زنان ، که دربیان افکار شاعرانه واظهار احساسات وعواطف لطیف بکارباید برد .

شاه عباس و زبان گرجی

چون بسیاری‌ازسران دولت‌وبزرگان‌دربار وسرداران سپاه وندیمان ونزدیکان شاه عباس گرجی بودند ، و در حرمخانه نیززنان گرجی متعدد داشت که غالبا اززنان دیگرش، بسبب زیبائی ، سوگلی‌تروباو نزدیکتربودند ، زبان گرجی رافرا گرفته بود وبدان زبان سخن‌میگفت . درسفرنامهٔ **دن‌گارسیا** سفیر اسپانی‌نوشته شده است که روزی‌شاه‌عباس یکی‌ازسفیران عثمانی‌را بار داده بود .چون این‌مرد عمامه‌ای بزرگ‌برسر داشت ، سفیر اسپانی که درمجلس‌شاه حاضربود، اورااز روحانیان بزرگ ایران پنداشت . شاه همینکه باشتباه سفیر پی‌برد بسیار خندید، و برای‌اینکه‌سفیرترك‌متوجه نشود، بزبان گرجی‌سفیراسپانی را از اشتباه بیرون‌آورد، وبا او شوخیهای لطیف کرد ، ومترجمی که زبانهای گرجی واسپانیولی رامیدانست ، گفته‌های اورا برای سفیر اسپانی‌ترجمه نمود .[1]

یکی ازمورخان دورهٔ صفوی نیز مدعیست که او اززبانهای اروپائی وهندی‌هم آگاه بوده ودرین باره مینویسد :

« ...آن حضرت را با هرطبقه وطایفه اختلاط و آمیزش بود و انواع فضائل هرطبقه را بتقریب دریافت . ازآن جمله بمعلمی‌خرد عالم بلغات مختلفه ابنای‌روزگاربوده ،بافرنگی بلغت فرنگ وبا روسی‌وهندی بزبان ایشان تکلم میفرمود... »[2]

۱ــ ترجمهٔ سفرنامهٔ دن‌گارسیادوسیلوافیگوەرا ،چاپ پاریس ، در۱۶۶۹میلادی .

۲ ــ تاریخ خلدبرین ، تألیف میرزا یوسف‌والهٔ‌قزوینی ، نسخهٔ خطی ، حدیقهٔ پنجم روضهٔ هشتم ،

۲

شاهی وشاعری

ذوق ونکته‌سنجی او

شاه عباس چون با گویندگان و هنرمندان معاشرت می کرد و بشعر و شاعری توجه ودلبستگی داشت ، خود نیز مثل بیشتر مردم ایران ، گاهگاه اشعاری میسرود . برخی مورخان وتذکره نویسان دورهٔ صفوی، چنانکه رسم وعادت بسیاری ازین طبقه بوده‌است، درشاعری وشعرشناسی او براه اغراق وگزافه گوئی رفته‌اند . مثلانویسندهٔ تاریخ خلدبرین ، باآنکه با شاه عباس همعصر نبوده درین باره مینویسد :

« درفن بلاغت و سخنوری گوی تفوق و برتری از فردوسی و انوری میربوده ولالی اشعار دلپذیر که گاهی بزبان فارسی میگفت . . . زیاده ازحوصلهٔ یاداشت است . . .شعرفهمی و شعرشناسی وتصرفات پسندیدهٔ اودراشعارشعرای روزگار درمرتبهٔ کمال بود . . . »

ولی **اسکندربیگ ترکمان**، مؤلف تاریخ **عالم ارای عباسی** .معاصرشاه‌عباس، که نویسندهٔ منصف تربیست ، سربسته نوشته است :

« ... باشعارفارسی دانا بوده شعر را بسیارخوب می‌فهمند وتصرفات می‌نمایند ، وگاهی بنظم اشعارنیززبان میگشایند .. »[۱]

دربارهٔ یکی ازنکته سنجیها وتصرفات شاعرانهٔ او دراشعار دیگران ، **محمد طاهرنصرآبادی** درتذکرهٔ خود، درشرح حال **ملاشکوهی‌همدانی** شاعر، چنین نوشته است :

« ...روزی **ملاشکوهی** با **میرالهی** (شاعری دیگر) ،در **قهوه خانهٔ‌عرب** که پسران زلف‌داردرآنجابودند (!) نشسته بوده که شاه عباس بقوه خانه می‌آید. ازملاشکوهی می‌پرسد چکاره ای؟ میگوید شاعرم .شعر از اومی‌طلبد ، این بیت را می‌خواند :

مایدلان بباغ جهان همچو برگ گل پهلوی یکدگرهمه درخون نشسته‌ایم

شاه تحسین میفرمایند ومیگویند که عاشق را ببرگ گل تشبیه کردن اند کی ناملایم است... »[۲]

۱ـ **عالم آرای عباسی** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌پاریس، نمرهٔ **Supp. 1348** از فهرست بلوشه .

۲ـ **تذکرهٔ نصرآبادی**، چاپ تهران ، ص۲۳۹ .

نمونه ای از اشعار او اینک اشعاری را که از شاه عباس در تذکره‌ها وجنگها ومجموعه‌های مختلف فراهم آمده است، نقل میکنیم تا میزان استادی او در فن شاعری آشکار شود :

سه بیت زیررا درتاریخ بنای تکیه‌ای که درسال ۱۰۱۱ هجری قمری بدستوراو در **چهار باغ اصفهان** ساخته بودند، گفته است :

کلبه‌ای را که من شدم بانی — مطلبم تکیهٔ سگان علیست
زین سبب فیض یافتم زاله — که مرا مهر با علی ازلیست
خانهٔ دلگشا شدش تاریخ — چونکه **از کلب آستان علی** است[۱].

مقصود **از کلب آستان علی**، درمصراع آخر، خودشاه عباس است. زیرا که اوخویشتن را کلب آستان علی میخواند ومنجم مخصوصش **جلال الدین محمد یزدی** نیزاو رادر **تاریخ عباسی**، همه جا بدین عنوان نامیده است.

شاه عباس درغزل **عباس** تخلص میکرد. دوغزل زیر را هم، که مقطع مشترک دارد، از ودانسته‌اند :

محبت آمد و زد حلقه بردل وجانم — درش گشودم و شد تا بحشر مهمانم
نه هست هستم و نه نیستم، نمیدانم — که من کیم چه کسم، کافرم، مسلمانم؟
اگر مسخر کفرم، که بست زنارم؟ — وگر متابع دینم، کجاست ایمانم؟
ازین دوهردونیم، بلکه عاشقم عاشق — محبت صنمی کرده نا مسلمانم
دوروزشد که دگر عاشقم، بجان عاشق — بنوکلی که برد نقد دین وایمانم (!
عجب که از الم عشق جان بردعباس — که درد برسردرد است ونیست درمانم.

تو دوستی ومنت دوستدار از جانم — بدوستی که بجز دوستی نمیدانم
ز هیچ کمترم و کمترم زهیچ اما — یگانه گوهر بحر و محیط عرفانم
خدا پرستم واسلام من محبت تست — اگر ترا نپرستم مدان مسلمانم
به پیش دیدهٔ حق بین تفاوتی نکند — اگرچه مورضعیفم وگر سلیمانم

۱— تذکرهٔ **نصرآبادی**، ص ۹ و**تاریخ عباسی**، جلال منجم.

نمونه‌ای از

خط شاه عباس

که در سال ۱۰۱۲ هجری نوشته است

از کتاب «ژنرال سرپرسی سایکس»

مقابل صفحهٔ ۲۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

محبت تو بدینم فکنده صد رخنه ‌ ‌ ‌ ‌ ز دوستی تو برباد رفته ایمانم
عجب که از الم عشق جان برد عباس
که درد برسردرد است ونیست درمانم [1]

این غزل نیز بنام او نقل شده است :

هر دوست که میگریزد از دوست ‌ ‌ ‌ ‌ بیگانه مخوان که آشنا اوست
نظاره برون ز قرب وبعداست ‌ ‌ ‌ ‌ هر کجا که دلست دیده با اوست
بی تخم نهال گل نروید ‌ ‌ ‌ ‌ الا گل دوستی که خود روست
ای کاش که باز پس توان یافت ‌ ‌ ‌ ‌ از عمر هرآنچه رفته بی‌دوست
از شوق تو جیب میزدم چاك ‌ ‌ ‌ ‌ با پیرهنم دریده شد پوست [2]

دوبیت زیر را درماه ربیع‌الاول سال ۱۰۱۰ هجری قمری، که پیاده‌از اصفهان بزیارت مشهد میرفت ، در راه‌خراسان ساخت:

دل‌شکسته‌ٔچون‌شیشه‌ای که من دارم ‌ ‌ ‌ ‌ مگر تو برسرلطف‌آئی و کنی معمور
خراب این‌دل زارم‌تو کرده‌ای چکنم ‌ ‌ ‌ ‌ خراب کردهٔ‌خوبان‌نمیشودمعمور(!) [3]

اشعار و ابیات دیگری که ازو درتاریخها وتذکره‌ها نقل شده‌است:

زقهرش گاه میسوزم، بلطفش گاه میسازم ‌ ‌ ‌ ‌ دل دیوانهٔ خود رابراه دوست میبازم
بجز مهر تو دردل کفرو ایمان رانمیدانم ‌ ‌ ‌ ‌ بدین‌عشقی که‌من‌دارم، بدردخویش‌میسازم
بدین دردی که‌من‌دارم‌نمیدانم‌چسان‌سازم ‌ ‌ ‌ ‌ بدین‌قهری که‌برمن‌میکنی‌برچرخ‌مینازم [4]

***

چوشوخ دلبرمن برسر عتاب درآید ‌ ‌ ‌ ‌ هزاربار دل وجان‌به‌پیچ وتاب‌درآید [5]

***

مگر که حضرت‌ایزد ترحمی‌بنماید ‌ ‌ ‌ ‌ برای‌این‌دل‌دیوانه‌ای که‌خواب ندارد [6]

۱- عرفات عاشقین ، ازتقی‌الدین محمداوحدی، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ‌ملك،وکتاب دانشمندان آذربایجان ،تألیف محمدعلی تربیت ، چاپ تهران درسال ۱۳۱٤ .

۲- عرفات عاشقین .

۳تا٦- تاریخ عباسی ، از جلال الدین محمدیزدی منجم ، نسخه‌های خطی کتابخانهٔ ملك و سابخانهٔ ملی .

ذات مارا نرسد نقص زانکار حسود | که نسب نامهٔ ما مهر نبوت دارد[۱]

***

نه‌زهر شمع و گلم چون بلبل و پروانه داغ | یك چراغم داغ دارد یك گلم در خون کشد[۲]

هر کس برای خود سر زلفی گرفته است | زنجیر از آن کمست که دیوانه پر شده است[۳]

***

زیبا صنمی نهاده در زلف | ایمان مرا برهگذر دام

گر بت اینست و کیش بت این | بر میگردم ز دین اسلام

به نیم آه دلی نه فلك خراب شود | زهم گشادن درهای آسمان سهلست[۴]

***

ملك ایران چو شد میسر ما | ملك توران شود مسخر ما

آفتاب سریر اقبالیم | میرسد بر سپهر افسر ما[۵]

***

شراب ماهمه خونست و نقل مجلس سنگ | نوای نالهٔ مطرب صدای توپ و تفنگ[۶]

***

ماموسی و طور ما دل انور ماست | ابراهیمیم وطبع ما آذر ماست

هستیم خلیل وقت و صد چون (نمرود)؟ | آزردهٔ نیش پشهٔ لاغر ماست[۷]

***

علاقهٔ او بشاعران بزرگ ایران

شاه عباس گویندگان بزرگ ایران را گرامی می داشت و بر آثار گرانبهای ایشان بدیدهٔ احترام نظر می کرد. برای جمع آوری شرح حال واشعارشاعران نامدار از بذل مال دریغ نمیکرد ودر کتابخانهٔ خود نمونه‌های نفیس از دواوین شعرای بزرگ بخط خوشنویسان شیرین‌قلم، وتصویرها ومینیاتورهای زیبا ازنقاشان چیره دست، گرد آورده بود.

کسانی راکه بنوشتن شرح زندگانی شاعران بزرگ وتذکره نویسی و تدوین منتخبات اشعار همت میگماشتند، تشویق میکرد ومواجب میداد. نویسندهٔ تذکرهٔ **گلستان هنر** در شرح حال میر **صدرالدین قزوینی** مینویسد:

«... تذکره‌ای بسبك «دولتشاه» ترتیب داده بود وچهل سال درکارآن کتاب بود ونزدیك دهسال هرسال مبلغی کلی ازشاه عباس می گرفت که‌آنراتمام کند ونکرد... پس ازمرگ وی

۱- تذکرهٔ **روزروشن**، چاپ هند.

۲- تذکرهٔ **نصرآبادی**، ص ۲۳۹.

۳- تذکرهٔ **آتشکده**، از **لطفعلی بیگ آذر**، نسخهٔ خطی.

۴تا۷- **عرفات عاشقین**.

نیز وقتی که تذکرهٔ ناتمام بدست شاه رسید، فقط هفت شعراز آن را انتخاب کرد ...»[۱]

از میان شاعران نامی ایران ظاهرا شاه عباس به **فردوسی** و **حافظ** بیش از دیگران علاقه داشته است. اشعار شاهنامه را بسیار دوست میداشت و در مجلس او شاعران سخن‌شناس خوش آهنگ، شاهنامه میخوانده‌اند. از آنجمله یکی **عبدالرزاق خوشنویس قزوینی** بود، که از شاه سالی سیصد تومان حقوق می گرفت، ودیگری **ملابیخودی گنابادی** که شاهنامه خوانی مشهور بود وسالی چهل تومان مواجب داشت. دیگر **محمدخرسند** و **فتحی اصفهانی** و **حیدر(؟)**[۲]

شاه‌عباس بخواجه شمس‌الدین محمد حافظ نیزارادت وعقیدهٔ فوق‌العاده داشت ودیوان اورا ازخود دورنمی کرد. نوشته‌اند وقتی **ملامحمد زمان زمانی یزدی** شاعر، که بگمان خوداشعاری درجواب غزلیات خواجه ساخته بود، بخدمت شاه رفت و گفت که: «**دیوان خواجه راجواب گفته‌ام.**» شاه‌عباس بتمسخرفرمود: «**جواب خدا را چه خواهی گفت؟**»[۳]

یکی ازجهانگردان اروپائی درسفرنامهٔ خود مینویسد که شاه عباس درباغی نزدیک آرامگاه حافظ، نهال سروی بدست خود نشانده بود، و چون این درخت را بیش از درختان سرودیگری که درآن باغ بود مراقبت می کردند، ازهمه بزرگتر وتنومند تر شده بود.[۴]

۱ـ **گلستان هنر**، تألیف **قاضی احمد منشی قمی**، معروف به **میرمنشی**، نسخه خطی.

۲ـ **تذکرهٔ نصرآبادی**، ص۳۰۷ـ ترجمهٔ تاریخ ادبیات براون، ص ۸۹ ـ عالم‌آرای عباسی.

۳ـ **تذکرهٔ نصرآبادی**، ص۲۴۴. ملازمانی بمذهب تناسخ معتقد بود و خود را نظامی گنجوی می‌پنداشت که باردیگربدین جهان آمده است وبهمین سبب زمانی تخلص کرده بود. اوخود گفته است:

در گنجه فرو شدم بی دید — از یزد برآمدم چو خورشید

در مخزن‌الاسرارنظامی نیزتتبعاتی کرده، آنرا بشاه‌عباس تقدیم‌نموده بود. مرگ (ثانی!) اودرسال ۱۰۲۱هجری قمری روی داد.

۴ ـ **سفرنامهٔ ژان باپتیست تاورنیه Jean Baptiste Tavernier**، چاپ پاریس در سال ۱۶۹۲م. تاورنیه مینویسد که شاه‌عباس این‌درخت‌را درسال ۱۶۰۷میلادی (۱۰۱۵ـ۱۰۱۶هجری) کاشته بود. اما چنانکه ازتواریخ زمان برمی‌آید شاه‌عباس دراین‌سال بشیراز نرفته است و ظاهرا این درختکاری شاهانه درسال ۹۹۹هجری انجام گرفته باشد.

۳

شاه و شاعران

شاه‌عباس بشعرای زمان نیز مهربانی بسیار می نمود، و هریك را که در شاعری زبردست‌تر و در ذوق و قریحه و دانش از دیگـران برتر میدید ، محترم میداشت و در جمع مصاحبان و ندیمان خود داخل می کرد.

رفتار احترام آمیز او با شفائی شاعر

از شاعران معروفی که درخدمت وی بسر میبرده اند یکی **شرف‌الدین حسن**، معروف به **حکیم شفائی اصفهانی** است ، که طبیب و ندیم شاه بود و در مسجد جامع اصفهان بطبابت می نشست . شاه او را بسبب شوخ طبیعی و شیرین سخنی و دانش و مجلس آرائیش عزیز و محترم میداشت ، و بالقاب **ملك‌الشعرا** و **ممتاز ایران** مفتخر ساخته بود.[1] در بارهٔ رفتار احترام آمیز شاه‌عباس نسبت به شفائی نوشته‌اند که روزی شاه باجمعی از امراء در محلهٔ **نیم‌رود** اصفهان ، بحکیم شفائی ، که پیاده بطرف **هارون‌ولایت** میرفت ، مصادف شد ، وهمینکه چشمش بشاعر افتاد ، اراده کرد که باحترام وی ازاسب بزیر آید . ولی حکیم شفائی پیش دوید وشاه را ازینکار بازداشت. شاه باو مهربانی بسیار کرد و امرا همگی احترام وی را از اسب بزیر آمدند وتا او نگذشت سوار نشدند .[2]

ولی چون شفائی در کار هجا وسرودن اشعار هزل آمیز مبالغه می کرد ، مورد ملامت و عتاب شاه میشد . تا آنکه عاقبت از هجا گفتن توبه کرد و درین باره قطعه‌ای نزد شاه فرستاد که چند بیت آن اینست :

۱ـ عالم آرای عباسی ، چاپ تهران ، صفحات ۷۶۰ و ۷۶۱ـ تذکرهٔ میخانه چاپ لاهور، صفحات ۳۷۵ تا ۳۷۹

۲ـ تذکرهٔ نصرآبادی ، ص ۲۱۲ .

تصویر

حکیم شفائی اصفهانی شاعر

کار آقا رضا مصور کاشی

از کتاب : «A Survey of Persien Art»

تألیف : «A. E. Pope»

مقابل صفحهٔ ۲۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

رسم هجا جولازم ماهیت منست — چون کهربا کزو نتوان شست جذب کاه
اما پسند صاحب ایران نمیشوم — تا با منست این هنر اعتبار کاه
بار دگر نه ازلب وبس، ازصمیم قلب — تجدید توبه میکنم، امابدست شاه...[۱]

بخانهٔ شاعران میرفت دیگر از شاعران دربار شاه عباس **رکن الدین مسعود کاشانی**، معروف به **حکیم رکنا** ست ، که **مسیح** تخلص داشت و پدرش **نظام الدین علی** نیز شاعر بود . این شاعر خوش نویس از جوانی بخدمت شهریار صفوی درآمد ودرسفر وحضر درحلقهٔ ندیمان وی بود. شاه مکرر بخانهٔ او میرفت ، ویکبار درشهر کاشان سه روز میهمان اوشد ، ودرآن ایام حکیم رکنا بدستور شاه تمام غزلیات **بابافغانی** راجواب گفت. عدد اشعاراورانزدیك صد هزار بیت نوشته اند . از آن جمله دیوان **مجموعهٔ خیال** را برای شاه عباس واین اشعار را درمدح اوسروده است :

خداوند جهانست او، خدانیست — ولیکن ازخدایکدم جدانیست
بلی او سایه‌ای باشد خدائی — نباشد سایه را از کس جدائی

***

شهی کآسمان زیرفرمان اوست — دل دشمنان وقف پیکان اوست
جوان بخت عباس شاه دلیر — که روبه شد ازتیغ اونره شیر

ودروصف میخانهٔ شاه گفته است :

بمیخانهٔ شاه یکره در آی — که نشناسی آنجا سرخود ز پای
ز جوشیدن بادهٔ صاف او ، — بود ریز چون آب در روی جو
مئی درصفا، رشك ماه منیر ، — چو آئینهٔ غیب ، روشن ضمیر[۱]

سرانجام روزی درمجلس شاه بایکی ازفضلای دربار بمناظره پرداخت، وچون شاه ازحریفش طرفداری کرد ، رنجیده خاطرشد ودیگر بدربار نرفت . در همانحال قصیده‌ای، که از ناخرسندی ورنجش وی حکایت می کرد ، ودرظاهر بمدح شاه آراسته بود، نزدوی فرستاد واجازه خواست که بهندوستان رود . مطلع آن قصیده اینست :

۱ــ **حکیم شفائی** درسال ۱۰۳۸ هجری قمری در گذشت .

۲ــ ازساقی نامهٔ او . برای بقیهٔ اشعار رجوع کنید به **تذکرهٔ میخانه** ، چاپ لاهور ، صفحات ۳۶۹ تا ۳۷۵ .

گر فلك يك صبحدم با من گران باشد سرش شام بيرون ميروم چون آفتاب از كشورش[1]

ولی‌شاه باو رخصت سفر نداد . اند کی بعد هنگامی که شاه عباس ازاصفهان بسوی مازندران حرکت کرد ، حکیم رکنا موقع را غنیمت دانست و با فرزندان راه هند پیش گرفت .

درهندوستان تاسال ۱۰۴۱ هجری درخدمت **جلال‌الدین اکبر** و**شاه سلیم** (نورالدین محمد جهانگیر) و**شاه جهان** ، سلاطین هند بسر برد، ودرین‌سال بایران بازگشت، ودرسال ۱۰۶۶ هجری درکاشان بمرد .

پس ازآنکه رکنای‌کاشانی بهند رفت ، شاه عباس‌جای اورا در دربارخود به**میرزا ملك مشرقی‌قزوینی** داد . این شاعر درآغازکارقصیده ای درمدح **حاتم بیگ** اعتماد ـ الدوله، وزیراعظم‌ایران سروده وبدستیاری‌او بخدمت‌شاه درآمده‌بود. چون درنویسند گی نیزمهارت‌داشت ، شاه اورا درزمرهٔ منشیان خاص‌خود داخل کرد. مشرقی‌درنوازند گی نیزاستاد بود ودرمدح شاه عباس‌قصائد بسیار دارد .[2]

شاعری را بزر کشید

نسف آقا معروف به **وجیه‌الدین‌شانی تکلو** شاعر ، درآغاز سال ۱۰۰۲ هجری‌قمری دراصفهان بحلقهٔ ندیمان شاه‌عباس درآمده بود. دوسال بعد روزی که شاه سفیران سنی‌مذهب ازبك وعثمانی را درشهرقم[3] بحضور پذیرفته بود ، شانی‌اشعاری راکه دربارهٔ یکی‌ازغزوات علی(ع) ، ودرستایش آنحضرت ساخته بود ، درآن مجلس‌خواند ، وچون بدین بیت رسید :

اگر دشمن کشد ساغر وگر دوست بطاق ابروی مردانهٔ اوست

شاه عباس وجد وخرسندی بسیارنشان داد ، وشاید بسبب آنکه سفیران‌عثمانی وازبك

۱ـ این دوشعرنیزدرمدح شاه‌عباس‌ازآن قصیده است :

می روم ازکشور ماه جهان آرای ملك آنکه چون خورشید باشدحکم بربحروبرش
شاه‌عباس جهانگیر آنکه چرخ لاجورد سالها گردیده تا گردیده بر گرد سرش

۲ـ رجوع کنید به **تذکرهٔ میخانه** ، صفحات ۴۰۱تا۴۰۸ـ مشرقی درسال ۱۰۵۰ هجری قمری دراصفهان درگذشت .

۳ـ تاریخ **نقاوة الاثار** ، نسخهٔ خطی .

حضورداشتند، درتحسین شعر وشاعرمبالغه کرد، ودستور داد که درهمان مجلس شانی را درترازوئی بزر کشیدند، وزرها رابصلهٔ آن شعر بدو بخشید.[۱]

شانی دوروز پس ازآنکه بزر کشیده شد[۲]، باز اشعاری برای شاه فرستاد وازو درخواست مقداری جو کرد. زیرا که درآن ایام جو در اردو کمیاب شده بود. شاه عباس چنین درخواست ناچیزی را، پس ازآن عطای گران نپسندید، وشانی را ازنظرافکند وچون درهمان اوقات ازقزوین به‌اصفهان رفت او رابا خود نبرد. شانی درسال ۱۰۳۲ هجری قمری درگذشت.[۳]

می‌خواست شاعری دیگر را بسرگین بکشد

صلهٔ گرانی که شاه‌عباس به شانی عطا کرد، مایهٔ حیرت وتحسین درباریان، وموجب تحریك طمع وحسد شاعران دیگرشد، و این بخشش بیسابقه برسرزبانها افتاد. شعرا بکرم شاه امیدوار شدند وبرای خوش‌آمد اودرآن باره شعرها گفتند. ازآن جمله ملالطفی نام شاعر گفت:

شاها زکرم جهان منور کردی ⁂ ملك دل عالمی مسخر کردی

شاعرکه بخاك ره برابرشده بود ⁂ برداشتی و برابر زر کردی

۱- نویسندهٔ تاریخ عالم‌آرای عباسی دراین‌باره می‌نویسد: «.... مزاج مقدس را عجب کیفیتی طاری شد. این طرز مداحی واین مضمون درمیزان طبع وقاد بغایت سنجیده وپسندیده افتاد. همت بحر خاصیت دربارهٔ مولانا بتموج درآمد. امر فرمودند که زربسیار دریك کفهٔ ترازو ریخته درکفهٔ دیگرمولانا را بوزن درآورده آن نقود وافره بصلهٔ این شعر باو عطا فرمودند ...»

۲ - مؤلف تذکرهٔ مجمع الخواص نوشته است که شانی را باپول سفید وزن کردند!

۳- تقی‌الدین محمد اوحدی، در تذکرهٔ عرفات عاشقین می نویسد: «... در سبب کشیدن او بزر شاه عباس بشعر ائی که سبب پرسیدند، تبسم کنان فرمودند که اینحال را هیچ سبب نبود، جز آنکه می خواستم بجهت خاطر امیرالامرا فرهاد خان، که بسیار متوجه شانی است وبا وی خصوصیت وافی دارد، اورا بانعامی شایسته سرافراز کنم. این را بهانه ساختم...»

فرهادخان قرامانلو، امیرالامرا وازسرداران بسیارمقرب ومورد علاقهٔ فراوان شاه‌عباس درسالهای اول سلطنت وی بود. ولی عزت واعتباراودیری نپائید ومثل بسیاری ازسرداران مقرب آن پادشاه، بفرمان وی کشته شد.

اوحدی درجای دیگرازتذکرهٔ خود، درشرح حال فضلی بن فضولی بغدادی، مینویسد که چون این شاعردربغداد اشعاری درهجوقزلباش ساخته وشانی بآن اشعار جواب داده بود، شاه عباس او را بزر کشید.

وشاعر دیگری بنام **وهم‌الدین‌حسن**، که مردی شوخ طبع وشیرین سخن بود[1]، درقطعه‌ای که برای وزیرقم سرود، بدین صلهٔ گران اشاره کرد وبحسرت گفت:

حسن وهم دین چنین مفلس   پادشه میکشد بزر «شانی»

شاعری دیگر بنام **حسن بیگ عجزی تبریزی** هم، که مردی‌قوی جثه وبلند قامت بود، و«درشیوهٔ‌غزل خود را بی بدل‌میشمرد، دوسه بیتی عاشقانه ساخته وبوسیلهٔ **علیرضای‌عباسی** خوش‌نویس، بنظرشاه عباس رسانیده وبدستیاری علیرضا به‌جلس‌شاه راه یافته بود. ولی چون درحضورشاه بخیال لطیفه گوئی‌سخنان نامناسب وجسارت‌آمیزمیگفت، شاه اورا ازمجلس‌خود دور کرد. این‌مردهمینکه خبربزر کشیدن «شانی» راشنید، روزی که‌شاه باجمعی از درباریان وندیمان باصطبل‌سلطنتی‌قزوین رفته‌بود، خودرادرمیان‌جمع افکند وبشاه نزدیك شد، و بی‌مناسبت سخن ازبزرکشیدن شانی بمیان آورد، وزبان بشکایت گشود که چراشاه قدر اورا، که درشاعری ازشانی‌چیره دست تراست، نمیشناسد و چنان احسانی را ازو دریغ میدارد، واین شعررا که بدان مناسبت ساخته‌بود خواند:

در عهد سخاوتت کشیدند بزر   آن ک... خری راکه‌بسرگین نکشند

شاه در جوابش گفت:

« آنروز درخزانه بودم شانی را بزرکشیدم. اما امروز درطویله بتماشای اسبان مشغولم، وبجزسرگین چیزی‌نمی‌بینم. ناچار ترابسرگین‌خواهم کشید...»[2] «ازگفتهٔ شاه... فریاد ازنهاد حاضران بزم اقدس برآمد و موجب انبساط خاطرهاگشت. شعرای سخن ساز وظرفای نکته پرداز شاخ وبرگی برآن‌افزودند، ونقل انجمنها ساختند، ومولانا شانی راگذاشته باو پرداختند...»[3]

۱ـ این شاعردرسال ۱۰۲۰هجری قمری درگذشت.

۲ـ **خلدبرین**، نسخهٔ خطی ـ **تذکرهٔ نصرآبادی**، چاپ‌تهران، ص۸ـ **نقاوة‌الاثار**، نسخهٔ‌خطی ـ **عالم‌آرای‌عباسی**، ص۳۵۳

۳ـ**محمد طاهر نصرآبادی** باآنکه درتذکرهٔ‌خود یکجا صریحاًاین واقعه را، مثل‌نویسندگان «خلدبرین» و «عالم‌آرا» وغیره بنام «حسن‌بیگ‌عجزی» نقل کرده (ص۸ ازتذکرهٔ‌نصرآبادی)، درجای دیگر(صفحهٔ۲۷۰) آنراعیناً درشرح حال **یوسفی‌گلپایگانی** تکرار نموده وچنین نوشته است:
«... **یوسفی جرباد قانی کمال قدرت داشته، چنانچ ازقصیده‌که در مدح شاه‌عباس ماضی گفته ظاهر میشود. مشهور است‌که «ملاشانی» راآن پادشاه دین‌دار بزرکشید. ملایوسفی‌باین‌طمع این‌قصیده راگفت، در روزی‌فرصت خواندن یافت‌که شاه درطویلهٔ خاصه بود. پادشاه‌فرمودروزی که ملاشانی شعرخواند مادرخزانه بودیم، اورا بزرکشیدیم. تو بطویله آمده‌ای باتوجه بایدکرد؟**—

« بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد »

قهر و آشتی

دیگر از شاعران معروف دربار شاه عباس **ملامیرحیدر معمائی کاشی** متخلص به **رفیعی** است، که چون درفن معما و تاریخ سازی دست داشت، او را **معمائی**ی گفتند. اینمرد پس ازآنکه یك چند در دربار شاه عباس بسر برد، متهم شدکه اورا هجو گفته است. بدین اتهام بزندان افتاد واموالش بتصرف دیوان درآمد. عاقبت اززندان گریخت وبه هندوستان رفت، وبدربار **جلال‌الدین محمداکبر**، پادشاه هند، راه یافت. چند سال بعد، از هندوستان بمکه رفت، و ازآنجا بایران بازگشت وبار دیگرمورد توجه وعنایت شاه عباس شد وکار علاقه و احترام شاه نسبت باو بدانجا رسیدکه روزی زیر بازوانش را گرفت واز پلکان دیوان‌خانه بالا برد.

اما بازبد خواهانش اشعاری راکه درهجوشاه ساخته بود بگوش وی رسانیدند، و شاعربار دیگر مغضوب وازدرگاه شاهی رانده شد، وپس ازنود سال زندگی درسال ۱۰۳۳ هجری قمری درگذشت[۱]

بقیهٔ حاشیهٔ صفحهٔ پیش:

... «چند شعر ازقصیده‌ای که نصرآبادی‌ازاین شاعردرمدح شاه عباس نقل کرده اینست:

شهید خنجر عشق تو رفت جانش و لرزد — عجب مدان که شود خاك‌استخوانش ولرزد
من و ستیزه خوبی که بهر حسرت دلها — بلاخبر دهد ازتیغ خون چکانش و لرزد
غمش عیان نکنم، ترسم از زبان خلایق — چو مفلسی که بود گنج شایگانش و لرزد
. . . . — . . . .
سپهر کوکب عباس شاه، آنکه بتعظیم — زمانه خواند طغرای عزوشانش و لرزد
شهید تیغ تواست ازعذاب قبرکه درحشر — فرشته‌یادکند زخم‌خون چکانش ولرزد...»

۱- پسرملامیرحیدر معمائی موسوم به **محمد هاشم سنجر** نیزشاعر بود. پس‌ازآنکه چندی در خدمت **جلال‌الدین‌محمداکبر** درهندوستان بسربرد، درسال ۱۰۰۶ هجری بخدمت ابراهیم عادلشاه، پادشاه دکن، رفت. وقتی اشعار او را درمجلس شاه عباس خواندند ومورد پسندآن پادشاه واقع‌شد. بهمین سبب نامه ای به عادلشاه نوشت و خواهش کردکه سنجررا بایران روانه کند. ولی او پیش از حرکت‌بیمارشد ودرسال ۱۰۲۱ هجری درچهل ویکسالگی درگذشت. - برای شرح زندگانی‌مفصلتر ازین پدر وپسر ونمونه‌ای ازاشعار آندو به**عالم‌آرای‌عباسی** (ص۱۳۱) و**تذکرهٔ‌میخانه** (صفحات ۲۴۹ تا۲۵۲) و **تذکرهٔ آتشکدهٔ آذر** مراجعه باید کرد.

لب ودهان شاعری را داغ کرد

از جملهٔ ندیمان شاه عباس مردی بود خوش طبع و بذله گوی و شیرین زبان و شاعر بنام **ملا طاهری نائینی**. اینمرد صاحب ذوق از بدبختی بیکی از غلامان شاه دل باخت وروزی او را بخانه برد. شاه عباس بدین سبب براو خشم گرفت وروزی که در کنار بخاری سوزان نشسته بود، باشاعر تیره روزعاشق پیشه سرزنش وعتاب آغاز کرد وناگهان آتشکش گداخته را، که ازپیش نهانی درآتش فروبرده بود، بیرون کشید وبرلب ودهان شاعر گذاشت که: «چون اورا بوسیده‌ای اکنون بتلافی آن بوسها این را نیز ببوس!» با این کار قسمتی ازسر و روی شاعر را سوزانید، وعاقبت بپایمردی یکی ازخواص دست ازو برداشت. طاهری درین باره غزلی ساخت که این شعر معروف مطلع آنست:

آنکه دائم هوس سوختن ما میکرد — کاش می آمد وازدور تماشا میکرد[۱]

شعرا وقهوه خانه

درزمان شاه عباس قهوه خانه مرکزسرگرمی ومیعادگاه شاعران وهنرمندان واهل دل بود. بسیاری ازشاعران همه روزساعتی چند درآنجا بسرمیبردند واشعارخود را برای یکدگرمی خواندند. شاید بقول میر-حیدری شاعر که گفته است:

مرا درقهوه[۲] بودن بهتر ازبزم شهان باشد — که اینجامیهمان رامنتی برمیزبان باشد

قهوه خانه[۳] درنظر شعرا ازمجلس شاه نیز مطلوبتر و دلپذیرتر بود. برخی ازشاعران

۱- **تذکرهٔ نصرآبادی**، چاپ تهران.

۲- کلمهٔ **قهوه** بجای **قهوه‌خانه** هم بکارمیرفته‌است، چنانکه اکنون درزبانهای اروپائی نیزچنین است.

۳- درخت قهوه‌ازجملهٔ نباتات وحشی یکی ازولایات حبشه بنام **کافا** بوده است. قهوه‌ظاهراً درقرن نهم هجری (قرن پانزدهم میلادی) ازافریقا بیمن بردند ودرسال ۹۱۷ هجری درشهر **مکه** متداول شد وازآنجا بسوریه وروم (خاک عثمانی) وایران راه یافت. نخستین قهوه‌خانه درشهر **ستانبول** درسال ۹۶۲ هنگام پادشاهی سلطان **سلیمان‌خان قانونی** (معاصر باشاه طهماسب اول‌صفوی) بازشد ودراندک زمان مرکزاجتماع مردم صاحبدل وبا ذوق گردید. شاعران‌ونویسندگان درآنجاجمع میشدند وباخواندن شعر وکتاب، یابازیهای نرد وشطرنج، خود راسرگرم میکردند، وقهوه‌خانه را **مکتب عرفان** نام‌داده بودند. دیری نگذشت که قهوه خانهٔ خاصی هم در دستگاه سلطنتی دائرگشت وشغل **قهوه‌چی** باشی برسایر مشاغل درباری افزوده‌شد.

تاریخ قطعی ورود قهوه بایران معلوم نیست. اماچون درآغاز پادشاهی شاه عباس بزرگ قهوه خانه درایران وجود داشته، ممکن است که نوشیدن قهوه ازعهد شاه طهماسب اول درایران معمول‌شده باشد. - «برای اطلاعات بیشتر در بارهٔ قهوه وقهوه‌خانه رجوع شود بمقالهٔ **تاریخ قهوه وقهوه‌خانه در ایران**، ازمؤلف این کتاب، درشمارهٔ ۴ دورهٔ پنجم **مجلهٔ سخن**، چاپ تهران، صفحات ۲۵۸-۲۶۸»

آنچه را که بدست می آوردند درقهوه خانه خرج میکردند.[۱] چنانکه وقتی **امینای نجفی** شاعر، یکصد تومان پولی را که شاه عباس باو عطا کرده بود، درقهوه خانه ای صرف عشق بازی کرد، وشاعری دیگر بنام **ادهم بیگ ترکمان**، ازهوس بازی درقهوه خانهٔ **حاجی یوسف قهوه چی** کارش برسوائی کشید.[۲]

شاه عباس و قهوه خانه

درعهد شاه عباس، در بیشترشهرهای بزرگ ایران، مخصوصاً در قزوین واصفهان، قهوه خانه های متعدد دائرشده بود. در اصفهان قهوه خانه های معروف بیشتردر اطراف میدان نقش‌جهان بود.[۳]

۱- **محمد طاهر نصرآبادی** درتذکرهٔ خود، درتعریف قهوه خانه وبیان حال‌خویش، چنین نوشته است: «... ازغلط نهادان کج اندیشه کناره جسته، درحلقهٔ درست کیشان راست آئین درآمده ودر قهوه‌خانه رحل اقامت انداختم. تبارک‌الله ازآن‌مجمع، جمعی باقرعلوم نظری ویقینی، وگروهی‌حاوی موسیقی وترجمان اصول وفروع دین. ازتجلی طبعشان ساحت قهوه خانه وادی موسی، و معنی در خاطرشان مقارنهٔ خورشید ومسیحا. بعضی بنظم اشعار جان را بگوشوارلالای آبدار مزین‌میساختند و قومی درترتیب معما زلف خوبان رادرپیچ وتاب می‌انداختند. سرعت نقدشان بمرتبه‌ای که تا نام بیت برده بودی، معمارخاطرشان بدستیاری ستون خامه، بعمارت آن میپرداخت ... (تذکرهٔ نصرآبادی صفحه ۴۶۰)

این اشعاربی‌نمك راهم، شاید همین‌شاعران قهوه خانه نشین، در مدح قهوه ساخته باشند:

راحیست قهوه روح فزا وکسل گسل — آرام جان وقوت اعضاء و قوت دل
تقریب اجتماع جوانان پارسا — تفریح بخش خاطر پیران مضمحل

ونیز این‌شعربی‌مزهٔ بی معنی:

قهوه حمام سفر، آش خمار تریاك — پرطاوس نظر، افشرهٔ تنباکوست (!)

۲- **تذکرهٔ عرفات عاشقین، ازتقی‌الدین اوحدی**،نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملك.

۳- قهوه خانه های اصفهان بزرگ بود و دیوارهای سفید پاکیزه داشت. درهای قهوه خانه‌از چند سوبخارج باز میشد وبیشترآنها را بیك صورت ویك اندازه پهلوی یکدیگر می ساختند. غالباً میان‌آنها دیوار وپرده ای نبود، واز درون هریك قهوه خانهٔ همسایه نیز دیده میشد وچنان می‌نمود که‌آن همه یك دستگاهست.

در اطراف قهوه خانه طاقنماها وشاه نشینهائی ساخته بودند که باقالی وفرشهای دیگر مفروش ونشیمن مشتریان وتماشاگران بود، وهمه درآنجا برزمین می‌نشستند. شبها چراغهای فراوانی راکه ازسقف قهوه خانه فرو آویخته بود، می‌افروختند. درمیان قهوه‌خانه هم حوضی بزرگ بود که‌همیشه آب پاك وروشنی‌ازاطرافش فرومی‌ریخت، وهنگام شب زمین نیزازانعکاس چراغهای سقف وچراغهای دیگری که دراطراف حوض‌میچیدند، چون‌آسمانی‌پرستاره بنظرمیرسید.

طبقات مختلف مردم ، از اعیان ورجال درباروسران قزلباش ، تاشاعران واهل قلم ونقاشان وسوداگران ، برای گذرانیدن وقت و دیدار دوستان وسرگرم ساختن خود ببازیهای مختلف ، بامناظرات شاعرانه وشنیدن اشعار شاهنامه وحکایات وقصص وتماشای رقص های گوناگون وبازیها وتفریحات دیگر، بآنجامیرفتند[۱] .

ازقهوه خانه های معروف اصفهان درزمان شاه عباس ، قهوه خانه های **عرب** ، **بابافراش** ،**حاجی‌یوسف** ، **باباشمس‌تیشی‌کاشی**،[۲] و قهوه خانهٔ **طوفان** را نام برده‌اند .[۳]

۱ـ درزمان شاه عباس‌کارگران قهوه‌خانه را بیشتر ازپسربچگان خوبروی گرجی و چرکسی و ارمنی‌انتخاب میکردند . ازآنجمله جمعی بخدمت مشتریان مشغول بودند وجمعی با زلف‌های بلند و لباسهای فریبنده ، برقصها و بازیهای گوناگون‌دیگرمیپرداختند . بهمین سبب قهوه‌خانه‌ها بیشتر میعادگاه صورت پرستان وشاعران دل درکف و هوسبازان بود .

۲ ـ ازاین قهوه‌خانه که باکمك وتوجه مخصوص شاه‌عباس دائر شده بود ، درصفحه های بعد مفصلتر سخن خواهیم گفت .

۳ ـ قهوه خانهٔ **طوفان** بسبب وجود جوان خوبروئی که بدین نام در آنجا خدمت میکرد ، شهرت یافته بود . شاه‌عباس نیزگاه‌گاه بآنجا میرفت . از جملهٔ شاعرانی که باین قهوه‌خانه دلبستگی داشته‌اند ، یکی **رشیدای زرگر** تبریزی ودیگری **مظفرحسین‌کاشانی لنگ** ، شاعر وطبیب‌وخوشنویس بوده است . شاعر اخیر این رباعی را برای « طوفان » قهوه‌چی‌سروده ودرآن به‌لنگی خود نیزاشاره کرده است :

درقهوهٔ طوفان‌که سر خوبان است — صد عاشق پا شکسته سرگردان است
آن رفت «مظفر»که سمندر بودی — مرغابی شو که کار با طوفان است

وچون منظورش بمحبت پاك‌او توجهی نمیکرد ، و بارقیبان شاعر مهربانتر بود ، ازو رنجیده‌شد ، و این رباعی را برایش فرستاد :

بد باطن و چاپلوس می باید گشت — خواهان‌کنار و بوس می بایدگشت
حیف است چوپروانه بگردت گشتن — برگرد توچون خروس می‌بایدگشت

« تذکرهٔ نصرآبادی .ص ١٦٤ »

وضع قهوه خانه ها ، اززمان شاه عباس اول تاآغاز سلطنت شاه عباس‌دوم ، بدینمنوال بود. در زمان این‌پادشاه وزیراعظم او **خلیفه‌سلطان** ، که مردی متدین ومتعصب بود ، بکارگماشتن پسربچگان خوبروی را درقهوه خانه‌ها قدغن‌کرد ، وازرقص وآوازهای ناپسند جلوگیری‌نمود . ازآن پس در قهوه خانه مردم بانوشیدن قهوه وکشیدن قلیان وچپق‌وبازیهای مختلف ، مثل شطرنج ونردو گنجفه وپیچاز وتخم مرغ بازی وامثال‌آنها سرگرم میشدند .

ورقهای گنجفه ازچوب ساخته میشد وتصاویرآن راگاه‌نقاشان استاد وچیره دست میکشیدند .

«بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد»

چنانکه پیش ازین نیز اشاره شد، شاه‌عباس گاه بی خبر بقهوه خانه‌ها میرفت، و باشاعران وهنرمندانی که غالبا در آنجا بودند، بصحبت می نشست. از آن جمله روزی بقهوه خانهٔ **عرب** قهوه‌چی رفت. **ملا شکوهی**، از شاعران اصفهان، باشاعری اسدآبادی بنام **میرالهی**، آنجا بود. شاه چون ملاشکوهی رامیشناخت، ازو احوال پرسید. سپس رو به‌میرالهی کرد و گفت: تخلص شماچیست؟ جواب داد: «**الهی**». شاه‌پنجه برسراو گذاشت وبطعن وشوخی گفت: **الهی** !...»[۱]

درقهوه‌خانه شاهنامه وداستانهای حماسی دیگرنیز خوانده میشد وبسیاری از مردم برای شنیدن شاهنامه بآنجا میرفتند. شاهنامه خوانی کارآسانی نبود وبیشتر شاهنامه خوانان خود شاعروادیب بودند. شاه عباس‌نیز، چنانکه پیش‌ازین گفته شد، بشاهنامهٔ فردوسی‌علاقهٔ فراوان داشت ودرمجلس اوشاعران سخن شناس وخوش آهنگ، مانند **عبدالرزاق قزوینی** و **ملابیخودی گنابادی** شاهنامه میخواندند.[۲]

از شاعرانی که درعهد شاه عباس درقهوه خانه ها شاهنامه میخواندند، یکی **ملامؤمن کاشی** معروف به **یکه سوار** بوده، که وضع ولباس واطوار خاص داشته است. این مرد قبائی باسمه‌ای باحاشیه‌های رنگارنگ میپوشید، وطوماری بسرمیزد وبدین شکل بقهوه خانه میرفت وشاهنامه میخواند، وقسمتی از آنچه درین کار نصیبش میشد بدرویشان ومستمندان میداد.

بقیهٔ حاشیهٔ صفحهٔ پیش:

ظاهرا عدهٔ اوراق گنجفه‌نودو‌دو ورق و مرکب‌ازهشت رنگ مختلف بوده‌است. **ملا واهب قندهاری**، ازشاعران عصر صفوی، دربن بیت بورق گنجفه اشاره کرده است:

مانند آن ورق که زسر واکند کسی — حسنت بچرخ گنجفه داد آفتاب را

بازی پیچاز، که تاچندی پیش‌هم درایران متداول‌بود، نطعی‌از پارچهٔ ماهوت شبیه بصفحهٔ شطرنج داشت که روی‌آن بامهره هائی ازگوش‌ماهی بازی میکردند.

تخم مرغ بازی، که هنوزهم در ایران معمولست، دردورهٔ صفوی از بازیهای متداول بود، وحتی‌شاه عباس‌خود نیز گاه بامردم کوچه تخم مرغ بازی‌میکرد. چنانکه شرح آن درفصل **تفریحات شاه** خواهدآمد.

۱- **تذکرهٔ نصرآبادی**.

۲- شاه عباس گاه میهمانان عالیقدر وسفیران بیگانه راهم باخود بقهوه خانه میبردوازیشان در آنجا پذیرائی میکرد. شرح اینگونه پذیرائیهای او درفصول بعد خواهدآمد.

یکی نیز میرزا محمد فارسی بواناتی بود که درقهوه‌خانه داستان حمزه رامیخواند. قصه گوئی ومدح علی (ع) وداستان پردازی و گفتارهای دینی هم درقهوه خانه‌ها مرسوم بوده است. شاعران ومداحان و نقالان درمیان قهوه‌خانه بالای منبر با چهار پایه ای می‌ایستادند ودرضمن خواندن اشعار، یانقل داستانها، عصائی را که دردست داشتند بوضعی خاص حرکت میدادند.

مناظرهٔ شاعران در حضور شاه

شاه عباس گاه شاعران را درحضورخود بمشاعره ومناظره یا بدیهه سرائی برمی‌انگیخت، وهریك راکه بردیگران پیروز میشد باتحسین وجایزه تشویق میکرد. **تقی‌الدین محمد اوحدی بلیانی**، دروصف یکی ازین گونه مجالس مینویسد که چون شاه‌عباس درسال ۱۰۰۰ هجری قمری، پس از کشتن یعقوب‌خان ذوالقدر حکمران شیراز ومطیع ساختن فارس، باصفهان آمد، مردم شهر را آئین بستند وچراغان کردند. شاه‌شب هنگام با گروهی ازسرداران و ندیمان وشاعران بتماشای چراغان رفت. در میدان نقش‌جهان تقی‌الدین اوحدی این رباعی را در بارهٔ چراغان ساخت وتقدیم کرد:

میدان صفاهان که زماه و پروین ... صد داغ نهاده بردل چرخ برین
نه‌گشته چراغان که پی‌سجدهٔ شاه ... افتاده کواکبند بر روی زمین

شاه این رباعی تملق آمیزرا پسندید وشاعررا تحسین کرد و ازشاعران دیگر خواست که در همان مجلس اشعاری در وصف چراغان بسازند. اوحدی مینویسد که درین مجلس «یاران وهم صحبتان و مجلسیان از اکابر واعزه برروی زمین میدان بی‌تکلفانه نشسته صحبت بامحبت میداشتند، وآن شهریار عالیمقدار عصا دردست، برسر پای ایستاده بود...»[۱]

شاعران بفرمان شاه اشعاری ساختند، ولی بگفتهٔ اوحدی «هیچیك بطبع همایون مستحسن نیفتاد، مگرهمان رباعی نخستین» که او گفته بود. پس ازآن شاه چون وعده کرده بود که گویندهٔ بهترین شعررا بالطاف خاص شاهانه سرافراز کند، اوحدی را باخود بقزوین برد ودرسلك ندیمان خویش درآورد.

۱- در کتاب **عرفات عاشقین**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملك.

اوحدی مینویسد که درمجلس شاه مکرر میان‌شاعران بفرمان‌اوغزلها طرح‌میشد وهر کس بقدراستعداد وقوت‌قریحهٔ خویش اشعاری میسرود ، ودر آن مجلس میخواند. اوحدی چندان موردعنایت، ولطف شاه بود که همکارانش اورا **شاه پسند** لقب داده‌بودند ولی‌شاه عباس اورا **بنگی‌شاعر** می‌نامید .

وقتی‌نیزشاه عباس‌از **شفائی** و **اوحدی** وبرخی‌دیگر ازشاعران‌خواست که‌مثنوی **حیدرتلبه** ، ازشعرای ترك را ، دربحر**مخزن‌الاسرار** نظامی بفارسی درآورند . اوحدی بفرمان اوحکایتی چند ازمثنوی ترکی را بفارسی‌ساخت و **مجمع‌الانهار** یا **کعبهٔ‌دیدار** نام نهاد ، وحکیم شفائی‌نیزحکایاتی دیگراز آن مثنوی رافارسی کرد .

شاهی و هزل جوئی

شاه عباس‌بشاعران شوخ طبع وهزال وشیرین زبان نیزتوجه و ملاطفت میکرد وآنان‌راماننددلقکان دردربارخودمیپذیرفت، تا هنگام لزوم بجان سرداران بزرگ واعیان دولت ودیگرشاعران اندازد . ازجملهٔاین‌گونه شاعران در دربار وی مردی بوده است بنام **حسن بیگ ترکمان** ، که بعلت‌شوخ طبعی وشیرین زبانی وهزل گوئیش شاه او راسگ **لوند** لقب داده بود .

حسن بیگ مردی رند وعیاش وخوشگذران بود. خط نسخ را خوب مینوشت. کلاه مخصوص ترکان قزوین بسرمیگذاشت وبادلقك پیشگی و مسخرگی از لطف و عنایت شاه‌بهرهٔبسیارمیبرد . گاه خود اشعاری‌میساخت وگاه‌اشعار دیگران رابنام‌خود میخواند. شاه عباس‌تمام کسانی‌راکه درایران ریش‌خضاب میکردند رعیت اوساخته بود وازین‌راه باوفائدهٔ کلان میرسید .[۱]

وقتی شاه بشکار رفته وحسن بیگ راهمراه نبرده بود. شاعراین بیت معروف‌را بدین مناسبت برای اوفرستاد :

سحر آمدم بکویت بشکار رفته بودی تو که سگ‌نبرده‌بودی‌بچه‌کار رفته‌بودی

بطوریکه درصفحات آینده‌بتفصیل گفته خواهدشد، شاه عباس بچراغانی‌وآتش بازی علاقه بسیارداشت وهروقت که‌بیکی ازشهرهای بزرگ ایران میرفت ،یاازسفری بپایتخت برمیگشت، دستورمیداد شهر راچراغان کنند ووسائل آتشبازی فراهم آورند.

۱ـ عرفات عاشقین.

اینگونه تشریفات غالباً چندین شب دوام می یافت و شاه هر شب به بهانه‌ای بتماشای چراغان میرفت. نوشته اند که وقتی بامر او شهر اصفهان راچراغان کردند واین چراغان مدتی طول کشید، بطوری که تحمل خرج آن بر مردم دکاندار وکاسب دشوار شد. اتفاقا یك شب که شاه با گروهی از ندیمان در بازار بتماشای جشن وچراغان سرگرم بود، چشمش بچند سگ ولگرد افتاد. پس رو به **سگ لوند**، که از جملهٔ همراهان بود، کرد وبشوخی گفت «**سگ، فرزندانت بسیار شده اند.**» حسن بیگ جواب داد: «قربان چاکر زن ندارد که فرزندی داشته باشد.» شاه باز گفت: «من جز توسگی که اینهمه فرزند داشته باشد، نمیشناسم» سگ لوند جواب داد: «قربان، عرض کردم که چاکر هنوز زن نگرفته‌ام.» شاه ابرو درهم کشید و گفت: «**سگ مکرر شد، ومکرر گفتن لطفی ندارد.**» سگ لوند جواب داد: «**آری مکرر شد، ولی نه چندان که آئین بندی وچراغان شما.**» شاه مقصود وی را دریافت وفرمان داد چراغان را برچیدند[۱].

دیگر از شاعران بذله گوی ومزاح در بارشاه عباس مردی بود بنام **مولاناخروس** که در آغاز پادشاهی وی از خراسان با اردوی شاهی بقزوین آمد واز جملهٔ ندیمان ودلقکان مجلس او بود. این بیت ازوست:

مائیم خروس بارگاهست مشعوف به چینه (؟) نگاهت

دیگر **مولانا عاقلی** که درشاعری بی مایه بود، ولی باسرمایهٔ شوخی ومسخرگی در ردیف شاعران می‌نشست، وغالبا درمجالس شاه باحرکات مسخره آمیز ونقل هزلیات موجب تفریح خاطر ونشاط وی میشد. گاه نیزچوبی بدست میگرفت وشمشیری می بست وبفرمان شاه درمجلس اوشمشیر بازی میکرد.

شعربی معنی را هم خریدار بود

روزی شاه عباس از **خواجه هدایت الله رازی** شاعر، که مشرف اصطبل شاهی بود، خواست که قطعه‌ای بی‌معنی بروزن اسکندر نامهٔ

۱- روزی **عیسی‌خان قورچی باشی**، ازسرداران نامی شاه عباس، ازدرخانهٔ **سگ لوند** میگذشت. شاعر را دید که، درکنار درنشسته و سگی نیزپهلوی اوخفته است. بشوخی ازو پرسید، «**این سگ در دستگاه توچه منصب دارد؟**» سگ لوند بی‌تأمل جواب داد: «**قربان، قورچی باشی است.**» - **تذکرهٔ نصرآبادی، ص ۴۳۱.**

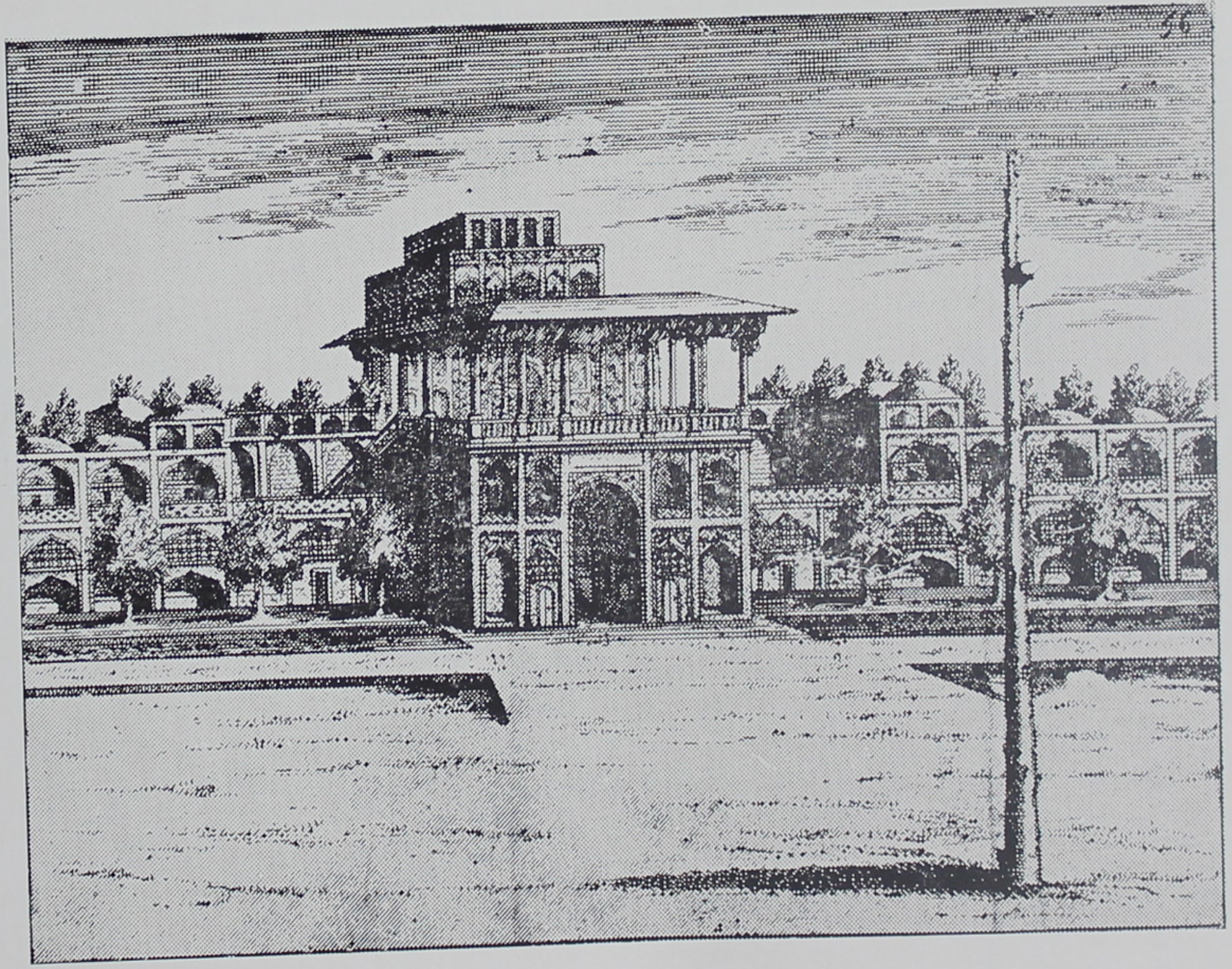

عمارت عالی‌قاپو

در زمان شاه عباس

از سفرنامهٔ «شاردن»

مقابل صفحهٔ ۴۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

نظامی بسازد . شاعرمدعی شد که اگرشاه برای هرشعریکعباسی بدهد ، تمام خمسهٔ نظامی را بااشعار بی‌معنی‌تقلید خواهد کرد . شاه عباس‌پذیرفت، مشروط بدانکه بجای هرشعرمعنی داری که دراشعارش پیداشود ، یکدندانش را بکنند ! چندی بعد شاعر خمسهٔ‌بی‌معنی‌خود را تقدیم شاه کرد . چون سه شعر او را بامعنی یافتند ، سه‌دندانش را کندند ، ودرمقابل باقی اشعار ، که بی‌معنی بود ، عباسی های فراوان گرفت .[۱]

۱-تذکرهٔ روز روشن .

٤

شاعران دیگری که در خدمت او بوده

یا او را مدح گفته‌اند

مولانا عتابی

گذشته از شاعرانی که نام بردیم، گویندگان بسیار دیگر نیز با در خدمت شاه عباس بسر میبرده‌اند، ویا اورا در اشعار خود مدح گفته‌اند. از آن جمله یکی **مولانا عتابی** است که در سالهای اول سلطنت شاه عباس در خدمت او بود و در سال ۱۰۰۲ هجری باوی باصفهان رفت، وچون شاه درین سفر مفتون رزاز پسری شد، دروصف او شعری گفت. **جلال‌الدین محمد یزدی**، منجم باشی شاه عباس، درین باره چنین نوشته است:

«... روز پنجشنبهٔ نهم صفر (سال ۱۰۰۲ هجری) نزول اجلال در اصفهان دست داد، واین نوبت چهارم است که اصفهان را بنور قدوم بهجت لزوم منورساخته. طرفه استقبال وعجیب چراغانی شد، ازمردم .... و درین نوبت به رزاز پسری محبت مفرط بهم رسانیده، ابیات پسندیده بدیههٔ گفته شد... مولانا عتابی گفت:

رزاز که دوران توبك سرعیداست — حسن تو چی نور مهر و مه جاویداست

دکان توشد سپهر و جوزا میزان — سیاره برنج و مشتری خورشیداست.

زلالی خوانساری

دیگر از شاعرانی که در خدمت شاه عباس بوده اند، **زلالی خوانساری** است که منظومه‌ای بنام **سبعهٔ سیاره** یا **هفت آشوب** یا **هفت سیاره** دارد، حاوی هفت مثنوی. مفصلترین ومعروفترین آنها مثنوی **محمود و ایاز** است که از سال ۱۰۰۱ تا ۱۰۲٤ هجری ساخته و بشاه عباس تقدیم کرده. مثنوی-

های ششگانهٔ دیگراو موسوم است به **شعلهٔ دیدار**، **حسن گلوسوز**، **اذر و سمندر**، **ذره وخورشید**، **سلیمان وبلقیس** و **می ومیخانه**.[1]

یکی دیگر از شاعرانی که درخدمت شاه عباس بوده اند، **نظام الدین احمد قزوینی** خیاط، متخلص به **شرمی** است، که در سال ۱۰۰۰ هجری چندی ملازم ومورد عنایت شاه بود، و از وی وظیفه ای می گرفت، ولی پس از آن بکار خیاطی خود باز گشت.[2]

دیگر از شاعران آن زمان **ابو تراب بیگ** و **قاسم بیگ** بوده‌اند که مجموعه‌ای از قصائد وغزلیات خود رابشاه عباس تقدیم کرده‌اند.[3]

از شاعرانی که دور از ایران بسر میبردند وشاه عباس را مدح گفته‌اند، یکی

۱– اشعار زیر **ازمثنوی محمود وایاز** اودرمدح شاه عباس، نقل میشود، تا نمونه‌ای از اشعارسست وبیمزهٔ آنزمان بنظرخوانندگان این کتاب رسیده باشد:

... عروسی راکه‌پروردم بصد ناز ؛ درون پردهٔ زنبوری راز
در آوردم بعقد شاه عباس ، که می‌روید ززخم تیغش الماس
سر و سر کردهٔ صاحب کلاهان ؛ پناه دولت کشور پناهان
خور ازشادی که‌شدجاروب راهش ؛ هنوز اندر هوا رقصد کلاهش
کشیده دوش طهمورث کمندش ؛ لب شیران ایاغ زهر خندش ....

«ازنسخهٔ خطی مثنوی محمود وایاز، متعلق بکتابخانهٔ ملی پاریس (نمرهٔ Suppl.948) ازفهرست بلوشه، که درماه صفر ۱۰۳۹ هجری نوشته شده است. این مثنوی بگفتهٔ نصرآبادی ۲۰۲٤ بیت‌است. زلالی خوانساری درسال ۱۰۲۵ هجری در گذشت.

۲– **میرزا محمد طاهر نصرآبادی** درتذکرهٔ خود مینویسد: «ملاشرمی قزوینی... درعباس‌آباد اصفهان سکنی‌داشت وبشغل خیاطی مشغول بود. باعتبار این‌رباعی که درحق خردحمامی، که به سنی مخاطب است، گفته شاه‌عباس ماضی اورا موظف ساخت. رباعی اینست:

ای دل بعلی وآل او بیعت کن ؛ مأوای خودت باین سبب جنت کن
تنها نکنی به خرد حمامی لعن ؛ برخرد و بزرگ سنیان لعنت کن

این اشعاررا نیزدر فتح قلعهٔ شیروان گفت:

چون زگنجه‌سوی شروان‌موکب‌اقبال‌تاخت ؛ شاه عباس حسینی خسرو فیروز جنگ
جستم از پیر خرد تاریخ فتح قلعه گفت ؛ باز آمد قلعهٔ شروان بآسانی بچنگ

۱۰۲٦

تذکرهٔ نصرآبادی، صفحات ۲٦۱ و٤۷۹

۳– یک نسخهٔ ازدیوان این‌دوشاعر درکتابخانهٔ ملی پاریس بنمرهٔ (Suppl.1765) ازفهرست بلوشه موجود است.

هاشم بیگ فزونی استرابادی، مؤلف کتاب بحیره است. این مرد درجوانی بهند رفت و سالها درآنجا بسر برد، و بی آنکه شهریار صفوی را دیده باشد، ساقی نامه ای بنام اوساخت.[۱]

دیگر **غیاث‌الدین علی منصف** اصفهانی، معروف به **غیاثا**. اونیز دربیست وسه سالگی بهندوستان رفت وچندی نزدامرای آنسامان بسردبرد، ومانندفزونی استرابادی در ساقی نامهٔ خویش شاه عباس را مدح کرده‌است.[۲]

شاعران ومدعیان شاعری درعهد شاه عباس بزرگ بسیار بوده اند. چون بیان احوال یکایك ایشان باموضوع این کتاب تناسبی ندارد، تنها معروفترین آنان رادر اینجا نام میبریم:

میرابوالبقاء تفرشی، که تذکره‌ای ازشاعران عهد شاه عباس فراهم کرده‌است.
شیخ ابوالقاسم کازرونی- میرابوالقاسم فندرسکی- میرابوالمعالی اصفهانی، مشرف اصطبل شاه عباس ازارباب قلم - **میرابوتراب محروم رازی-ابوطالب تبریزی طبیب**.[۳]

۱- این اشعار درمدح شاه‌عباس ازساقی نامهٔ اوست:

بده ساقی آن جام پر آتشم — که بریاد جم جاه عادل کشم
خداوند شمشیر وجام و سریر — چو آباء و اجداد آفاق گیر
فلك چترداری کند برسرش — اجل پاسبانی کند بردرش
زبس قدر آن خسرو تاجور — فلك چون حباب آیدش در نظر
خدنگش رگ جان خصمان گرفت — بیك حمله تیغش خراسان گرفت
سر افراز شاهان شه دین پناه — شه عالی اندیشه عباس شاه
. . . . — . . . .
فزونی دعا گوی این شهریار — مبادش جزاین درجهان هیچ کار

برای شرح حال و نمونهٔ اشعار او رجوع شود به **تذکرهٔ میخانه**، چاپ‌لاهور، صفحات ٤٤٣ تا ٤٥٠.

۲- **تذکرهٔ میخانه**، صفحهٔ ۲۲۲- **غیاثا** در سال ۱۰۱۹ درهندوستان درگذشت.

۳- درآغازکارشاه عباس از تبریز بقزوین آمد، ودرمیدان **سنگ** قزوین بمطب می‌نشست. شاه عباس او را بسفارت روانهٔ خاك عثمانی کرد، ولی اوبه تبریز بازگشت وبترکان عثمانی که تبریزرادر تصرف داشتند، پیوست. شاه‌عباس پس بازگرفتن تبریز اورا دستگیر کرد و کشت.

خان احمدخان گیلانی ، امیر شاعر و دانشمند گیلان، که درین کتاب از و مکرر نام خواهیم برد.

احمد بیگ لنگ رازی ، که در سیاق مهارت داشت و مدتها کار بازرسی زرگرخانه وخزانهٔ سلطنتی با او بود.

ادهم بیگ ترکمان- اسیر شهرستانی (میر جلال الدین) داماد شاه عباس- **اسیری قائنی** (میر قاسم)- **اسیری شیرازی- اسیری مشهدی.**

اشراق اصفهانی (میر محمد باقر داماد)، داماد شاه عباس.

اصالی خان بیگ ذوالقدر ، از ملازمان شاه عباس .

افشار داغستانی (محمدجان بیگ) .

افضل اصفهانی (جلال الدین).- **اقدسی مشهدی** (ملا محمد) که شاعری هزال و شوخ طبع بود . شاه عباس باشعار او میل بسیار داشت وچندبیت او را از بر کرده باذوق فراوان میخواند .

میر الهی اسد آبادی[1] **- امین یزدی- انسی دلیری ذوالقدر** (حسن بیگ)، از مهمانداران شاه عباس .

اوجی نطنزی - ایاز منجم ، غلام زینب بیگم عمهٔ شاه عباس- که بقول تذکره- نویسان چون از علم اعداد و نیز نجات آگاه بود ، بفرمان شاه عباس کشته شد.

باباشاه قهپایه‌ای - باقر هروی- بایندر تبریزی ، معلم زبیده بیگم دختر شاه- عباس . **میرزا بدیع اصفهانی- قاضی بدیع الزمان**، پسر قاضی شمس الدین اردستانی .

ملا بیخودی سمنانی- پیامی عرب لاری (میر عبدالسلام)- **جسمی همدانی** ، **میر جعفر کاشانی- جعفر بیگ لاهیجی** ، وزیر لاهیجان.- **جعفری ساوجی** (میر خود)- **میرزا جلال شهرستانی** ، داماد شاه عباس.- **جلال الدین جعفر فراهانی** (ابو الحسن) که شرحی بر قصائد انوری نوشته بود .

١- رجوع شود بصفحهٔ ٣٧.

ملك جلال الدین سیستانی ، شاعر وازمعماران مخصوص شاه عباس .

ملاجلال الدین محمد یزدی ، منجم مخصوص شاه عباس .

میرجمله (میرزا محمد امین شهرستانی) ، که چندی درسرزمین دکن وزیریا میرجملهٔ قطب‌شاه بود . درسال ۱۰۲۲ هجری بایران آمد . انتظارداشت که شاه عباس اورا وزارت عطا کند وچون باین مقصود نرسید، باردیگر بهندوستان نزدشاه سلیم رفت.[۱]

جمیله خانم فصیحهٔ یزدی - **حاتم بیگ اردوبادی**، وزیراعظم شاه عباس.[۲]

حاتم کاشانی - **حافظی کرمانی حکاک** - **حالی اصفهانی** (سید عبدالله) - **حالی یزدی** (شمس الدین) - **ملاحامدی شوشتری** - **حسابی** (میرزا سلیمان)، که در موسیقی نیزدست داشت. - **حسن خان شاملو** - **ملاحشری تبریزی** ، که جنگهای شاه عباس را بفرمان وی بنظم آورده بود وازآن پادشاه وظیفه داشت .

خازن تبریزی (محمدامین آقاسی) - **خروش تبریزی** (حسن بیگ) که درزمان شاه عباس بامارت رسید.

خضری لاری (ملاخضر) - **خیال شیرازی** ، پسر میرزا صدرا ، نوادهٔ میرداماد .

ملاداعی انجدانی - **ملادرکی قمی** - **دست غیب** (میرابومحمدنظام) - **ملاذکی همدانی** - **ذوقی اردستانی** (علیشاه) - **رشیدی کازرونی** - **میرضی ارتیمانی** - **ملارفیع شهرستانی** که منصب احتساب الملك داشت . **رندی کاشی** - **ملاروحی همدانی** ،ازشاعران هزال وبذله گوی بود. چون یعقوب خان حکمران شیراز راهجو کرد، اوبفرمان شاه عباس زبانش رابرید .

ملارونقی همدانی - **زاجری نطنزی** (سیدحسن) - **میرزازین العابدین** منشی اردوبادی که منظومه ای دربارهٔ حملهٔ **چغال اوغلی** ،سردارعثمانی، به آذربایجان ، و جنگهای شاه عباس درسال ۱۰۱٤ هجری ساخته بود .

---

۱ - رجوع کنید به **عالم آرای عباسی** ، ص ٦۲۳

۲ - ازسال ۱۰۰۰ هجری تاسال ۱۰۱۹ وزارت کرد ودر روزجمعهٔ پنجم ربیع‌الاول سال ۱۰۱۹ درگذشت .

زینت نطنزی- **ساهری تبریزی**- **سحابی استرابادی** (مولانا کمال الدین)-**سخی کرمانی**- **سروری یزدی** (اشرف)-**سلطان القراء قزوینی**- **سهوی تبریزی** (کمال-الدین میرحسین). شاعر وخوشنویس-**سیری گلپایگانی**-**شعوری کاشی**-**شعیب جوشقانی**، صاحب مثنوی « وامق وعذرا».

ملاشکوهی همدانی[1]- **صائب تبریزی** (محمدعلی) شاعر مشهور- **صادق بیگ افشار**، شاعر ونقاش وخوشنویس معروف به صادقی، که کتابدار شاه عباس بود.

صحیفی شیرازی (ملامحمد).[2]-**صفی الدین اصفهانی**-**صلای اصفهانی**-(میر جلال-الدین حسین) که در آغاز کار شاه عباس بمنصب صدارت رسید.

صیقلی یزدی که شمشیرساز بود -**ضیاء** (میرزا نورالله)، ازمنشیان دیوان شاهی

ضمیری اصفهانی رمال، که تخلص ضمیری را شاه باو داده بود.

طالب آملی- **طاهر بیگ اردستانی**- **طبخی قزوینی**.

علامی (شیخ بهاء الدین محمد)، دانشمند وشاعرمعروف. (درروز شنبه ۱۲ شوال ۱۰۳۰ هجری در گذشت.)

سید عباسی اصفهانی، این تخلص را شاه عباس باو داده بود.

میرعبدالباقی تبریزی، که خط ثلث راخوب می نوشت وقسمتی از کتیبهٔ مسجد جامع جدید عباسی بخط اوست.

عذری تبریزی - **میرزاعرب مشهدی** - **ملاعلاجی** جراح، ازملازمان شاه عباس.
شیخ علی نقی کمره ای- **حکیم عهدی ورامینی** - **غروری شیرازی** - **غنی بیگ غنی اسدآبادی**، که بفرمان **جلال الدین محمد اکبر** در سال ۱۰۰۸ هجری درهندوستان کشته شد.

---

۱ - رجوع کنید بصفحهٔ ۳۷

۲ - برای شرح حال او رجوع کنید بتذکرهٔ « **میخانه** » صفحات ۲۴۴ تا ۲۴۹. درسال ۱۰۲۴ درگذشت.

فریبی اصفهانی، (آقازمانازرکش) -**فریب رمال** -**فرصت توپچی**(محمدبیگ)-**فسونی**(امامقلی بیگ) - **میرفصیحی هروی** - **حکیم فضل الله اردستانی**-**فضلی گلپایگانی** که ازشاه عباس وظیفه داشت .

فغفوری گیلانی-**فکری** (سید محمدرضا) - **فهمی بخارائی**-**فاسمی**-**صیرفی قمی**-**قدرتی قزوینی**، که استادخیاطان شاه بود وقصه‌خوانی هم‌میکرد .

قراری گیلانی (نورالدین)-**قلندر لوائی قمی** (باباسلطان)، که شاه‌عباس بابائی تکیهٔ **حیدر** ، واقع در **چهارباغ** اصفهان را باو داده وبرایش مواجبی معین کرده بود.

کاشف اصفهانی (اسماعیل بیگ) ،صاحب مثنوی تحفة العراقین . شاعروکاشی تراش وازمعماران خاص شاه عباس .

کافی اردوبادی-**کلیم کاشی** (ابوطالب)[1]-**کوثری همدانی**(میرعقیل)[2] صاحب مثنوی **فرهاد وشیرین** .

کوکبی(قبادبیگ گرجی) غلام شاه‌عباس -**مایل شاملو** (قلیج‌خان بیگ)داروغهٔ شهرری-**محمدیوسف گلپایگانی**-**ملامحمود گیلانی** ندیم‌شاه‌عباس-**محوی**(میرمغیث‌الدین) ملا،**خفی طبرستانی**-**مرشد زواره‌ای** (محمد) **مشربی قمی** - **مشرقی تبریزی**(میرزاملک **مشهوری اصفهانی** - **مطربی قزوینی**،تصنیف‌ساز-**میرمظفرحسین کاشی** (حکیم سیف-الدین) ، ازطبیبان شاه عباس وخوشنویسان عهداو .

مظهری کشمیری -**معزالدین یزدی** ، شاعر وخوشنویس وموسیقی دان.

۱- **کلیم** بیشتردرهندوستان بسرمیبرد . درسال ۱۰۲۸ هجری بایران آمد ، ولی پس ازدوسال باز بهندوستان رفت و درخدمت **شاه‌جهان**، پادشاه تیموری هند، مقرب شد و پادشاهنامه را دراحوال‌او سرود وسرانجام درکشمیردرگذشت .

۲- نصرآبادی درتذکرهٔ خوددربارهٔ میرعقیل کوثری مینویسد :(.... مسموع شدکه درمجلس شاه‌عباس ماضی واردمیشود . شاه بساقی اشاره‌میکندکه شرابش‌بده . اومیگویدکه بسرعلی‌بن‌ابیطالب نمیخورم ، شاه‌میگوید بسرعزیزمن بخور. اوآشفته‌شده ازسراعراض میگویدکه « من میگویم بسرعلی نمیخورم . میگوید بسرمن بخور.آیامن‌ترا ازمرتضی‌علی دوست ترخواهم‌داشت ؟ » شاه‌را بسیارخوش آمده مبلغی نقدوجنس بسیورغال اومقررداشت ...»- تذکرهٔ نصرآبادی . صفحهٔ ۲۷۸ .

ملامقصود کاشی خرده‌فروش **ملهم- تبریزی - ممتاز گرجستانی** (افضل بیگ).
مولوی سیستانی (حاجی احمد)- **میرکی** (ملامیرك خان بلخی) ، شاعر واز علمای مشهور زمان در صرف ونحو ، که سخت وسواسی بود وسرانجام در حوض آب از سرما هلاك شد .

نادم گیلانی - نجاتی گیلانی، صاحب مثنوی ناز ونیاز - **نجف قلی بیگ والی بختیاری** ، که درخدمت **ملك النساء بیگم** دخترشاه عباس بود.
نذری کاشی- شیخ شاه نظر قمشه ای[1] **-نورالله افندی اسد آبادی-واصف یزدی** (میرزا امین)- **واهب اصفهانی** (میرزاحسن)- **ولی قلی بیگ شاملو** ، که قسمتی از تاریخ سلطنت شاه عباس را درحدود چهارهزاربیت بنظم آورده است .
میرهاشمی استرابادی[2] **- هروی عباسقلی خان**[3]

۱- این رباعی را درمرگ شاه عباس سروده است :

امروز فلك شعلهٔ داغش مرده است
نور مه و مهر درایاغش مرده است
دستی بدرآر و هرچه خواهی بربا
کاین خانهٔ تاریك چراغش مرده است

۲- این رباعی را درسال ۱۰۱۲ هجری، که شاه عباس بآذربایجان تاخت وآنسرزمین را ازترکان عثمانی بازگرفت ، درتاریخ فتح قلعهٔ تبریز ساخته است :

بگشاد ز تبریز شه پاك گهر
حصنی که چوچرخ درجهان بود سمر
تاریخ شدش قلعهٔ خیبر، چون شاه
برکند چوجد خویش باب از خیبر

۳- برای شرح حال هریك ازشاعرانی که درمتن نام‌برده‌ایم، رجوع کنید بکتابهای زیر : **سفینهٔ خوشگو . تذکرة الشعراء** تألیف محمد عبدالغنی خان صاحب - تذکرهٔ **ریاض‌الشعراء** از والی داغستانی، **تذکرهٔ نصرآبادی** ، **تذکرهٔ صبح گلشن** ، **تذکرهٔ عرفات‌عاشقین** ، تألیف **تقی الدین محمد اوحدی بلیانی** ، **نگارستان سخن** ، **تذکرهٔ شمع انجمن** ، **تذکرهٔ میخانه** ، **عالم آرای عباسی** ، **تذکرهٔ آتشکده** (ازلطفعلی بیگ آذربیگدلی) ، **تذکرهٔ هفت اقلیم** ، **تذکرهٔ مجمع الخواص** ، **کلمات الشعرا** یا **تذکرهٔ سرخوش** .

برای اسامی مؤلفان این تذکره ها نیزرجوع کنیدبفهرست منابع این کتاب.

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل سوم

هنر دوستی شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

عشق و علاقهٔ شاه عباس

بهنرهای زیبا

شاه عباس بهنرهای زیبا، مانند خوشنویسی و تذهیب و نقاشی و مینیاتورسازی و کاشی کاری و زری بافی و جلد سازی و امثال آنها، توجه و علاقهٔ بسیار داشت. خوشنویسان و نقاشان و هنرمندان دیگر را از هر سو باصفهان، پایتخت دولت خویش، میخواند و حقوقی معین می کرد و بکاری که شایسته هریك بود می گماشت.

۱- رفتار او با خوشنویسان

علیرضای تبریزی عباسی

از خوشنویسان بزرگ زمان شاه عباس اول، یکی **علیرضای تبریزی** است، که چون بخدمت شاه عباس درآمد خود را علیرضای عباسی خواند. این خوشنویس استاد، نخست در تبریز شاگرد **ملا محمد حسین تبریزی** و **علاءالدین محمد** بن محمد تبریزی، معروف به **علاء بیگ**، بود و خط ثلث و نسخ را نیکو می نوشت. پس از آنکه در زمان شاه محمد خدابنده، پدر شاه عباس، ترکان عثمانی آنشهر را بتصرف آوردند[۱]، علیرضا از آنجا بیرون آمد و بقزوین پایتخت دولت صفوی رفت و در مسجد جامع آنشهر منزل گرفت و بکار کتابت مشغول شد و قسمتی از کتیبه های آن مسجد را با چند قرآن در آنجا تمام کرد[۲]. ولی چون میخواست که در خط نسخ تعلیق نیز استاد شود،

۱- در روز سه شنبهٔ ۲۷ رمضان سال ۹۹۳ هجری قمری. - برای شرح این واقعه رجوع کنید بجلد اول کتاب از صفحهٔ ۸۰ تا ۹۶.

۲- **گلستان هنر** از **میرمنشی قمی**، معاصر شاه عباس و علیرضای عباسی - نسخهٔ خطی متعلق بآقای دکتر مهدی بیانی رئیس کتابخانهٔ ملی تهران.

بمشق این خط همت گماشت ودراندك زمان «بزور وقوت ام الخطوط که عبارت از ثلث است ، خوش نویس شد وخط را بجائی بلند رسانید ....» و درهفت خط ، مخصوصا در خطوط ثلث ورقاع ونستعلیق ، استادی کم نظیر شد[۱].

علیرضا پس از آنکه چندی درمسجد جامع قزوین بکتابت، وقطعه نویسی اشتغال داشت ، بخدمت **فرهادخان قرامانلو** ، که درآغاز سلطنت شاه عباس ازسرداران نامی و مورد علاقه وتوجه مخصوص آن پادشاه بود ، درآمد ، وچندی نیز برای آن سردار کتابت میکرد، وبااو بخراسان ومازندران رفت. عاقبت آوازۀ خوشنویسی او بگوش شاه عباس رسید وشاه بفرهاد خان فرمان داد که اورا بدربار فرستد . علیرضا در روز پنج شنبۀ اول شوال سال ۱۰۰۱ هجری قمری ، بخدمت شاه عباس درآمد ، و در زمرۀ ندیمان مخصوص وی داخل شد ، وشاه جمعی ازخوشنویسان ، مانند **محمد رضا امامی** و **محمد صالح اصفهانی** و **عبدالباقی تبریزی** را بدو سپرد تا زیردست اوخط ثلث را بیاموزند . **جلال الدین محمد یزدی** ، منجم مخصوص شاه ، درین باره می نویسد :

«... روز پنجشنبۀ غره شوال ۱۰۰۱ نادرالعصروالزمان ، آنکه اسمش با **خوشنویس عهد** بعدد موافقست ، یعنی علیرضای تبریزی ، بشرف ملازمت اختصاص یافته بخلع فاخر سرافراز شد وداخل مجلس خاص گردید ...»[۲]

علیرضا درخدمت شاه عباس ترقی کرد ودیری نگذشت که منصب کتابداری را «جبراوقهرا»[۳] از **صادق بیگ افشار تبریزی** ، شاعرونقاش زبردست، که از زمان شاه اسماعیل دوم مدیر کتابخانۀ سلطنتی بود ، گرفت، وازینزمان میان او وصادق بیگ خصومتی پیدا شد. یکبار نیز شاه عباس اورا ازمنصب کتابداری برداشت وپس ازاندك زمان باز بدان خدمت گماشت. درآغاز کتابداری علیرضا شاه عباس اورا مأمور کرد که مجموعه ای مشتمل برخطوط استادان خوشنویس وتصاویر نقاشان چیره دست ، بنام **کتاب خرقه** گردآورد. علیرضا تا سال ۱۰۰۶ هجری قمری درین کار تعلل کرد. درین سال صادق بیگ ، که ظاهرا بازدر

۱- **ایضا ازگلستان هنر** وتذکرۀ **ریاض الشعرای واله** .

۲- **تاریخ عباسی** ، نسخۀ خطی عدد **علیرضا** و **خوش نویس عهد** بحروف ابجد «۱۱۱۱» است .

۳- بگفتۀ **اوحدی** در **عرفات عاشقین** .

کتابخانهٔ سلطنتی خدمت می کرده‌است، بشاه‌ازعلیرضاشکایت برد که‌درکار «کتاب‌خرقه» مسامحه‌میکند. شاه عباس که درآن‌زمان‌ازپایتخت دوربود، به‌علیرضا پیغام‌فرستاد که بی‌درنگ خطوط وتصاویری را که گردآورده است باخودبردارد وباجمعی ازنقاشان و مذهبان وصحافان باردوی شاهی رود. علیرضا نیزاطاعت کرد وچون کار کتاب خرقه در آنسال بپایان رسید، تاریخ‌انجام یافتن آنرا بحروف ابجد **خرقهٔ نامی** یا **خرقهٔ مانی** یافتند[1].

علیرضای عباسی تاپایان‌عمردرزمرهٔ مقربان وندیمان مخصوص شاه‌بود، ودرسفر وحضر «درمجلس بهشت‌آئین ومحفل خاص‌خلدبرین درسلک مقربان شرف‌اختصاص داشت وبه تفقدات وانعامات ونوازشهای بیغایات سرافراز و مفتخر بود[2].» وبلقب **شاه نواز** ملقب شد[3]. محبت وعلاقهٔ شاه‌عباس باین مردهنرمندبدان پایه بود که گاه پهلوی اومینشت وشمعی بدست‌می گرفت‌تاعلیرضادرروشنائی آن کتابت کند! شاه‌باستادی‌علیرضا درخط نستعلیق چندان معتقدبود که‌وقتی‌دستورداد‌مجموعه‌ای ازخطوط **میرعلی هروی**، یگانه‌استادمعروف‌خط نستعلیق، گردآوردندوازعلیرضا خواست که دربرابرهرصفحه‌ای بهمان شیوه واسلوب بنویسد. سپس بدستور اوازخطوط‌این دواستادمرقعی دریك مجلد ترتیب‌دادند، بطوریکه‌هرصفحه‌ازخط میرعلی درمقابل‌صفحهٔ نظیرآن‌بخط علیرضاقرار گرفته‌بود، ومیخواست بدینوسیله ثابت کند که‌مهارت علیرضادرخط‌نستعلیق ازمیر- علی‌هروی کمتر نیست.

شاه‌عباس درسال ۱۰۱۰ هجری، بنابرنذری که کرده بود، ازاصفهان پیاده به- مشهد سفر کرد ودرآنشهر دستورداد‌ساختمان های‌آستانهٔ رضوی را، که بعلت حملات پادشاهان ازبك ویران گشته ونفائس و ذخائر آنها بغارت رفته بود، تعمیر و زینت کنند. درهمانحال به علیرضای عباسی دستورداد که‌آیاتی ازقرآن واشعاری متناسب باآنمکان‌مقدس برالواحی زرین‌بنگارد وزرگران زبردست‌آن الواح راباگل وبوته‌ها

۱- ازتاریخ عباسی، جلال‌الدین محمد منجم یزدی

۲- نقل ازگلستان هنر.

۳- تذکرهٔ‌خط وخطاطان، از میرزا حبیب اصفهانی، صفحات ۲۰۷ و۲۱۳.

ونقوش زیبا بیارایند و گرد ضریح وصندوق حضرت رضا نصب کنند.

علیرضا فرمان شاه رادرمدت دوسال انجام داد والواح زیبائی، که بوسیلهٔ استاد محمدعلی زرگرساخته،بخطوط وی آراسته شده بود، برضریح وصندوق آنحضرت نصب شد[1].

درسال ۱۰۱۷ هجری نیز شاه‌عباس،پس از بازدید آثار رصدخانهٔ مراغه، درصدد بر آمد که آنجا را تعمیر کند. پس شیخ بهاء الدین محمد عاملی و ملاجلال الدین محمد منجم و علیرضای عباسی خوشنویس رابرای تهیهٔ مقدمات این کار بمراغه فرستاد وایشان نقشهٔ تجدید بنای رصدخانه را بشاه عرضه داشتند[2].

۱- روی این الواح نقوش برجسته ای ازشاخ وبرگهای نازك، که معروف بگلهای شاه عباسی است، دیده میشود، ونوشتهٔ آنها آیات قرآن بخط ثلث و اشعارفارسی بخط نستعلیق است. درپایان الواح نیز امضای علیرضا عباسی ونام استاد محمدعلی زرگر وتاریخ ۱۰۱۱ و۱۰۱۲ بنظرمیرسد.

اشعاری که براین الواح بخط علیرضای عباسی نوشته شده، ازاینگونه است:

سر بجای پادرون روضهات ندانهم زانکه‌می ترسم که بر پال ملایك پا نهم

✡✡✡

درمحشر اگر لطف تو خیزد بشفاعت بسیار بجویند و گنه کار نیابند

این الواح گرانبها اکنون درموزهٔ آستانهٔ رضوی درمشهد نگاهداری میشود.

۲- ازآثارعلیرضای عباسی گذشته ازبعضی نسخه ها وقطعات که درضمن مرقعات دیده میشود، والواح زرین آستانهٔ رضوی، کتیبه‌های متعدد درقزوین واصفهان ومشهد ومزار خواجه ربیع موجود است. ازآنجمله دراصفهان کتیبه‌های مسجد شیخ لطف الله وعمارت عالی قاپو وبازاراصفهان و مسجدشاه. درقزوین کتیبهٔ سردرعالی قاپو، درمشهد کتیبهٔ صحن کهنه وکتیبه های زرین داخل وخارج گنبد، بخط اوست، وآخرین کتیبه ای که ازوموجود است، کتیبهٔ مسجدشاه اصفهانست، که درسال ۱۰۲۵ هجری نوشته شده.

کتابهائی نیز بخط علیرضا عباسی درکتابخانه های لنینگراد و نیویورك و لندن ومشهد موجود است که ازهمه زیباتر وگرانبهاتر قرآن بزرگ کتابخانهٔ آستانه رضوی است. (رجوع کنید بمجلهٔ یادگار، شمارهٔ دهم ازسال دوم، چاپ تهران خردادماه ۱۳۲۵).

علیرضای عباسی گاهی شعرهم میگفته است واین دورباعی را ازونقل کرده اند:

تاز آتش عشقت جگرم گشت کباب پیوسته رود ز دیده و دل نمك آب
آسودگی عشق توامریست محال صبر ودل بیقرار نقشیست بر آب

✡✡✡

تا خانه نشین شدی تو ای درخوشاب پیوسته مراست درغمت دیده پر آب
من خانهٔ دل خراب کردم ز غمت تو خانه نشین شدی ومن خانه خراب
«گلستان هنر - و تذکرهٔ نصرآبادی (ص ۲۰۷)»

نمو نه‌ای از خط

علیرضا عباسی

که در سال ۱۰۱۲ هجری نوشته است.

از کتاب «A Survey of Persien Art»

تألیف: «ا. ا. پوپ A. E. Pope»

مقابل صفحهٔ ۵۶

نمونهٔ دیگر از خط

علیرضای عباسی

از سال ۱۰۲۵ هجری

از فهرست نمایشگاه خطوط خوش کتابخانهٔ ملی تهران

مقابل صفحهٔ ۵۷

سال مرگ علیرضای عباسی بدرستی معلوم نیست . فقط یکجا در شرح احوال او نوشته شده است که درصد و بیست و پنجسالگی در گذشت و بهمین سبب به **شیخ الخطاطین** ملقب شد، ولی این امر مسلم نیست .[۱]

علیرضای عباسی پسری داشته است بنام **بدیع الزمان عباسی**، که او نیز مانند پدر خوشنویس بوده ، ولی درجوانی در گذشته است .

میرعماد قزوینی

دیگر از خوشنویسان بزرگ ایران ، که با شاه عباس معاصر و ندیم بوده و مورد مهر وقهر آن پادشاه گشته ، **میر محمد بن حسین حسنی سیفی قزوینی** ، ملقب به **عمادالملك** و معروف به **میرعماد** است . میر - عماد در حدود سال ۹۶۱ هجری قمری درقزوین بوجود آمد ودوران کودکی را در آنشهر بتحصیل مقدمات علوم و تعلیم خط گذرانید . نوشته‌اند که معلمان خط او در آغاز کارخوشنویسانی بنام **عیسی بیگ رنگ نگار** و **مالك دیلمی** بوده‌اند . میرعماد پس ازتعلیمات مقدماتی ازقزوین به تبریز رفت ونزد ملامحمد حسین خوشنویس تبریزی، ازاستادان نامدار زمان ، بفرا گرفتن رموزخط تستعلیق همت گماشت .نوشته‌اند «شوق وعلاقهٔ او بخوشنویسی بدان پایه بود که ششماه یکبار اصلاح سرمیکرد وخود گفته است که درمدت سه سال فقط شش بارموی ستردم.[۲]» پس از آنکه یکچند درخدمت آن استادکار کرد ، یکروزقطعه‌ای ازخطوط خود را نزد وی برد و بی آنکه از نویسندهٔ آن نامی برد ، نظر وعقیدهٔ استاد را دربارهٔ آن قطعه خواستار شد .ملامحمد حسین دقیقه‌ای باچشم تحسین وتعجب آن قطعه راتماشا کرد، سپس بطعن وشوخی گفت : «اگر امید داری که روزی چنین توانی نوشت ، بنویس و گرنه دست ازکارقلم بدار . » وچون میر باو گفت که آن قطعه را خود نوشته‌است، رویش را بوسه زد واستاد خوشنویسانش خواند ومرخص کرد .

میرعماد ازتبریز بخاك عثمانی وازآنجا به حجاز رفت ، وچون بایران باز گشت

۱- تذکرة الخطاطین ، از میرزا سنگلاخ ، چاپ تبریز، سال ۱۲۹۵ قمری

۲- ایضاً ، تذکرة الخطاطین .

مانند علیرضای عباسی ، بخدمت فرهادخان قرامانلو درآمد ، وتا سال ۱۰۰۷ هجری ، که فرهادخان بفرمان شاه عباس درهرات کشته شد[1] ، درخدمت او بکار کتابت مشغول بود.

پس از کشته شدن فرهاد خان ، میرعماد ازهرات بگیلان رفت واز آنجا بقزوین بازگشت ، ودرآنشهر بکتابت و قطعه نویسی پرداخت . درین زمان ظاهرا ازخدمت وملازمت شاه عباس احترازمیکرده است[3] .

یکسال بعد ازقزوین باصفهان سفر کرد و درآنجا اقامت گزید . زیرا شاه‌عباس ازسال ۱۰۰۶ هجری شهراصفهان رارسماً پایتخت ومقرپادشاهی خود ساخته ودیوانخانه ودربار را ازقزوین بدانجا انتقال داده بود، وچون سران دولت وبزرگان کشورهم، که پشتیبان هنرمندان وخریداران هنربودند، ازقزوین بپایتخت تازه رفتند ، هنرمندان نیز ناچار ازپی‌ایشان راه اصفهان پیش گرفتند .

دراصفهان میرعماد عریضهٔ زیررا بخدمت شاه‌عباس فرستاد وبملازمت او اظهار اشتیاق کرد :

«بندهٔ قدیم برجادهٔ عبودیت مستقیم ، **عمادالحسنی** ، بعزعرض مقیمان بندگان نواب مستطاب فلك جناب عالمیان مآب نصفت و عدالت پناه و شوکت دستگاه ، عون‌الضعفا ، مادهٔ نعمت امن وامان ، برگزیدهٔ الطاف سبحان ،

من نگویم ولیك داند عقل کین طرازلباس دولت کیست

اعنی بندگان خلداللهم سبحانك ظلال سلطانه علی ما اراد وتمناه، میرساند که علم‌الله و کفی‌به شهیدا ، که تا محرومی ازملازمت عالی‌روی نموده[2] ، همیشه بوظائف دعاگوئی و فاتحه خوانی اشتغال داشته ومیدارد ، وازدیاد دولت ابد پیوندرا از حضرت عزت مسئلت مینماید . شرح آرزومندی بعز عتبه بوسی وسعادت ملازمت‌کان نه‌بحریست که پایان و کرانی دارد - نه باندازهٔ تقریر این مهجور وازطریقهٔ ادب دورست .

مرابسوی تو پیغام آرزو خام است باآفتاب زذره چه‌جای پیغام است

اماچون اظهارشوق خاطر بیقرار مسکن نائرهٔ المی‌است که ازمحنت حرمان بردل‌افکارماست،

۱- تفصیل کشته شدن این‌سردار درفصول بعد خواهد آمد.

۲- گلستان هنر.

۳- ظاهراً اشاره بزمانیست که درخدمت‌فرهاد خان بسرمیبرده وبوسیلهٔ آنسردار ازملازمت شاه نیز برخوردار بوده است .

لاجرم قلم عبودیت رقم بعرض اینمقدار از آن جرأت نمود .
خدایگانا مخفی نماند که مقصد این کمینهٔ دعاگو جز این نیست که دیدهٔ الم دیده را بکحل الجواهر غبار درگاه فلك اشتباه روشن بیند .

ارزوئی نبود دیدهٔ خونبار مرا　　غیر خاك سر کوی تو بمژگان رفتن

لیکن چنانکه بر مرآة ضمیر اشرف روشن است ،

فرشته ایست براین بام لاجورد اندود　　که پیش آرزوی عاشقان کشد دیوار

رجاء وائق ووثوق صادق که حصول این امنیت پیش از حصول منیت رفیق گردد. انه علی مایشاء قدیر . چون غرض عرض اخلاص ویکجهتی بود ، زیاده مصدع نشده بدعا اختصار کرد .

تمتع بادت از اقبال و برخورداری از دولت　　همی تا مرغ زرین اندرین سبز آشیان باشد.[۱] »

شاه عباس میرعماد را بدربار خواند ودر زمرهٔ کتاب وخوشنویسان مخصوص خود داخل کرد . میرچندین سال از مقربان وندیمان شاه عباس، ومورد مهرونوازش او بود . در قطعاتی که ازین دوره بخط میر باقیست ، گاه اشعاری ازین گونه درمدح شاه عباس دیده میشود :

خدایا تو این شاه درویش دوست　　که آسایش خلق درظل اوست
بدارش بر او رنگ شاهی و جاه　　براوج فلك، تابود مهر و ماه

***

منشی لطفت نعوذ بالله اگر هیچ　　در ورق حال من کشد قلم رد
گر بمثل اره برسرم نهد ،ایشاه　　گردش ایام ، چون حروف مشدد
دست اجل تا [که در] نیاردم ازپای　　در نکشم سرزبندگی تو چون مد

***

سلام علیك ای شه کشور دین　　که دین یافت ازجد جد تو تزیین
بطه ویس که بی شك و شبهه　　توئی میوهٔ باغ طه ویس

پس از آنکه میرعماد بمجلس شاه داخل شد و نزدوی مقام ومنزلتی یافت، آتش همچشمی وحسد میان او وهمکارانش زبانه کشید. میرعماد مردی متین وبلند همت وآزاده ودرویش خوی بود . مردی وآزادگی وفضل ومروت را بندهٔ درم نمی کرد. بشخص شاه واعیان و

۱— نقل ازرسالهٔ **احوال وآثار میرعماد** ، سخنرانی آقای دکتر مهدی بیانی، رئیس کتابخانهٔ ملی تهران ، چاپ **انجمن دوستداران کتاب** ، درسال **۱۳۳۰** هجری شمسی.

سران دولت بی‌اعتناء بود. باتکای هنر، خویشتن را از تملق گوئی وچاپلوسی بی‌نیازمی‌دانست[1]. بهمین سبب شاه عباس همکاران واقران وی را ، که شاید درین صفات بی‌مایه‌تر بودند ، بیشتر می‌پسندید وعزیز میداشت . رقیبانش هم درحق وی ازدشمنی وسعایت خودداری نمی‌کردند ، وباتیغ زبان دل‌زود رنجش را می‌آزردند . تاآنجا که ازدوستی نومید وازدوستان بیزارشد، وگفت :

ز بس کز آشنایان زخم خوردم | زند گر حلقه گردم اژدهائی
نیاید بردل من سخت تر زآن | که کوبد حلقه بر در آشنائی

ونیز :

زمخلوق کارت گشایش نیابد | دل اندر خدابند اگرکار خواهی
زناجنس بگریز اگرآفتابست | تراسایهٔ توبس ، اریار خواهی !

مخصوصا چون شاه عباس به علیرضای عباسی توجه ولطف بی‌نهایت داشت ، وتمام کتیبه های مساجد وامامزاده ها وامثال آنها ، مانند مسجد شاه ومسجد شیخ لطف‌الله وهارون ولایت وغیره را باورجوع می کرد ، وچنانکه پیش ازین گفتیم مهروعنایت را نسبت بدوتاآنجارسانیده بود که شمع دردست میگرفت تااو درروشنائیش کتابت کند، میان میرعماد وعلیرضاعداوت ورقابت شدیدی پیداشد، وچون شاه بیشترازعلیرضا حمایت میکرد ، خاطرمیرملول‌تر می گشت . سرانجام ناخرسندی خودآشکار کرد و درین دو قطعه که بشاه فرستاد ، ازبی‌مهری اوزبان بشکایت گشود :

با اسیران نظری نیست ترا | بر عزیزان گذری نیست ترا
قول دشمن مشنو درحق من | که زمن‌دوست تری‌نیست ترا

****

تو آن نهال سعادت بر نکوثمری | که هر که آمده‌درخدمت‌تو یافته بار
بغیر من ،که بجز بار دل نیافته ام | گناه بخت منست،آزموده‌ام صدبار

ولی شاه برشکایتهای او وقعی نگذاشت ، وکم کم کارازشکایت بطعن وعتاب وملامت کشید ، ومیراین اشعار را درضمن عریضه ای بشاه فرستاد :

۱ـ این دوبیت را دربارهٔ هنرخود گفته است :

الا ای بی نظیر خطه خط | کسی ننوشته ازتو درجهان به
چوازکلک‌توگردد دال‌مرقوم | زهردوزلف وقد دلبران به

نمونه‌ای از خط

میر عماد

که در سال ۱۰۱۹ ﻫ. نوشته است

(از فهرست خطوط خوش کتابخانهٔ شاهنشاهی)

مقابل صفحهٔ ۶۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

زروزگارمرا قصه ها بسی‌است که نیست | مجال آن که کنم شمه ای از آن تقریر
ز پشتی کرمت کردم این عتاب که او | مشیر و محرم من بود ، اندرین تدبیر
اگرچه رسم بزرگی‌توخودشناسی ،لیك | بگویمت سخنی آن ز من بخرده مگیر
کسی که برسر احرار سروری جوید | روا ندارد در حق من چنین تقصیر

وپس ازچندی چون ازشاه مرحمتی‌ندید ، این اشعار رانزدوی فرستاد :

جواهری که بمدح تو نظم میکردم | بدل شد ازخنکی تو سرد چون ژاله
چه سودم از ید بیضا چو تونمیدانی | بیان صحبت موسی ز بانگ گوساله
یکی ازین‌حرکتهات این بود که همی | فروبری بزمین نام وننگ صد ساله

بدیهی‌است که این‌اشعارگستاخانه وعتاب‌آمیز باطبع شاه عباس سازگارنبود ، و اورا نسبت‌به‌میر عمادخشمگین‌تر و بی‌مهرترمیساخت. نوشته‌اند که درهمان اوقات شاه‌هفتاد تومان برای میرفرستاده وازوخواسته‌بود که برای کتابخانهٔ شاهی‌شاهنامه‌ای بنویسد . ولی‌همینکه یکسال‌بعد کس فرستاد وشاهنامه رامطالبه کرد، میرهفتادبیت که ازآغاز کتاب‌نوشته بود ، بفرستاده داد وپیغام فرستاد که : « وجه سرکاری زیاده براین کفایت نکرد . »

شاه ازین پیغام جسارت‌آمیز خشگمین شد و ابیات را برای او بازفرستاد. میر درهمان مجلس ابیات هفتادگانه رابامقراض برید ومیان شاگردان خودقسمت کرد ، وشاگردان دربرابرهربیت‌یکتومان[۱] تقدیم کردند. سپس‌هفتادتومانی‌را که ازینراه گرد آمد، بفرستادهٔ شاه سپرد. این‌رفتارتحقیرآمیزآتش خشم‌شاه رانسبت باوتیز کرد وسبب شد که اورایکباره‌ازنظربیندازد ازآن‌پس‌میردرخانهٔ خود منزوی‌شد وبتعلیم‌شاگردان پرداخت. ولی‌بازآرام نگرفت واین اشعار ملامت‌آمیز را نزدشاه فرستاد :

بزرگوارا دنیا ندارد آن عظمت | که‌هیچکس رادروی‌رسدسرافرازی
شرف‌بعلم‌وعمل‌باشد وتراهمه‌هست | بدین نعیم مزور چرا همی نازی ؟
زچیست‌کاهل هنر را نمیکنی تمییز | تونیز نه بهنر در زمانه ممتازی ؟
بسوی من‌توبازی‌نگه‌مکن، که‌بکلك | دلم بگیسوی خوبان همی کندبازی
اگرچه‌تلخ‌بود ، یك‌سخن زمن‌بشنو، | چنانکه او را دستورجان‌خود سازی

۱- اگر متوجه باشیم که قیمت یك‌خروار گندم درین‌زمان فقط پنجریال بوده‌است، ارزش‌یك تومان معلوم خواهد شد! ازقیمت اجناس گوناگون در زمان شاه عباس ، دریکی‌ازفصول آینده سخن خواهیم گفت .

تو این سپر که ز دنیا کشیده‌ای بر روی — بروز عرض مظالم چنان بیندازی
که از جواب سلامی که خلق را باتست — بهیچ مظلمهٔ دیگری نپردازی . . .

چون ارکان دولت نیز بپیروی شاه ازو دوری جستند ، این اشعار را نیز برای ایشان سرود :

هنر چه عرض کنم بر جماعتی که ز جهل — ز بانگ خر نشناسند نطق عیسی را
مرا اگر ز هنر نیست راحتی چه عجب — ز رنگ خویش نباشد نصیب حنی را
کمال خط من از صد رشرح مستغنی است — بآفتاب چه حاجت شب تجلی را

اشعار و پیغام‌های ملامت آمیز میر بتدریج شاه عباس را ازو ناراضی‌تر و آزرده ترمی‌ساخت. سعایت برخی از دشمنان میرهم ، که علیرضای عباسی خوشنویس را نیز از آنجمله دانسته‌اند[1]، در تحریك ناخرسندی و خشم شاه نسبت بآن هنرمند کم نظیر ، بی اثر نبود. تا آنکه عاقبت مصمم شد میرعماد را نابود کند ، وچون میرهم در آنزمان مانند بسیاری از مردم قزوین بسنی بودن متهم بود ، این اتهام را وسیلهٔ کشتن اوساخت . نوشته‌اند که میرعماد چون مدتی درخاك عثمانی بسر برده وباترکان آمیزش کرده بود ، تعصب شاه عباس را درتشیع نمی‌پسندید ، وگاه عقیدهٔ خودرا درین باره نزد دوستان فاش کرده و گفته بود که کاش اختلاف سنی وشیعه ازمیان برمیخاست ورعایای ایران وعثمانی، بجای اینکه خون یکدیگر را بریزند، براه دوستی واتحاد میرفتند . اینگونه سخنان نیز بوسیلهٔ متملقان و مغرضان بگوش شاه میرسید و آتش خشم او را نسبت بمیر عماد تیز تر می کرد .

عاقبت روزی شاه به **مقصود بیگ مسگر قزوینی**، رئیس شاهسونان قزوین، گفت: «**مایکنفر قزوینی ندیدیم که یگذرع دم نداشته باشد.**» و با ادای این عبارت، او را تلویحا سنی خواند وتهدید کرد . روز دیگر باز بامقصود بیگ سخن ازمیرعماد وسنی بودن او بمیان آورد و گفت: «**کسی نیست که این سگ سنی مغرور رابکشد ومرا ازشراو برهاند**» والبته باآنچه روز پیش گفته بود میخواست بمقصود بیگ بفهماند که برای رفع اتهام سنی بودن ازخود ، باید میرعماد رابکشد .[2]

---

۱ ـ عبدالمحمدخان ، درکتاب **پیدایش خط وخطاطان** ، چاپ مصر، درسال ۱۳۴۵ق.
۲ ـ **اسکندربیگ** منشی مخصوص شاه عباس نیز درتاریخ عالم‌آرای عباسی ، درضمن بیان واقعهٔ
«بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد»

مقصود بیگ نیز مقصود شاه را دریافت و درشب همانروز ، که شب جمعهٔ سلخ رجب سال ۱۰۲۴ هجری قمری بود ، بدر خانهٔ میررفت و او را بخانهٔ خود دعوت کرد . **میرابراهیم** پسرمیرنیزمیخواست باپدر همراه شود ، ولی مقصودبیگ نگذاشت . درراه چون بکوچهٔ تاریك خلوتی رسیدند ، جمعی ازاوباش ناگهان برسرمیرریختند واورا قطعه قطعه کردند[۱]. بگفتهٔ دسته‌ای دیگرازمورخان، هنگامی که میر سحرگاه برای غسل جمعه بگرمابه‌میرفت ، مقصود بیگ و گروهی ازهمدستان وی براوتاختند وپاره پاره‌اش کردند[۱].

بامدادآنشب **ابوتراب اصفهانی** خوشنویس، مرید وشاگرد وخلیفهٔ میر،قطعات بدن اورا، که همچنان در کوچه پراکنده‌بود، وهیچکس جرأت جمع کردن و برداشتن آنرا نداشت ،جمع کرد وآمادهٔ کفن ودفن‌ساخت . شاه نیزهمینکه از کشته شدن‌میر آگاه شد ، باآنکه خود محرك اینکار بود ، بظاهر اظهار تأسف کرد ، وبرمرگ او دریغ خورد وفرمان داد که کشندگانش‌را بیابند و سیاست کنند. ولی‌مأموران او کداز راز کشته شدن میر آگاه بودند ، بعرض رسانیدند که میر در کوچهٔ خلوت تاریکی کشته شده است وقاتل پیدا نمیشود[۲]...

هنگام تشییع جنازهٔ میرعماد ، گذشته ازشاگردان و مریدانش ، بفرمان شاه جمعی‌از سران دولت وحتی‌برخی ازشاهزادگان هم درآن مراسم شرکت کردند ، و

بقیهٔ حاشیهٔ صفحهٔ پیش

کشته شدن میرعماد ، تلویحاً باین نکته اشاره کرده است . مینویسد : « . . . او(یعنی‌میرعماد) بین‌الجمهور بتسنن مشهور بود . ازاهل قزوین استاد **مقصودمسگر** ازغلو تشیع یا **رفع‌مظنهٔ‌تسنن**، که عامهٔ آنولایت بدان متهمند ، مرتکب قتل اوگردید . »

۱- **هدایت‌الله لسان‌الملک**، در **تذکرهٔ خوشنویسان** خود مینویسد که « میرازغضب‌شاه واقف گشته واین قطعه نوشته درقبای خود پیش سینه گذاشته بود که ازغسل فارغ گشته بپادشاه دهد:

یك یك هنرم بین‌وگنه ده ده بخش — هرجرم که رفته حسبة لله بخش

از باد غضب آتش کین را مفروز — مارا بسر خاك رسول الله بخش »

۲-درکتاب **پیدایش خط وخطاطان** آمده است که‌شاه عباس،فرمان داد جارزنند که کشندگان میردر امان خواهند بود ، وازشاه نوازش وانعام خواهند یافت. قاتلان وی بطمع مال‌خود را در دام شاه افکندند وهمگی کشته شدند . زیرا شاه باهمهٔ رنجشی که ازمیرداشت راضی‌بکشته شدن‌اونبود.

جنازهٔ اورادر **مسجد مقصودبیگ**[1] ، دردروازهٔ **طوقچی** بخاک سپردند[2]. شاگردش ابوتراب اصفهانی برای آرامگاه اوسنگی ساخت ، ولی ازترس شاه آشکار نکرد ، وسرانجام آن سنگ رابرقبرخود او نهادند[3].

باآنکه بیشترمورخان عهد صفویه وبعدازآن، میرعماد رابه تسنن متهم شمرده وحتی یکی ازیشان صریحا اورا حنفی دانسته است ، سنی بودن وی مسلم نیست. بلکه برخلاف درتمام قطعاتی که بخط اودردست است ازاولاد پیغمبر وحضرت علی (ع) با-احترام وتعظیم نامبرده وازهیچیك ازخلفای راشدین نامی بمیان نیاورده، وحتی دریکی از قطعات خود چنین نوشته است :

علی‌الله فی کل الامور توکلی — وبالخمس اصحاب‌العباء توسلی[4]

۱ـ این **مقصودبیگ** وزیر بیوتات بود ، ومسجد اوهنوز دراصفهان باقی است .

۲ـ **میرزاصالح** پسر ابوتراب اصفهانی ، از قول‌پدر نقل کرده بودکه پس‌از دفن میراو را در خواب دیدم . گفت‌انگشت کوچکم را با جسدم نیاورده‌ای . بامداد بمقتل او رفتم وانگشتش را پیدا کردم وبخاك سپردم . « **تذکرة الخطاطین** ، سنگلاخ .»

۳ـ همین ابوتراب اصفهانی درمرثیهٔ میرقصیده ای ساخته که برخی‌از ابیات‌آن اینست :

دهر پر فتنه و پر مشغله و پرغوغاست — شرح این ماتم واین سوگ کراخودیاراست
دیرشد دیرکه خورشید فلک روی نمود — چیست‌امروزکه خورشید جهان ناپیداست ؟
ای زاولاد پیمبر وسط عقد ، مپرس — کز فراق توباصحاب چه رنج وچه عناست
ای دوقرن ازقلمت برده جهان برگ ونوا — توچه‌دانی که جهان بی‌توچه‌بی‌برگ ونواست
بروفات تو ، جهان ماتم اولاد رسول — تازه ترا کرد ، مگر **سلخ‌رجب** عاشوراست ؟
از فنای چو توئی گشت مبرهن ما را — که تروخشک جهان، در ره سیلاب فناست
کی‌دهد کار جهان نور ، تو غایب ز جهان — شب وخورشید بهم ، هردو کجا آید راست
با توگیتی که جفاکرد ، وفا باکه کند — این‌عجب نیست، که‌خودعادت اوجمله‌جفاست
آفریده چه کند گر نکشد بار قضا — کافرینش همه در سلسلهٔ بند قضاست
دایهٔ‌دهر نپرورد کسی را که نخورد، — بینی‌ایدوست که این‌دایه چه بیمهروفاست
کیست،ای‌بوده چو دریا وچوابرت‌دل‌ودست، — کز فراقت نه مژه ابرو کنارش دریاست
یا ربش درکنف لطف و جوار خود آر — کان چنان لطفی کو درخور آنست تراست
چون رهانیدی ازین تفرقه ها جمعش کن — باکه ، باآل‌عبا زانکه هم ازآل عباست .

« **تذکرة الخاطین** »

۴ـ رجوع کنید به **احوال وآثار میرعماد** ، سخنرانی آقای **دکترمهدی‌بیانی** ، رئیس کتابخانهٔ ملی تهران ، چاپ انجمن دوستداران کتاب ، درسال ۱۳۳۰

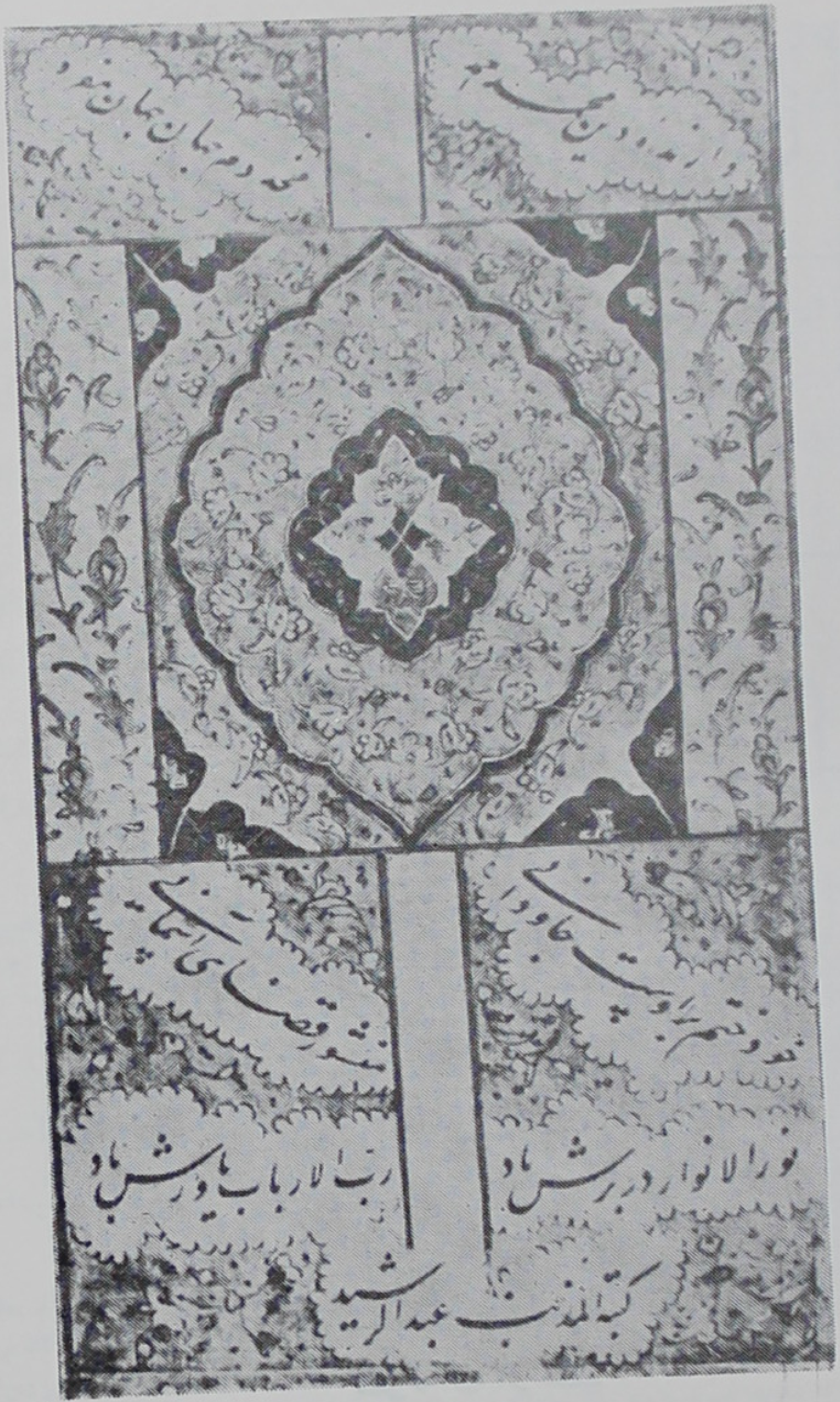

نمونه‌ای از خط

عبدالرشید دیلمی (رشیدا)

از کتاب «نمونهٔ خطوط خوش کتابخانهٔ شاهنشاهی»

تألیف مرحوم دکتر مهدی بیانی

مقابل صفحهٔ ٦٤

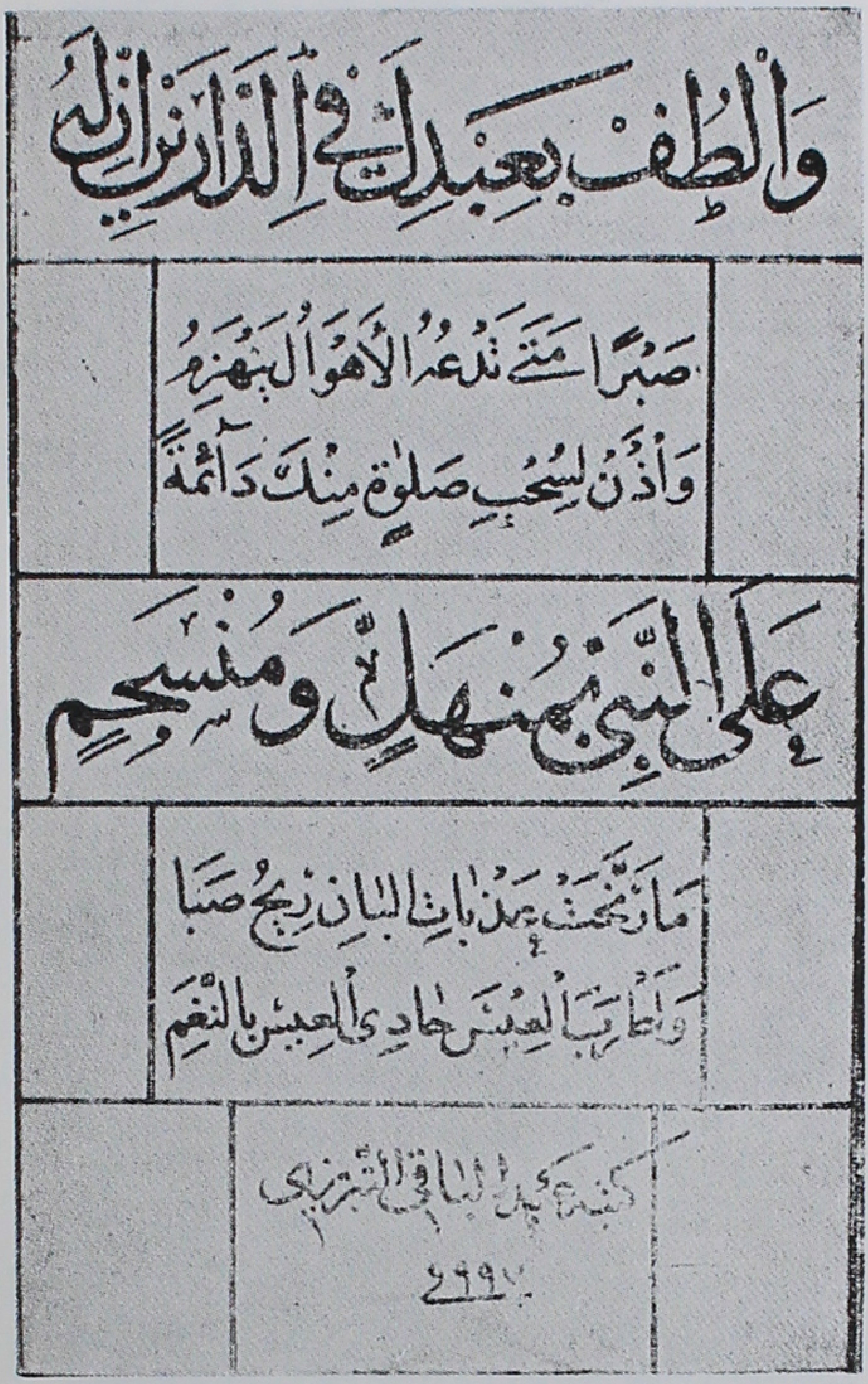

نمونه‌ای از خط

میر عبدالباقی دانشمند تبریزی

از کتاب «نمونهٔ خطوط خوش کتابخانهٔ شاهنشاهی»

***

پس از کشته شدن میرعماد پسرش **میرابراهیم** ودخترش **گوهرشادخانم**، که هر دو ازجملهٔ خوشنویسان زمان بودند ، باسایرخویشاوندان وی ازاصفهان بیرون رفتند و هریك بگوشه ای گریختند . ازآن‌جمله جمعی بخاك عثمانی و برخی بهندوستان افتادند. میرابراهیم نیز بمشهد رفت وتامرگ شاه عباس (سال ۱۰۳۸ هجری قمری) در آنجا بسر برد ، وبعدازآن دوباره باصفهان باز گشت ودرپنجاه ودو سالگی در گذشت . خواهرزاده‌اش **عبدالرشید دیلمی**، معروف به **رشیدا** هم بهندوستان رفت ، و بخدمت **نورالدین‌محمد جهانگیر** (شاه سلیم) داخل‌شد[1].

خبر کشته شدن میرعماد درسراسرایران و هندوستان وامپراتوری عثمانی مایهٔ تأثروتأسف‌دوستداران هنر گردید، ودربسیاری‌ازشهرها مجالس‌سوگواری برپا کردند. ازآنجمله نورالدین‌محمدجهانگیرپادشاه هندوستان، چون ازقتل‌میرآگاه‌شد برمرگ اوتاسف بسیارخورد ومجلس عزا برپا کرد و گفت که : «**اگرزندهٔ میررا بمن‌میدادند، هموزنش جواهرمیدادم .**»

درآغازسلطنت جانشین وی **شاه جهان** نیز، هرکس که قطعه‌ای بخط میر نزد آن پادشاه میبرد، ازومنصب **صدهزاری** (ازمناصب دولتی‌هندوستان) میگرفت[2].

این خوشنویسان بزرگ جملگی‌ازشاگردان ومریدان میرعماد بوده‌اند :

میرزاتقی‌خان‌مستوفی‌الممالك ـ شمسامتخلص‌به بینی ـ نورالدین‌محمدلاهیجی ـ

---

۱ ـ قطعهٔ زیراز عبدالرشیدیلمی، در **حیدرآباد دکن**موجود است، که به**شهاب‌الدین‌شاه‌جهان** (سلطان خرم) نوشته است :

«سجدات عبودیت بتقدیم رسانیده بعرض‌حجاب بارگاه عرش اشتباه میرساند که رفاهیت سلسله میرعماد در ولایت قزلباش میسر نیست . چنانچه اکثری‌ازخویشان وهمشیره زاد های میردرملك روم توطن اختیار نموداند . ازین‌جهت من‌بنده نیزروی امید بدرگاه خلایق پناه‌آورد وبعنایت ایزدی‌این سعادت نصیب بنده شدکه مدت بیست وسه سال بخاکروبی این استان سعادت نشان سرافرازی یافت . دراین ایام‌غیبت بیماریهای‌متعدد مزاج ضعیف نموده ازخجالت تقصیرخدمت ملاحظه مینماید. اگررضای خاطر مقدس بوده‌باشد درسایه عدالت حضرت درلاهوریااکبرآباد ، هرجاکه حکم‌کنند ، گوشه‌گرفته با خانه زادان حضرت بدعاگوئی دولت ابد قرین مشغول باشد . سایه آن‌کعبه حاجات برسر بنده‌ها گسترده باد .»

(احوال وآثار میرعماد ـ ازآقای دکتر مهدی بیانی)

۲ ـ**تذکرهٔ خوشنویسان** ، تألیف غلام محمدهفت‌قلمی دهلوی ، چاپ‌کلکته ، در۱۹۱۰م.

میرساوجی- سید علیخان تبریزی جواهررقم - عبدالرشید دیلمی (رشیدا) خواهرزادهٔ او- میرابراهیم(پسرش) - ابوتراب اصفهانی(معروف به ترابا) - عبدالجبار اصفهانی- محمد صالح خاتونابادی - درویش عبدی بخاری - امیرفیضا - مختاربیگ قزوینی - محمدشفیع بن عبدالجبار - گوهرشادخانم (دخترمیر) - میرعبدالرزاق - میریحیی - میرمحمدعلی - سهراب بیگ قزوینی- امیرنهادبیگ- میرزانورای اصفهانی - جمالای شیرازی[1].

خوشنویسان دیگر ازجملهٔ خوشنویسان دیگری که باشاه عباس معاصر بوده‌اند، یکی **میرزاابوتراب اصفهانی** ،ملقب برئیس‌الخطاطان،معروف به **ترابا** شاگرد ومرید میرعماد است، که درشرح حال میر ازو مکررنام برده شد.این مرد مدت دوازده سال درخدمت استاد بفراگرفتن فنون خوشنویسی‌مشغول بود. درین مدت روزوشب درجای معینی‌می‌نشست ومشق‌خط میکرد. بطوریکه گلیم درزیرپایش سوراخ شد . اوخود دربارهٔ کرامات میرعماد و دوازده سال شاگردی خویش چنین گفته است :

« . . . مدتی بمقتضای سن بهرزه‌گردی میل نمودم . روزی درقهوه خانه نشسته بودم. مرحوم میرعماد باتفاق همشیره زاده‌اش **رشید** ازدرقهوه خانه گذشت . بخاطر فقیر رسید که اگرمیرصفای باطن داردبقهوه خانه می‌آید. بااینکه چندقدم رفته بود ، بازگشت وبقهوه خانه‌آمد ، وقهوه‌ای خورد وبرخاست وگفت که : «در خانهٔ ماهم اینهاهست .» فقیر متنبه شدم وروز دیگر بمنزل او رفتم ، وبالاخانه‌ای راکه برسردربود ، مکان‌ساختم ودوازده سال‌حرکت‌نکردم.چنانکه جای پای‌من‌بر گلیمی که زیرپایم بود،سوراخ‌شد[2] .»

ترابا درخط نسخ شاگرد **ملافایظی**، ودرخط نستعلیق‌شاگردمیرعماد بوده‌است.

دیگر ازخوشنویسان معروف زمان شاه عباس ، **میرعبدالباقی** دانشمند تبریزی

۱- این رباعی رایکی ازشاعران زمان بنام**میرعبدالغنی‌تفرشی** درمدح میرعماد گفته‌است:

تاکلک تو در نوشتن اعجاز نماست ... برمعنی اگر لفظ‌کند ناز رواست
هر دائرهٔ ترا فلک حلقه بگوش ... هر مدت را مدت ایام بهاست .

(عالم‌آرای‌عباسی ،ص٦٣١)

۲- تذکرهٔ نصرآبادی ، ص ۲۰۸ .

است . او نیز مانند علیرضای عباسی شاگرد **علاء بیگ** بود . سپس از تبریز به بغداد رفت وچون شهرت هنرمندیش بایران رسید ، شاه‌عباس اورا باصفهان خواست، ولی او دعوت شاه را نپذیرفت ، وپس از آنکه شاه نوشتن کتیبهٔ جامع بغدادرا به **محمدحسین چلبی** محول کرد، میرعبدالباقی بدستوروی اینکاررا انجام داد. چندی بعد درسال ۱۰۳۲ هجری، که شاه‌عباس پس از فتح قندهار باصفهان باز گشت، باردیگر اورا باصفهان طلبید. این بارمیرعبدالباقی بپایتخت ایران آمد ومورد الطاف شاهانه شد ونوشتن قسمتی از کتیبه‌های مسجدشاه اصفهان بوی محول گشت . مرگ وی درسال ۱۰۳۹ هجری قمری روی داد[۱].

دیگر از خوشنویسان این زمان **میرزا نورای اصفهانی** ،پسر صدرالشریعهٔ اصفهانی، شاگرد میرعماداست، که پس از کشته شدن استادش مورد لطف وعنایت شاه عباس شد. این شاگرد حق‌ناشناس نخست قطعاتی بتقلید استادخود مینوشت وبا امضای او باین و آن میداد، ولی چون رازش از پرده بیرون افتاد، ازینکار دست کشید ونوشته‌های خودرا **نورالدین سام سوار** امضاء کرد. عاقبت نیز شاه عباس ازو آزرده شد وناچار بهندوستان رفت ودرهفتاد سالگی درگذشت .

خوشنویسان معروف دیگری که درزمان شاه‌عباس میزیسته یادردستگاه سلطنتی وی کارمیکرده‌اند ، ازاینقرارند :

ضیاء اصفهانی، که دردربارشاهی کارمیکرد[۱].

بابا شاه اصفهانی ملقب به **رئیس الرؤسا** ، ازشاگردان **میرعلی هراتی** ، که خط نستعلیق را بسیارخوب مینوشت وشعرهم میگفت و**حالی** تخلص میکرد[۲].

عبدالرزاق قزوینی ، که گذشته ازخوشنویسی ، شاهنامه خوانی میکرد وسالی سیصد تومان ازشاه مواجب داشت .

ملامحمدحسین تبریزی، استاد میرعماد وعلیرضای عباسی .

۱ — ازین خوشنویس قطعه‌ای دردست است که برای وصول مواجب خود به **خلیفه سلطان** اعتمادالدوله وزیر اعظم شاه عباس فرستاده است. رجوع کنید بشمارهٔ ۹ ازسال ۱۷ مجلهٔ ارمغان ،صفحات ۶۷۵ تا ۶۸۰ .

۲ — اینمرد هنرمندمتهم بود که ازنقطویون وصوفیه است ،مرگ اودرسال ۱۰۱۲ هجری روی داد.

میرزا شعیب جوشقانی ، ازمحرران شاه عباس که‌شعرهم میگفت‌وصاحب‌مثنوی **وامق وعذرا** ست .

صادق بیگ افشار معروف به **صادقی**، که درکارشاعری ونقاشی نیز دست داشت ومدتی کتابدارشاه عباس بود[1] .

محمود‌اسحق سیاه‌وشانی- میرمعز کاشی-میرصدرالدین‌محمدسیفی‌حسینی‌قزوینی، وشمس‌الدین‌محمد بسطامی، که در کتابخانهٔ شاهی کتابت میکرد .

***

۱- مختصری ازشرح احوال اودرصفحات بعد خواهدآمد.

۲

توجه و علاقهٔ او بنقاشی

بیشتر پادشاهان صفوی بنقاشی توجه و علاقهٔ خاص داشته‌اند، چنانکه **شاه اسمعیل اول** از آغاز پادشاهی نقاشان زبردست را تشویق میکرد[۱]. پسرش شاه طهماسب اول نیز چندان بدین هنر علاقه داشت که خود از آغاز جوانی بکار نقاشی همت گماشت و نزد استادان بزرگی مانند **بهزاد** و **سلطان محمد** و **آقامیرك نقاش** اصفهانی بآموختن نقاشی پرداخت. برادرزاده‌اش **ابراهیم میرزا** (پ-ر بهرام میرزا) نیز، گذشته ازخوشنویسی وموسیقی، درنقاشی هم دست داشت وبسیاری ازنقاشان بزرگ زمان درخدمت او بسرمیبردند[۲].

شاه عباس هم مانند نیاکان خویش نقاشان چیره دست را تشویق میکرد وعزیز

۱ـ ازآنجمله یکی **مانی شیرازی** است که ازآغاز پادشاهی شاه اسماعیل، هنگامی که‌او سیزده سال بیشتر نداشت، درخدمت وی‌بود. نوشته‌اند که این مرد هنرمند به‌شاه اسماعیل عشق میورزید. روزی شاه او را بخدمت طلبید و مهربانی کرد وبخواهش وی‌اجازه داد که پایش‌رابوسه زند. ولی‌مانی بجای پابرساق شاه بوسه زد. ندیمان ونزدیکان شاه، که بروی حسد میبردند، این‌کار را بیی‌ادبی و گستاخی تعبیر کردند و روز دیگر شاه را بکشتن اوبرانگیختند. شاه اسماعیل یکی‌از قورچیان را بکشتن نقاش دلباخته مأمور کرد. ولی دوستان اوپیش‌شاه شفاعت کردند و بخشیده شد. اما حکم عفو زمانی رسید که قورچی‌آن‌عاشق تیره روز را کشته‌بود. اشعارزیر راهنگام‌مرگ برای معشوق و کشندهٔ تاجدار خود سرود:

مرا بظلم بکشتی، طریق داد این بود ؟
بروز حشر کنم داد و دامنت گیرم
سری جدا شده از تن بخاك راه افتاد
شنیده ای سخن غیر در حق **مانی**

زپادشاهی حسن توام مراد این بود ؟
که آنکه داد غمش خاك‌من‌بباد این بود.
سمند نازتوهرجاکه پا نهاد این بود.
مراکجابتوای‌دوست اعتماد این بود...

«تذکرهٔ نگارستان‌سخن»

۲ـ مانند شیخ محمد سبزواری و علی‌اصغر کاشی وعبدالله شیرازی وغیره. رجوع کنید‌به‌عالم‌آرای عباسی، ص ۱۲۸ و ۱۲۹.

میداشت ، ودرکاخهای سلطنتی یا در کتابخانهٔ خود، بکارنقاشی و تزئین اطاقها وتارها مشغول میساخت . یکی ازجهانگردان ایتالیائی که در ماه جمادی‌الاول سال ۱۰۲۷ هجری‌قمری، بااجازهٔ مخصوص شاه قصورسلطنتی‌اشرف‌را، هنگامی که نقاشان‌مشغول تزئین وآرایش تالارها واطاقهای‌آن بوده‌اند، تماشا کرده‌است، چنین مینویسد[1]:

« ... درین عمارت که هنوز بپایان نرسیده است ، چند نقاش دیدم که بکارنقاشی مشغول بودند ...دریکطرف تصویرشاه عباس را درمیان دسته‌ای دختران که سازمیزدند ومیخواندند کشیده بودند . ولی این تصویرهمانقدر بشاه‌شباهت‌داشت که من‌بپدر خواندهٔ خود« آندره پولیس» شباهت دارم !... درطرف دیگر نیزتصویرمادر**تهمورث‌خان**[2] امیر گرجستان را کشیده بودند، که بپای‌شاه افتاده بود راستغاثه میکرد که از ویران کردن کشورش چشم پوشد وآنجا را چنانکه هست نگاهدارد .... »

شاه عباس بانقاشان بیگانه‌ای هم ، که همراه سفیران یاتنها بایران می‌آمدند مهربانی بسیارمیکرد ، وبایشان اجازه میداد که صورتش را بکشند ، وباخود ببرند . بهمین‌سبب اکنون ازین‌پادشاه تصاویرمختلفی، که نقاشان هندی یااروپائی کشیده‌اند، دردست است ودرین کتاب ازنظرخوانندگان خواهد گذشت .

آقارضای کاشی نقاش

معروفترین نقاشان زمان شاه‌عباس **آقارضا** ، پسرعلی‌اصغرکاشانی است . علی‌اصغرازنقاشان چیره دست ومعاصرشاه طهماسب‌اول بود، که درخدمت برادرزادهٔ آن پادشاه **سلطان ابراهیم میرزا** بسرمیبرد، ومخصوصاً در ساختن کوه و درخت مهارت بسیار داشت . پسرش آقا رضا نیز در تصویرسازی و چهره‌پردازی استاد شد و بخدمت شاه عباس درآمد . یکی ازمورخان زمان دربارهٔ او چنین نوشته است[3]:

« ... درفن تصویر ونکتهٔ صورت وچهره گشائی ترقی عظیم کرده اعجوبهٔ زمان گشت ودرین عصر و زمان مسلم‌الثبوت است . از جهالت نفس با آن نزاکت قلم ، همیشه زور آزمائی و روش کشتی گیری کرده ، ازآن شیوه محظوظ بودی ، ودرین‌عهد فی‌الجمله ازآن هرزه درائی بازآمده ،

۱ـ **پی‌یترو دلاواله** ، درسفرنامهٔ خود ، مجلد سوم ،ص۳۸۰

۲ـ تفصیل لشکرکشی شاه عباس‌بگرجستان ورفتار او باتهمورث خان ومادر وی‌درفصول دیگر خواهدآمد .

۳ـ **عالم آرای‌عباسی** ، ص۹ـ۱۲۸

نمونه‌ای از نقاشی

آقارضای مصور کاشی

که‌درسال ۱۰۰۷ هجری در مشهد ساخته است .

مقابل صفحهٔ ۷۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

اما متوجهٔ کارکمتر شده ... بدمزاج وبی‌حوصله وسرداختلاط است ... درخدمت حضرت اعلی‌شاهی ظل‌اللهی (شاه عباس) ، مورد عواطف والطاف گردید ورعایتهای کلی یافت . اما ازاطوار ناهنجار صاحب اعتبار نشد وهمیشه مفلس وپریشان حالست ... »

شاه عباس به‌آقارضا، باآنکه کاهل‌طبع بود، وبیشتر باطبقات زیردست معاشرت میکرد، وبکار کشتی گیری وزورآزمائی بیش‌ازنقاشی میل داشت، علاقه وتوجه بسیار نشان میداد . چنانکه یکبارچون آقارضا صورتی بسیار زیبا ساخته بود ، بردست او بوسه زد[۱].

فرمان زیرنیزازجانب شاه عباس برای آقارضا صادرشده‌است :

« چون مصور کارخانهٔ ، انه مصور الاشیاء و قادر علی مایشاء ، بمحض قدرت ازلی بقلم لم‌یزلی ، نقش نواب فلك جناب مارا ، بمقتضای آیهٔ احسن صورکم ، درصفحهٔ‌جهان ولوح خواطر بنی‌نوع انسان ، کالنقش فی‌الحجر ، تحریر وتصویر فرمود وپرکار وارکرهٔ خاك و دوائر افلاکرا درتحت تصرف بندگان‌ما آورد ، لاجرم هرنقش مرادی که درصفحهٔ‌اندیشه طرح وهم‌نگاشتهٔ قلم مانی‌رقم ، وبسان خط رخسار خوبان ومثال صفحهٔ حلکاری خورشید پرزینت وزیب بروفق مقاصد ومطالب‌ما چهره گشا میگردد ، وبشکر این مواهب عظمی همواره مارا نیز درصفحهٔ خاطر اینصورت نقش‌پذیر گشته که جمعی از هنرمندان نادره‌کار و نقاشان بدایع نگار ، که در زمان دولت روز افزون درظل عواطف تربیت‌ما نشو ونما یافته اند ، بروجهی رعایت وتربیت فرمائیم که پیکر فراغت ورفاهیت‌ایشان برنگ حصول امانی و آمال مصور بوده مرفه الحال و فارغ‌البال روزگار گذرانند . لهذا شمهٔ از مراحم بی‌غایت شاهانه را در بارهٔ سعادت آثار نادرة الزمانی وحید دورانی **آقا رضای مصور** خاصه ، که‌ازعنفوان شباب آثار قلم معجز نگارش دستورالعمل نقاشان نادره کار و مورد تربیت نواب همایون ماست فرموده [۲] ... »

آقارضا قطعا تاماه شوال سال۱۰۴۸ هجری قمری ، یعنی دهسال پس‌از مرگ شاه‌عباس زنده بوده، زیرا تصویری باامضاء وتاریخ ازودردست‌است که درروزچهارشنبهٔ پنجم شهرشوال ۱۰۴۸ کشیده‌است[۳]. آقارضا آثار خودرا درآغاز کار فقط **رضا** امضا میکرده است .

۱- **گلستان‌هنر** ، نسخهٔ خطی ،

۲- بقیهٔ این فرمان بدست‌نیامد. - رجوع کنید بمقالهٔ **آقای‌سهیلی‌خوانساری** درشمارهٔ هفدهم مجلهٔ ارمغان ،ص۲۰۳

۳- این تصویر درصفحهٔ‌مقابل چاپ شده است .

رضای عباسی نقاش چیره‌دست دیگری نیز با شاه عباس و آقارضا معاصر بوده‌است که آثار خود را **رضاعباسی** رقم میکرده‌است. رضاعباسی بشبیه‌سازی بیشتر مایل بوده و درمیان آثاری که ازو باقی مانده‌است، صورتهای تنها از اشخاص یامجالس چندنفری، یاصورتهای انسان وحیوان، بیشتر دیده میشود، واین صورتها غالبا درفاصلهٔ سالهای ۱۰۲۷ و۱۰۴۱ هجری ساخته شده‌است.

از **رضا عباسی** صورتی دردست است که شاگردش **معین مصوریزدی** کشیده ودر کنار آن چنین نوشته شده‌است: « شبیه غفران و رضوان آرامگاهی مرحومی مغفوری استادم **رضاء مصور عباسی** مشهور برضاء عباسی (است ؟) ، بتاریخ شهرشوال بااقبال سنهٔ ۱۰۴۴ آبرنگ گردیده بود که درشهرذوالقعدةالحرام سال مذکور ازدار فنا بعالم بقا رحلت نمود واین شبیه را بعداز ۴۰ سال در چهاردهم شهر رمضان المبارك ۱۰۸۴ ، حسب الفرمودهٔ فرزندی **محمد نصیرا** باتمام رسانید . **معین مصور** ، غفرالله ذنوبه . »

ازین نوشته چنین برمی‌آید که رضای عباسی درسال ۱۰۴۴ درگذشته است ، ولی ازین نقاش آثاری باقی‌است که تاریخ ۱۰۴۸ و۱۰۴۹ دارد[۱].

صادق بیگ افشار دیگر ازنقاشان معروف زمان شاه‌عباس **صادق بیگ افشار** تبریزی بوده است که شعر هم می گفته و **صادقی** تخلص می کرده .

صادق بیگ درجوانی نزد **استادمظفرعلی** ازنقاشان چیره دست زمان[۳] ، نقاشی آموخت و درین هنر بمرتبهٔ کمال رسید . ولی چون آنزمان کارنقاشی در تبریز رواجی نداشت ، دست ازآن کار کشید وقلندری اختیار کرد، وبادرویشان وقلندران بسیاحت وجهانگردی پرداخت چندی بعد **امیرخان موصلوی ترکمان**، ازسرداران بزرگ قزلباش، که حکمران همدان بود، اورا ازلباس قلندری بیرون آورد وازندیمان خودساخت. درزمان شاه‌اسمعیل دوم بخدمت کتابخانهٔ سلطنتی واردشد، ودرزمان **شاه‌محمد خدابنده** ریاست کتابخانه را باوسپردند. ازینزمان به **صادقی کتابدار** معروف گشت، وتاسالهای اول پادشاهی شاه عباس درین شغل باقی بود. اماچون مردی مغرورو تندخوی وبدزبان وتنگ حوصله بود، شاه ودرباریان ازوناخرسند ومتنفر بودند. بهمین‌سبب نیزشاه‌عباس دوبارمنصب کتابداری

۱-رجوع کنید بکتاب: Zeichnungen von Riza Abbassi Bearbeited von F. Sarre und E.Mittwoch. صفحات ۱۳ و۱۴ و۱۶ و۱.

۲- صادق بیگ درسال ۹۴۰ درتبریز بوجود آمده بود .

۳-استاد مظفرعلی پسرمولاناحیدرعلی نقاش ، خواهر زادهٔ **بهزاد** نقاش‌معروف‌بود.

تصویر رضا عباسی

کار معین مصور یزدی ، در سال ۱۰۸٤

از کتاب « A. Survey of Persien Art »

تألیف « A. E. Pope »

مقابل صفحهٔ ۷۲

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

راازو گرفت و به علیرضای عباسی خوشنویس، که مخصوصاً شاه را بدین کار تشویق و تحریض میکرد[۱] سپرد. ولی تاپایان زندگانی نیز مواجب کتابداری را میگرفت و چون درنقاشی زبردست بود، شاه ودرباریان باوی مدارا میکردند. صادقی شعرهم میگفت ودرسال ۱۰۱۰ هجری مجموعه‌ای ازمؤلفات خود ترتیب داد، که شامل مثنویها و قصائد وغزلیات و حکایات اوست. ازآثاراو یکی مثنوی معروف به **جنگ نامه** یا **فتوحات شاه عباس نامدار** است. تذکره‌ای نیز بنام **مجمع الخواص** درشرح حال شاعران زمان خود بزبان ترکی جغتائی نوشته است[۲].

نقاشان معروف دیگر درزمان شاه عباس

ازنقاشان معروف زمان شاه عباس یکی نیز **حبیب الله ساوجی** است، که درشبیه‌سازی استادبود. درآغاز کارچندی درخدمت **حسین‌خان شاملو**، حکمران قم، بسرمیبرد وبا او بهرات رفت. ولی شاه عباس اورا ازخان شاملو گرفت ودرسلك **نقاشان خاصه** درآورد.

دیگر **مصورکاشی** داماد آقارضای نقاش، که مردی درویش‌خوی بود واز **ساروتقی** وزیرمازندران، وظیفه‌ای داشت، وپس ازکشته شدن آن وزیر (دربیستم ماه شعبان ۱۰۵۵ هجری[۳]) درگذشت.

نقاشان زبردست دیگری نیز باشاه عباس معاصر بوده‌اند. مانند **سیاوش بیگ** که نقاشی را نزدشاه طهماسب اول آموخته بود، و**شیخ محمد سبزواری** نقاش وخوشنویس، که کشیدن تصاویر فرنگی را درایران متداول ساخت، و**علی اصغر کاشی** پدرآقارضا و **میریحیی تبریزی**، و**مولانا کپك هراتی**، وهمچنین پنج نقاش بنام **حکیم لایق** و **ملایگانه** و **ملا یکتا** و **ملا مفید** و **ملاترابی**، که هر پنج ازمردم بلخ ودرخدمت **امامقلی خان** امیرالامرای فارس بوده‌اند[۴].

۱- رجوع کنید بصفحهٔ ٥٤ این کتاب و**تاریخ عباسی**، تألیف جلال الدین محمد یزدی عرفات عاشقین

۲- **تذکرهٔ مجمع الخواص** راآقای **دکتر عبدالرسول خیام پور**، استاددانشکدهٔ ادبیات تبریز، ازترکی بفارسی ترجمه وبامتن ترکی آن چاپ کرده است.

۳- برای شرح زندگانی پرحادثه وغم انگیز این وزیر رجوع کنید بکتاب **هشت مقالهٔ تاریخی و ادبی**، تألیف **نصرالله فلسفی**، چاپ دانشگاه تهران درسال ۱۳۳۰، صفحات ۱۲۹ تا ۱۵۷

٤- امامقلی خان **ملاترابی بلخی** را بسبب آنکه قصیده‌ای درمدحش ساخته بود، بزر کشید.

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل چهارم

اخلاق و صفات شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

شاه عباس

جامع اخلاق نیك وبد بود

شاه‌عباس اول، چنانکه ازمطالعه درتاریخ زندگانی خصوصی وسیاسی او برمی آید، درصفات واخلاق شخصی جامع اضداد بوده‌است. خودخواهی ودرویش خوئی، استبداد وملایمت، ترحم وسنگدلی، گذشت وانتقام‌جوئی، قدردانی وحق ناشناسی، قساوت و مهربانی، لئامت وبخشندگی، ستمکاری وفرشته خوئی، درجود اوباهم آمیخته بود، و چنان بزودی تغییرخلق وخوی میداد، که نزدیکان وندیمانش از دریافتن صفات ذاتی وطبیعی وی عاجزمیشدند.

یکی ازمنشیان مخصوصش دربارهٔ اخلاق وصفات وی چنین نوشته‌است:

«... این شهریارکامگار برخلاف قاعدهٔ اهل روزگارآب وآتش‌را بایکدیگرامتزاج داده، ضدین راباهم جمع نموده‌اند. چنانکه کمال حدت طبع وآتش مزاجی وقهاری وعظمت و شکوه وجلال پادشاهی را، بانهایت ملایمت وهمواری ودرویش نهادی و بی تعینی جمع کرده اند. هنگام ملایمت و کوچك دلی‌چنان‌بی‌تکلفانه، ومخصوصاً بمردم واهل عظماء وملازمان وغیرذلك، خصوصیت وآمیزش مینمایند، که گوئی برادران ویاران یکدیگرند. در سایر احوال، بتخصیص درحالت مهابتی واستیلای قوهٔ‌غضبی، وسطوت وجلال، بنوعی آثارغضب درناحیهٔ همایونش‌لامع میگردد، که‌آنان که هم‌صحبت وانیس وجلیس بودند. ویارانه وبرادرانه وبی‌تکلفانه سلوك نموده، حد ویارای آن ندارند که حرف‌بی‌نسبت، که مشعر براندك دلیری وجرأت‌وسوءِ ادب‌باشد، برزبان‌آرند. امراوسلاطین، بلکه ظرفاوندما نیز، جرأت تکلم وحرف زدن معقول ندارند، تا بغیرآن چه رسد، واین هردوشیوه را بایکدیگر جمع کرده برطاق بلندی نهاده ....[۱]»

۱- **عالم‌آرای عباسی**، نسخهٔ‌خطی کتابخانه‌ملی پاریس (Suppl. 1348 ازفهرست بلوشه) مقالهٔ هشتم ازمقالات دوازده گانهٔ‌نویسنده، در بارهٔ اخلاق وصفات شاه عباس (این‌مقالات درنسخهٔ‌چاپی تهران دیده نمیشود.)

یکی دیگر ازمعاصران وی مینویسد :

« . . . . دراکثر اموربتدبیرخودعمل می نماید وهیچکس رابراسرارخود محرم نمیکند. نهایت ابهت وجلال را باغایت رندی وبی‌قیدی ولاابالیگری جمع کرده ، واین دلیلی روشن برعانت وقدرت وکمال اوست . چه این دوصفت تضاد رابنحوی جمع فرموده که مافوق آن متصور نیست[۱] . . . »

تاریخ نویسی دیگر نیز، که باجانشینان وی شاه‌صفی وشاه عباس‌دوم وشاه‌سلیمان معاصر بوده ، دربن‌باره نوشته است :

« . . . . ذات اوجامع صفات‌متضاده بود . . . . گاه ازراه ملایمت وکوچکدلی بهمواری آب حیوان ، وگاه بهنگام قهاری وعظمت، بسرکشی آتش‌سوزان ، بامقربان بساط‌قرب آمیزش می کرد ، واز اینراه آنان که بهنگام ملایمت مصاحبانه وبرادرانه بااوهم‌صحبت شده‌بودند، بگاه جبروت وقهاری، یارای‌آن نداشتند که بجرأت‌بجانب اونظر کنند...[۲] »

اکنون اخلاق و صفات نیك و ناپسند او را یکایك بادلائل و شواهد تاریخی فاش میکنیم.

خودرائی واستبداداو

چنانکه‌درمجلداول این کتاب نیزاشاره کردیم،شاه‌عباس‌ازروزی که‌**مرشدقلی‌خان استاجلو**را بدستیاری‌چندتن‌ازسرداران قزلباش‌ازمیان برداشت،حکومت‌شخصی‌واستبدادی آغاز کرد.از آن‌تاریخ‌هر کس‌را که بحقیقت‌یا گمان،مانع‌فرمانروائی‌مطلق ومخالف‌اراده خویش‌دید، باشمشیرویاباحیله وتدبیر،ازمیان‌برداشت. بقول‌یکی‌ازمورخان: «نفاذفرمان وی‌چنان‌بود که‌سران‌طوائف‌قزلباش‌ورجال دولت‌هرچه‌میگفت بی‌چون وچرا اطاعت‌می‌کردند. پدرسرپسروپسرسرپدررا بفرمان‌اومیبرید[۳]،وهیچکس‌جرات‌نداشت که‌ازفرمانش سرپیچی کند. قلم نسخ برقواعد وقوانین پادشاهان پیشین کشید وبتجدید قواعدپایدار وقوانین‌متین پرداخت. تمام‌امور کشوری‌را برای واراده شخصی‌انجام میداد و هیچکس را یارای اظهارعقیده ورای دربرابروی نبود. کسانی را که داعیهٔ خودسری وخودرائی

۱- عرفات عاشقین ،نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملك .

۲-تاریخ خلدبرین ، نسخهٔ خطی‌آقای سعیدنفیسی

۳- رجوع کنید بفصل شاهی وخویشاوندی، درصفحات بعد .

داشتند، نابود کرد. ملوك‌الطوایفی‌را ازایران برانداخت وایجاد مرکزیت کرد... در سیاست گناهکاران مساهله و اهمال روا نمیداشت ودر کارمجازات سختگیر بود. بهمین سبب آوازهٔ سطوت وصلابتش درسراسر کشورانتشار یافت ودست تعدی وطغیان زبردستان از گریبان زیردستان کوتاه‌شد...[۱] »

برای اینکه عقیدهٔ شاه‌عباس دربارهٔ سلطنت ومملکتداری معلوم گردد، آنچه راکه اوخود دربن‌خصوص به **پی‌یترودلاواله** جهانگرد ایتالیائی گفته‌است، دربنجا نقل‌میکنیم. مینویسد:

«...شاه عباس گفت که: « پادشاه بایدزندگانی سربازی داشته باشدوهمیشه پیشاپیش سپاه خودحرکت کند، تابتواند برهرمشکلی فائق آیدودرهرکارکامیاب‌شود. هیچ‌پادشاهی نباید کاملا بوزیران‌وسرداران وامرای‌خویش‌متکی گردد، وشاهی که‌امورسلطنت‌وکشورداری‌رابا‌اینگونه اشخاص واگذارد، بدبخت خواهدشد. زیرا اینگونه مردم بیشتر دراندیشهٔ منافع خویش وگردکردن مال وتحصیل قدرت‌وراحتند، وبرای پیشرفت‌کارولینعمت دلسوزی‌نمیکنند. بهمین‌سبب من‌همهٔ‌کارهای مملکت‌را بمیل‌وارادهٔ ومسئولیت شخص‌خودانجام‌میدهم وحاضرم که باجان‌خودرا فدا کنم وبابردشمنان‌خویش‌فائق آیم وایشان‌را باطاعت اوامرخویش‌مجبور سازم[۲] ...)

دربارهٔ استبداد رای وروش خشونت‌آمیزی که شاه‌عباس درادارهٔ امور کشوری و لشکری داشته‌است، درفصل «سیاست داخلی» اومفصلتر بحث خواهیم کرد.

۱- تاریخ خلدبرین، نسخهٔ‌خطی. - مؤلف عالم‌آرای‌عباسی نیز دربن‌باره‌مینویسد:

«.. اینمعنی برعالمیان ظاهر و هویداگردیدکه‌کل مهام‌آنام و جزئیات امورخواص وعوام‌و محتمات‌آئین جهانداری و لوازم امورکشورگشائی باالهام‌آسمانی و توفیق ربانی مستقلا نتیجهٔ رای صائب وتدبیرفکرمتین ورای دوربین آنحضرتست واحدی‌را درآن مدخلی نیست. «عالم‌آرانسخه خطی کتابخانه ملی پاریس.»

۲- سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج۳، ص۲۵۳

۲

سادگی و ملایمت

شاه عباس با آنکه درسیاست سختگیرومستبد وخودرای بود، درزندگانی عادی بی‌تکلف بودن و سادگی را برتشریفات و تجملات سلطنت ترجیح میداد. لباس او، چنانکه پیش‌ازین نیز گفته شد، بقدری ساده وبی‌پیرایه بود که بالباس عامهٔ مردم تفاوتی نداشت، وهمین امر سبب میشد که غالباسفیران ومیهمانان بیگانه، وکسانی که‌از ساده‌پوشی ورفتارخالی‌از تکلف اوبی‌خبر بودند، یکی‌ازسرداران بزرگ را که ازوورشیدتر وموقرترولباسش گرانبهاتر وفاخرتر بود، بجای اومیگرفتند.

تکتاندرفن دریابل[1] از فرستادگان **رودلف دوم**[2] امپراطورآلمان، که درماه رجب‌سال ۱۰۱۲هجری، درشهرتبریز، بحضورشاه‌عباس‌رسیده‌است، دربارهٔنخستین برخورد خود بااین‌پادشاه چنین‌مینویسد:

«... مرابقصر شاهی بردند. شاه درمیان بزرگان ومشاوران خود روی زمین‌نشسته بود. چون لباسش ازجامهٔ دیگران ساده‌تر و بی پیرایه‌تر بود، ومنهم راهنما ومترجمی همراه نداشتم، اورا نشناختم و لحظه‌ای متحیر ایستادم. درینحال مرد سالخوردی از ایرانیان دست مراگرفت وبسوی شاه‌برد.... »[3]

القاب وعناوین شاه

شاه عباس‌رامردم‌ایران معمولا **شاه** میخواندند، ولی‌نویسندگان ومورخان‌زمان‌او **ابوالمظفرشاه‌عباس** وگاه **حضرت‌اعلی‌شاهی**-

---

1- Georges Tectan der von der Jabel

2- Rodolphe II

3- **ایتر پرسیکوم**، چاپ پاریس، سال ۱۸۷۷، ص۴۸. - همچنین رجوع کنید بکتاب **روابط ایران واروپا در دورهٔ صفویه**، تألیف نصرالله فلسفی، چاپ تهران صفحات ۱۶۹ تا ۱۷۲

ظل الهی[1] وتاریخ نویسان بعدازو **حضرت خاقان گیتی‌ستان ابوالبقا شاه عباس صفوی موسوی حسینی**[2] **بهادرخان** خوانده‌اند.

سلاطین عثمانی اورا درنامه‌ها ومکاتبات‌رسمی‌معمولا **شاه‌عباس** وگاه **شیخ‌اوغلی** یعنی **شیخ زاده** خطاب میکردند، وخطاب دوم ظاهرا خالی از کنایتی نبوده‌است. در نامه‌هائی که ازسلاطین‌عثمانی بشاه‌عباس دردست‌است، عناوین والقاب وتعارفاتی ازین‌ـ گونه دیده‌میشود:

« حارس ممالك‌فارس وعراق، فارس‌مسالك وداد ووفاق، غارس‌نهال‌حسن اتفاق، ممارس مراسم طیب اعراق، رایت افراز خطهٔ اقبال، دولت افروز حیطهٔ اجلال، تخت نشین گزین ملك ایران، فرمانفرمای دلیران، احب واعز جیران، نظم: **حاکم ملك عجم، مالك اورنگ جم ـ لایق احسان جم، شاه فریدون‌حشم.** مؤسس اساس استیناس، شهامت لباس سعادت‌اقتباس، همنام اکرم اعمام سیدالناس **شاه‌عباس**، حق‌نگهدارش ز بیم وهراس [3] ... »

پادشاهان هندوستان نیزدرنامه‌های خود اورا:

« پادشاه فریدون فرجم اقتدار و خسرو دارا رأی کسری شعار، سکندر طالع‌جمشید سریر، کیکاوس کیاست کیخسرو نظیر، دیباچهٔ قانون مروت، بدر آسمان فتوت، طراوت بخش بوستان شهریاری، نظارت افزای گلشن کامگاری، برجیس مرتبت ثریامقام، والا قدر منوچهر احتشام، مظهر آثار دولت ابدی، مظهر انوار سعادت سرمدی، زینت پیرای افسروگاه، رونق افزای دولت وجاه، ثمرهٔ شجرهٔ گلشن ولایت واقبال، شجرهٔ برومند دوحهٔ نبوت واجلال، عضاوهٔ دودمان اصطفا وارتضا، خلاصهٔ خاندان اجتبا واعتلا [4] ... »

میخواندند. امیران وحکام‌وبزرگان نیزدرعریضه‌های‌خویش‌نام‌اورا‌بصورت زیر با‌القاب وعناوینی که فی‌المثل **خان احمدگیلانی**[5] دریکی‌از نامه‌های‌خودنوشته‌است، می‌آراستند:

۱ـ مانند **اسکندربیگ منشی**، مؤلف **عالم‌آرای عباسی**.

۲ـ مانند **محمدیوسف واله**، نویسندهٔ تاریخ **خلدبرین**.

۳ـ ازنامهٔ **سلطان مرادخان سوم** سلطان عثمانی، که درسال ۱۰۰۰ هجری دربارهٔ **خان‌احمد گیلانی** بشاه عباس نوشته. (از منشئات حیدر **بیگ**‌بن‌ابوالقاسم ایواوغلی، نسخهٔ‌خطی‌متعلق بآقای‌دکتر مهدی بیانی.)

۴ـ ازنامهٔ **شاه‌سلیم** پادشاه هند، بشاه عباس، که پس‌ازفتح قندهار بدست پادشاه ایران، نوشته است. (ایضاًاز منشئات حیدربیگ.)

۵ـبرای مختصر شرح حال او رجوع کنید بصفحهٔ ۲۱۷ ازمجلداول این کتاب.

« عرضه‌داشت غلام خانوادهٔ عتبهٔ عالیه **احمدالحسینی** ، بدرگاه انجم سپاه کیخسرومرتبت، فریدون معدلت ، جمشید مرتبت، کیوان‌رفعت خورشید طلعت، ناهید بهجت مشتری‌سعادت، عطارد عظمت برجیس منزلت، رستم‌شجاعت افراسیاب صولت، آسمان عاو گردون سمو ، سکندرظفر دارافر، کشورگشای حصارگیر - **بدولت جوان و بتدبیر پیر باجداد وامثال شاه و امیر** ، پناه طایفهٔ انام ، هادی لشکراسلام ، رافع اعلام دین‌مبین ، سایهٔ‌خدای‌آسمان و زمین ، برگزیدهٔ‌حضرت رب‌العالمین ، **شاه عباس‌پادشاه** [۱] ... »

ولی‌شاه عباس ازاینگونه القاب وعناوین تملق‌آمیز بی‌معنی بیزاربود، وخودرا درکمال سادگی **بندهٔ شاه ولایت عباس** یا **کلب آستان علی** میخواند، وهمین دوعنوان را برمهررسمی‌خود نیزنقش کرده بود. حتی‌منجم‌مخصوصش **ملاجلال‌الدین‌محمدیزدی** هم ، که تاپایان عمرخود باوی مصاحب وهمراه بوده‌است، **درتاریخ عباسی** خویش‌اورا همه‌جا **نواب‌کلب‌آستان علی** خوانده‌است[۲]. نوشته اند روزی شاه‌عباس بکسی که نام اورا درنامهٔ خود باعناوین‌والقابی ازقبیل آنچه گذشت،آورده بود گفت : «رفیق عناوین والقاب تو نه مرا بزرگ میکنند ونه کوچك . اگر مرا باهمان عنوان سادهٔ **شاه** ، که عنوان حقیقی‌منست، بخوانی ازتو راضی‌خواهم شد . »[۳]

گردشهای روزانهٔ او درشهر وبازار شاه عباس هنگامی که درشهرهای قزوین‌یااصفهان بسرمیبرد، تقریبا همه روزعصر بمیدان‌شهرمیرفت وبزرگان کشورنیز برای تعظیم وتکریم وبدیداروی سواره بآنجامیرفتند .

میدان قزوین ازمیدان نقش‌جهان اصفهان کوچکتر وازدولتخانه یاقصر شاهی اندکی‌دوربود، وتابازاربزرگ شهرفاصله‌ای نداشت. طول این‌میدان سه برابرعرض آن بود، ومخصوصا آنرا درازترساخته بودند تابرای چوگان بازی و بازیهای دیگری ، مانند گاوبازی و گرگ‌دوانی وغیره، که شرح آنها درفصلهای‌بعد خواهدآمد،مناسب باشد. بهمین‌سبب نیزدرهرطرف‌میدان دومیلهٔ سنگی، بافواصل‌متساوی، قرارداده‌بودند

۱- از نامهٔ **خان‌احمد** بشاه‌عباس دربارهٔ دخترخرد سال خود، که‌شاه ازطریق بهانه جوئی برای **صفی میرزا** فرزند خویش خواسته بود . «ایضاً ازمنشئات حیدربیگ»

۲- مؤلف **عالم‌آرای‌عباسی** نیز صریحاً نوشته است : «**... همیشه خود را کلب‌آستان سعادت آشیان عزوشرف ، اعنی سلطان خطهٔ نجف میشمارد...**» (ص۷۰۳)

۳ - ازسفرنامهٔ **اولئاریوس** (آدام)

که حد چوگان بازی و بازیهای دیگر بود . در هر سوی میدان هم دو سردر و بالاخانه ساخته بودند که گاهی شاه و همراهانش در آنجا می‌نشستند، و بازیهائی را که درمیدان انجام میگرفت تماشامیکردند. یکی ازین دو سردر بزنان حرم اختصاص داشت و بهمین سبب جلو آن پرده‌های زنبوری کشیده شده بود .

چون عمارات اطراف میدان قزوین کوتاه بود، تمام میدان را آفتاب فرامیگرفت ومعمولا کسی پیش از غروب برای گردش بآنجا نمیرفت . باآنکه اطراف میدان را بدستورشاه درخت کاشته و گلکاری کرده بودند .

میدان را همه روزعصر چندین سقا بامشکهای پر آب آب میپاشیدند، و پیش از آنکه شاه بمیدان آید، سرداران و بزرگان کشوردسته دسته در گوشه و کنار آنجا باهم بصحبت مشغول میشدند . دیدارشاه درمیدان شهر آسان بود، زیرا چنانکه گفتیم ، او هروقت که درقزوین یا اصفهان بسرمیبرد، تقریبا همه روزعصر بمیدان میرفت. درصورتیکه بار عام در دولتخانه چند روز یکبار پیش از ظهر داده میشد و شرکت در بارعام نیز کار آسانی نبود .

همینکه شاه سواره وارد میدان میشد، کسانیکه پیاده بآنجا آمده بودند، پشت نرده های چوبینی که گردمیدان کشیده شده بود، یا بزیر اطاقها وطاقنماهای اطراف، یاروی بام این اطاقها که ارتفاع زیادی نداشت، میرفتند. سواران نیز گرداگرد میدان، جلو نرده‌ها صف میکشیدند، وبدین ترتیب میدان خالی میشد .

شاه باچندتن از ندیمان ونزدیکان بدرون میدان می‌آمد وازمقابل صف حاضران میگذشت وهمه بافرودآوردن سر باوسلام میکردند . ولی شاه چندین باراین گردش دور میدان را تکرارمیکرد ودردفعات بعد دیگر کسی سرفرود نمی‌آورد. شاه با کمال سادگی ومهربانی باهمگی سخن میگفت ورفتارش بقدری بی‌پیرایه وخالی ازتکلف بود که حاضران را مفتون وشیفتهٔ خودمیساخت. گردش اودرمیدان تاساعتی ازشب طول میکشید ودرین مدت گاه دراطراف میدان بامیهمانان بیگانه، یاسرداران وبزرگان کشور، سخن میگفت وگاه بمیان میدان میرفت و کسانی را که میخواست ببیند بآنجا احضارمیکرد. درتمام اینمدت گروهی ازغلام بچگان مخصوص او، باتنگهای مشروب وجامهای زرین، دراطراف

میدان میگشتند و بمیهمانان شاه وسران دولت، و کسانی که مورد توجه وعلاقهٔ مخصوص وی بودند، شراب وشربت میدادند. شاه نیز گاه درمیان میدان خوراك وشراب میخواست وباجمعی ازمیهمانان وندیمان خود بصحبت وباده گساری میپرداخت[1].

شاه عباس هروقت که سواره درشهر اصفهان گردش میکرد، غالبا بیش ازدوسه تن ازسران کشوررا همراه نمی برد. بدین ترتیب با کمال سادگی وبدون خبردر کوچه ها ومیدان وبازارهای شهر میگشت. ولی درینگونه گردشهای خصوصی بجز همراهانش کسی حق نداشت برای تعظیم کردن یاسخن گفتن یاتقدیم عریضه نزدیك وی رود. مردم همه دوراز مسیروی قرارمیگرفتند وفریاد «زنده باد شاه» برمی آوردند[2].

شاه عباس بموجب فرمان خاصی دستورداده بود که هر کس شکایتی ازعمال دولت یادیگران دارد، به **دیوان بیگی** یاناظر کل عدلیه، که مأموررسیدگی بشکایات مردم بود، مراجعه کند واو درحضور **صدر**، یا باصطلاح زمان **صدارت پناهی**، که شخص اول روحانی کشور بود، بشکایت وی رسیدگی نماید. هیچکس حق نداشت که درمسیر شاه قرار گیرد وباو ازدست کسی تظلم کند، واگر کسی برخلاف فرمان شاه رفتارمیکرد بسختی تنبیه میشد. چنانکه درنوروز سال ۱۰۱۹ هجری، چندتن ازمردم را که در کوچه برای تظلم نزدیك شاه رفتند، «پی سوراخ کردند وبرسر بازارها آویختند[3].»

شاه عباس درضمن گردشهای خصوصی خویش گاه بیخبر بخانهٔ یکی ازسران دولت، یا یکی ازمیهمانان بیگانهٔ خود میرفت، وساعتی باصاحب خانه در کمال سادگی بسر میبرد، وبی هیچ تعارف، هرچه حاضر بود میخورد[4]. درسفرنامهٔ **دن گارسیا دوسیلوا فیگوه را** سفیر دولت اسپانی، که ازسال ۱۰۲۶ تااواخر ۱۰۲۸ درایران بسر برده ودرتمام اینمدت میهمان شاه عباس بوده است، دربارهٔ یکی ازین دیدارهای دوستانه چنین نوشته شده است:

«... شاه دویاسه روز پس از ورودش باصفهان (روز پنجم ماه رجب سال ۱۰۲۸ هجری) بیخبر بخانهٔ سفیر آمد. بااو غیراز دوتن از ندیمانش که معمولا در شهر با ایشان گردش

۱- سفرنامهٔ **پی یترو دلاواله**، ج ۳، صفحات ۴۴۲ تا ۴۴۶، وج ۲ صفحات ۴-۳۸۳.

۲- سفرنامهٔ **دن گارسیا** سفیر اسپانی، ص ۲۹۱

۳- **تاریخ عباسی**، تألیف جلال الدین محمد منجم مخصوص شاه عباس

۴- سفرنامه **پی یترو دلاواله**، ج ۳، ص ۳۹

میکند، و یك پیشخدمت که تیر و کمان اورا نگه میدارد ۱، کسی همراه نبود. ندیمان دوگانهٔ شاه **یوسف آقا** و **اسکندر بیگ** بودند. اسکندربیگ مردی نجیب و اصیل است، اما بحکم طبیعت شخصی، یابعمد، برای اینکه از خطرات احتمالی بر کنار باشد، و برای خود دردسری فراهم نسازد. درکارهای کشوری مداخله واظهار رای نمیکند، وهرچه شاه بگوید ردن مینهد. کاراو بیشتر اینست که بگوید و بخندد و وسائل تفریح خاطر شاه را فراهم سازد. بهمین سبب نیز مورد توجه و علاقهٔ شاهست وشاه مجالست با اورا دوست میدارد. ۲

«شاه وقتی که بخانهٔ سفیر داخل شد، نگذاشت که ملازمان ورودش را بصاحبخانه خبر دهند. بهمین جهت سفیر، که بالباسی ساده درباغ گردش میکرد، ناگهان اورا درخانهٔ خود دید و باستقبالش دوید. شاه چون مشاهده کرد که ملازمان سفیر باحترام او کلاه از سر بر گرفته‌اند، وسفیر هم کلاه ندارد، عمامه ازسر برداشت و بسفیر گفت که با دوستان نزدیك خود، که سفیر هم ازآنجمله است، چنین بی تکلف رفتار میکند، هنگام صحبت نیز چون سفیر اسپانی موی سپید داشت وسالخورده بود، اورا باحترام **بابا** خطاب می کرد. سپس کفش های خودرا کندوروی قالیچه‌ای، که درایوان خانه گسترده بودند، بچهار زانو نشست... نخست زحال سفیر و گزارش سفرش ازقزوین باصفهان جویاشد، ومخصوصاً خواهش کرد که هرچه برای شخص خود وخانهٔ خویش احتیاج دارد، ازو بخواهد. پس ازآن ازاخبار اسپانی وحال پادشاه آن کشور سئوال کرد وبعد ازنیم ساعت صحبت از جابرخاست وبی هیچگونه تشریفاتی، همچنان که آمده بود، رفت، وبسفیر وعده داد که مکرر بهمان ترتیب ازو دیدار کند. همینکه شاه درکوچه براسب نشست، مردمی که دراطراف ایستاده بودند، فریاد زنده بادشاه برآوردند... ۳»

در گردشهای خصوصی شاه عباس گاهی نیز درمیان کوچه وبازار غذا میخورد. مثلا اگر از جلو دکان کبابی میگذشت و بوی کباب اشتهایش را تحریك میکرد، بی‌اختیار پیش میرفت و از کبابی نان و کباب میخواست. یا اگر گرسنه میشد، با همراهان خود بیکی ازدکان‌های شهر، که ازجهتی بدان تعلق خاطر داشت، میرفت و بصرف طعام وباده گساری مشغول میشد. ۴

۱- مقصود **قورچی تیروکمان** است که همیشه تیروکمان شاه را درست میگرفت.

۲- ظاهراً مقصود نویسنده **اسکندر بیگ ترکمان**، منشی مخصوص شاه عباس است.

۳- ازسفرنامهٔ **دن گارسیا** ص ۱۹۳ و سفرنامهٔ **پیترودلاواله**، ج ٤، ص ۳۳٤

٤- چنانکه درروزچهارشنبهٔ دوم محرم سال ۱۰۰۳ هجری که درشهرلاهیجان بود، بدکان **سعدی چلاوی** رفت و «**باجوانان... سمن عذار لاله رخسار سیمین ساق**» بباده گساری مشغول شد، ودر همان مجلس باشارهٔ **اوعباس ملك جهانگیر رستمداری** خودرا بمستی زد، و**میرعباس سلطان** و **خواجه سلطان محمود** برادرخواجه **حسام الدین** وزیر **خان احمد گیلانی** را کشت. -(رجوع کنید بتاریخ گیلان **عبدالفتاح فومنی**، چاپ رشت، صفحات ۱۱٦ و ۱۱۷)

درینگونه مجالس بااطرافیان بسیار بی‌تکلف ودوستانه سخن میگفت وشوخی میکرد ، وبدست خود بهر کس شراب میداد. هنگام باده نوشی هم عمامه ازسر برمیگرفت وپهلوی دست میگذاشت .

شاه عباس گاه نیز درسفر یادرپایتخت، برای گردش باچندتن از ندیمان ونزدیکان از شهرخارج میشد وساعتی بباده گساری و تفریح میگذرانید . چنانکه فی‌المثل در روز عید فطر سال ۱۰۲۷ هجری ، هنگامی که درشهر اردبیل بسر میبرد ، وباترکان عثمانی درجنگ بود ، باچندتن ازدرباریان ومیهمانان بیگانهٔ خویش، وچندباز شکاری، ازشهر بیرون رفت ودرصحرا ، بی آنکه از آفتاب سوزان هراسی داشته باشد ، ازاسب بزیر آمد وروی خاك نشست وبپرواز دادن بازها مشغول شد . دیگران هم بتقلیدوی ازاسبان فرودآمدند وحلقه وار گرداو قرار گرفتند. سپس مرغی بریان باجامی شراب، بی سفره ودستمال، بکاربرد .... واندکی بعد دستهارا شست واززمین برخاست و بدرون باغی که نزدیك شهربود داخل شد .[۱]

شاه عباس هروقت که میخواست بگردش رود ، ازافراد سپاه کسی را همراه نمیبرد ، و حتی اگر درینگونه مواقع سرداران و سربازان بدنبالش می افتادند ، خشمگین میشد . مثلا یکبار که میخواست از اشرف مازندران گردش کنان بفرح آباد رود ، چون مشاهده کرد که گروهی از سرداران و سربازان از دنبالش حرکت میکنند ، برآشفت و گفت: « چرادست ازسرم برنمیدارید ؟ ممکن نیست که من بطرفی حرکت کنم و « اینها » دنبالم نیفتند !» و بهمین سبب نیز قهر کرد واز رفتن بفرح آباد چشم پوشید .[۲]

در سفرها معمولا تنها بازنان حرم و معدودی ازهمراهان حرکت میکرد، و سپاهیان ازراه دیگر بجانب مقصد می‌رفتند ، ودرینگونه راه‌پیمائی‌ها غالبا وقت خودرا بشکاروتفریح میگذرانید . هنگام بازگشتن ازسفرهای بزرگ نیز گاه بی هیچگونه

---

۱ - ازسفرنامهٔ پیترو دلاواله، ج ٤ ، ص ۲۰۳

۲ - ایضاً ، ج ۳، ص ۲٤٦

تشریفات رسمی، با چند سوار بیخبر وارد پایتخت میشد ، بطوریکه مردم ازورودش آگاه نمیشدند .[۱]

گاه‌نیز درسفرهای جنگی ، چنانکه لازمهٔ سربازیست ، خودآشپزی‌میکرد ، یابکار کباب کردن گوشت شکار وفراهم ساختن خوراك ، میپرداخت . گاهی‌هم بدست خود طعامی میپخت وبرای کسی، که بسببی طرف لطف وعنایت‌خاص وی گشته بود، میفرستاد . از آنجمله منجم مخصوصش مینویسد که روزی در محل **قیدار** « بجهت **محمدعلی بیگ جغتای** میرآخور باشی ، دیگی نقره پر ازاطعمه بدست مبارك‌خود ، پخته فرستادند . »[۲]

با میهمانان بیگانهٔ خود نیز درنهایت سادگی ومهربانی رفتار میکرد . روزی که یکی ازامیران تاتار بدیداروی رفته‌بود، ملازمان شاهی پیش‌آمدند تانیم‌چکمه‌های اورا بکنند . ولی‌اونمیتوانست بر یکپا بایستد. شاه‌عباس که اینحالت‌را از دور مشاهده‌میکرد ، پیش‌رفت‌وخود زیربازوی اورا گرفت تا کفشش را کندند ، وهمینکه دیدیکی ازنمایندگان پادشاه اسپانی ، که درمجلس حاضربود ، ازرفتارسادهٔ اوتعجب کرده‌است ، بخنده گفت: « تعجب نکنید، مهمان‌منست ومهمان خیلی عزیزاست . »[۳]
یك روز هم که دید یکی از کشیشان ارمنی عینکی با ریسمان بگوش خود آویخته است ، وهنگام خواندن آنرا برچشم میگذارد ، عینك‌را ازو گرفت و گفت : « بده ببینم این‌اختراع بکارمن‌میخورد یانه . فردا آنرا بتوباز خواهم‌داد . » کشیش‌میخواست جلد عینك‌را هم‌باوبدهد ، ولی شاه‌عباس نگرفت و گفت : « احتیاجی‌نیست ، مطمئن باش که عیب نمیکند . »[۴]

از جزئیات مهربانیها ورفتار پسندیدهٔ شاه عباس، باسفیران دولتهای اروپائی و آسیائی و جهانگردان و سوداگران بیگانه و کشیشان وروحانیان عیسوی، درفصلی

۱ – سفرنامهٔ **دن‌گارسیا** ص ۲۹۱
۲ –**تاریخ‌عباسی** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ پاریس
۳ – سفرنامهٔ **پیترودلاواله** ، ج ۲ص ٥٦٤
٤ – ایضاً ، ج ٥ ،ص٦١

علیحده بتفصیل سخن خواهیم گفت . درینجا تنها ببیان یك نکتهٔ مهم قناعت میکنیم وآن اینکه شاه‌عباس بقدری با بیگانگان خوشرفتاری میکرد که تقریبا همهٔ ایشان درسفرنامه‌های خود ازو بنیکی یاد کرده و نقائص اخلاقی وی را دربرابر صفات پسندیده ومحسنات ذاتیش ناچیز شمرده‌اند . از آنجمله یکی از ایشان ، که اورا در سال ۱۰۱۲ دیده ، درسفرنامهٔ خود مینویسد :

«.... شاه عباس مردیست خوشرو و مهربان وگشاده روی و مخصوصاً با خارجیان بسیار خوشرفتار[۱] ... »

دیگری میگوید :

« شاه عباس پادشاهی نیکوخصال وعادل وبزرگوار ودلیراست ، وهرچه جزاین دربارهٔ او گفته شود ، برخلاف انصاف خواهدبود . مردیست که گذشت زمان اورا نامدارتر ومشهورتر خواهد ساخت . من بفضائل اخلاقی او بقدری ایمان وعقیده دارم که اگرخدا خواست ، پیش از آنکه ایران را ترك کنم ، مجموعهٔ دقیقی ازتمام اعمال وافعال او فراهم خواهم ساخت ، وبزبان خود تاریخ زندگانی وی را خواهم نوشت ، تااورا بهم‌وطنان خویش نیکوتر بشناسانم ، وبا چنین خدمت کوچکی نامش را از آنچه هست بلندتر سازم . بسیار مفتخرم که مدتی میهمان اوبوده وهمواره درملازمت وی بسر برده‌ام ویکسال تمام درسال ۱۶۱۸ (میلادی) که او باترکان عثمانی میجنگید ، وسخت‌ترین ایام زندگانیش بشمار می‌آید، یعنی درروزهائیکه از آرامگاه ابدی نیاکانش دفاع میکرد ، همراه او وشاهد فتوحات و افتخارات او بوده‌ام[۲] ...»

۱- اینر پروسیکوم ، ص ۶۰

۲- سفرنامهٔ دلاواله ، ج ۵ ، ص ۲۲۹

نمونه‌ای از نقاشی

رضاء عباسی

که در سال ۱۰۲۷ ساخته است.

مقابل صفحهٔ ۸۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۳

اشکش در آستین بود

شاه عباس بسیار زود اشك میریخت وهمیشه‌اشك درآستین داشت. هروقت که خبر نامطلوبی ازولایات‌ایران میرسید ، یایکی ازسرداران عزیزش میمرد، بی‌اختیار اشك ازدیده فرومی‌بارید، وهر گاه که بادشمنی زورمند مقابل میشد، وقوای جنگی خویش‌را دربرابر خصم ضعیف میدید ، باخداوند برازو نیاز می‌پرداخت وسیل اشك جاری میکرد . مثلا درسال هزار هجری چون در اصفهان ازحملهٔ **عبد المؤمن‌خان ازبك** بمشهد مقدس ، و کشتار و یغما گری ازبکان ، خبر یافت « بغایت متأثرشد، چنانکه ازرقت قلب ومرحمت قطرات عبرات بروجنات همایونش روان گردید . [۱] » ودرسال ۱۰۲۷هجری، که‌شهراردبیل آرامگاه نیاگانش، بسبب‌حملهٔ **خلیل‌پاشا** سردار ترك ، درخطر افتاده‌بود ، ببقعهٔ شیخ صفی رفت وپیشانی نیاز برخاك مالید وسیل‌اشك جاری کرد وساعتها بدین‌صورت برمقبرهٔ جد بزرگ خود اشك ریخت وباقی روزرانیز دردیوانخانه غمگین و ملول نشست واز گریه خودداری نکرد . [۲]

گاه نیز چون مردم ایران را نسبت بخود علاقمند ومهربان وفداکار میدید ، و می‌اندیشید که خدماتش شایستهٔ آنهمه مهربانی وفداکاری نیست ، متأثر میشد واشك شرمساری از دیده فرو می‌ریخت . درسال ۱۰۱۱ هجری که ازسفر خراسان باصفهان باز میگشت ، چون بکاشان رسید، مردم آنجا با شادی و نشاط فراوان باستقبال وی رفتند وشهر را چراغان کردند و « تا سه شب صحبت چراغان گرم و روشنی افزای

---

۱ ـ **روضة‌الصفویه**، نسخهٔ خطی .

۲ـ سفرنامهٔ **دلاواله**، ج٤،ص۱۵۰

طربخانهٔ خوشدلی بود .[۱] » شاه‌عباس ازمشاهدهٔ شادی وسرور واحساسات محبت‌آمیز مردم‌کاشان، بقدری منقلب ومتأثرشد که‌بی‌اختیار گریستن آغاز کرد و آستین‌لباس‌سیاه **آنتونیودوگوه‌آ** کشیش کاتولیك را، که از طرف **فیلیپ‌سوم** پادشاه اسپانی ، برای تبلیغ‌دین عیسی بایران‌آمده‌بود وباوی سفرمیکرد[۲]، گرفت وبگریه گفت:

«...می‌بینی که‌این‌مردم چگونه‌باشادی وسروراز من استقبال‌میکنند؟ من‌شایستهٔ‌اینهمه مهربانی نیستم وهروقت گناهان بیشمارخودرا بیاد می‌آورم ، شدت غم و اندوه، دلم را ازلباس تو تیزسیاه تر میسازد . ای‌کاش مرد سادهٔ درویشی‌بودم وبایك لقمه نان زندگی‌میکردم وپادشاه این سرزمین فراخ واینهمه مردم، که درکمال بی‌لیاقتی برآنان حکومت میکنم، نمیبودم .»

بیان این‌عبارت با گریه توأم‌بود . بشدت میگریست وچشمان‌خودرا بادستمالی خشك میکرد . بطوریکه کشیش مسیحی وهمراهانش ازمشاهدهٔ حال‌او بسختی‌متأثر شدند، وکشیش اورا دلداری داد که میتواند ازآن پس بخداوند وملت خود خدمات فراوان کند و دل گناهکار وشرمندهٔ خویش‌را تسلی دهد .[۳] »

۱ـ عالم‌آرای عباسی ، ص۴۳۷

۲ـ برای تفصیل مسافرت این کشیش رجوع کنید بکتاب « روابط ایران و اروپا در دورهٔ صفویه » تألیف نصرالله فلسفی ، چاپ تهران ، درسال۱۳۱۶ ، ازصفحهٔ ۳۳تا۴۲

۳ـ سفرنامهٔ آنتونیودوگوه‌آ، ص۱۵۳

٤

خدمتگزاران را قدر میشناخت
وتشویق میکرد

شاه‌عباس با کسانی که باوصادقانه خدمت میکردند بسیار مهربان بود. خدمتگزاران صدیق ودرستکار را نوازش وتشویق میکرد ، وحقوق خدمت سرداران فداکار وصمیمی را ازیاد نمی‌برد. اگر ازسران دولت وسرداران سپاه وحکام کسی درضمن انجام دادن وظیفهٔ دولتی می‌مرد، یادرجنگ کشته میشد، مقام ومنصب اورا بپسر بزرگش عطا میکرد ، و بازماندگانش راعزیز میداشت، وازاینراه برفدائیان خودمی‌افزود. پیش‌ازومرسوم بود که قسمت مهمی ازاموال بزرگان دولت وسردارانی‌را که میمردند، یادرجنگها کشته میشدند، برای خزانهٔ سلطنتی ضبط میکردند[1]. ولی شاه عباس این‌رسم ناپسندرا برهم زد وهرگز پس‌ازمرگ مأموران صدیق وسرداران فداکار، دست بر اموال ایشان دراز نکرد وهرچه داشتند بفرزندانشان باز گذاشت .

علاقهٔ او به اللّه‌وردیخان

یکی ازسرداران نامی‌وفداکاروکاردان شاه عباس اللّه‌وردیخان بود. این‌سردار اصلا ارمنی‌وازمردم گرجستان وعیسوی‌بود. درجوانی بغلامی‌فروخته شد وپس‌ازآنکه چندبارازمولائی بمولای دیگرمنتقل گشت، سرانجام بخدمت شاه‌طهماسب اول داخل‌شد ودرحلقهٔ غلامان وی درآمد ومسلمان شد، وچون

۱ــ چنانکه‌پس‌ازکشته شدن **قرچقای‌خان** ، سپهسالار ایران‌وحکمران خراسان، بطوری که در صفحات بعد خواهیم گفت، حکومت آن سرزمین‌را بپسرش **منوچهرخان** داد ، وبعد ازآنکه**شاه‌بنده‌خان** بیگلربیگی آذربایجان، درسال ۱۰۳۴ هجری در گرجستان کشته‌شد، پسرسه‌سالهٔ‌اورابعنوان بزرگ‌خانی ومقام‌ارجمندامیرالامرائی آذربایجان سرافراز کرد وبنام جدش **پیربوداق‌خان ثانی** لقب دادوازبستگان نزدیکش یکی‌را وکیل ونایب وی ساخت . ازین گونه شواهد در تاریخ زندگانی شاه‌عباس بسیارست .

جوانی صدیق وفداکاروعاقل بود، بمنصب **قوللر آقاسی**، یعنی ریاست وسرداری غلامان خاص‌شاه، رسید. شاه عباس درسال ۱۰۰۴هجری اورا علی‌رغم سرداران قزلباش، بر کشید وبه امیرالامرائی، یاحکومت ایالت فارس، وسپهسالاری ایران منصوب کرد ویکسال بعد حکومت کوه کیلویه راهم برحوزهٔ حکمروائی وی افزود.

اللهوردیخان سرداری دلیروکاردان وباتدبیروکریم و فرمانبردار بود، وبنیروی این‌صفات دراندك زمان سراسرفارس را بتصرف آورد، وبرطوائف افشار وبختیاری، که درکوه کیلویه وسایرنقاط فارس سربطغیان برداشته بودند، غالب شد وتاسال ۱۰۱۰ هجری ولایت لاررا نیزباسواحل دریای عمان وجزائربحرین گرفت.

شاه‌عباس اللهوردیخان‌راازهمهٔ سرداران بزرگ‌ایران عزیزترومحترم‌ترمیداشت، وچون پیر بود همیشه اورا پدرخطاب میکرد. هیچیك ازسرداران بااودرمقام ومرتبت برابرنبود،واو باسی‌هزارسوارمجهزوجنگ آزموده‌ای که‌دراختیارداشت[۱]، برتمام ولایات جنوبی‌ایران وسواحل وجزائرخلیج‌فارس‌حکمران بود. شاه‌عباس درجنگهای‌بزرگی که بادولت عثمانی‌میکرد، بیشتربنیروی نظامی‌اومتکی‌میشد.

درآغازسال۱۰۲۳هجری، هنگامی که‌شاه‌عباس ازفرح‌آباد مازندران باصفهان بازمیگشت، اللهوردیخان ازفارس بپایتخت آمد، تاباستقبال اوروَد. شاه چون چشمش بوی افتادنهانی بهمراهان خود گفت که: «اللهوردیخان مردنی‌است» ، زیراازسیمای او آثارضعف وناتوانی بسیارهویدا بود. اتفاقا چنان که شاه پیش‌بینی کرده‌بود، چندروز بعد امیرالامرای فارس بیمارشد ودرروزدوشنبهٔ چهاردهم ربیع‌الثانی آنسال درگذشت. شاه عباس باتمام امراواعیان دولت جنازهٔ سردارفداکارخودرا تشییع کرد ودرمراسم غسل وتکفین اوشرکت جست وفرمان داد که جسدش‌را بااحترام بسیاربمشهد فرستادند، و درمقبره‌ای که‌آنسردارخود درجوارآستانهٔ رضا (ع) ساخته‌بود، بخاك سپردند. یکصدو پنجاه تومان نیزازخزانهٔ شاهی برای مخارج دفن‌وکفن اوپرداخت. روزدیگرنیز بخانهٔ پسربزرگش امامقلی‌خان رفت، وازوی وسایربازماندگان اودلجوئی کرد.نوشته‌اند که

۱– تاریخ خلدبرین ، نسخهٔ خطی.

۲ – **روضة‌الصفویه** ، نسخهٔ خطی استادسعید نفیسی

اللهوردیخان چند روز پیش از مرگ از کسی که مأمور بنای مقبرهٔ او بود، پرسید که کار آرامگاه جاودانیش بکجا رسیده است؟ آنمرد ساده‌دل درجواب گفت: «گنبد عالی و ایوانی که جهت مدفن ترتیب داده‌ایم، در کمال زیبائی پایان یافته در انتظار مقدم عالی است!» حاضران مجلس اورا بنادانی و یاوه گوئی ملامت کردند، ولی خان گفت: «که این گفته از عالم غیب باو الهام شد و هنگام رفتن فرا رسیده است ...[1]»

بعد از مرگ اللهوردیخان شاه عباس امیرالامرائی فارس را بپسر بزرگش امامقلی خان، که حاکم لارستان و امیر دیوان بود، داد و پسر دیگرش **داودخان** را بامیرالامرائی قراباغ و ریاست ایل قاجار منصوب کرد.

چگونه قرچقای خان را براسب خود نشاند و در رکاب او پیاده رفت

یکی دیگر از سرداران بزرگ شاه عباس، که طرف علاقهٔ خاص آن پادشاه بود، قرچقای خان نام داشت. این سردار نیز اصلا از ارامنهٔ ایروان بود. در کودکی بدست جمعی از سواران تاتار اسیر شد و بدین اسلام درآمد و سرانجام درحلقهٔ غلامان خاص شاه عباس راه یافت. چون جوانی صدیق و فداکار و کاردان بود، شاه آزادش کرد و منصبهای بزرگ داد. چندی باعنوان **بیگ** امیر توپخانه و سردار تفنگچیان شاهی بود. پس از آن بفرماندهی دسته‌ای از سپاه ایران منصوب شد، و چون درهر مقام بانهایت صداقت و درستکاری وراستی خدمت میکرد، شاه باو رقه و محبت فوق العاده یافت، بطوریکه اورا از دیگران بخود نزدیکتر میشمرد و از طریق یگانگی فقط **آقا** خطاب میکرد[2]، و گاه بشوخی **دیوانه** میخواند[3]. نزدیکان و ندیمان شاه و وقایع نگاران دربار نیز اورا **مقرب الحضرة** مینامیدند.

قرچقای بیگ درسال ۱۰۱۸ هجری از جانب شاه عباس بظاهر مأمور شد که بشروان رود و با **ذوالفقارخان قرامانلو**، حکمران آنجا، در جلب اطمینان حکام داغستان و لگزستان، که از جانب ذوالفقارخان بیمناك بودند، بکوشد. ولی محرمانه دستور داشت که حکمران شروان، را بسبب بدرفتاری وی با برخی از طوائف داغستانی ولگزی،

۱- مضمون روایت عالم آرای عباسی، ص ۶۱۵

۲- سفرنامهٔ آدام اولئاریوس، ج ۱، ص ۶۲۸

۳- سفرنامهٔ پیترو دلاواله، ج ۰۴ ص ۱۲

ازمیان بردارد وخود برای دلجوئی طوائف ناراضی ومأموریت خاصی که شاه باو داده بود، نهانی وناشناخته بمیان آن طوائف رود .

قرچقای بیگ این هردومأموریت را بخوبی انجام داد. نخست **ذوالفقارخان قراماناو** را ، ببهانهٔ اینکه نامه‌ای ازشاه رسیده وبایدآنرا درخلوت بخوانند وبمضمونش عمل کنند، بخیمه‌ای برد وبدست غلامان خود هلاك کرد[۱]. سپس برای انجام دادن مأموریت خود درمیان طوائف داغستانی ولگزی ، بعنوان اینکه شاه قدرخدمات اورا نشناخته است، بظاهر بایکی ازملازمان خویش ازایران گریخت، تا ازشمال قفقازیه ودریای سیاه بدربار عثمانی پناهنده شود ، ولی پس‌از انجام دادن مأموریت خود دوباره بایران باز گشت . یکی‌ازمورخان زمان درین‌باره شرحی نوشته که مضمون آن اینست :

«.... پس ازآنکه قرچقای بیگ بدستور شاه عباس **ذوالفقارخان قرامانی** راکشت ، انتظار داشت که شاه حکومت شیروان را باودهد. اماشاه عباس آنجا را به **یوسف خان** میرشکارباشی[۲] ازغلامان خاص‌خود داد .... بهمین سبب چون خبرانتصاب میرشکار باشی بقرچقای بیگ رسید ، ازراه دربند عزیمت لگزی و تاتارکرد ، تا ازآنجابدرگاه عثمانی رود . پس ازفرار اوسران سپاه ناچار متوجه شهر**شماخی** شدند ، وحقیقت را بشاه‌اطلاع دادند . شاه ازفرارقرچقای بیگ متأثر شد ، ولی‌چیزی نگفت وبسپاهیان پیغام‌دادکه تا رسیدن یوسف‌خان درشماخی بمانند ، ویوسفخان را بسرعت روانه کرد .... واما قرچقای بیگ بایکی از نوکران‌خود ازراه لگزستان بطرف استانبول حرکت‌کرد، وبه‌ایل **قمق** و **قبتاق** داخل‌شد ، وبنابرمواضعه ملازم خود را «آقا» قرارداد ، وخودمانند ملازمان‌رفتار میکرد . اتفاقاً یکی‌ازبزرگان آنقوم که پیش‌ازآن بدرگاه شاه عباس آمده بود ، ومکرر

۱— ذوالفقارخان برادر کوچك‌فرهادخان قراماناو بود که‌نخست درنزدشاه عباس‌مقام ومنزلت فوق‌العاده داشت ، ولی‌شاه درسال۱۰۰۷ هجری ، ببهانهٔ اینکه هنگام‌جنگ با دین‌محمدخان پادشاه ازبك، سستی کرده وشکست خورده‌است، اوراکشت. ازهمان تاریخ ذوالفقارخان نیزبجان خود ایمن نبود وشاید شاه عباس‌هم باواطمینان‌کافی نداشت . (رجوع کنید به **عالم آرای‌عباسی**، ص۳۹٦) .

۲— این‌یوسف‌خان از دوستان بسیارنزدیك قرچقای‌بیگ وازیاران جوانی وبرادرخواندهٔ اوبود، واین دوسردار همیشه بایکدگر درکمال یگانگی ودوستی بسرمیبردند . بطوریکه شاه عباس هروقت یکی ازآندورا بدربارمیطلبید ، دیگری‌رانیز احضارمیکرد تادیداری تازه کنند . بنابراین‌مسلمست که قرچقای‌بیگ بسبب‌انتصاب یوسف‌خان ازایران‌نگریخته واین‌کاررا بدستورمخصوص شاه انجام‌داده‌است .

قرچقای بیگ را دیده ، او را شناخت وبه **دربند** باز گردانید ، و به شاه نظرخان توکلی حکمران آنجا سپرد . شاه نظرخان نیز او را به **شماخی** نزد یوسف خان فرستاد ، و سرانجام درقراباغ بخدمت شاه رسید. ولی شاه اورا بخشید و اصلا بخطاب وعتاب چیزی نگفت.. بعضی نیز معتقدند که قرچقای بیگ بدستور شاه بدانصورت بمیان قبائل قمق وقبتاق رفت، تارؤسای ایشان را باطاعت شاه خواند ، وبایشان بگوید که کشتن ذوالفقارخان فقط بسبب بدسلوکی ومخالفت او با آندو طایفه، وبرای راضی کردن ایشان بوده است. قرچقای بیگ این مأموریت را بخوبی انجام داد وچندتن ازسران طوائف داغستانی ولگزی راکه از اطاعت شاه خود داری میکردند ، راضی کرد که بحضور وی آیند ...[۱] »

درسال ۱۰۲۶ هجری، هنگامی که **خلیل پاشا** وزیر اعظم عثمانی، بفرمان **سلطان احمد خان اول** بخاك آذربایجان تاخت ، شاه عباس قرچقای بیگ را بجای **الله وردیخان** سپهسالار، که درسال ۱۰۲۲ درگذشته بود، بمقام سپهسالاری ایران ولقب خانی سرافراز کرد، واوازین تاریخ قرچقای خان شد وازطرف شاه مأموردفاع از آذربایجان وجلوگیری ازپیشرفت قوای عثمانی گردید .

درآذربایجان خلیل پاشا وسپاهیان ترك باشتاب بجانب تبریز پیش می آمدند . قرچقای خان چون سپاه کافی نداشت نتوانست ازآنشهر دفاع کند . بدستور شاه تبریز راویران ساخت وآب رودخانه آجی را بر آبادیهای اطراف شهر بست، وآنچه غله وآذوقه درراه سپاهیان ترك بود، نابود کرد وعقب نشست. ولی عاقبت بدستیاری جوانی ایرانی، بنام **علی بیگ**، که از کودکی اسیر ترکان گشته وباسربازان عثمانی درحمله بخاك ایران شرکت جسته بود[۲]، خلیل پاشا وسپاه او راغافلگیر کرد وشکست داد وازخاك آذربایجان بیرون راند .

شاه عباس درین هنگام در شهر اردبیل بود ، و چون قوای دشمن روز بروز بدانشهر نزدیکترمیشد ، فرمان داده بود که شهرها و دهکد های میان تبریز واردبیل رابسوزانند، وچون سپاه عثمانی نزدیك اردبیل رسید، آنشهر را نیز آتش زنند ، تاازآن جزخاکستری برجای نماند ودشمنان دولت صفوی برآرامگاه نیاگانش دست نیابند. همینکه خبرپیروزی قرچقای خان باردبیل رسید وآنسردارپس ازدرهم شکستن

۱- روضة الصفویه، نسخهٔ خطی

۲- داستان علی بیگ ومیهن پرستی این ایرانی پاك نژاد، درصفحات بعد خواهدآمد .

قوای عثمانی بطرف اردبیل حرکت کرد ، شاه‌عباس باجمعی از بزرگان وسرداران ایران باستقبال وی شتافت، وچون در بیرون شهر باو رسید، پیاده شد و بقرچقای خان، که باحترام وی از اسب خود فرود آمده بود، گفت :« **آقاجان** ، تو برای من چنان فتح بزرگی کرده‌ای که بزرگتر از آن را از خداوند آرزو نکرده بودم. بیا بر اسب من بنشین تا من مثل شاطری در رکاب تو پیاده حرکت کنم...» قرچقای خان از سخنان شاه چندان متعجب وشرمسار شد که خود را بپایش انداخت وغلام وجان نثار وی شمرد و بعجز ولابه استدعا کرد که باچنین لطف خارق العاده‌ای مسخرهٔ خاص وعامش نفرماید . ولی شاه عباس نپذیرفت واورا مجبور کرد که بر اسبش بنشیند، وهمچنان که گفته بود ، باتمام سرداران ورجال دولت هفت قدم دنبال آن سردار پیاده رفت[۱].

پس از آن نیز او را بپاداش آن فتح بزرگ بفرمانروائی و امیرالامرائی سراسر آذربایجان منصوب کرد . ولی چون درنتیجهٔ آن پیروزی مذاکرات صلح میان دولتهای ایران وعثمانی آغاز شد ، ودولت عثمانی از حکمروائی سپهسالار ایران درسرحدات خود نگران بود، برای جلب اطمینان آندولت درسال ۱۰۲۸ هجری قرچقای خان را بحکومت خراسان گماشت، واز آذربایجان بمشهد فرستاد ، وجای اورا بیکی ازسرداران قزلباش بنام **شاه بنده‌خان پرناك** داد .

قرچقای خان سپهسالار تاسال ۱۰۳۳ هجری نیزدرجنگهائی که شاه‌عباس باقوای عثمانی درعراق عرب وحدود موصل و کرکوك کرد ، فداکاریهای بسیار نمود . دراین سال شاه‌عباس اورا بایکی از بزرگان گرجستان بنام **موراو** (موئوراوی) ، که متجاوز ازده سال دردربار ایران بسر برده ومورد اعتماد وی بود، بگرجستان فرستاد تا باوضاع آنجا رسیدگی کنند وفتنه انگیزان آنسرزمین را ازمیان بردارند . قرچقای خان چون بگرجستان رسید درحدود ده هزارتن از بزرگان ومردم آنجا را گناهکار و بیگناه بنامردی کشت و این کشتار ناجوانمردانه موراو گرجی را بکشتن وی وسرداران وسپاهیان قزلباش برانگیخت[۲].

۱- سفرنامهٔ **آدام اولئاریوس** ،ج ۱، ص۶۳۳

۲- از **موراو** گرجی وسبب آمدن اوبایران درفصل «شاه‌عباس و گرجستان» بتفصیل سخن خواهیم گفت .

پس با گروهی از بزرگان وسران گرجی ولایت **کارتل**[1] (قسمتی از گرجستان) دست یکی کرد، وروزی بخانهٔ قرچقای‌خان‌سپهسالار ویوسف خان‌امیرالامرای شروان‌رفت وهردورا بضرب نیزه هلاك كرد. سپس گرجیان باردوی ایران تاختند و**امامو ردی بیگ**، ازپسران سپهسالار، رانیز باسیاری ازسرداران وسربازان قزلباش کشتند وقوای‌ایران را تا رود**کر** دنبال کردند.[2]

شاه عباس ازمرگ قرچقای‌خان بسیار متأثر شد و بخونخواهی‌اولشکربگرجستان فرستاد. درهمان‌حال‌پسر بزرگش **منوچهرخان** رانیز بجای پدر بحکومت خراسان و شهرمشهد منصوب کرد. لیکن مقام سپهسالاری را به **زینل‌خان‌شاملو** توشمال باشی،از سرداران نامی‌ایران داد.

امامقلی‌خان بزرگترین حکام ایران

امامقلی‌بیگ پسرالله‌وردی‌بیگ قوللرآقاسی‌وازمادر گرجی‌بود. پس‌ازآنکه پدرش، چنانکه درصفحات پیش گذشت، ازجانب شاه عباس باميرالامرائی فارس وسپهسالاری ایران منصوب والله وردی‌خان شد،اونیز با پدربفارس رفت. درسال ۱۰۱۰هجری، هنگامی که پدرش باشاه عباس درخراسان بود، لشکربجزایر **بحرین** فرستاد وآن‌جزایر را، که تاآنزمان درقلمروحکومت**هرمز**، ودر دائرهٔ نفوذ دولت پرتغال بود، دراواسط ماه رمضان آنسال گرفت واموال فراوان، باچند توپ ازغنائم آنجا، برای شاه بخراسان فرستاد.[3] شاه عباس نیز بپاداش این پیروزی اورا بعنوان **خان** مفتخرساخت، وچون درهمانسال حکومت مستقل **لار** نیز بدست‌الله‌وردی‌خان منقرض گردید، وآن‌ولایت‌نیزضمیمهٔ فارس‌شد، شاه‌عباس‌حکومت‌آنجاراهم به‌امامقلی-خان سپرد،[4] ومقام **امیردیوانی** رانیز برمنصبهای‌او اضافه کرد.

پس‌ازمرگ الله وردیخان، چنانکه پیش‌ازین‌هم اشاره شد، شاه امیرالامرائی

۱- Kartli

۲- رجوع کنید به عالم‌آرای عباسی، صفحات ۷۱۹- ۷۲۱ و ۷۳۲.

۳- برای‌تفصیل فتح بحرین رجوع کنید بکتاب روابط ایران واروپا دردورهٔ صفویه، ازمؤلف این کتاب، صفحات ۳۲ و ۳۳، وعالم‌آرای‌عباسی، ص ۴۲۴.

۴- رجوع کنید به عالم‌آرای‌عباسی، صفحات ۴۲۵ تا ۴۲۷

فارس وسپهسالاری ایران را بامامقلی‌خان، که باهمهٔ جوانی و کم تجربگی مورد توجه خاص وی بود، سپرد. ولی درسال ۱۰۲۶ هجری، هنگامیکه **خلیل پاشا** وزیر اعظم عثمانی به آذربایجان تاخت، مقام سپهسالاری را ازو گرفت و به **قرچقای خان** داد.

خان فارس کم کم درقلمرو حکمروائی خود قدرت وتسلط کامل یافت وتاسال ۱۰۳۱ هجری، جزایر **قشم وهرمز** ومتعلقات آنها رانیز بفرمان واجازهٔ شاه‌عباس از پرتغالیان گرفت[۱]، وازمغرب تاحدود بندر بصره پیشرفت، بطوریکه سراسر خاک فارس و کوه کیلویه ولارستان و بنادر جنوب، از بندر جاسک تا شط العرب، وتمام جزائر خلیج دردایرهٔ حکمروائی وتسلط وی بود، واوهمیشه ازبیست وپنج تاسی هزار سوار زبدهٔ مجهز جنگاور، که بهترین سواران ایران بشمارمیرفتند، دراختیار داشت.

امامقلی‌خان باآنکه درفارس صاحب اختیارمطلق بود و مانند پادشاه مستقلی حکومت میکرد، هیچگاه سر ازاطاعت شاه عباس نپیچیدوهمیشه برای اجرای دستورهای اوآماده‌بود. شاه نیز بخان فارس اطمینان و اعتماد کامل داشت و او را از تمام سرداران وبزرگان ایران محترمتر وعزیزترمیداشت. درجنگهای ایران وعثمانی همیشه امامقلی‌خان باسپاه‌فارس درر کاب شاه‌عباس حاضر بود، ودقیقه‌ای ازخدمتگزاری واجرای اوامر ولینعمت خود داری نمیکرد. اطمینان واعتماد شاه‌عباس باین سردار فداکار بدان پایه‌بود که در دوران حکومت وی هرگز بفارس نرفت وامامقلی‌خان را دراداره قلمرو حکومت خویش کاملا آزاد وبی‌رقیب گذاشت.

امامقلی‌خان توانگرترین حکام ایران بود. باآنکه همه‌سال هدایای گرانبهائی زنقد وجنس برای شاه‌عباس می‌فرستاد[۲]، دارائیش بقدری بود که مخارجش تقریبا بامخارج شاه برابری میکرد. چنانکه روزی شاه عباس درمجلس انس ویگانگی بشوخی باو گفت: دلم میخواهد توروزی یکعباسی کمتر ازمن خرج کنی، تامیان پادشاه وخان شیراز مختصر تفاوتی باشد![۳]

۱- برای تفصیل وقایع فتح قشم وهرمز رجوع کنید بکتاب **تاریخ روابط ایران واروپا در دورهٔ صفویه**، تألیف **نصرالله فلسفی**، چاپ تهران، درسال ۱۳۱۶، صفحات ۷۶ تا ۸۶.

۲- تفصیل هدایائی که امامقلی‌خان ودیگران برای شاه عباس میفرستادند، درصفحات آینده خواهدآمد.

۳- ترجمهٔ سفرنامهٔ **تاورنیه**، چاپ تهران، ص ۷۸۱.

امامقلی‌خان مردی بود بسیار بلندهمت و کریم ومهربان ، و بهمین سبب گذشته از شخص‌شاه ، رجال دولت و سران سپاه نیز دوستش میداشتند و محترم میشمردند . درمدت‌سال مکرر برای دیدارشاه باصفهان یامازندران میرفت، و اگرشاه بادولت‌عثمانی یا بااز بکان درجنگ بود، باسپاه مجهز و آزمودهٔ خود برای‌خدمت حاضرمیشد. شاه‌نیز با او در کمال یگانگی ودوستی رفتار میکرد. درسفروحضر بخیمه یاخانهٔ اومیرفت و ساعتها باوی بباده گساری وعیش‌وعشرت می‌نشست. گاه نیزجمعی‌ازسران کشور، وحتی میهمانان بیگانه وسفیران‌خارجی‌را، بخانهٔ وی میبرد، ودرآنجاپذیرائی‌میکرد.چنانکه درشب‌چهارشنبه۲۷ماه رجب سال۱۰۲۸هجری،سفیران‌اسپانی وهندوستان وانگلستان وعثمانی‌را، باجمعی‌ازسران‌سپاه وندیمان‌خود، بخانه‌ای که‌خان فارس درمحلهٔ **عباس-آباد** اصفهان، نزدیک«خرابات»داشت، برد وروی مهتابی‌آن خانه باایشان بباده گساری وصحبت مشغول‌شد. دربن‌مجلس چون **خان عالم** سفیرهند، چپق‌میکشید، ودودچپقش شاه را معذب میداشت، ناگهان بی‌عمامه ازجابرخاست وبسوی دیگرمهتابی‌رفت ودر راه عمامهٔ امامقلی‌خان را ازسراوبر گرفت ودر گوشه‌ای زیرسرنهاد وخودرابخواب‌زد. ضمناً دستورداد که عمامهٔ خودش را بخان فارس دهند[1].

درمجالس‌میهمانی‌شاه، امامقلی‌خان همیشه بالادست سایرحکام وبزرگان ایران ودر کنارشخص‌شاه مینشست، وچون‌مردی‌فربه ودرشت استخوان وموقربود، ودرمجالس میهمانی نیزبرخلاف شاه لباسهای فاخر وزربفت میپوشید ، شاه عباس در کناراو بسیار کوچك وحقیرمینمود. قدرت اودرفارس وقلمروحکومتش نیزبحدی بود که مردم‌آن ولایت‌احکام‌اورا بیش‌ازاحکام شاهی‌محترم میشمردند، وچون شاه‌عباس از آغازحکومت وی هر گز بفارس نرفته بود، اورا پادشاه واقعی‌خودمیدانستند. بهمین‌سبب گاه برخی‌از احکام شاهی درفارس‌اجری نمیشد. ازآنجمله چون درماه رمضان۱۰۲۹ هجری، بشرحی که دریکی ازفصلهای‌آینده خواهیم گفت ، شاه‌عباس شرابخواری را درسراسرایران ممنوع کرد، باآنکه مجازات میخواروميفروش اعدام بود، مردم فارس بااین‌حکم وقعی نگذاشتند، وازرونق بازارشرابخواری درقلمروامامقلی‌خان‌کاسته نشد.

۱– سفرنامهٔ دن‌گارسیا سفیراسپانی ، ص۳۱۱

دستگاه حکومتی خان فارس در شکوه وجلال بادربار سلطنتی اصفهان رقابت میکرد. گذشته ازاسباب واثاثهٔ گرانبها وظروف زرین وسیمین وجواهرنشان بسیاری که درمجالس پذیرائی اودیده میشد، آداب ورسوم وتشکیلات دیوانی وی نیز باتجملات وتشریفات سلطنتی برابری می کرد. بآباد کردن فارس نیز علاقهٔ بسیارداشت. نوشته‌اند که درشیراز مدرسه‌ای برای تربیت جوانان ساخت ودرشهرها وراهها کاروانسراهای متعدد بنا کرد، وبرای نزدیك کردن راههای کاروان‌رو بریدن کوهها وساختن پلهای بزرگ همت گماشت. درنشرعلوم وصنایع وتشویق دانشمندان وشاعران نیز عشق وعلاقهٔ بسیار نشان داد. جمعی ازشاعران زمان درخدمت او بسرمیبردند، وگروهی ازخوشنویسان و نقاشان در سایهٔ تشویق ونوازش اوزندگی میکردند[۱]. حتی وقتی بتقلید شاه‌عباس **ملاترابی بلخی**، شاعر ونقاش، را بسبب آنکه قصیده‌ای درمدحش سروده بود، بزر کشید.

امامقلی‌خان همه‌سال، هنگام نوروز واعیاد بزرگ دیگر، برای شاه‌عباس هدایای بسیار گرانبها ازپول نقد وظروف طلا ومرصع وپارچه های نفیس واسبان قیمتی وامثال آنها میفرستاد، که شرح آن دریکی ازفصلهای بعد خواهدآمد.

بااینهمه، چنانکه پیش‌ازین هم اشاره کردیم، دربرابرشاه عباس مانند غلامی مطیع‌فرمان وی بود، وپست‌ترین دستور اورا بااشتیاق فراوان اطاعت میکرد. روزی درماه جمادی‌الثانی سال ۱۰۲۷ هجری شاه عباس درباغ **جنت قزوین** به **دن گارسیادوسیلوا فیگوه‌را**، سفیر پادشاه اسپانی، بارداده بود. همینکه وقت بازگشت‌سفیرفرارسید، چون از همراهانش کسی نزدیك نبود، آهسته بمترجم خود گفت ازدربان مجلس شاه بپرسد که‌اسبش راآورده‌اند یانه. شاه که نزدیك سفیر ومترجم اونشسته‌بود، گفتگوی ایشان راشنید وبه امامقلی‌خان دستورداد که دربن‌باره‌تحقیق کند. خان‌فارس، باهمه فربهی وسنگینی، بی‌درنگ ازجای برجست وازتالار بیرون‌دوید، وازشتابی که داشت بی کفش باپای برهنه تمام‌خیابان مرمری را که مقابل عمارت بود، دوان دوان‌پیمود تابدرباغ رسید. سپس بازدوان‌دوان وعرق ریزان باپاهای ترشده برگشت وخبرآورد که اسب سفیرحاضراست. شاه بسفیراسپانی گفت: «می‌بینید که‌خان فارس‌چقدرشمارا

۱-رجوع کنید بصفحهٔ ۷۳ این کتاب.

دوست میدارد ؟» سفیر که ازمنظورسیاسیشاه بی‌خبرنبود[1]، خنده کنان بکنایه‌جواب داد: «خان دراطاعت اوامراعلیحضرت ازهیچکار دریغ ندارد ، وباهمهٔ فربهی فقط برای اطاعت فرمان شاهی اینطور پابرهنه میدود .»

بطوریکه درفصل **شاه عباس و«زن»** بتفصیل خواهیم گفت، شاه‌عباس همه‌سال چندتن از زنان یا کنیزکان حرم‌خود رابسرداران و کسانی که مورد توجه وعلاقهٔ‌خاص وی بودند ، می بخشید. ازآنجمله یکی اززنان‌حرم‌رانیز به امامقلی‌خان‌داده بود. نوشته‌اند که‌این زن چون بخانهٔ خان فارس رفت آبستن بود ، وپس از ششماه پسری‌آورد که بظاهر فرزند خان فارس معرفی شد ، ولی در حقیقت از شاه عباس بوجود آمد بود . پس‌از مرگ شاه عباس جانشین اوشاه صفی ، ازبیم آنکه مبادا این پسر ، که **صفی‌قلیخان** نامداشت ، بادعای سلطنت برخیزد وباقوای مجهز وآمادهٔ پدر برویقیام کند، مصمم شدکه خان فارس رابابرادر وپسران ونزدیکانش ازمیان بردارد ، و بشرحی که درقسمت «ضمائم» این کتاب خواهیم گفت، درسال ۱۰۴۲هجری ، امامقلی‌خان‌را باسه پسرش‌ازفارس احضار کرد ، ودرشهرقزوین، چنانکه‌شیوهٔ‌او بود ، بناجوانمردی‌سر برید.

شاه عباس ومحمد علی‌بیگ

یکی‌ازمأموران‌عالیمقام کشوری‌هم، که‌موردنظرواعتمادشاه‌عباس بود ، **محمدعلی‌بیگ گرگیراق اصفهانی**است ، که از چوپانی بخزانه داری ووزارت رسید . درسبب پیشرفت‌کار وی چنین نوشته‌اند :

« روزی‌شاه عباس‌بشکار رفته‌بود. درمیان کوهها ازهمراهان پیش افتاد ، وتنها بپسربچه‌ای رسیدکه درکنار گلهٔ بزی نی‌میزد . شاه‌عنان کشید و باوی بگفتگو پرداخت و سؤالات گوناگون کرد . پسرك‌چوپان ، بی‌آنکه شاه رابشناسد ، بهرپرسش‌باعباراتی که دلیل کمال هوشمندی‌بود ، جواب گفت . شاه اززیرکی‌وهوش اودرعجب‌شد وامامقلی‌خان‌امیرالامرای فارس راکه دورْ ازیشان ، پیشاپیش ملتزمان رکاب ، ایستاده بود ، پیش‌خواند و پسر بچهٔ دهقان رابا‌وسپرد تاتربیت کند .

جوان روستائی، که محمدعلی نام‌داشت دراندك زمانی‌خواندن‌ونوشتن‌آموخت ودر

---

[1]— شاه‌عباس درهمان اوقات مصمم بود که جزائر **قشم** و **هرمز** وسایرمتصرفات پرتغالیان‌را در جنوب ایران ، بدستیاری امامقلی‌خان وسپاه فارس بگیرد، وبرای فریب داذن سفیراسپانی میخواست خان‌فارس‌را دوست صمیمی او وپرتغالیان هرمز، که مطیع دولت اسپانی‌بودند ، معرفی کند.ـ « رجوع کنید بسفرنامهٔ **دن‌گارسیا** ، ص ۳۴۹ »

خدمت‌خان فارس ترقی کرد وبمشاغل عالی گماشته شد. سرانجام خان شرح حال وی را بشاه نوشت وبفرمان شاه اورا باصفهان روانه کرد. شاه عباس پس ازاندك زمان اورا بلقب **بیگ** مفتخر ساخت، و منصب **نظارت** یا **ریاست دربارشاهی** و خزانه داری و ادارهٔ تمام کاخها ومستقلات سلطنتی واملاك خالصه وایلخی‌های خود راباوسپرد. پس ازآن محمد علی بیگ دوبارنیز بسفارت شاه بهندوستان رفت وهردوبار مأموریت خویش را درکمال خوبی انجام داد. چون مردی درستکار وصدیق وعاقل وباکفایت بود، کم کم موردمحبت وعلاقه واطمینان کامل شاه وازجملهٔ محارم ومشاوران خاص وی گردید. بطوری که در بیشترکارهای کشوری و درباری بااومشورت میکرد، وبی‌صوابدیدوی درهیچ امرمهمی تصمیم نمیگرفت. نفوذ کلام و اعتبارش نزدشاه بپایه‌ای بود که ارکان دولت وحکام وسران کشوری ولشکری برای حل مشکلات خود، وجلب خاطرشاه، باومتوسل میشدند.[۱] »

محمد علی بیگ چون بخدمت‌خان فارس درآمد جزلباس ژندهٔ دهقانی خودچیزی نداشت. ولی از پرتومحبت ومهربانی شاه عباس توانگرشد وثروت بسیار گردآورد. ولی هروقت باومیگفتند که ممکنست شاه روزی بحسابش رسیدگی کند، میگفت: «من هرچه دارم ازآن شاهست. هر وقت اداره کند همه را تقدیم میکنم وفقط لباس پارهٔ خودرا نگاه میدارم.» وبااین جواب زیرکانه زبان بدخواهان وحاسدان رامی‌بست. شاه نیزهرگزازوحساب نمیخواست وبردارائیش طمع نمیکرد، زیرا میدانست که خدمتگزار درستکار و وفاداریست.

پس ازمرگ شاه‌عباس جانشین او **شاه صفی** نیزمحمد علی بیگ را بسفارت هندوستان فرستاد، وچون ازآن خدمت بازگشت وزارت موقوفات اصفهان را باوسپرد، وپس از چندی باردیگر ناظر بیوتات سلطنتی شد، وسرانجام درزمان شاه‌عباس دوم بمرگ طبیعی درگذشت.[۲]

۱- ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه، ص ۱۹۰- وذیل عالم‌آرای عباسی، چاپ تهران، ص۲۷۱.

۲-ژان باپتیست تاورنیه **Jean Baptiste Tavernier** تاجروجهانگردفرانسوی، که‌درزمان شاه‌صفی وشاه‌عباس‌دوم وشاه‌سلیمان درایران‌بوده‌است، درسفرنامهٔ خودشرحی دربارهٔ رفتارشاه‌صفی جانشین شاه عباس بامحمد علی‌بیگ ناظرنوشته، که نقل خلاصهٔ مضمون‌آن درینجا بی‌مناسبت بنظرنمیرسد. مینویسد: «... ازکرمان باصفهان بااسب درحدود بیست و پنجروز راهست. هرجاکه آب پیدا شود، زمینها حاصلخیز وخوبست، اماچون‌آب درین راه کمترپیدا میشود، مسافرت دراز درصحرای

«بقیه حاشیه درصفحه بعد»

شاه‌عباس گذشته ازسران دولت و سرداران‌سپاه ، باسایرخدمتگزاران‌وملازمان صدیق خودنیزمهربان بود ، وخدمات ایشان را پاداش میداد وقدرمیشناخت. یکی‌از

«بقیه حاشیهٔ صفحه پیش»

خشک وبی‌آب وگیاه‌بسیارملال‌انگیز است. چیزی که مسافر را تسلی میدهد اینست که هرشب‌بیک کاروانسراودوآب انبارمیرسد ومیتواند ودرآنجا رفع خستگی کند . این‌کاروانسرا وآب انبارها بهمت **محمد علی‌بیگ** ناظر وخزانه دارشاه ساخته شده ، واین مرد باتقوی‌ترین ودرستکار ترین‌مردیست که‌از چندین قرن پیش‌درایران بوجودآمده است .**محمد علی‌بیگ** مردی‌بود باهمت که‌بشاه در کمال صداقت ودرستکاری خدمت میکرد ، رعایارا ازتعدی وتطاول بزرگان ، وضعفا رااازشراغنیا درامان میداشت. بهمین سبب نیزبسیاری ازسران دولت با اومخالف بودند . ولی‌اوبنیروی صداقت ودرستی واحتیاط ، برجملهٔ دشمنان خودغالب بود.... تاوقتی که شاه عباس‌بزرگ زنده بود ، هیچکس‌جرأت نداشت که‌از ناظربد گوئی کند ، واو چنان‌بحقیقت دردل‌شاه جای گرفته بود، که درحق او گمان‌خطاکاری‌دشوار‌بود.

پس ازمرگ شاه عباس وجلوس‌نواده‌اش شاه‌صفی، بدخواهان ناظر گمان کردند که چون‌شاه‌تازه بسیارجوان وبی‌تجربه است ، هنگام سعایت فرا رسیده ومیتوان بابدگوئی خدمات محمدعلی‌بیگ را درنظرشاه خیانت جلوه داد واورا ازمیان برداشت . شاه صفی‌چندی ببد گوئیهای‌ایشان وقعی‌نگذاشت وهرچه گفتند ناشنیده گرفت. سرانجام روزی که شاه بخزانه‌رفته‌بود تاشمشیرها وخنجرها وسلاحهای مرصع وگرانبهای سلطنتی را تماشاکند ، یکی‌ازخواجه سرایان باو گفت : «دستورفرمائیدشمشیری راکه سلطان عثمانی، برای جدبزرگوارتان شاه عباس بهدیه فرستاده بود ، بیاورند . زیرا جواهرآن بسیار گرانبها وتماشائیست. خواجه سراکه ازبدخواهان محمدعلی‌بیگ بود ، میدانست که‌آن شمشیر رامدتی پیش ازآنکه ناظربخدمت شاه عباس درآید ، بفرمان‌آن پادشاه شکسته وجواهرش رابمصرف دیگر رسانیده اند .

«چون شمشیر را درخزانه نیافتند ،شاه برمحمدعلی‌بیگ خشم گرفت وزبان‌بدگویان ودشمنان وی درازتر شد . مخصوصاً که‌آن شمشیر دردفاتر خزانه ثبت گشته وبشکستن وپیاده کردن‌جواهرآن اشاره‌ای نشده بود. شاه ناظررامورد عتاب ساخت وگفت :«میل دارم موجودی خزانه را بادفاترتطبیق کنم وپانزده روزبتومهلت میدهم که ترتیب‌کار رابدهی .» ناظر بی‌هیچگونه ترس واضطرابی استدعا کرد که شاه برای‌آنکار فردای‌همانروزبخزانه رود. روزدیگرچون شاه بخزانه‌رفت وموجودی‌رابادفاتر تطبیق کردند، همه‌چیزراجزآن شمشیردرجای‌خودیافتند . دربارهٔ آن شمشیرنیز محمدعلی‌بیگ‌توضیحات کافی داد وثابت کرد که‌آن راشکسته وجواهرش را درساختن اشیاء دیگر بکاربرده‌اند .

« شاه چون ازخزانه بیرون‌آمد بی‌خبربخانهٔ ناظررفت . درایران رسم‌است که چون‌بخانهٔ‌یکی از بزرگان رود، صاحب‌خانه باید پیشکشی گرانبها تقدیم کند . اما محمدعلی بیگ پیشکشی‌مختصر تقدیم کرد . شاه تمام‌اطاقهای خانهٔ اوراگشت وبرخلاف گفتهٔ‌بدخواهان ناظر،درآنجا ازاشیاء پرقیمت

«بقیه حاشیه درصفحه بعد»

جهانگردان ایتالیائی که مدت پنجسال درایران بسر برده وغالباً باشاه‌عباس مصاحب و نزدیك بوده است ، درین باره چنین مینویسد :

« ... شاه عباس تنها برملت خود حکومت نمیکند ، بلکه برای مردم ایران بمنزلهٔ سرپرست وپدری مهربانست . نه‌تنها برعایای خود زمین واحشام می‌بخشد ،بلکه بهرکس که نیازمند باشد پول کافی میدهد ، تا احتیاجات خود رافراهم سازد. بکسانی که استطاعت داشته باشند ، قرض‌میدهد ، و به‌آنان که چیزی ندارند ، بی‌عوض می‌بخشد . بعلاوه این پادشاه غلامان وخدمتگزاران خود را ازخزانهٔ خویش زن میدهد و بآموختن هنری که زندگانی ایشان را بکارآید ، تشویق میکند . بگمان من هیچ پدرخانواده ای بمهربانی این‌پادشاه ، که چندین میلیون نفوس را اداره میکند ، درعالم نیست . البته‌رفتار ملاطفت‌آمیز اوبارعایای عیسویش برای دین‌ماعیسویان مفیدنیست ، زیرابسیاری‌ازعیسویان فریفتهٔ مهربانی ونیك رفتاری«ظاهری» اومی‌شوند، ومذهب خودرا بپول می‌فروشند.[۱] »

«بقیه حاشیه صفحه بعد»

ونفیس‌چیزی ندید. اطاقها بیشتربانمدهای سادهٔ بی‌قیمت مفروش وازهرگونه زینت وزیوری‌خالی‌بود. سرانجام‌شاه وهمراهان بدهلیزی رسیدند . درآنجا نظرشاه بدری‌افتادکه باسه‌قفل‌بسته شده بود .... از ناظرپرسید که درین اطاق چه داری که درش‌راباسه قفل بسته‌ای؟ درجواب گفت : «شهریارا من‌این اطاق را بادقت بسیار حراست میکنم ، ازآنکه هرچه دارم درآنجاست. آنچه اعلیحضرت درین‌خانه دیدند ، بذات مقدس ایشان‌تعلق دارد ، ولی‌هرچه درین‌اطاق است ازآن این‌چاکراست، وامیدوارم که‌اعلیحضرت مرحمت وتفضل‌فرمایند وآن‌را ازمن نگیرند.» گفتار ناظرسبب شد که شاه درباز کردن دربیشتر اصرارکند . ولی چون دربازشد درآن اطاق کوچك بی‌فرش ، جزیك چوبدستی چوپانی‌ویك مشك کوچك ویك‌خورجین‌مندرس ویك‌نی که بمیخی‌آویخته‌بود، ویك‌لباس‌ژندهٔ شبانی ، چیزی نیافتند شاه مدتی برآن اطاق واثاثهٔ ناچیزآن نگریست ومبهوت ایستاد . محمدعلی بیگ که نمیخواست‌شادرا بیش ازآن درتحیر واندیشه نگاه دارد ، تعظیمی کرد وگفت: «اعلیحضرتا ، وقتی که جدبزرگوارت شاه عباس مرادرکوهستان دید ، جزآنچه درین اطاق ازنظرمبارك میگذرد ؛ چیزی نداشتم . آن پادشاه بزرگ این‌دارائی ناچیز را بمن‌باز گذاشت. استدعا دارم اعلیحضرت نیزآنرا ازمن‌دریغ نفرمایند واجازه دهند که دارائی‌خویش را بردارم وازپی‌کارخود بروم . چنین مرحمتی ازجانب‌اعلیحضرت‌برای من بزرگترین پاداشها خواهد بود.»

شاه ازشرافت نفس وبزرگواری ناظر متأثرشد . پس بی‌اختیار لباس شاهانه ازتن‌بیرون کرد و بناظرپوشانید..ودرایران اگرشاه‌لباس‌خود رابکسی دهد،دلیل کمال مرحمت وتوجه‌او بآن کس‌است...»

۱ــ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج۳،ص۲۲۵

تصویر یک مرد فرنگی

« رابرت شرلی انگلیسی ؟ »

کار رضا عباسی

از کتاب : « A Survey of Persien Art »

تألیف : « A. E. Pope »

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

یکی ازمورخان دورهٔ صفوی نیز مینویسد:

«.. غالباً باشراف واعیانی که بیسرمایه وپریشان می‌شدند ، وجوهی ازخزانه بقرض‌میداد وبدینطریق ازرواج بازار رباخواران جلوگیری میکرد ، وگاه این قروض را می‌بخشید .[۱] »

وطن پرستان راتشویق میکرد

دربارهٔ تشویق وقدردانی او ازمردان خدمتگزار وایراندوست نیز، نقل‌رفتار وی‌با **چلاق امیرخان برادوست** و **علی‌بیگ** دراینجا بی‌مناسبت نیست :

درسال ۱۰۱۲ هجری که شاه عباس برای‌باز گرفتن ولایات شمال‌غربی ایران از دولت عثمانی، به‌آذربایجان لشکر کشید، یکی ازسرداران کرد ، ازطایفهٔ **برادوست**. بنام **امیربیگ** ، که قبیله‌اش ازسال ۹۹۳ هجری تاآنزمان ناچارمطیع ترکان عثمانی شده بودند ، درحدود قلعهٔ **نخجوان** بخدمت شاه ایران‌آمد واظهار اطاعت و« شاهی سیونی» کرد . این‌مرد دریکی‌ازجنگهای گذشته، یك دست خود را ازدست‌داده وبه- **چلاق امیربیگ** معروف شده‌بود. شاه‌عباس بپاداش میهن پرستی وایران دوستی‌او،دستور دادزرگران زبردست دستی‌اززرناب ساختند وبجواهر گرانبهازینت دادند وبربازوی اوبستند . سپس اورا بلقب **خان** سرافراز کرد وحکومت ولایت **اورمیه** و **اوشنی** را نیز باوسپرد[۲]

داستان‌علی‌بیگ

درسال ۱۰۲۷ خلیل پاشاسردار عثمانی‌باسپاه فراوان‌بآذربایجان تاخت وبسوی‌تبریزپیش آمد. مردم‌آنشهربامرشاه عباس‌ازاموال خود هرچه توانستند برداشتند و خانمان را ترك گفتند وروبشهرهای مرکزی ایران نهادند. قرچقای‌خان سپهسالارایران‌هم ، چون‌تاب‌برابری باسپاه دشمن نداشت،تبریز را ویران کرد وآب رودخانهٔ آجی‌رابرآبادیهای‌اطراف شهربست وآنچه غلات وآذوقه در راه سپاهیان ترك بود نابودساخت وبفرمان شاه عقب نشست .

سپاهیان ترك برتبریزدست‌یافتند وازآنشهرنیزاینسوترآمدند.شاه عباس آنزمان در اردبیل بود ، وچون میدانست که بتنهائی حریف سپاه فراوان ترك نیست ، دل بیاری

۱- تاریخ خلدبرین .

۲- تاریخ‌عباسی- و عالم‌آرا، ص۵۵۹

طبیعت بسته در انتظار زمستان نشسته بود ، تا مگر با برف و سرمای آذربایجان دست یکی کند و بپشتیبانی بادشمال دشمن را از پای در آورد.

سپاهیان ترك پیشتر آمدند . اردبیل نیز درخطر افتاد . شاه فرمان داد که مردم اردبیل هم خانمان خود را رها کنند و بعراق عجم یا مازندران روند. ازین فرمان اضطراب و تشویش سختی درشهر پدید آمد. همه سوگوار و پریشان خاطر شدند. دل بریدن از خواسته و خانمان ، ووطن را بدشمن گذاشتن، کار آسانی نیست .

تهمورس خان شاهزادهٔ گرجی، که با ترکان همدست وهمراه بود، سوگند خورده بود که اگر بر اردبیل دست یابد، آرامگاه شیخ صفی را، بانتقام کلیساهائی که شاه عباس در گرجستان آتش زده بود، بسوزاند وچون خبر رسید که این شاهزاده با دوازده هزار ترك و گرجی ازسپاه خلیل پاشا جدا شده بسوی اردبیل می آید ، شاه فرمان داد که شهرها ودهکده های میان تبریز واردبیل را بسوزانند، وچون سپاه دشمن باردبیل نزدیك شود آنشهر را نیز آتش زنند ، تا از آن جز خاکستری برجای نماند و آرامگاه نیاکانش بدست دشمن سوخته نشود .

قرچقای خان سپهسالار ایران درسرشور جنگ داشت وچندین بار ازشاه اجازه خواست که بادشمن مصاف دهد واو را از پیشتر آمدن بازدارد . ولی شاه عباس ازقوای دوجانب آگاه بود وجنگ را بزیان ایران میدانست ...

سردار سپاه ترك درآغاز امر میخواست درتبریز بماند ، تا مگر دراطراف آنشهر قرچقای خان را بدام آورد وچون سپاه اورا ناچیز کرد، باخیال آسوده راه اردبیل وقزوین پیش گیرد. ولی چون سپهسالار ایران بفرمان شاه ازمقابله بااوخودداری میکرد، برآن شد که شبی ناگهان برسپاه وی تازد وبنامردی مقصود خویش راانجام دهد. پس نزدیك پنجاه هزار مرد جنگی از لشکرخود برگزید وایشان را باسرداری چند مأمور کرد که شبانگاه براردوی سپهسالار ایران بتازند وآن سپاه را ازمیان بردارند وراه را برلشکر ترك باز کنند .

درمیان سپاه ترك مردی بود **علی بیگ** نام، که ترکان در کودکی باسیری گرفته بودند. دوران جوانی این مرد درخاك دشمن گذشته بود ، ولی هنوز آتش عشق وطن در دلش زبانه میکشید

علی‌بیگ چون ازقصد ترکان آگاه شد، قلبش تپیدن گرفت. دشمن میخواست گروهی ازمدافعان وطنش رابنامردی بکشد وبااین کشتارناجوانمردانه برایران دست یابد. مصمم شد که پیش از سپاه ترك خود را باردوی قرچقای خان رساند واورااز شبیخون دشمن آگاه سازد. همینکه لشکرترك براه افتاد، علی بیگ مهمیز بر اسب زد وبدستیاری شب ازدیگران پیشی گرفت، وچهارفرسنگ، راه را، که میان دشمن و دوست فاصله بود، باشتاب تمام بپایان برد.

هنوزچند ساعتی بصبح مانده بود که علی‌بیگ باردوی سپهسالاررسید. سراسراردو باخواب خوش‌هم‌آغوش بود از قراول ونگاهبان اثری ندید. بی آنکه کسی مانع راه‌وی گردد راست تاچادرقرچقای خان رفت ولی بیم وادب اورا از ورودبی‌اجازه مانع‌شد. ناچار فریادزد وچندتن را بیدار کرد وبدستیاری ایشان بچادر سپهسالارایران باریافت واورا ازحملهٔ دشمن آگاه ساخت.

سحر گاهان که سپاه ترك باردوی ایران رسید، ایرانیان باسری پرشورآماده جنگ‌بودند، وباتدبیری که سپهسالار ایران‌بکاربرده بود، ودرفصل دیگری گفته‌خواهد شد، آن سپاه پس‌ازچند ساعت.زدوخورد درهم شکست وپراکنده شدوچندتن‌ازسران عثمانی اسیرشدند.

شهراردبیل ازخطر رهائی یافت. سردارترك ناچارازدرصلح درآمد وازآذربایجان بخاك عثمانی باز گشت. علی‌بیگ ایران را ازتسلط بیگانه نجات داده بود.

قرچقای‌خان علی‌بیگ را نیزهمراه‌اسیران ترك بخدمت شاه فرستاد. شاه‌عباس آن مرد ایرانپرست رانوازش ومهربانی بسیار کرد وبانعام گران وخلعت های گوناگون سرافرازفرمود وفرمان داد او رادرخانهٔ **بهادرخان**، ازبزرگان شهراردبیل، جای دادند.

سپس قرچقای‌خان سپهسالار وسرداران سپاه دراردبیل بدیدار وی رفتند وهر یك بپاداش‌آن خدمت بزرگ اورا هدیه‌ای گرانبها بردند[۱].

✡ ✡ ✡

شاه‌عباس روزی بیکی‌از کشیشان عیسوی گفته بود که ما بلست خدمتگزارانش

۱- سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله، ج۴،ص ۱۹۳

همیشه بدیدار اوروند ، واگرسالی چند بگذرد و کوچکترین رئیس خانواده ای ، که وقتی باوخدمت کرده است ، بدیدارش نرود متأثرخواهد شد .

هر وقت که هدایائی ازجانب حکام ایالات ایران میرسید ، یاغنائمی از اردوی دشمن بدست می‌آمد، سهمی از آن بندیمان ونزدیکان می‌بخشید . **جلال‌الدین‌محمد یزدی** منجم مخصوصش دربارهٔ یکی‌ازین بخششها مینویسد :

«... دربن‌شب (شب ۹رجب ۱۰۱۹ هجری قمری) بارخانهٔ پوستین ازخراسان آمده بود ، بحضار مجلس هریك پوستینی شفقت فرمودند . حتی بفراش و سقا نیزحصه‌ای رسید .»

ودرجای دیگرمیگوید :

« نواب‌کلب‌آستان‌علی‌ازاسبابی که درجنگ چغال‌زاده (سردارعثمانی‌درآذربایجان) بدست افتاده بود، حصه‌ای برای امرای‌خراسان فرستاده بودند...»

به **میرزا طاهرنطنزی** معروف به **میرابوالمعالی** ،یا **آقامیر** واقعه نویس‌ومنشی و وزیرغلامان‌وتفنگچیان‌خود، که‌پس‌ازمرگ‌پدرش **میرزامحمد** جای‌اورا گرفت،فرمانی داده‌بود که بموجب آن‌میتوانست هرزمین‌بایری‌رادرولایت نیشابوربرای‌خودآباد کند . قدر ومنزلت‌این واقعه نویس پیش شاه چندان بود که همیشه میگفت:«مهرمن‌اعتباری ندارد ، بلکه خط‌آقامیرمعتبر است .»[۱]

شاه عباس اگریکی ازخدمتگزاران یاسرداران خود توجه‌وعلاقه داشت، پس ازمرگ وی نیزخدمات او را پاداش میداد . چنانکه فی‌المثل چون در سال ۱۰۱۸ **حسینقلی بیگ قاجار** ، از سرداران قزلباش ، شبی درحال مستی بدست غلام خوبروی گیلانی خود کشته شد ، دستور داد بپاش خدمت صادقانهٔ وی ازخزانهٔ شاهی‌نود وشش سال‌نماز وروزه وسه حج‌برای اوخریدند وبرای‌آمرزش روحش‌جمعی‌ازفقیران رالباس وطعام دادند .[۲]

۱-تذکرهٔ نصرآبادی ، چاپ تهران، ص۷۰

۲- تاریخ‌عباسی .

هر گاه که یکی از بزرگان ایران میمرد، بازماندگانش نمیتوانستند بی اجازهٔ شاه اورا بخاك سپارند، وغالباً مدفن اینگونه مردم را شاه خود معین میکرد[1].

☆☆☆

۱- پیترو دلاواله درین باره مینویسد: «...جنازهٔ هیچیك از بزرگان را بی اجازهٔ شاه دفن نمی‌کنند. چنانکه پس از مرگ **محمدطاهر بیگ** از ندیمان ونزدیکان شاه نیز چنین کردند. اورا پس از آنکه درآب رودخانه شستند، درهمانجا نگهداشتند، وچون شاه بشکار رفته بود، شرحی باو نوشتند ودستور خواستند. شاه پس ازچند روزامر کرد که اورا بخراسان بفرستند واین امرانجام گرفت.»

۵

دلیری ومردانگی

شاه عباس مردی دلیر وجنگ آزموده وبی باك وپردل و زورمند وپرطاقت بود. در سواری وشمشیرزنی وتفنگ اندازی مهارت وزبردستی بسیار داشت. درجنگهاهمیشه پیشاپیش سپاه حرکت میکرد، وغالبا بلباس سربازان وتفنگچیان درمی آمد وباایشان درجنگ شرکت میجست.[۱]

ازسواری وراه‌پیمائی خسته نمی‌شد، ومی‌توانست درپی دشمن بیش‌ازیکشبانه‌روز بی‌خواب و خوراك سواری کند. چنان که درسال ۹۹۹ هجری، هشتاد ونه فرسنگ فاصلهٔ شیراز به یزد را، بحساب دقیق **ملاجلال‌الدین‌محمدیزدی** منجم مخصوص‌خود، دربیست وهشت ساعت وسی ونه دقیقه پیمود[۲]، ودرسال ۱۰۰۲ هجری درپی **شاهوردی‌خان‌لر** پنجاه فرسنگ راه را درکوهستان پرنشیب وفراز، ازآوه تابروجرد، در مدت بیست وچهارساعت طی کرد ودرهیچ منزلی‌عنان‌باز نکشید، بطوری که چون ببروجرد رسید، ازتمام سپاه فقط پانصد نفر با او مانده بودند. پس ازاندك توقفی درآنشهرباز بسرعت روبراه نهاد، وشب هنگام یکی دوساعت درمنزلی استراحت کرد و دگرباره بسوی **خرم‌آباد** تاخت، وپس ازپیمودن هفده فرسنگ درکوههای لرستان، چاشتگاه روز دیگر باین شهر رسید.[۳]

۱- **ملاجلال‌منجم** در **تاریخ‌عباسی** مینویسد: «... درماه صفر۱۰۱۵ (هنگام‌محاصرهٔ‌قلعهٔ‌گنجه) کاربراهل‌قلعه تنگ شد وبامان‌آمدند. «حسین‌آقا» **وذت‌چاوش** (؟) از راه دیوار شکستهٔ توپ بزیر آمدند وازجانب پاشاعریضه‌آوردند که قلعه میدهیم. **نواب‌کلب‌آستان‌علی** درسیبه(سنگر) بودند، بلباس تفنگ‌چیان، ونوعی‌نشد که‌آن‌جمع کلب‌آستان‌علی‌را بشناسند...»

۲- **زبدةالتواریخ**، تألیف **ملاکمال**، پسر جلال‌الدین محمد منجم، نسخهٔ خطی.

۳- **خلدبرین و نقاوةالاثار**، نسخهٔ‌خطی .- **عالم‌آرای‌عباسی**(ص۳۲۲). عالم‌آرا مسافت دوم را بیست‌فرسنگ نوشته است.

درسال ۱۰۱۲ هجری که درباز گرفتن آذربایجان از ترکان عثمانی مصمم شد، یازده روزه خود را از اصفهان بتبریز رسانید، بطوریکه مردم تبریز و **علی پاشا** حکمران آن‌شهر، ازحملهٔ ناگهانی او بیخبر بودند[۱].

شاه عباس چون بسواری وجنگ وشکار علاقهٔ وافرداشت، تربیت وپرورش اسبان چابك وتیزرو را واجب میشمرد. نوشته‌اند که او همیشه درحدود سی هزاراسب خوب درنقاط مختلف ایران آمادهٔ خدمت داشته است[۲]. باسبان مخصوص خود بسیارعلاقه‌داشت وپیش ازآنکه سوارشود، معمولا آنها رامیبوسید ونوازش میکرد. یکی ازسفیران اروپائی مینویسد، روزی که شاه یکی ازاسبان خود رامیبوسید، چون مشاهده کرد که من با‌تعجب باومینگرم، گفت: «تعجب مکن، این اسب در کشتن دشمنان ایران بمن کمك بسیار کرده است[۳].»

علاقهٔ شاه عباس باسب سواری وممارست اودرینکار سبب شده بود که ازرموزهمهٔ بیماریهای این حیوان ومعالجهٔ اسبان مریض، وحتی درکار مراقبت وشستشو ونعلبندی اسب اطلاعات کامل داشت.

از اسبان معروف شاه عباس اسبی بوده است بنام **قلباش**. نوشته‌اند که یکشب گرگی باطراف طویلهٔ سلطنتی آمد. قلباش ازدیدن اوسربند و پای بند پاره کرد و دنبال گرگ تاخت. مهتران شاهی بیدارشدند وازپی اسب دویدند. ولی قلباش تابگرگ نرسید واو را نکشت آرام نگرفت. پس از آن هم بمهتران تسلیم نشد وتنها بجای خود باز گشت[۴].

اسب دیگری نیزداشته‌است بنام **غزال**. دربارهٔ این اسب نوشته اند که ازنژاد عربی ونخست متعلق بسلطان عثمانی بود. شاه عباس وصف آن را دراصفهان شنید وندیده بدان

---

۱ - ایضاً عالم آرا، ص۴۴۲

۲ - ترجمهٔ فرانسوی، سفرنامهٔ آنتونیودوگوهآ، چاپ روئن، درسال ۱۶۴۶ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج۲، ص ۳۹۸

۳ - سفرنامهٔ آنتونیودوگوهآ، ص۳۰۸

۴ - تاریخ عباسی.

دل بست . میگفتند که یال ودم این اسب از کرك لطیف تراست وهنگام دویدن چنان تیزمیرود که پاهایش روی زمین دیده نمیشود . شاه عباس مصمم شد که غزال رابدست آورد . پس یکی ازدزدان زبردست بنام **ملك علی قمی** را که ، چندین بار گرفته وباز بخشیده بود، بدزدیدن غزال مأمور کرد وباو گفت که اگر اسب رانیاورد کشته خواهد شد. ملك علی به‌استانبول رفت وبحیله دراصطبل خاص سلطان راه یافت ، و مهترغزال شد وسرانجام آن‌اسب‌را دزدید وازراه‌های غیرعادی بایران آورد وبشاه تقدیم کرد[1] .

شاه عباس غالبا بی‌سابقه تصمیم بسفرمی گرفت. گاه نیزفقط بادویاسه ملازم‌سوار میشد وبمقصدی دور دست‌حرکت میکرد. بهمین‌سبب درطویلهٔ خاص اوهمیشه اسبان تیزتك، بازین ولگام آماده میداشتند، تا اگرشاه ناگهان عزم سفر کند واسب بخواهد مهیا باشند .

شمشیرزنی وتفنگ اندازی قوت شاه عباس درشمشیر زدن چندان بود که میتوانست‌دوبزرا برروی هم بیك ضربت چهارپاره کند. منجم مخصوصش **ملاجلال** در وقایع ماه جمادی‌الاول سال۱۰۱۱ هجری قمری مینویسد :

« ... درکاروانسرای شاهی ، دردامن سیاه کوه (شاهرود) ، ایلچی پاپ تعریف بسیارازشمشیر فرنگ میکرد . حسب‌الحکم جهانمطاع دوبزآوردند وتکلیف شمشیرزدن کردند . ایلچی از روی شعف برخاست و دو شمشیر بر بز زد . یکی موی برید و سفیدی پوست نمود و بگوشت نرسید . شمشیر دوم پوست برید وخون نمایان‌شد ، اما بگوشت واستخوان‌کاری نداشت. **کلب استان علی** امر کردند که دوبز رابرهم سوار کردند و بیك شمشیربچهار پاره کردند و برزمین نشان ازسر شمشیر ماند[2] ... »

منظورملاجلال ازسفیرپاپ **آنتونیودوکوه‌آ** کشیش‌عیسویست، که‌درسال ۱۰۱۱ هجری‌باهیئتی از روحانیان مسیحی، بفرمان **فیلیپ‌سوم** پادشاه اسپانی، برای تبلیغ دین عیسی بایران‌آمد ، ودراواسط ربیع‌الاول آنسال در مشهد بخدمت شاه عباس رسید و در ملازمت اوبکاشان‌واصفهان رفت. این کشیش نیز درسفرنامهٔ خودبآنچه ملاجلال نوشته

۱- سفرنامهٔ شاردن ، چاپ روئن درسال۱۷۲۳ میلادی ، ج ۷ ، صفحات۴۷۰ و۴۷۱

۲- تاریخ‌عباسی .

است ، اشاره میکند ودر وصف شاه عباس مینویسد :

« .... در اسب سواری مهارت بسیار دارد و بگمان من بهترین سوار کار ایرانست . قوت بازوی اوبقدریست که روزی باشمشیر یك گوسفند فربه رابیك ضربت بدونیم کرد، وحتی چیز دیگری هم که زیر گوسفند بود دوپاره شد[1] ... »

درتفنگ اندازی نیزمهارت بسیار داشت وتیرش کمترخطا میکرد . بازملاجلال درشرح محاصرهٔ قلعهٔ گنجه (درماه صفر ۱۰۱۵هجری) مینویسد :

« ... پس‌ازآنکه قسمتی از دیوار قلعه فروریخت ، کس بخدمت نواب کلب آستان علی فرستادند که دایرهٔ برج وباره آتش‌زدیم ، امرچیست . بی‌توقف از حمام بیرون آمدند ، وباجمعی ازمخصوصان متوجه سیبهٔ (=سنگر) قرچقای‌بیگ شدند... فی‌الفور دیوار قلعه افتاد وبرج فروریخت . اهل‌قلعه خواستند که درعوض برج وباره جوالهای پرازخاك نهاده پناهی‌سازند . چهارنفر از تفنگچیان تفنگها پر میکردند و بدست نواب کلب آستان علی میدادند ، ونواب کلب‌آستانعلی برکارکنان قلعه میزد. ازجمله **عینك حسن** را، که یکی از عملهٔ قلعه بود ، باهفت نفر دیگر ازاعیان قلعه ، پی درپی زدند . الغرض تیرنواب‌کلب آستانعلی برخاك نیفتاد[2] .... »

دلیری و بیباکی‌او

شاه‌عباس‌چنانکه پیش ازین‌هم اشاره کردیم، مردی دلیروجسور وپردل بود.ازجنگ وخونریزی باکی‌نداشت وازخطرهای‌بزرگ بیمناك نمیشد وخود را نمی‌باخت . درسال ۱۰۱٤ هجری که **سنان‌پاشا** سردار عثمانی ، معروف به **چغال‌اوغلی** ،را در نزدیکی‌شهر تبریزشکست داد، شب هنگام برتپه‌ای‌فرود آمد وبشادی‌آن پیروزی بباده گساری‌وتماشای‌اسیران وسرهای کشتگان دشمن‌مشغول شد . هر کس ازسرداران وسربازان‌اسیری یاسری نزدشاه میبرد. ازاسیران هر که را نام ونشانی داشت ، بفرمان شاه نگه میداشتند و دیگران رامیکشتند . درآن مجلس یکی از قورچیان طایفهٔ استاجلو، که کوتاه قد ولاغر بود ، مردی قوی هیکل ودرشت

۱ـ سفرنامهٔ آنتودوگوه‌آ .

۲ـ آنتونیودوگوه‌آ نیزاین مطلب را درسفرنامهٔ خودنقل کرده وچنین نوشته است : « درمحاصرهٔ‌گنجه (دراول سال۱۰۱۵ هجری – ۱۶۰۶ میلادی) شاه عباس تفنگی برداشت وهفت تیر بطرف کسانی‌که بکار تعمیر برج قلعه مشغول بودند ، انداخت و باهرتیر یکنفر راکشت ـ ص ۳۰۶ .»

استخوان را که باسیری گرفته بود ، پیش‌شاه برد . شاه از آن مرد پرسید که از کدام قبیله است. درجواب گفت که ازقبائل مکری کردستانم . ولی جمعی از بزرگان طایفهٔ مکری، که درحضورشاه بودند، او رانشناختند، ویکی‌ازیشان ، که رستم‌بیگ نامداشت گفت که میان طایفهٔ ما واو دشمنی واختلافست. شاه عباس بقورچی فرمان داد که‌اسیر را به رستم‌بیگ سپارد تابا او هرچه خواهد بکند. رستم‌بیگ از گرفتن وی امتناع کرد، وبطعنه گفت نذر کرده ام که از دشمن درحال عجز وبیچارگی انتقام نگیرم . گفتاراو شاه راخوش‌نیامد وازروی غضب بقورچی‌امر کرد که‌اسیررا بکشد . مرد اسیرازشنیدن این فرمان بچالاکی‌خنجر از کمرسرداری که نزدیك وی ایستاده بود ، بیرون کشیدو بسوی شاه ، که روی زمین نشسته بود، حمله کرد. شاه عباس بی آنکه خود راببازد بیك جستن دست او را باخنجر گرفت و در زیر زانو گذاشت وباوی درآویخت . حاضران مجلس باشمشیرهای کشیده برای نجات شاه پیش‌آمدند، ولی‌از کثرت ایشان نورمشعلها کمترشد ودرآن آشفتگی وتاریکی‌شناختن شاه ازاسیر کرد دشوار بود ، وکسی‌جرأت شمشیر زدن نمیکرد . عاقبت شاه عباس خنجر از دست آنمرد بدر کرد و غلامان او را بگوشه‌ای بردند وپاره پاره کردند[1] .

ایکن باوجود پردلی و شجاعت ، ازبیم اینکه مبادا دشمنان قصد جانش کنند ، بیشتر شبها آسوده نمی‌خفت ، وچون میترسید که بتحریك سرداران مخالف بسرنوشت برادر بزرگش **حمزه‌میرزا** دچار گردد[2]، خوابگاه شبانهٔ خویش را معین نمی کرد . بدستور وی هرشب در اطاقها یاخرگاههای شاهی ، ازهشت تاده بسترمختلف گسترده میشد،واو بمیل‌خوددریکی از آنهامی‌خفت. بطوریکه هیچکس بدرستی‌نمیدانست‌شاه در کدام‌اطاق‌یاخرگاه خفته‌است. گاه نیزچون‌درمیانهٔ‌شب بیدارمیشد، ببستردیگرمیرفت.

ازخوراکی هم که برایش می‌بردند آسوده خاطر ومطمئن نبود. بهمین سبب‌در سفرها بیشتر دستورمیداد غذارا درحضورخودش بپزند و گاه‌نیزخودبدان کارمیپرداخت[3].

۱- **عالم‌آرای عباسی** ، ص۴۹۰ -۴۵۱ و **روضة‌الصفویه** ، نسخهٔ خطی.

۲- رجوع کنید بصفحات ۱۰۹ تا۱۱۵ ازجلد اول این کتاب .

۳- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ۳، ص۳۸

مهربانی باسربازان ومردم

چنانکه پیش ازین گفتیم ، درجنگها شاه عباس میان سربازان خود بسرمیبرد . غالبا درمیدان جنگ وسنگرها حاضر بود ، و بامهربانی وتشویق مردان جنگ را دل میداد ، واگرزخمی وناتوان و فرسوده میشدند کمك میکرد، وبدست پزشکان شاهی می سپرد. نوشته‌اند که‌روزی هنگام محاصرهٔ قلعهٔ **گنجه** (در ۸ صفرسال ۱۰۱۵) **الله‌قلی بیگ قاجار** ازسرداران قزلباش با گروهی از قورچیان بریکی از برجهای آن قلعه حمله‌برد ، وبرآن برج جنگی‌سخت در گرفت . بطوریکه بسیاری ازقورچیان را دست وروی سوخت وجمعی ازپای درآمدند. شاه عباس بی‌درنگ دستورداد برای معالجهٔ سوختگان چادرها بردرخرگاه‌شاهی برپا کردند، وایشان را بدان چادرها بردند. پس ازآن خود ببالین ایشان رفت وسوختگیهای یکایك را بدست خویش مرهم گذاشت. ازآن پس نیزهمه روز دوبار برای مرهم گذاری ببالین مجروحان میرفت، وچون بهترشدند ایشان رابخلعت وانعام خشنود کرد. یکی ازسربازان بمناسبت رفتار ملاطفت آمیزشاه گفت :**خوش طبیبی است بیاتاهمه‌بیمارشویم ....**[۱]

در تابستان سال ۱۰۰۲ هجری هم، که برای گرفتن **شاهوردی‌خان** حکمران لرستان ، تارود سیمره پیشرفته بود ، شدت گرما بدانجا رسید که همراهان شاه نزدیك بمرگ شدند . درهمانحال جمعی ازملازمان او باشتری چند بکوه رفتند واز کوهسار برف آوردند .ولی‌ازگرمای سخت آنقدر برف باردو رسید که فقط یك کوزه‌آب راسرد میکرد . همینکه آن مقدار برف را درظرف‌آبی پیش‌شاه نهادند، گفت : « **از مروت و فتوت دوراست که‌ماآب سرد بنوشیم وديگران‌ازتاب حرارت وتشنگی‌درشرف‌هلاك باشند...**[۲]»

و آن پارچه برف را در رود سیمره انداخت . سپس دستور داد که چند تن از خدمتگاران باچند قطار استر ازپی برف بکوه روند ، ودرنگهداشتن برف نیز بیشتر

۱- **تاریخ‌عباسی** . یکسال‌پیش ازآن نیز **امیرگونه خان‌قاجار** حکمران **چخورسعد** را، که در جنگ آذربایجان تیرتفنگی بر پشت و تیری از کمان برپایش خورده بود ، بدست خود معالجه کرد . نوشته‌اند که گلوله ازپشت اوبدرآورد وبدست خود جای زخم را دوخت ومرهم گذاشت.

۲- **نقاوة‌الاثار**، نسخهٔ خطی.

دقت ومراقبت کنند. بدین ترتیب بقدری برف آوردند که بهمهٔ همراهانش آب سرد رسید.

شاه عباس باآنکه پادشاه کریم و بخشنده‌ای نبود، گاهی که بفتحی بزرگ نائل میشد، یامردم رابخود معتقد وعلاقمند میدید واز پذیرائی گرم وبی ریای رعایا خشنود می گشت، مالیات چند سال را میبخشید، وحتی چیزی هم ازخزانه بارباب ورعیت انعام می کرد. ازآنجمله درسال ۱۰۰۷ هجری، پس ازفتح خراسان قسمتی ازمالیات مردم عراق را بخشید وقسمتی دیگر را تخفیف داد، ومخصوصا مالیات یکسال شهراصفهان‌را، که‌درحدود چهل‌هزار تومان بود، بخشید. درفروردین سال ۱۰۲۲ هم، که از **فرح آباد** مازندران باصفهان باز گشت، چون مردم آنشهر جشنها گرفتند ودر کوچه وبازار آئین بندی وچراغان مفصل کردند، بقدری خوشحال شد که‌ازمالیات اربابی ورعیتی تمام‌ولایت اصفهان درمدت سه سال‌چشم پوشید، وده یك تمام محصولات املاك دیوانی را هم، که درحدود پانزده هزار تومان بود، بارباب‌ورعایای‌آن‌املاك‌داد[1]. درسال ۱۰۲۴ هجری نیز مالیات یکماههٔ رمضان را بعموم مردم‌ایران بخشید[2].

مردانگی و بخشایش

شاه عباس بطوریکه درفصلهای دیگر باشواهدکافی برخوانند گان مسلم خواهد شد، اصولا پادشاهی سختگیر و زودکش واندك رحم وسنگدل بوده است. درجنگها معمولا اسیران دشمن رامیکشت و برای مرعوب ساختن مردم ازقتل عام کردن و سوختن وبیغما دادن باکی نداشت. اگر بعزیزترین سرداران یانزدیکان خود گمان بدی میبرد، در کشتنش تأمل نمیکرد، ودلیرترین‌سران لشکر را برای کوچکترین غفلتی که درمیدان جنگ کرده بود، بدست دژخیمان می‌سپرد. برشوه خواران ودزدان صاحب مقام رحم نمیکرد، و با دزدان عادی وراهزنان بسختی دشمن بود.

با اینهمه گاه نرم دل ورحیم میشد و برخلاف انتظار ندیمان ونزدیکانش، که بسختگیری وقساوت وآتش‌خوئی او عادت کرده بودند، اسیران دشمن را میبخشود،

۱- عالم‌آرای عباسی، ص۶۰۹- خلدبرین، نسخهٔ خطی.

۲- ایضا

سپاهیان را از کشتن وسوختن بازمیداشت ، برحرم رشوه خواران ودزدان صاحب مقام قلم عفومیکشید ،وحتی از گناه دزدان وراهزنان می گذشت و آنان را بملازمت خود می‌پذیرفت.

ازآنجمله درآغازمحرم سال ۱۰۱۳ هجری که قلعهٔ **ایروان** رامحاصره کرده بود، چون کاربرمردم قلعه تنگ شد ، **شریف‌پاشا** حاکم ایروان از درصلح درآمد و در روز عاشورا، که شاه وسپاهیان اوبکارعزاداری مشغول بودند ، کس نزد وی فرستاد وشهیدان کربلارا شفیع ساخت که شاه محصوران قلعه راببخشد ، واز کشتن ایشان چشم پوشد. شاه نیز باحترام روزعاشورا درخواست او راپذیرفت واجازه داد که مدافعان قلعهٔ ایروان اگربخواهند ، بخاك عثمانی باز گردند ، و گفت که اگر کسی ازیشان در خدمت او بماند ، دوبرابر مواجبی راکه ازسلطان عثمانی میگرفته‌است، خواهد گرفت[۱]. پس از آن شریف پاشا ومردم قلعه دوازده هزارتومان برسم **نعل‌بها** پیشکش کردند، ولی شاه این مبلغ راهم قبول نکرد و گفت: «از کسانی که بجان ومال امان داده‌ایم،پیشکش گرفتن شایسته نیست . » فقط ازسران سپاه عثمانی چند زره ودوتفنگ فرنگی قبول کرد که « آزرده خاطر نشوند.»

دربرابر مهربانی ومردانگی شاه **شریف‌پاشا** ، که اصلااصفهانی وشیعه بود ، دل ازفرزندان ودارائی خود درخاك عثمانی برداشت، وباصدتن ازملازمان واتباع خویش بخدمت شاه‌عباس درآمد. شاه نیز اورا بمشهد فرستاد وسالی سیصد تومان نقد وپانصد خروارغله حقوق وجیرهٔ سالانه معین کرد، واجازه داد که‌درسلك خدام آستانهٔ رضوی بجاروب کشی مشغول شود[۲].

پس از گرفتن قلعهٔ ایروان هم جمعی از زنان و اطفال ترك را، که سربازان ایران ازحدود شهر **گنجه** باسیری آورده بودند، آزاد کرد و گفت که « اسیر کردن زنان و کودکان مسلمانان شرعا مذموم است.[۳]»

۱- تاریخ‌عباسی - جلال‌الدین محمدیزدی مینویسد که چون مفتی وقاضی‌ایروان میخواستند بخاك عثمانی باز گردند ، شاه دوسوار همراه ایشان کرد تاهردورا سلامت بشهر **وان** رسانیدند.

۲ ـ عالم آراء صفحات ۴۵۴ ـ ۴۵۵ ـ خلدبرین ، نسخهٔ خطی .

۳ ـ ایضاً خلدبرین و عالم آراء ص ۴۵۸ .ـ برای نظایراین بخشایشها رجوع کنید به عالم آراء صفحات ۴۴۴ و ۶۲۱ و ۶۶۰

در اواخر سال ۱۰۲۷ هجری نیز ، هنگامی که در آذربایجان با **خلیل پاشا** سردار عثمانی درجنگ بود، جمعی از اسیران تاتار را آزاد کرد و بایشان اجازه داد که بسرزمین خود باز گردند .

در بارهٔ رفتار ملایمت آمیز شاه عباس بادزدان صاحب مقام ورشوه خواران نیز بنقل داستان **میرزا محمد شفیع خراسانی** قناعت میکنیم :

میرزا محمد شفیع اصلا نیشابوری بود. درجوانی یکچند نزد برخی ازحکام محلی خراسان بنویسندگی مشغول شد ، ودرسال هزار هجری بخدمت **فرهادخان قرامانلو**، که ازسرداران بزرگ شاه عباس درسالهای اول پادشاهی وی بود ، درآمد و کم کم نزد آن سردار قدر واعتباری یافت پس از آنکه شاه عباس ، بشرحی که دریکی از فصلهای آینده خواهد آمد ، فرهاد خان را کشت، میرزا محمد شفیع رابخدمت خویش پذیرفت و بوزارت گیلان و مازندران منصوب کرد . دیری نگذشت که بسبب خدمات شایستهٔ خود نزد شاه قرب و منزلت بسیار یافت و بخطاب **میرزای عالمیان** سرافراز شد . شاه نخست وزارت قزوین و آستارا و درسال ۱۰۱۵ هجری وزارت کل خراسان رانیز باو سپرد ، واورا درعزل ونصب تمام مأموران دولتی وعمال و کلانتران مختار کرد. میرزا ـ شفیع در گیلان ومازندران و آستارا وقزوین ازجانب خود نوابی گذاشت و بخراسان رفت ودر آنجا باامیران وسرداران خراسان راه بدسلوکی ومخالفت پیش گرفت. ایشان نیزشکایت بشاه و**حاتم بیگ** اعتمادالدوله وزیراعظم بردند، واعتمادالدوله، که خود نیز برمیرزای عالمیان رشك میبرد، دستور داد که بحساب او در گیلان رسیدگی کردند ومعلوم شد که درحدود هجده هزار تومان بدستیاری نواب خود ، ازتفاوت تسعیر برنج آنولایت استفاده کرده وبحساب شاه نگذاشته است . شاه عباس **بهزادبیگ** را ، که در گیلان نایب و گماشتهٔ وی بود ، بدربار خواند تا درآن باره تحقیق کند . ولی میرزا محمد شفیع چون ازین امر آگاه شد ، خود را شش روزه ازمشهد بفرح آباد مازندران که مقرشاه بود، رسانید و چون شاه از تفاوت تسعیر برنج گیلان پرسید ، گرفتن آن مبلغ را انکار کرد و بتندی گفت که تحصیل داران پیش گیلان را خراب کرده بودند

ومن میخواهم آنجارا آباد کنم . سپس بکنایة اضافه کرد که: «لابداعلیحضرت شنیده‌اند که کشور با کفر پاینده تواند بود، ولی باستمکاری پایدار نیست. » شاه عباس ازین گفته، که دلالت برظلم اوداشت ، وبااستبداد وخودخواهیش ساز گار نبود ، بسختی درخشم شد و گفت: «توراه دور پیموده ومخبط شده‌ای ، بهتراست که باقی عمررا آسایش اختیار کنی . » وبااین عبارات او را ازتمام مناصبی که داشت معزول کرد . ولی بپاس خدمات گذشته‌اش از بحبس افکندن وسیاست کردن وی خود داری نمود . درصورتی که هیچ‌وقت مأموران نادرست و کسانی را که دهان بعیب گوئی ازرفتار و کردارش می گشودند ، نمی بخشید .

میرزای عالمیان بفرمان شاه بقزوین رفت وآنجا دراندك مدتی ازغصه مرد[۱]. پیش ازمرگ نیز بجزششصد تومان ، که برای فرزندان وزنان ومخارج کفن ودفن خود برداشت ، باقی دارائی خویش را ، که آنزمان نزدیك هفت هزارتومان بود ، بشاه عباس پیشکش کرد . ولی شاه عباس دستور داد مبالغ هجده هزار تومانی راهم که اوازتفاوت تسعیر برنج دزدیده بود، باردیگر ازرعایای بیچارهٔ گیلان گرفتند وبخزانهٔ شاهی ریختند[۲].

دربارهٔ بخشیدن دزدان نیز دو واقعه درتواریخ زمان نقل شده است. یکی اینکه در ذی‌الحجهٔ سال ۱۰۱۰ هجری ، هنگامی که شاه عباس درنزدیکی شهربلخ اردو زده بود ، دزدی بخانهٔ **حاتم بیگ** اعتمادالدوله وزیراعظم رفت، ونیزه‌ای دزدید. چون او راگرفتند وپیش شاه بردند، ازو سبب این دزدی را پرسید . دزد درجواب گفت: «چون نیزه نداشتم وروزجنگ بود ، حیف دیدم که مفت بمیرم. نیزه را ازخانهٔ وزیر دزدیدم تاچند دشمن رابکشم.... » شاه راگفتار مردانهٔ دزدخوش آمد . اوراخلعت داد

---

۱ - میرزای عالمیان درشب جمعهٔ بیست‌و دوم رمضان ۱۰۱۷ هجری مرد و شاعری در تاریخ مرگ او گفت :

میرزای جهان که‌بدجهان را مالك	برداشت دل از مفرده و من ذالك
روح القدس ازبرای تاریخش گفت	انت الباقی و کل شئی هالك

۲ - عالم آرای عباسی ، ص ۵۶۸ـ تاریخ گیلان، از عبدالفتاح فومنی، چاپ رشت ، صفحات ۱۲۲ تا۱۳۵.

و به **شیخ بهاء الدین محمد عاملی** سپرد تا سوگندش دهد که دیگر دزدی نکند[1].

واقعهٔ دیگر در قراباغ قزوین روی داد. شبی که شاه عباس در آغاز پادشاهی درین محل اردو زده بود، **شیخ علی**[2] نامی از میان کشیکچیان خود را بخوابگاه شاه رسانید، و با آنکه شاه عباس و دوتن از کنیزکان حرم در آنجا خفته بودند، از تاج شاهی حلقهٔ زنجیر گرانبهای جیغهٔ او را بیرون کشید و شمشیر و کمرخنجر مازندرانی شاه را برداشت. درهمانحال شاه بیدار شد و آب خواست یکی از کنیزان باو آب داد و درین هنگام شیخ علی خود را در کنار بستر شاه بر زمین افکند و چندان صبر کرد که شاه و کنیزك دوباره بخواب رفتند. آنگاه از خرگاه شاهی بیرون آمد و از میان کشیکچیان بچابکی گذشت، و برای فروختن جواهری که بدست آورده بود، بگیلان رفت.

بامداد روز دیگر که این دستبرد ماهرانه معلوم شد، از جانب شاه احکامی بانشانی آنچه دزدیده شده بود، بولایات ایران فرستادند تادزد را دستگیر کنند. اتفاقا **خان احمد** والی گیلان دزد را گرفت و نزد شاه عباس روانه کرد. شیخ علی چون بمجلس شاه آمد، شرح دزدی خود را از آغاز تا انجام چنانکه گذشته بود، بیان کرد. شاه را جرأت وراستگوئی او خوش آمد واو را ببخشید و بملازمت خود گماشت.[3]

---

۱ ـ تاریخ عباسی.

۲ ـ شاید این دزد همان کسی باشد که شاه عباس برای دزدیدن اسب معروف به غزال به استانبول فرستاد. ـ رجوع کند به صفحهٔ ۱۱۲.

۳ ـ ایضاً تاریخ عباسی.

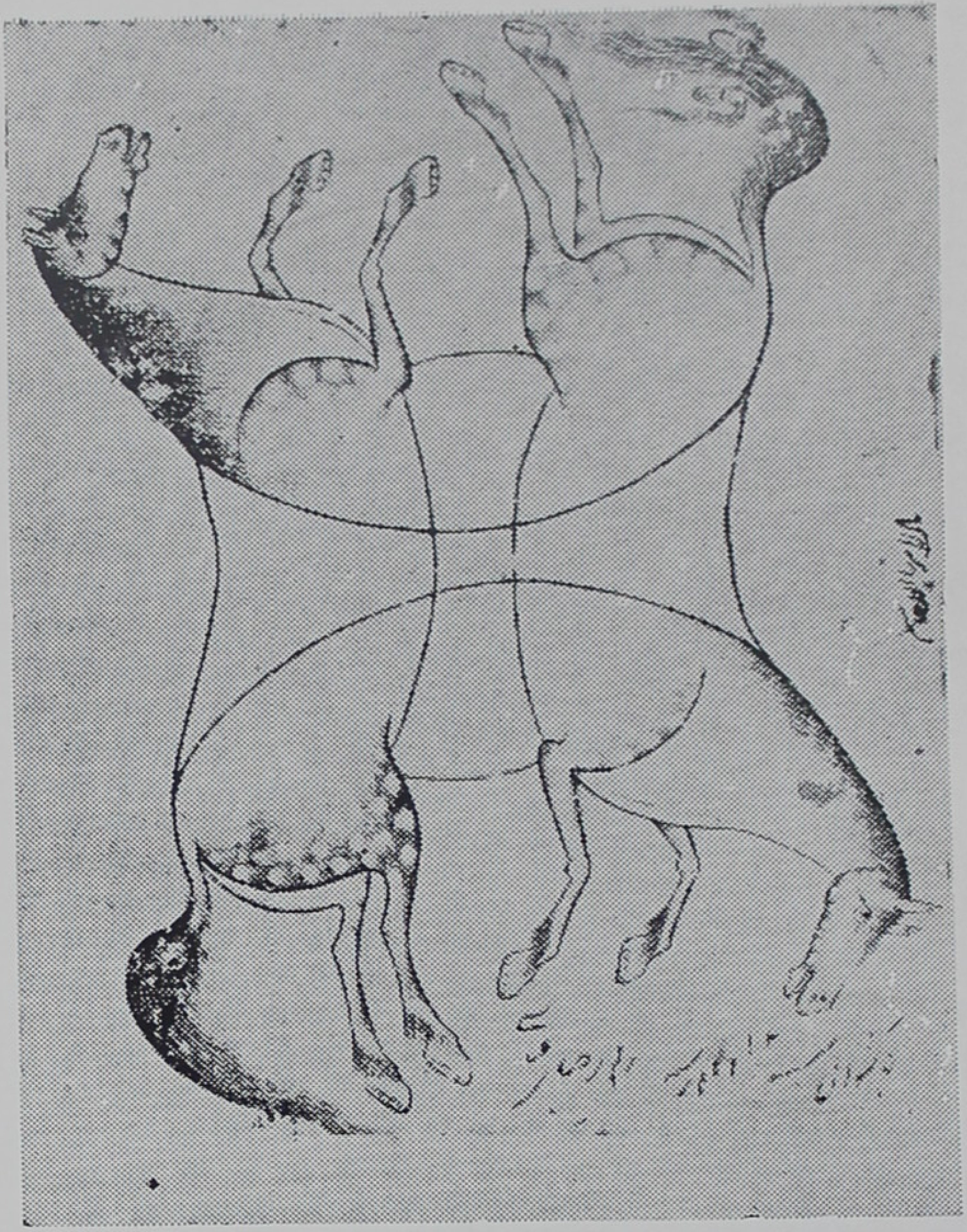

نمونه‌ای از نقاشی

رضا عباسی

از کتاب : Zeichnungen Von Riza Abbassi

تألیف « زاره وسیتوخ »

مقابل صفحهٔ ۱۲۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

٦

سنگدلی و قساوت

شاه عباس چنانکه پیش ازین نیز اشاره کردیم ، از آغاز پادشاهی برخلاف پدرش شاه **محمدخدابنده** ، که مردی ملایم طبع و شاعر پیشه ودرویش خوی بود، حکومت استبدادی پیش گرفت . درطریق پیشرفت کار سلطنت و برای مرعوب ساختن مدعیان خویش ، بی اندك ملاحظه وترحم و تردید ، هر کس را که بحقیقت یا بگمان ، مانع فرمانروائی مطلق ومخالف ارادهٔ شخصی خود دید ، از میان برداشت . چون خودرائی واقتدار ونفوذ فوق العادهٔ سرداران قزلباش رابا کارسلطنت ساز گار نمی یافت، ببهانه های گونا گون افراد صاحب نفوذ ایشان را گناهکار و بیگناه کشت ، واختیارات موروثی آنان را محدود کرد.

درسیاست مجرمان ودزدان هم بسیار بیرحم وسختگیر بود. غالباً تقصیر کوچکی را بهانهٔ کشتن مقصران می ساخت وشهری را بجزای گناه چندتن قتل عام میکرد . با اسیران دشمن نیز کمتر مهربان بود ، و معمولا ایشان را بدست دژخیمان میسپرد . برای کشتن گناهکاران،و کسانی که بحق یا بناحق گرفتار آتش خشمش میشدند،دژخیمان ومأموران گونا گون داشت، وسر بریدن وپوست کندن ودرآتش سوختن ودست وپاو گوش وبینی بریدن وچشم کندن ودرپوست گاو کشیدن وامثال آنها،ازجملهٔ سیاستهای معمول وی بشمارمیرفت.البته کتمان نمیتوان کرد که بدستیاری همین سیاست سخت و قساوت آمیز موفق شد دراندك زمانی بنیان سلطنت صفوی را، که پس ازمرگ شاه طهماسب اول براه انقراض ونیستی میرفت،ازنواستوارسازد،وقدرت حکومت مرکزی را برسراسر ایران مستقر گرداند، ودست حکام ستمکارودزدان وراهزنان را ازمال رعایا کوتاه کند. اگراوضاع آشفته وحالت ملوك الطوایفی وبی سروسامانی ایران، ونیزطرزفکروروحیهٔ مردم زمان وروش حکومتهای گذشتهٔ کشور را، مخصوصا ازحملهٔ مغول ببعد،درنظر آوریم، بحکم انصاف معتقدخواهیم

شد که شاه عباس دراختیار حکومت استبدادی تاحدی مجبور بوده ، ودرین سیاست روش چنگیزی وتیموری وحتی سیاست جد خود شاه اسماعیل راسرمشق ساخته است.

درهرصورت مؤلف این کتاب فقط یك قسمت ازشواهدی را که دربارهٔ قساوت و سنگدلی وسیاست خشونت آمیز این پادشاه گردآورده است ، درین فصل ازنظرخوانندگان میگذراند ، تا درکار تاریخ نویسی ازطریق صواب ، یعنی بی‌غرضی وراستگوئی وبیان حقایق مسلم ، منحرف نشده باشد . زیرا بعقیدهٔ نگارنده ، چنانکه درمقدمهٔ مجلداول این کتاب نیز گفته است ، «درنوشتن تاریخ پیرواحساسات شخصی وتعصبات ملی نباید شد ، وحقایق مسلم را بگمان حفظ حیثیت گذشتهٔ یك ملت ، یاایجاد شور وغرور در خوانندگان بی‌خبر ، کتمان نباید کرد . کار تاریخ نویسی دیگر و افسانه سرائی ودروغ پردازی دیگرست.... مورخی که درتألیف تاریخ اختیار قلم را بدست احساسات شخصی یا تعصبات ملی ودینی خویش سپارد ، افسانه پردازی بیش نیست . اگر از زندگانی مردان بزرگ تاریخ تنها ببیان صفات نیکو وخدمات ایشان قناعت کنیم ، واشتباهات سیاسی یا انحرافات اخلاقی وروحی آنان رابعمد ناگفته گذاریم ، حقیقت را تحقیر کرده وداوری خواننده را بدروغ وفریب از راه صواب منحرف ساخته ایم ....»

نگارنده درین کتاب تمام صفات خوب وبد واعمال وافعال زشت وزیبای شاه‌عباس را ، بااسناد ومدارك قطعی تاریخی ، بیان می کند، تاخوانندگان این‌مرد بزرگ تاریخ ایران را، که بگمان مؤلف ازپادشاهان سیاستمدار وازخدمتگزاران واقعی ملت‌ایران بوده ، وازلحاظ سیاست داخلی وخارجی تحول عظیمی درین کشور پدیدآورده است ، بدرستی وچنانکه سزاوارست بشناسند ...

عقیدهٔ منشی مخصوص وی دربارهٔ قساوت او

اسکندر بیگ ترکمان ، نویسندهٔ تاریخ **عالم آرای عباسی** ، منشی مخصوص شاه عباس ، که ازآغاز پادشاهی او درسفروحضر همراه ونديم ومصاحبش بوده‌است ، دربارهٔ قهاری وقساوت این پادشاه چنین مینویسد :

« ....ازبدوخلقت طینت آنحضرت بجباری وقهاری سرشته شده درسیاست مجرمان واجب‌السیاسة بفرمان قهرمان‌طبیعت عمل نموده، اصلا درعقوبت گنه‌کاران وبی‌دولتان، که جزواعظم سپه داری ورعیت پروری است ، باغراض دنیوی وملاحظهٔ خاطرارباب

عزت وغیره مسامحه وتأخیر جایز ندانسته ونمیداناند. این معنی در آغاز دولت فواید کلی بخشید وآوازهٔ سطوت وصلابتش دراطراف وجوانب منتشر ودست ارباب تعدی از جان ومال زیردستان کوتاه گردید.

«بهر کس خدمتی رجوع فرمایند، یارای آن ندارد که لحظه ای درآن تأخیر نماید. مثلا اگر بپدری حکم قتل پسر میفرماید، همان لحظه فرمان قضا وقدر بامضا میرسد، واگر پدر از روی شفقت ابوت تأخیر درقتل پسرجایز دارد، حکم برعکس آن میفرماید، واگراونیزتعلل نماید، دیگری بقتل هردومیپردازد، و بدین جهت نفاذامرش مرتبهٔ اعلی یافته احدی را زهرهٔ آن نیست که لحظه‌ای ازفرمان قضاجریانش تخلف تواند کرد[۱].... »

جلادان او — شاه عباس برای کشتن وشکنجه کردن و کیفردادن مقصران و گناهکاران، دژخیمان خاص داشت. عدد جلادانش، که همه را ازمردان درشت استخوان قوی هیکل وبلند قامت وبد روی برگزیده بود، بپانصد تن میرسید. افراد این دسته کلاههای بزرگی، که دستاری سرخ گرد آن پیچیده میشد برسرمینهادند، وریش تراشیده و سبلتهای بلند خنجرآسا داشتند. رئیس ایشان، یا میرغضب باشی، مردی زشت خوی وخونخوار و بیرحم بنام **شیخ احمد آقا** از طایفهٔ شرفلوی استاجلو بود، که از آغاز سلطنت شاه عباس بخدمت اودرآمده وبدربانی دولت‌خانهٔ شاهی گماشته شده بود، وپس ازآن داروغهٔ شهرقزوین شد. نوشته اند که درین منصب دکانی در آنشهر برای بریان پزی و کباب فروشی گشوده بود وهر کس را که بتهمت دزدی وراهزنی میگرفت، درآن دکان بتنور گداخته‌می انداخت یا بسیخ‌میکشید...

چون بکار میرغضبی گماشته شد، درخونخواری نیز ترقی کرد و کار قساوت و بیرحمی را بدانجا رسانید که منفور خاص وعام گشت. اینمرد و دستیارانش همیشه درآستانهٔ بارگاه شاهی منتظرفرمان بودند، تابیک اشارهٔ شاه گناهکاران‌را بسزا رسانند. گردن زدن وچشم کندن وزیرلگد کشتن وزبان وگوش و بینی بریدن، ازکارهای

۱- **عالم آرای عباسی**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس، مقالهٔ هشتم ازمقالات دوازده گانهٔ نویسنده دربارهٔ اخلاق وصفات شاه عباس.

عادی ومعمول ایشان بود. گاه نیزشاه عباس ، چون بر مردم شهر یا ولایتی خشم می‌گرفت، شیخ احمدآقا ویارانش‌را برسرایشان میفرستاد واین گروه، که بخونریزی ومردمکشی خو گرفته بودند،آن مأموریت رابدلخواه شاه ، وبلکه شدیدتر از آنچه او اشاره کرده بود ، انجام میدادند[1].

ازآنجمله درسال ۱۰۰۳ هجری که چند تن‌از امرای گیلان برشاه عباس‌باغی گشته سپهسالارلاهیجان را کشته بودند، شاه عباس شیخ‌احمدآقای میرغضب رامأمور کرد که بگیلان رود وباکمك چندتن ازحکام محلی ، مقصران رابچنگ‌آورد . ولی چون پس‌ازیکماه جستجوی‌ایشان بجائی نرسید ، واز یاغیان اثری پیدا نشد ، شاه برمردم گیلان خشم گرفت وبمیرغضب فرمان قتل‌عام فرستاد نویسندهٔ‌تاریخ **نقاوة‌الآثار** درین باره مینویسد :

« شیخ احمدآقا ... آنچه مقتضای غضب وقهر جهانسوز شهریار بودکرد ، وشیوه‌ای که نفس بدآموزش تقاضاداشت برآن افزود ، وکارسفاکی را درآن ولایت بدانجا رسانید که زنان ازترس اوبچه‌افکندند ، وبعضی زنان راکه‌این حالت واقع‌نشد ، شکم‌ایشان راشکافت وبچه‌ها رابدرآورد وبرسر نیزه کرد ، ودرآن دیار‌دیار نگذاشت .... »

ودرجای دیگر باز دربارهٔ همین قتل‌عام نوشته است :

« .... شیخ احمدآقا ومتابعان، بعدازکوشش بسیارواقامت درآن‌دیار دیار، بنیروی اقبال بیزوال ، برآن جماعت استیلا یافتند ، وبرهیچیك ازآن قوم ابقانمودند . حتی اطفال و اناث وشیخ وشاب آن جماعت رابتیغ بیدریغ گذرانیدند .

« اطفال‌راهمچنان‌درمهد دوپاره‌میکردند... وچون‌علی‌بیگ‌رادرآن‌بیشه‌ها گرفتند، بامتابعانش بدین صورت بقتل‌رسانید که دو درخت نونهال راکه‌قریب بیکدیگر بود ، یافته بزور بیکدیگر نزدیك میکردند ، وبریکی ازآن دودرخت یك پای وبردیگری پای دیگر فردی ازآن جماعت رامیبستند ورها میکردند .... وبفرمان شاه شیخ احمدآقا یکسال در گیلان ماند واز مردم گیلان ، اگر احیاناً کسی گزلکی یازهگیری باخود برمیداشت ، بهمان گزلك وزهگیر اورامیکشت .... [2] »

شیخ احمدآقا درکار میرغضبی چندان افراط کرد که بگفتهٔ نویسندهٔ عالم‌آرای

۱- روضة‌الصفویه وخلدبرین، نسخه های خطی. عالم‌آرای‌عباسی، ص ۴۷۹

۲- روضة‌الصفویه ، نسخهٔ خطی.

عباسی ، بی‌اعتدالی او ازحد اعتدال گذشت . بهمین سبب شاه آن منصب را ازو گرفت ومقام ایشیك آقاسی ، یارئیس تشریفات حرمخانهٔ شاهی ، راباو سپرد ، مشروط بدان که از خونریزی و مردمکشی بپرهیزد . ولی در سال ۱۰۱۴ هجری که شاه عباس در آذربایجان باترکان عثمانی درجنگ بود ، روزی میان یکی ازقورچیان جوان طایفهٔ ذوالقدر ویکتن ازنوکران وی در دشت **چالدران**[۱] ، برسرخرید غله اختلافی پیداشد وکاربزد وخورد کشید . شیخ احمدآقا بطرفداری نوکرخود ، برخلاف شرطی که باشاه کرده بود ، آن جوان راکشت ونزدیکان کشته شکایت نزد شاه عباس بردند شاه عباس نیزفرمان داد اورا گرفتند وبکسان مقتول سپردند ، وبدست ایشان کشته شد .[۲]

آدمخواران شاه

شاه عباس یکدسته جلادنیز داشته‌است بنام **چیگیین** ، یاگوشت خام خور . کار ایشان آن بود که مقصران را بفرمان شاه زنده میخوردند . این مجازات وحشیانهٔ نفرت‌انگیز ظاهراً از دورهٔ حکومت مغول وتیمور بیادگار مانده و بواسطهٔ شاه اسماعیل اول[۳] ، سر سلسلهٔ پادشاهان صفوی ، بشاه عباس

---

۱ - دشت چالدران محل جنگ معروف شاه اسماعیل اول با سلطان سلیم خان اول سلطان عثمانی است ، که در روز چهارشنبهٔ دوم ماه رجب سال ۹۲۰ هجری قمری روی داد وبشکست پادشاه ی تمام‌شد . برای تفصیل این‌جنگ رجوع کنید برسالهٔ **جنگ چالدران** ، تألیف **نصرالله فلسفی** ، چاپ دانشگاه‌تهران، درسال ۱۳۳۲ .

۲ - عالم آرای عباسی ص ۴۷۹ . **روضة الصفویه و خلدبرین** .

۳ - زنده کباب کردن ، گوشت دشمن راخوردن ، دودرخت رابزور چندتن مانند فنربهم‌پیوستن ودست وپای آدمی رابآن درختها بسته رهاکردن ، زنده‌پوست کندن ، دردیك جوشانیدن ، مقصر را ازجای لند سرازبر آریختن وبرگردنش سنگی عظیم بستن ، همه ازکارهای شاه اسماعیل‌اول‌است . این پادشاه درجنگها وقتل عامهائی که بعنوان ترویج مذهب شیعه کرد ، نزدیك دویست‌وپنجاه هزار نفر راکشت . «تاریخ **انقلاب الاسلام** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌تهران ، ص ۵۹۹) :

شاه اسماعیل اول پس‌ازآنکه درسال ۹۱۶ هجری ، درنزدیکی شهر **مرو** بر **شیبك خان ازبك** غلبه کرد وشیبك خان کشته شد ، از شدت خشم سه ضربت شمشیر برجسد بیجان او زد و بصوفیان گفت : « **هرکه‌سرمرادوست‌دارد ازگوشت این‌دشمن بخورد** .» **خواجه محمودساغرچی** که‌درآن‌معرکه حاضر بوده گفته است که پس‌از فرمان شاه ازدحام صوفیان برای‌خوردن جسد شیبك‌خان بجائی‌رسید

« بقیه‌حاشیه‌درصفحه بعد »

رسیده بود[۱].

زنده‌خواران شاه را ملك علی‌سلطان جارچی‌باشی‌اداره میکرد. یکی‌ازمورخان زمان دربارهٔ ایندسته ازجلادان شاه عباس چنین نوشته است:

«... وزمره‌ای‌دیگرازین‌قبیل که درفرمان‌جارچی باشی بسرمیبردند، مسمی به‌چیگیین یعنی‌گوشت خام خور، وآن فرقه نیزآلت سیاست و غضب بودند، که گناهکاران واجب التعذیررا ازیکدیگر می‌ربودند وانف واذن ایشان را بدندان قطع نموده بلع میفرمودند، وهمچنین بقیهٔ اعضاء ایشان‌را بدندان انفصال داده میخوردند، تاحیات ازآن گروه مسلوب میگشت، واین جماعت لباس مخصوص داشتند، جهت امتیاز. بدینطریق که تاجهای بی عمامهٔ ضخیم طویل بقدر یکذرع برسرمیگذاشتند واطراف‌آنرا به اتاغهای پرکلنگ و بوم می‌آراستند، واکثر این گروه که خاص بجهت سیاست گناهکاران منصوب بودند، مردمان قوی هیکل کریه‌المنظر طویل‌القامه بودند.....[۲]»

جلال‌الدین محمدیزدی منجم مخصوص شاه عباس، دربارهٔ یکی از این «زنده خوری» ها مینویسد:

«... وچون نزول باقچه واقع شد (درماه ذی‌الحجه۱۰۱۰درخوالی سهربلخ) ملازمان یارمحمد میرزا شخصی را ازقراولان باقی‌خان (امیرازبك) آوردند وهرچه ازاو احوال

بقیه حاشیه صفحه پیش:

که جمعی تیغها کشیدند و بجان یکدگر افتادند، وآن مردهٔ بخاك وخون‌آغشته‌را مانند لاشخوران ازیکدگر میربودند ومیخوردند! «روضة الصفویه، نسخه خطی».

همچنین رجوع کنید بمقالهٔ «داستان یك باده‌گساری درکاسهٔ سردشمن» از نصرالله فلسفی درشمارهٔ ٤ دورهٔ چهارم مجله‌سخن، چاپ تهران.

شاه اسماعیل پس‌ازآن هم که درسال ۹۰۹ هجری با امیرحسین کیاچلاوی، حکمران رستمدار و فیروزکوه جنگید، قلعهٔ استا راگرفت، فرمان داد مرادبیگ‌جهانشاهلو، ازهمدستان امیرحسین را، سربازانش زنده کباب کردند وخوردند! - «روضة الصفویه، نسخه خطی عالم آرای‌عباسی، ص ۲۲ - ۱ احسن التواریخ روملو، صفحات ۷۵ تا۸۰

۱ - درزمان شاه محمد خدابنده، پدرشاه عباس هم‌زنده خوردن گناهکاران مرسوم بوده‌است. نویسندهٔ خلاصة التواریخ دربن‌باره مینویسد:

«شاه کامیاب (شاه محمد) جمعی‌از ریش سفیدان و صوفیان طوایف‌را وبمقامات را در مجلس جمع نمود وبعداز ذکروذاکری که‌درمیانه صوفیه معمولست‌بایشان خطاب‌کردکه هرکس خلاف اراده و سخن مرشد نماید تنبیه او چیست؟ آنجماعت‌گفتندکه گوشت بدن اورا خام خواهیم خورد .... و برایت‌الله‌الله‌کشیدند.» رجوع کنید بمجلداول این‌کتاب. حاشیه ص ۱۸۸.

۲- روضة الصفویه، نسخهٔ خطی.

پرسیدند، سربزیرانداخت وجواب نداد وحرف نزد . ملازمان ملك‌علی‌سلطان جارچی‌باشی، حسب‌الحکم جهانمطاع اورا زنده خوردند ۱ ...»

ملك علی سلطان جارچی باشی ، رئیس زنده خواران شاه همیشه در بارگاه او حاضر بود ، ودرمجلس شاه اجازهٔ شوخی ومطایبه ومسخرگی داشت و هر کسی را که شاه‌اشاره‌میکرددست‌می‌انداخت‌وهدف تحقیروتمسخروآزارمی‌ساخت. مثلادرسال ۱۰۱۶ هجری که شاه عباس قلعهٔ **شماخی** را، در ولایت شروان ، پس‌ازمدتی محاصره ازترکان عثمانی گرفت [۲] ، همینکه **احمد پاشا** ، بیگلربیکی آنولایت‌را، با**شمس‌الدین‌پاشا** از سرداران بزرگ عثمانی، و **قره‌شیخ** پسرعم او بخدمت شاه‌آوردند ، ملك علی‌سلطان به‌شمس‌الدین پاشا که مرد دراز ریشی بود ، بتمسخر گفت : « ریشی شیخانه ساخته‌ای . دعوی کرامت داشتی وبمردم شماخی‌میگفتی که سپاه قزلباش برآن قلعه دست‌نخواهد یافت . اینك که وعده هایت دروغ درآمد وادعای کشف و کرامت و غیبگوئیت باطل شد ، بهتر است که در ریش شیخانهٔ خود تخفیفی‌دهی‌وآنرا کوتاهتر و کمتر کنی.»

سپس باشارهٔ شاه عباس دست دُرریش پاشا برد و بگفتهٔ نویسندهٔ تاریخ عالم‌آرای عباسی :

«موبهارا مشت‌مشت بر کندن گرفت ویکسرموازوقاحت وقباحت نامرعی نگذاشت ،وآتش خشم شهرباری نسبت باو دمبدم زبانه‌کشید ، وجزبآب سیاست و عقوبات گوناگون انطفاء نمیپذیرفت . مجملاشمس‌الدین پاشا بابرادرش ویك پسر کوچك ودوسه نفردیگر ... مورد قهروغضب گشته بانواع عقوبات معذب گردیدند... [۳] »و«ریسمانی ازموی بزبربینی ایشان کشیدند وباردو بازاربرده قطعه قطعه کردند ...»[۴]

سیاستهای گوناگون او

شاه عباس اسیران دشمن یامقصران و کسانی را که گرفتار قهر و غضب شاهانهٔ او میشدند ، باشکال مختلف میکشت . چنانکه پیش ازین‌هم اشاره کردیم ، کور کردن، گوش و بینی وزبان‌بریدن، زنده پوست کندن،

۱- اریخ عباسی، نسخهٔ خطی .

۲- قلعهٔ شماخی درشب چهارشنبهٔ دوم ربیع‌الاول سال۱۰۱٦ هجری‌تسلیم شد ، و این مصراع تاریخ فتح‌آن قلعه‌است : «بازآمد قلعهٔ‌شروان بآسانی بچنگ» . تاریخ عباسی - نسخه خطی

۳- عالم آرای عباسی ،ص۵۲۷ - خلدبرین، نسخهٔ‌خطی.

٤- تاریخ عباسی دروقایع سال ۱۰۱٦ .

درآب جوش سوزاندن ، دست وپای بریدن وقطعه قطعه کردن ، درخام گاو کشیدن ، شکم دریدن و گردن زدن و کباب کردن و بحلق آویختن و سرب گداخته در گلوی مقصران ریختن، وامثال آنها ، ازجملهٔ سیاستهای عادی ومعمول وی بود، که برای‌هر-یك درتاریخهای زمان شواهد گوناگون موجود است درینجااز آنجمله بنقل یك‌نمونه ازهریك قناعت می کنیم :

دربارهٔ چشم کندن و گوش وزبان بریدن **جلال‌الدین محمد** منجم‌مخصوصش در وقایع سال ۱۰۲۰ هجری مینویسد :

«... سه‌شنبهٔ دهم ربیع‌الاخر۱۰۲۰حسب‌الحکم بسبب تصرفات دیوانی زبان و گوش‌وبینی خواجه **محب‌علی** مستوفی اصفهانی بریده چشمش کندند ، وبدستور **قلندربیگ‌قمی**، بسبب آنکه یکهزارتومان‌وکسری ازمال‌دیوان تصرف کرده‌بشراب‌وفسق وفجورخرج کرده‌بود چشم وگوش وزبان اوبریده وکنده‌شد [۱] ...»

در بارهٔ زنده پوست کندن ، **عبدالفتاح فومنی** در« تاریخ گیلان » در وقایع‌سال ۱۰۲۱ هجری وشرح گرفتارشدن **کرم‌اسوار** گیلانی ،که بر شاه عباس یاغی شده بود می‌نویسد : [۲]

«...حقیقت گرفتاری اورا درسنهٔ پارس ئیل موافق تاریخ احدی عشرین والف درگرجستان بعرض شاه عباس رسانیدند . اودرجواب عریضهٔ وزیرلاهیجان حکم فرمود که **کرم‌اسوار** را درمیدان لاهیجان پوست کنده وپوست اورابکاه پر کرده در ولایت بیه پیش وبیه‌پس [۳] بگردانند .... »

درمجازات بآب جوشان سوزاندن، جلال‌الدین محمد منجم دروقایع سال ۹۹۹

۱- **تاریخ‌عباسی** ، برای نظائرآن‌رجوع کنید بتاریخ گیلان تألیف‌عبدالفتاح فومنی، ص۱۵۲- ایضاًتاریخ عباسی، دروقایع سالهای۱۰۱۳و۱۰۱۹ - **عالم آرا** ، ص۳۷۰ - شاه عباس برادران و عم و دوپسر ویك نوهٔ خودراهم، بشرحی که درفصل **شاهی وخویشاوندی**خواهدآمد ،کور کرد.

۲- **تاریخ‌گیلان**، ص۱۴۱.

۳- در زمان صفویه سرزمین گیلان بدوقسمت **بیه پیش وبیه‌پس** تقسیم شده بود . « بیه (Beyèh) باصطلاح مردم‌آن دیارآب‌رود راگویند، چون سفیدرود ازمیان ولایت گیلان می گذرد، یکطرف آب‌را **بیه‌پیش** وطرف دیگر را **بیه‌پس** می گفتند.» مرکز بیه‌پیش یاقسمت شرقی سفیدرود شهر **لاهیجان** ومرکز **بیه‌پس** ، یاقسمت غربی‌رود ، شهر **رشت** بود . - « از کتاب تاریخ **احمد رازی** بنقل ازکتاب **منتخبات ایرانی** تألیف **شارل شفر**. ج۲ . ص ۱۰۴ »

هجری در بارۀ **زهرمارسلطان**، رئیس طایفۀ **ارشلو**، که دراصفهان باشاه عباس مخالفت کرده بودند، مینویسد:

«. . . زهرمار سلطان که بحکم شاه بایستی دستگیر شود فرار کرد و میخواست بهند رود، ولی دردامغان گرفتار وبحضورشاه فرستاده شد، حسب الحکم جهانمطاع زهرمار سلطان را برنجیر کرده بپایۀ سریرخلافت آوردند، ودرربیع الاول ۹۹۹ درقزوین اورا در دیگ کرده جوشانیدند. [۱] »

در بارۀ دست وپا بریدن، نویسندۀ تاریخ عالم آرای عباسی، درشرح کشته شدن **علیخان کرایلی**، ازسرداران قزلباش، که در خراسان از فرمان شاه سر پیچیده بود، نوشته است:

«...علیخان را کنده ودوشاخه کرده، در وقتی که رایات نصرت آیات ... ببروجرد رسیده بودند، آورده بنظرمبارك اشرف رسانیدند. چون نایرۀ غضب شاهانه در بارۀ او اشتعال داشت ... مستوجب انواع سیاست شده بود. شحنۀ غضب بتأدیب اوپرداخت... چشم جهان بینش را ازحدقه بیرون آوردند و از نعمت دیدن عاطل ساختند، وقطع بعضی از اعضاء و جوارح کردند و عبرة للناظرین، بدان هیأت وسان، در آن بیابان انداختند، وارد و کوچ کرد وازبیم سخط وغضب پادشاهی، احدی ازرعیت وسپاهی، را قدرت آن نشد که بقصدثواب آخرت بمحافظت اوپردازد[۲]. »

درخام گاو کشیدن مقصران نیز ازقدیم درایران مرسوم بوده است. بازجلال‌الدین‌محمد منجم دربن خصوص در تاریخ عباسی نوشته است:

«... دراواسط رمضان(سال۱۰۱۰) **غازی‌سلطان مقدم** را آوردند. سبب گرفتنش این بود که در اوایل رجب مشارالیه بسرحد رومیه رفت وجمعی ازمردم اعتباری ایشان را گرفت وقید ساخت وبزرفریب‌خورد وایشان‌را ازقید خلاص کرد و مرخص گردانید. حکم‌شد که اورا بخام گاو کشیدند، وسه روز درآن‌پوست محبوس بود وآزاربسیار کشید...»

۱- **تاریخ عباسی**. - مؤلف **روضة‌الصفویه** مینویسد که **زهرمارسلطان** وجمعی دیگرازسرداران طایفۀ ارشلورا درمیدان اصفهان زنده دردیگهای عظیم جوشانیدند، وبقیۀ اویماق راقتل‌عام فرمود، بنوعی که برذکورآن جماعت ابقانمودند.»

۲- **عالم‌آرا**، ص۳۷۱ وص۲۹۸، وبرای نظایرآن رجوع کنید به **خلدبرین**، در وقایع سال ۱۰۰۷، و**سفرنامۀ شاردن**، ج ۷ ص ٤٦۱، چاپ پاریس، درسال ۱۸۱۱

ودر بارهٔ شکم دریدن مینویسد :

«.... راه داران قم را بسبب بی‌اعتدالی وراهزنی شکم دریدند ، وسرازیر از کوچه ها آویختند[1] ... »

بسیخ کشیدن و کباب کردن گناهکاران هم از زمان شاه اسماعیل اول معمول بود[2] تاورنیه جهانگرد فرانسوی درین باره مینویسد :

« ازعادات شاه‌عباس یکی آن بود که میخواست ازهمه چیز وهمه جا آگاه باشد وچون بگزارشهای وزیران‌خود اطمینـان نداشت ، باتبدیل لباس بگردش‌شهر میرفت وازدکانها خرید می کرد ، تامطمئن شود که کم فروشی وتقلب دروزن نمی کنند . از آنجمله شبی بلباس روستائیان ازدیوانخانه خارج‌شد وببازار رفت . ازیك دکان نانوائی نانی خرید واز دکان کبابی گوشت کباب شده‌ای گرفت و بکاخ شاهی بازگشت . در دیوانخانه امر کرد که ترازوآوردند ونان و گوشت را درحضور وی کشیدند . ازنان پنجاه‌وهفت درهم وازگوشت چهل‌وسه درهم کم بود . شاه بچندتن ازحاضران ،که درکار نظم‌شهر ونرخ‌اجناس مسئول بودند ، مخصوصاً بداروغهٔ اصفهان ، خشمگین‌شد ، بطوری که‌میخواست شکمهای‌ایشان را پاره کند . اما بشفاعت جمعی از بزرگان ازگناه ایشان چشم پوشید ... سپس فرمان داد تادرمیدان اصفهان شبانه تنوری ساختند وسیخی‌بلند فراهم کردند . بامداد روزدیگر نانوا وکبابی را بدستور وی گرفتند وگرد شهر گرداندند . کسی پیشاپیش ایشان جار میزد که این‌نانوا وکبابی امروز بجرم کم‌فروشی درمیدان‌شهر پخته وکباب خواهندشد . پس‌ازآن خبازرا درتنور افکندند وکبابی‌را بسیخ کشیدند ، وآوازهٔ این سیاست در تمام ایران منعکس‌شد وهمه چنان ازسیاست شاه‌عباس بهراس افتادند که‌ازآن‌پس دیگر کسی بااحکام اوجرأت مخالفت‌نداشت ..... [3] »

جلال الدین محمد یزدی نیز در وقایع سال ۱۰۰۱ هجری میگوید:

«... **آقا شاه علی مستوفی** بشاه شکایت کرد که دزدان شتران اورا برده‌اند... شیخ احمدآقا (میرغضب) مأمور گرفتن دزدان‌شد ... پس‌ازآنکه گرفتار شدند ، آنان‌رابقزوین آوردند وبعضی‌را درتنور بریان وبعضی‌را کباب کرد ومال را بصاحبانش بازداد . »

یکی ازمجازاتهای شاه عباس‌نیز این‌بود که بدستوراو پاهای محکوم‌را ازپشت، درآنجا که ساق بکف پا می‌پیوندد ، سوراخ میکردند وریسمانی ازآن میگذراندند و

۱- تاریخ‌عباسی در وقایع ماه ذیحجهٔ سال ۱۰۱۷ هجری

۲- رجوع کنید بحاشیهٔ صفحهٔ ۱۲۶

۳- ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه ،چاب تهران‌ص۷۷۹

او را ازدرختی سرازیر می‌آویختند، چنان که سروشانه هایش بزمین سائیده‌میشد. سپس اگرارادهٔ شاه‌برمرگ وی‌قرار گرفته بود، آنقدرمحکوم را بدین‌حال‌میگذاشتندتا ازگرسنگی می‌مرد، یا شکمش را درآنحال‌میدریدند. دراینصورت احشای اوپیش ازآنکه بمیرد برصورتش میریخت وآن بیچاره میکوشید که آنها را دوباره درشکم جای کند! ولی اگرشاه او را می‌بخشید، پس ازیك یا دوساعت آزادش می کردند. پی‌بترودلاواله جهانگرد ایتالیائی می‌نویسد که درروزشنبهٔ ۲۵ماه اوت ۱۶۱۸ میلادی (چهارم رمضان ۱۰۲۷ هجری) شاه عباس دهقان بیچاره‌ای را باین مجازات محکوم کرد، بعلت اینکه او در راه ناگهان پیش‌دویده وعریضه‌ای‌بشاه تقدیم کرده بود [۱].

مجازات دیگرشاه عباس ریختن سرب گداخته در گلوی مقصران بود. چنانکه در روز۲۸ رمضان سال ۱۰۲۹هجری، جمعی را که برخلاف فرمان مخصوصش‌شراب خورده بودند، درمیدان اصفهان سرب گداخته د گلو ریختند، و کسانی‌را که شراب فروختهٔ بودند، شکم پاره کردند [۲].

یکی ازسیاستهای شاه عباس هم کندن وسوزاندن ریش گناهکاران بوده و گویا این پادشاه اساسا باریش‌بلند میانه‌ای‌نداشته‌است. چنانکه‌ریش **شمس‌الدین‌پاشا** سردار عثمانی را بدست رئیس «زنده خواران» خود کند [۳] وریش متولی‌آرامگاه جدش‌شیخ صفی‌الدین اردبیلی را بآتش سوزانید. جلال‌الدین محمد منجم درین باره مینویسد:

«... روزدهم رجب(۱۰۲۰ هجری) نزول‌ در **کلهران** واقع‌شد وبسبب خیانت وناراستی قاضی که متولی آستانهٔ قطب‌العارفین بود، اوراگرفتند وچون بوی صدق ازاقوالش نیامد وحضورش درشب‌بود، مشعل دررویش داشتند وریش و رویش سوخت.»

یخشی سخله شاه‌عباس‌مغضوبان ومقصران را بافرمانی ملاطفت‌آمیزوشاعرانه بدست جلادان میسپرد. هروقت که میخواست دژخیمانش کسی را بکشند، با تبسم و مهربانی بزبان ترکی میگفت: **یخشی‌سخله**، یعنی ازوخوب

۱- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله**، ج ٤، صفحات ۱۵۱ و۱۵۲

۲- ایضاً، ص۱۳۶

۳- رجوع کنید بصفحهٔ۱۲۷

نگهداری کنید. ادای این عبارت بمنزلهٔ حکم اعدام بود وجلادان بیدرنگ محکوم را سرمیبریدند ، یا بصورت دیگری که شاه اشاره کرده بود،. میکشتند. جلال الدین محمد منجم شاه عباس دربیان وقایع سال۱۰۱۲ هجری ، هنگامی که شاه عباس بشهر تبریز حمله برده وباترکان عثمانی درجنگ بود ، دربارهٔ رفتار اوبااسیران ترک چنین نوشته است :

« ... ودرآنجا تپه‌ای‌بسیار بلندبود ومخروطی . نواب کلب آستان‌علی برآن‌تپه‌برآمدند ویك‌یك ازرومیه (سربازان‌ترك) می‌آوردند واحوال‌آن جمع‌را میپرسیدند ، وبعضی‌راکه اجل‌موعود رسیده‌بود ، حسب‌القانون بلفظ « یخشی‌سخله » متلقی میشدند . باسرغلطان غلطان ازبالای تپه بزیر میرفتند ... »

یکی ازجهانگردان اروپائی نیز درسفرنامهٔ خود ، در وقایع نوروز سال۱۰۲۷ هجری ، هنگامی که شاه درفرح آباد مازندران بسرمیبرده است ، مینویسد :

« ... شاه روزی بایوان کاخ شاهی که برودخانه نگاه‌میکند،آمد تا ازآنجا اسیران ترك وازبك ، وهدایائی‌راکه حکام‌خراسان وسرحدات بغداد برایش فرستاده ودرآنسوی‌رودخانه گردآورده بودند ، ببیند . شاه‌اسیران ازبك را بخشید وآزادکرد ، ولی‌اجازهٔ بازگشت نداد ... ولی‌باترکان طوری دیگر رفتارکرد . همینکه آنان‌را از مقابل شاه گذراندند ، بی‌تأمل همه راگردن زدند، جزیکی‌که شاید دردربار ایران دوست یاخویشاوندی‌داشت . شاه‌چون چشمش باسیران‌ترك‌افتاد ، چنانکه عادت‌اوست ، بامهربانی گفت : **قارداشلری یخشی سخله** ، یعنی این‌برادرانرا خوب نگهداری کنید . بیچاره اسیران ازشنیدن این فرمان خوشحال شدند ، وگمان کردندکه بزودی آزاد خواهند شد ، وبانظم واحترام از برابر شاه گذشتند . ولی‌هنوز صدقدم دورترنرفته بودندکه مراقبانشان شمشیرها کشیدند وجمله راگردن زدند ... شاه بااسیران عثمانی همیشه‌چنین رفتار می کند[۱] ...»

گاه مغضوبان را بدست خود میکشت

شاه عباس گاه گناهکاران و کسانی راکه بعلتی ازیشان کینهٔ خاص در دل داشت، بدست خود میکشت . مثلا درسال‌هزار هجری **قورخمس‌خان شاملو**، حکمران همدان را ، که از جملهٔ کشندگان مادرش **مهد علیا** بود[۲]، دربرابر ایوان چهلستون قزوین بدست خود کشت .

۱- سفرنامهٔ **پیترودلاواله** ، ج ۳، صفحات ۲۷۷-۲۷۸

۲- برای تفصیل کشته شدن مادر شاه عباس رجوع کنید بمجلد اول کتاب **زندگانی‌شاه‌عباس اول** ، صفحات ۵۴ تا ۵۹

گاه نیز از طریق سیاست بدینکار می پرداخت. چنانکه در ماه رجب سال ۱۰۱۲ هجری در شهر تبریز، پیش چشم فرستادهٔ **رودلف دوم** امپراطور آلمان، بدست خود سر یکی از اسیران عثمانی را برید، تا باو بگوید که «عیسویان هم با ترکان عثمانی باید چنین رفتار کنند.»

تکتاندرفن دریابل، فرستادهٔ امپراطور آلمان، درین باره چنین نوشته است:

«...در روز ۱۵ ماه دسامبر ۱۶۰۳ (۱۹ رجب ۱۰۱۲ هجری) وارد شهر تبریز شدم (شاه عباس هفت روز پیش ازاین تاریخ شهر تبریز را که مدت بیست سال در تصرف دولت عثمانی بود باز گرفته بود.) تازه از اسب بزیر آمده بودم که شاه مرا احضار کرد، درصورتیکه هنوز مجال غذا خوردن و تبدیل لباس و باصطبل فرستادن اسبان را نیافته. ونوکر خودرا برای تهیهٔ خوراک ببازار فرستاده بودم... مرا بکاخ شاهی بردند. شاه میان درباریان و مشاوران خود در روی زمین نشسته بود. چون لباسش ازلباس دیگران کهنه‌تر بود، ومن هم مترجمی باخود نداشتم، او را نشناختم وحیران ایستادم. آنگاه یکی ازایرانیان سالخورده، پیش آمد ودست مرا گرفت و بسوی شاه برد. دربرابروی بزانو درآمدم، وچنانکه ازپیش دستور داشتم، دستش را بوسه دادم. شاه اشاره کرد که برخیزم. سپس مردی ایتالیائی که مسلمان شده بود، بامن بزبان ایتالیائی آغاز سخن کرد. بزبان لاتینی باو گفتم که امپراطور رئیس مرا بسفارت نزد اعلیحضرت پادشاه ایران فرستاده بود... ولی او باسه تن ازهمراهانش درلنگرود مردند، ومن ازجانب وی مأمورم که نامه‌های امپراطوررا بشاه تقدیم کنم.

«شاه نامه‌های امپراطوررا بااحترام گرفت ودست برسرمن نهاد تادر کنارش بنشینم. سپس خودمهر ازسرنامه‌ها برداشت. ولی پیش ازآنکه آنهارا بخواند، یکی ازاسیران ترک را وارد کردند که دست وپایش درزنجیر بود، ودربرابر شاه بزانو درآمد. سپس دوشمشیر پیش شاه گذاشتند واو یکی را بعدازدیگری آزمایش کرد. یکی ازدو شمشیر غلاف مرصع داشت وشاه آنرا چند روز بعد بمن هدیه کرد. شمشیر دیگررا از نیام کشید و ازجا برخاست و بی آنکه خم بابرو آورد، آن اسیررا، که پیش وی استغاثه میکرد، گردن زد. من ازین منظره بسیار ترسیدم، ودربیم وامید بودم که مبادا شاه باشمشیر دیگرنیز مرا گردن زند. پیش خود می گفتم که ممکنست امپراطور باترکان عثمانی صلح کرده، یا در نامه های خود دربارهٔ صلح باترکان چیزی نوشته باشد وجان من بدین بهانه فدا گردد[1]....»

خودخواهی وقساوت

شاه عباس بظاهر بسیار ساده و بی پیرایه زندگی میکرد، وامتیازات ظاهری وزینت وزیورهای شاهانه بچشم بی اعتنائی مینگریست،

---

۱ - سفرنامهٔ **تکتاندرفن دریابل**، ترجمهٔ **شارل شفر**، چاپ پاریس در سال ۱۸۷۷، صفحات ۴۷ تا ۵۰

درمجالس بزم وانس مهربان وملایم وبی‌تکبر بود ، در کوچه وبازار وقهوه‌خانه باهر-کسی سخن میگفت وازاختلاط وآمیزش بامردم عادی احتراز نمی کرد . ولی بااینهمه درباطن پادشاهی خودخواه وخودرأی بود. ازخودخواهی گاه‌کارش بسنگدلی وستم-کاری میکشید . بحکم استبداد و خودرائی انتقاد و خرده‌گیری دیگران را تحمل نمیتوانست کرد ، ومثل همهٔ فرمانروایان مطلق ، گمان داشت که هرچه اراده کند و هرامری که بفرمان شخصی وی انجام پذیرد ، بصلاح ملك وملت است .

اگر ازرفتار و کردارش آشکارا یانهانی انتقاد میکردند ،بسختی خشمگین میشد ، ودیر یازود ازعیبجویان ، بجزای آن گستاخی ، انتقام میگرفت . نوشته‌اند که چون درسال ۹۹۹ هجری دوبرادر ویك برادرزادهٔ خود را در اصفهان کور کرد ،از **کورحسن استاجلو** ، که ازجملهٔ ندیمان ومشاورانش بود ، پرسید که : **اینکارراچون کردم**؟ کور حسن بی‌ملاحظه گفت : **اجاق‌خانواده راکورکردی** . این صراحت وخرده‌گیری بر-طبع‌شاه گران آمد وچند روز بعد ببهانه‌ای بر کورحسن‌خشم گرفت واورا کشت[۱].

درسال ۱۰۳۰ هجری ، که چندتن ازحکام وسرداران بزرگ را مأمور اتصال آب کوهرنگ بزاینده رود ساخته وبرای بازدید کارهای ایشان بآنجا رفته بود ، درضمن گردشهائی که بعادت خویش تنها وناشناخته میکرد ، شنید چند تن از زنان ارمنی در یکی از دهکده های آنجا ازوبدگوئی کرده اند . ازشنیدن این‌خبر، که بعقیدهٔ‌خودش برخلاف انصاف بود ، برارامنه خشم گرفت ودرحال غضب فرمان داد تمام ارامنه‌ای‌را که در دهکده‌های خاك بختیاری مسکن داشتند ، باختیار یا اجبار مسلمان کنند ، و **میرزا طاهر نطنزی** معروف به **میرابوالمعالی**، مجلس نویس‌خود را مأمور اجرای این فرمان کرد .[۲] مؤمنان بجان ارامنه افتادند، وهر کس را که برضای خاطر مسلمان‌نشد،

---

۱ - برای‌تفصیل این‌واقعه بفصل‌دیگر این کتاب‌بعنوان **شاهی وخویشاوندی** مراجعه باید کرد.

۲ - نویسندهٔ **عالم‌آرای عباسی** ، در سبب مسلمان کردن ارامنهٔ خاك بختیاری می نویسد :
« ... رأی عالم‌آرای همایون ... اقتضا نمودکه گروهی از ارامنه و نصاری راکه حسب‌الامر در فریدن وسرحد قرب‌جوار بختیاری . اقامت ومحل زراعت دارند بدین‌اسلام دعوت فرمایند ... مبادا درهنگام وقوع حادثه وعدم استقامت ملك ازالوار قرب‌جوار . که‌جور واعتساف جبلی آن‌طایفه است . بایشان‌که مطیع الاسلام واهل مذه‌اند . دست‌درازی واقع‌شود ونساء وصبیان بذل اسر گرفتار آیند . » **عالم‌آراء** . ص ۶۷۶

بازور بدین اسلام درآوردند . ازآنجمله کشیش پیری را که نمیخواست مسلمان شود بزور ختنه کردند ، وآن بیچاره جان خود را بر سر اینکار گذاشت[۱]. پس از آنکه نزدیك پنجهزار تن ازارامنهٔ حدودخاك بختیاری بظاهرمسلمان‌شدند، شاه عباس برای اینکه آنقوم را با مسلمانان درآمیزد ، فرمان داد که ارمنی و مسلمان با هم ازدواج کنند وبدستوروی جمعی‌ازسرداران واعیان‌ایران‌زنان‌ارمنی گرفتند.همچنین دسته‌ای دیگر از ارامنه راهم که بمازندران فرستاده بود ، بدین‌اسلام دعوت کرد و**محمدعلی تبریزی** را برای مسلمان کردن ایشان بدانجا فرستاد

فرمان مسلمان کردن ارامنهٔ خاك بختیاری مایهٔ تعجب و ترس ارمنیان جلفای اصفهان شد ، زیرا شاه عباس باپیروان سایرمذاهب همیشه بسیار مهربان بود .همینکه این خبربکشور های همسایه‌رسید ، ارامنه‌ای که از ایران بخاك عثمانی وشام و اروپا برای تجارت رفته بودند ، ازباز گشتن چشم پوشیدند ، وکارتجارت که بیشتر دردست ارامنه بود ، متوقف ومعطل ماند.

شاه چون شنید که ارامنه بسیار ترسیده‌اند ، بسبب اینکه از ارمنیان جلفا فائدهٔ بسیارمیبرد، ومخصوصا ابریشم ایران راکه درانحصار شخص وی بود ،بدستیاری ایشان دربازارهای اروپامیفروخت، ازکارناسنجیدهٔ‌خودپشیمان‌شد وازپی‌تلافی برخاست. [illegible] اشاره کرد که دست از آزار ارامنهٔ بختیاری بازدارند، وهمینکه‌از کوهرنگ باصفهان باز گشت ، **خواجه‌نظر** رئیس ارامنهٔ‌جلفارا، بدربارخواست وبا مهربانی‌بسیار باو اطمینان داد که هرگز ارامنهٔ جلفا را بترك دین‌خود مجبور نخواهد کرد .

وقتی که بفرمان شاه ارامنه را بترك دین عیسی‌مجبورساختند، تمام صلیبها و تصاویر و کتابهای مقدس‌آنان را نیز ازکلیساها جمع کردند ، وپس‌ازنسخ این‌فرمان ارامنه ناچارشدند که این‌اشیاء را باپیشکش وپول نقد ازشاه پس بگیرند[۲].

* * *

خود رائی واستبداد وعلاقهٔ شاه‌عباس‌بحفظ قدرت وحکومت شخصی بحدی‌بود

---

۱ – بقول نویسندهٔ عالم‌آراء : « ... جمعی که ترك‌ملت‌مسیح باغوا و تحریك رهبانان وکشیشان برایشان دشواربود ... باندك تهدیدی‌که بقسیسان و رهبانان درترك ممانعت نمودند ، ازمنع متقاعد گشته ، بجزانقیاد چاره نیافته ، باکراه قدم درجادهٔ مسلمانی‌نهادند . » ص ۶۷۶

۲– سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ' ج ۵ ، صفحات۲۶۲ و۲۶۳.

که درین راه از کشتن و کور کردن فرزندان و نوادگان عزیزش نیز خود داری نکرد. پسر بزرگ خود **صفی میرزا** را ، چنانکه در فصل **شاهی و خویشاوندی** بتفصیل خواهد آمد ، باندك بهانه و بدگمانی کشت، و دو پسر دیگر را بی هیچ اندیشه و تردید کور کرد. بطوریکه هنگام مرگ پسری که جانشین وی بتواند شد نداشت ....

در کارسیاست چنان سنگدل و بی عاطفه بود که پدر را بکشتن پسر و برادر را بنابود کردن برادر مأمور میکرد. وقتی که **ازون بهبود چرکسی** را بکشتن پسر خود **صفی میرزا** مأمور ساخت، و آن مرد بد دل فرمان وی را اطاعت کرد ، دیری نگذشت که بیگناهی پسر پی برد واز کرده پشیمان شد ، و چون بسبب پشیمانی بر بهبود بیگ کشندهٔ پسرهم ، که جز اطاعت فرمان شاهانه کاری نکرده بود ، کینه میورزید، روزی اورا بحضور خواست و فرمان داد که سر پسر جوان خود را ببرد و نزد او برد. بهبود ناچار این امر پادشاه را نیز اطاعت کرد . همینکه با سر خون آلود پسر باز آمد ، شاه نظری بسرا پای او انداخت و گفت: «**بهبود چطوری؟ حال میتوانی بفهمی که وقتی خبر مرگ پسرم رابمن دادی چه حالی پیدا کردم**[۱]. »

وقتی که درسال ۱۰۰۶ هجری **شاهوردی خان** حاکم لرستان را ، که درسال ۱۰۰۲ از پیش سپاه شاه عباس گریخته بخاك عثمانی رفته بود ، گرفتند و نزد وی بردند، فرمان داد نخست دو پسرش را پیش چشمش سر بریدند، وسپس او را گردن زدند[۲].

گاه برادر را بدست برادر میکشت، چنانکه **میر حیدر گودرزی** ،از اعیان بروجرد را برادرش **میرخسرو** بفرمان اوشکم درید[۳].

زمانی درراه تفریحات شاهانهٔ خود جان هزاران نفر را بخطر میافکند ،وبرای اینکه در برابر سفیران ومیهمانان بیگانه قدرت نمائی کند ، مرگ مردم بیگناه را بچیزی نمیشمرد. مثلا درماه جمادی الاول سال ۱۰۲۸ هجری که **خان عالم** ،سفیر **شاه سلیم** پادشاه هند بایران آمده بود، او و جمعی دیگر ازسفیران ومیهمانان بیگانه را باخود

۱- برای توضیحات بیشتر بفصل شاهی وخویشاوندی مراجعه شود

۲- تاریخ عباسی ، نسخهٔ خطی .

۳- ایضاً

شرابخواری

شاه عباس و خان عالم سفیر هند

کار بشنداس نقاش هندی که با خان عالم به ایران آمده بود.

در این تصویر عیسی خان قورچی باشی و اسفندیار بیگ انیس و سارو خواجه فدوی ندیمان شاه نیز دیده میشوند

از کتاب «مینیاتورسازی ایرانی و اسلامی» والترشولتس

مقابل صفحهٔ ۱۳۶

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

بگیلان برد ودرشدت سرما درجنگل **رانکوه** بشکار گراز پرداخت، وبفرمان اونزدیك سی‌هزار تن از رعایای گیلان برای راندن حیوانات وحشی و ترتیب شکار جرگه در اطراف آن جنگل گردآمدند. نویسندهٔ **تاریخ گیلان** مینویسد: «در آن‌شکارگاه عرض کردند که دوهزار وهفتصد نفرازمؤمنان ومسلمانان ازصدمت سرما وبرودت هواهلاك شده‌اند. شاه عباس‌آن را وقعی ننهاد، وبعد از استیفای حظوظ سیر و شکار، در صحبت «خان عالم» عازم ولایات مازندران گشت، و امراووزرای گیلانات وسایررعایاوعجزه وبیچارگان‌باماکن واوطان خود معاودت نمودند[۱] ...»

گاهی که بعلتی‌خشمگین میشد، از کشتن‌مردم بیگناه نیزخود داری نمیکرد. نوشته اند که وقتی مردفقیری ازکابل بمازندران رفته وبرای رفع خستگی بیرون‌شهر **اشرف** روی‌سبزه هاخفته بود. اتفاقا شاه عباس باجمعی ازهمراهان بعزم شکار از آنجا میگذشت. اسبش ازدیدن مرد خفته رم کرد، وشاه ازحرکت نابهنگام اوخشمگین شد. پس بی تأمل تیری در کمان گذاشت وبرقلب آنمرد بیچاره زد وبخنده گفت که نسبت بدانمرد ظلمی نکرده، بلکه خوابش را درازتر کرده است! همراهان وی نیز ازطریق تملق‌هریك تیری بر آن مرد بیگناه زدند، بطوری که دریك‌لحظه سراپایش ازتیر پوشیده شد[۲].

وقتی‌نیزسربازی بدستیاری نویسنده‌ای بشاه عباس‌نامه‌ای نوشت، ودرآن، پس‌از شرح‌دادن خدمات گوناگون خوددرجنگهای‌متعدد، درخواست کرد که‌دربرابر آنهمه خدمت اورامستمری یاحقوقی عطاکند. شاه سرباز را احضار کرد وفرمان دادبچوبش بستندوآنقدر اورا زدند تامرد. سپس‌نویسندهٔ‌نامهٔ اوراهم‌بحضورخواست، وگرچه هیچ گناهی نداشت، دستور داد ببهانهٔ اینکه خطش بدبوده است، دستش راببرند.[۳]

رفتار او با اسیران دشمن

شاه‌عباس درجنگهائی‌هم که درخراسان باازبکان ودرآذربایجان وگرجستان باسرداران‌عثمانی‌یاامیران گرجی‌میکرد، بیرحمی بسیارنشان‌میداد. اگرسپاهیان‌دشمن‌ازمرزایران‌میگذشتند وبیکی ازولایات‌سرحدی

۱- تاریخ‌گیلان، تألیف عبدالفتاح فومنی، چاپ رشت، ص۱۵۶و۱۵۷

۲- سفرنامهٔ **تماس هربرت انگلیسی**، ترجمهٔ فرانسهٔ **ویکفور**، چاپ پاریس. در سال ۱۶۶۳ میلادی، ص۲۸۱

۳- ایضاً ص۲۸۱

داخل میشدند، بدستور وی تمام مزارع ودهکدهائی را که برسر راه ایشان بود، ویران میکردند، ومردم بیگناه آنها رابجائی دوردست میفرستادند ، وهرچه خوراکی وآذوقه درآبادیهای آنراه بود ، میسوزاندند ، تا دشمن درمسیرخود گرفتارقحط و غلا گردد و ناچار ازایران خارج شود. درسال ۱۰۱۳ هجری بهمین سبب دوازده هزارخانوارازمردم ایروان ونخجوان وجلفای ارس رادرزمستان سخت بداخلهٔ ایران فرستاد، و مساکن قدیمی واجدادی ایشان را ویران کرد، وبگفتهٔ مؤلف **عالم آرای عباسی** «**چون ارادهٔ ازلی باستیصال ارامنهٔ ایروان تعلق گرفته بود ، درآن زمستان خلق بی‌نهایت ازآن طبقه درغربت بمرض موت گرفتار آمده بدیار عدم شتافتند[۱] ....**»

دربارهٔ اسیران دشمن نیزسختگیر بود، وبعلت آنکه نگهداشتن وغذا دادن واز محلی بمحلی دیگر بردن اسیران هنگام جنگ دشوارمینمود، بیشترایشان رادرهمان میدان جنگ میکشت. مثلا چون درماه ربیع‌الاول سال ۱۰۱۵ هجری قلعهٔ **گنجه** را از **محمدپاشا** سردارعثمانی گرفت ، حکم بقتل سربازان ومردم آن قلعه داد ، ونزدیک دوهزاروپانصد نفربفرمان او کشته شدند.[۲] یکسال بعدنیز (درماه ربیع‌الثانی سال ۱۰۱۶) پس از تسخیرقلعهٔ **شماخی** ، زن ومردآن جارا از دم تیغ گذرانید[۳]، ودرسال ۱۰۲۵ هجری، چون ببهانهٔ زنی که هرگزندیده بود، **بگرجستان** تاخت، حکم بقتل عام‌مردم آنسرزمین داد ، وبفرمان وی بیش‌از هفتاد هزارتن گرجی کشته شدند ، ودرحدودصد وسی‌هزاردختروپسر باسیری گرفته‌شد. مؤلف تاریخ‌عالم آرای‌عباسی، که‌خوددرآن‌معرکه حضور داشته است ، مینویسد :

«عدد قتیلان ازشصت هفتاد هزار متجاوز بود ، واسیران ازدختران زلیخا طلعت صاحب جمال وساده رخان یوسف‌لقای‌آراسته بزیور خط وخال .. که تمامت آنها از نظر خجستهٔ

۱- عالم‌آرای عباسی ، ص۴۶۶

۲- تاریخ‌عباسی، نسخهٔ‌خطی - عالم‌آراء ، ص۵۰۱ - خلدبرین ، نسخهٔ‌خطی. - این دوبیت را ضیاء نامی درتاریخ فتح قلعهٔ‌گنجه گفته است :

منت خدای را که زاقبال بی‌زوال ... ملک شه زمین‌وزمان درفراخی است

ازبسکه نصرت‌ازپی نصرت همی‌رسد ... تاریخ‌فتح‌گنجه **کلید‌شماخی** است

۱۰۱۵

۳- سفرنامهٔ آنتونیودوگوه‌آ ، ص۳۳۴-۳۳۵- تاریخ عباسی.

همایون میگذشت ، زیاده ازیکصد هزار بقلم درآمد . اما باعتقاد راقم حروف زیاده از سی‌هزار دیگردرهر گوشه وکنار اسیرشدندکه ازعدم فرصت بقلم درنیامد ... ۱ »

در سال۱۰۲۷هجری‌هم که درآذربایجان باخلیل پاشا سردارعثمانی‌میجنگید ، گروهی ازاسیران ترك وگرجی را ازمیدان جنگ نزد وی باردبیل فرستادند. یکی ازجهانگردان‌اروپائی که باشاه عباس درآنشهر بوده است ، دربارهٔ رفتار وی‌بااسیران دشمن چنین مینویسد :

«... شاه فرمان دادکه اسیران را نزد وی برند . سپس باایشان دراطاقی خلوت کرد و ظاهراً اطلاعاتی که میخواست ، دربارهٔ مسائل مربوط بجنگ بدست‌آورد . شنیدم بایشان وعده داده بودکه اگر بسؤالاتش جوابهای درست بدهند وحقیقت را فاش‌کنند ، کشته نخواهند شد . نمیدانم این مطلب راست بودیا دروغ ، ولی‌آنچه مسلمست اینکه شاه‌پس ازبدست‌آوردن اطلاعات‌کافی ، چنانکه رسم وی‌بود ، همهٔ اسیران را ، بجز اسرای تاتار وسه‌نفر دیگر، کشت.

«اسیران ترك رادرکوچهای مختلف‌شهر کشتند ، وبعقیدهٔمن ازاینکارمقصودآن بود که شکست وذلت دشمن را بیشترنمایش دهد . اجساد کشتگان چندین روز درکوچها افتاده بود ومنظرهٔ وحشت‌انگیز بسیار ناپسندی داشت ۲ ...»

تازمان شاه عباس‌اسیر کردن زنان وکودکان مسلمان جائزنبود . درجنگهای ایران‌باپادشاهان‌عثمانی‌وازبک ، هرگزسپاهیان‌دوطرف‌زنان‌واطفال‌راباسیری‌نمیبردند ونمی‌فروختند . ولی‌چون درزمان سلطان مرادخان‌سوم لشکریان عثمانی و تاتارهای **کریمه** ، پس ازتصرف آذربایجان وشروان ، زنان وکودکان ایرانی را باسیری بردند ودر استانبول ومتصرفات اروپائی عثمانی بعیسویان فروختند ،ودر زمان **عبدالله‌خان ازبك** و پسرش**عبیدالله‌خان** ، ازبکان نیزدر خراسان زن وبچهٔ مردم را اسیر کردند، شاه‌عباس‌هم‌سربازان قزلباش را درین کارناپسند آزاد کرد، و در جنگهای خراسان و آذربایجان بسیاری اززنان واطفال ازبك وترك‌باسیری گرفته و فروخته شدند.۳

شاه‌عباس درجنگهاسرداران وسربازانی‌راکه‌سرهای بیشتری‌ازدشمنان‌می‌بریدند

۱ــ عالم‌آرا ،ص۶۳۵

۲ــ سفرنامهٔ پیترودلاواله، ج٤ص۱۹۹ .

۳ــ رجوع کنید به عالم‌آرای عباسی، ص۴۳۵

ونزد وی می‌بردند ، تشویق میکرد وجائزه میداد . نام اینگونه سرداران وسربازان را در دفاترخاصی ثبت میکردند، تادرموقع خود بنوازشها وخلعت های شاهانه‌مفتخر شوند . بهمین سبب سران وسپاهیان قزلباش غالبا باردوی دشمن شبیخون‌میزدند، و گروهی از سربازان او راسر میبریدند . ولی این رسم ناپسند سبب شده بود که گاه برخی از افراد بد سرشت برای گرفتن جائزه از بریدن سر هموطنان بیچارهٔ خود ، یااقوام وطوایفی که‌مطیع ورعیت‌ایران‌بودند نیز، مضایقه نمیکردند. یکی‌ازمعاصران شاه عباس، که جنگهای او را با **خلیل پاشا** سردار ترك ، درسال ۱۰۲۷ هجری بچشم دیده ، درین باره مینویسد :

«... این رسم بدگاه مشکلات بزرگ ایجاد میکند. زیرا سربازان بطمع جائزهٔ احتمالی شاه ، ازریختن خون هموطنان خود نیز خود داری نمیکنند وسرمردم بیگناه وبیخبر را می‌برند. شنیدم یکی از«خان» های جنایتکار بدنهاد ، جمعی‌از رعایای ارمنی خودرا ، که مانند ترکان عثمانی ریش بلند داشته‌اند، ، سربریده وبجای سربازان ترك بشاه تحویل داده‌است. بهمین سبب‌این‌روزها دورشدن‌ازاردو،مخصوصاً هنگام‌شب ،کارخطرناکیست.. ۱ »

جلال‌الدین محمد منجم وندیم شاه‌عباس نیز دربارهٔ سرهائی که طوائف مختلف قزلباش، پس‌ازفتح قلعهٔنو **ایروان** (در۲۷ذی‌الحجه۱۰۱۲)برای شاه عباس‌فرستادند، چنین نوشته است :

«... (در۲۷ ذی‌الحجه) قلعهٔ جدید ایروان فتح شد وتفصیل سرآورنده بدین نوعست : جماعت قورچیان۴۵۰ سر ، غلامان۶۰۰ سر ، جماعت مقدم ۱۶ سر ، ملازمان علیخان۵۶ سر ، جماعت شاهسون۲۰۲ سر ، ملازمان قراحسن استاجلو۸۰ سر ، ملازمان امیر گونه خان۵۲ سر...»

هنگام نوروز وعیدهای بزرگ دیگرنیزحکام سرحدات ایران ، درضمن‌هدایا وپیشکش‌های گرانبها ، مقداری سرازدشمنان خارجی ایران برای شاه میفرستادند. یکی ازجهانگردان اروپائی، که در نوروز سال۱۰۲۷ هجری باشاه عباس درفرح آباد مازندران بوده است ، درین‌خصوص مینویسد :

« ... روزچهارشنبهٔ ۲۱ ماه مارس۱۶۱۸ (۲۳ربیع الاول۱۰۲۷)، که عیدنوروز واول سال ایرانیان بود ، شاه بایستی چنانکه رسم دربار ایرانست ، بزرگان کشور و سرداران سپاه

۱- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ٤،ص ۱۷۷ - سفرنامهٔ **اولناریوس** ، چاپ **لیدن** ، در ۱۷۱۹م. ص ۹۰۷ .

را برای عرض تهنیت و تقدیم هدایا باردهد . ولی چون هوا بارانی بود و منجمان نیز آنروز را برای باردادن مناسب ندانسته بودند . . . شاه ازحرم بیرون نیامد . . . ازجملهٔ پیشکشهای حکام ، که درانتظار شاه بمیدان شهربردند ، یکی هدایای خان خراسان بود که باهر گونه اشیاء گرانبها سیصد سربریده نیز ازازبکان ، بایك سردار وهشت پاده سوار اسیرازبك برای شاه فرستاده بود... ازبکان که باسرزمین خراسان همسایه‌اند و با ترکان عثمانی اشتراك مذهب دارند ، دشمن ایرانیانند و غالباً بقصد کشتار و غارت و ترکتازی بخاك ایران تجاوزمیکنند . حکمران‌خراسان دسته‌ای ازین گونه سواران ازبك رادرجنگ کوتاهی دستگیرساخته و سرهای ایشان را باهدایای دیگر بشاه تقدیم کرده بود . . . **حسین‌خان** حکمران ولایات سرحدی بغداد نیزششصد سر و **قزوین سلطان** ، حاکم دیگـری ازولایات غربی ایران ، شصت سر ازسربازان ترك فرستاده بودند ، که سریکـی از پاشایان عثمانی وسدتن ازسرداران بزرگ تاتارهم درآن میان دیده میشد وسرهای این چهار سردارر ا ، برای اینکه ازسرهای سربازان عادی متمایز باشد ، درپارچه‌های ابریشمی پیچیده بودند ... هدیه فرستادن سردشمن برای پادشاهان ایران ، بگفته **استرابون** ، رسمی بسیارقدیم است . ۱ »

۱ـ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج۳ ، صفحات ۵ـ۲۷۴

۷

هوشمندی و کنجکاوی شاه عباس

شاه عباس مردی بسیار باهوش وزیرك و کنجکاو ونکته سنج بود. هرمطلبی‌را ازسیاسی ودینی، یاعلمی وفلسفی وامثال آنها، بآسانی درك میکرد وبخاطرمی‌سپرد. بمباحثه ودقت درمسائل گوناگون، وسعی در کشف حقایق، علاقه واشتیاق فراوان داشت. مطالب منطقی‌را، هرچند که مخالف باعقیده یا گمان شخصی وی بود، می‌پذیرفت ومیکوشید که حتی‌الامکان ازمعاشران وندیمان و میهمانان بیگانهٔ خویش معلومات واطلاعات تازه‌ای فرا گیرد. مخصوصا بکسب اطلاع از اخبار واحوال‌سایر کشورهای جهان‌واخلاق وعادات‌ملل مختلف، ونیز بمطالعه ومباحثه درادیان‌ومذاهب مردم‌دنیا، میل وافر نشان میداد.

هوش و دقت وی بحدی بود که می‌توانست در یکحال‌بچند امر مختلف توجه نماید و دربارهٔ هریك بی‌اندك تردید و اشتباهی اظهار عقیده ورای کند. بسیار اتفاق می‌افتاد که اوفی‌المثل باجمعی از روحانیان مشغول مباحثه بود، ودرهمانحال صدر‌اعظم گزارشی در بارهٔ امور مالی کشور و یکی از منشیان گزارشی دیگر در خصوص مستدعیات وزیران ولایات سرحدی میخواندند. شاه باکمال‌آسانی جواب همگی‌را می‌گفت ودربارهٔ هریك از امور دولتی دستور لازم ودقیق میداد[1].

هروقت که سفیر یاجهانگرد یاسوداگری از هندوستان یا کشور های اروپائی بایران می‌آمد، اورا میهمان خود می‌شمرد وتمام وسائل زندگانی و سفر و تفریح و آسایش‌وی را ازخزانهٔ سلطنتی می‌پرداخت، ودرمجالس‌خصوصی بااو بمباحثه و گفتگو می‌نشست. گاه ازمسائل سیاسی وروابط بین‌المللی‌سخن بمیان می‌آورد، و گاه اگر میهمان از کشیشان عیسوی بود. درمباحث دینی وارد میشد، ودرهرقسمت ازمعلومات واطلاعات میهمانان استفاده میکرد.

۱- تاریخ‌عباسی.

یکی از کشیشان عیسوی که درسالهای ۱۰۱۰ و۱۰۱۶ و۱۰۲۲ هجری بسفارت پادشاه اسپانی وپاپ رم بایران آمده است ، می‌نویسد :

« ... چون بخدمت شاه‌رسیدم ازمن پرسید که چقدر راه پیموده‌ام . جواب دادم پنجهزار وپانصد **لیو** [۱] دردریا . بسیار تعجب کرد . زیرا که‌غالب‌ایرانیان از سفر دریا بی‌خبرند و بسیاری ازایشان اصلا دریا ندیده‌اند . شاه باطرافیان خود گفت : «اگرما برمردان‌پیروز میشویم ، اینان بردریا وزمان غالب‌آمده‌اند ، و بازهم پیوسته میکوشند که دائرهٔ قدرت خودرا تااقصی نقاط جهان وسعت دهند .»

ودرجای دیگرمیگوید :

«... مابشاه عباس کتابی درشرح زندگانی‌حضرت عیسی تقدیم کردیم ، که جلدی بسیار زیبا وقیمتی داشت . شاه کتاب وتصاویرآنرا بدقت ملاحظه کرد وازمن خواست که برای هرتصویر توضیحی درحاشیهٔ کتاب بنویسم تابخواند . سپس بسئوالات گوناگون پرداخت و ازآن جمله پرسید که «درکشورشما میان مردم عادی وروحانیان چه تفاوت‌است ؟...» [۲]

وقتی دوسفیر از جانب پادشاه هندوستان بدربارشاه عباس آمدند . چون‌شاه از احوال‌ایشان پرسید ، معلوم شد که‌یکی‌سبزواری ودیگری کرد است . بتعجب گفت: «نمیدانم چرا هرچه سفیر ازهند نزد مامی‌آید ایرانی است وهرگزسفیرهندی‌نمی‌فرستند؟» یکی ازسفیران جواب داد: «سبب اینست که‌آدم درهندنیست. اگرآدمی درآنسرزمین بود کسی مارانان نمیداد وعزیز نمیداشت .» شاه ازین جواب خرسند شد وروز دیگر بپاداش‌آن اسبی ازطویلهٔ شاهی برای سفیرفرستاد [۳].

باز دربارهٔ کنجکاوی او **پی یترو دلاواله** ، جهانگرد ایتالیائی مینویسد :

« .. [پس ازآنکه شاه‌عباس ازورود من‌بفرح‌آباد (مازندران) آگاه شد] **تخته بیگ** [۴] ازسرداران وندیمان خود را بمهمانداری مخصوص من تعیین کرد ... تخته بیگ همانشب بدیدار من‌آمد [۵] . من اورا چنانکه رسم‌ایرانیان است ، بوسیدم وزلف وریشش را باعطر وگلاب و عود سوزان معطر ساختم . از من دربارهٔ سفرهائی که تاآنزمان کرده بودم ، و

۱- هر لیو دریائی‌مساویست با۵ کیلومتر ۵۵۰متر .

۲- سفرنامهٔ آنتونیو دوگوه‌آ .

۳- تاریخ عباسی ، ملاجلال منجم .

۴- مؤلف عالم‌آرا می‌نویسد که تخته بیگ یوزباشی استاجلو «ازمعتبران درگاه ومردسخندان کارآگاه است .» -ص۷۵۰

۵- شب سوم ربیع‌الاول ۱۰۲۷ هجری.

مخصوصاً راجع بعلت مسافرتم بایران سئوالاتی کرد . باو گفتم که عشق دیدن شاه ایران وخدمتگزار او گشتن ، مرابدین سفربرانگیخته است . شهرت نام وکارهای پسندیدهٔ او ومحبتی که بپدرمقدس ما **پاپ** ابراز میدارد ، ونیز مهربانی ورفتار نیکی که باپیروان دین مسیح درایران‌پیش گرفته است ، محرك من‌درین سفربود .

«تخته بیگ پرسید که‌آیا میخواهم‌مدتی درایران‌بمانم یابزودی بازخواهم گشت . در جواب گفتم که مطیع‌اراده وفرمان شاه هستم وهرچه اوبخواهد اطاعت می کنم . پرسید که زن دارم یانه ؟ چون دانست که زنی همراه دارم ، پرسید که ازچه کشوری است و درکجا با او ازدواج کرده ام . پس ازآن دربارهٔ مطالب گوناگون سخن گفت . نمیدانم ازکجا میدانست که موقع روزه وپرهیز ما فرا رسیده است . زیرا ازطرز روزه گرفتن و نوع خوراکهای ما درایام روزه سئوالاتی کرد ... تمام سئوالات خود وجوابهای مرابوسیلهٔ ملائی می‌نوشت . اسم واسم خانواده ووطن وملیت مرا نیزبدقت یادداشت کرد ، وگفت که باید تمام آنها را بنویسد وتقدیم شاه کند . سپس ازمن خداحافظی کرد ، وپیش‌ازآنکه ازخانه بیرون رود ، دربارهٔ ملازمان وهمراهان من،وعدهٔ زنان واسبان وشترانی که باخود داشتم ، اطلاعاتی خواست وپیش‌ازآنکه برای گذشتن ازرودخانه ، بقایق نشیند ، بصاحبخانهٔ من که باهمه جوانی آق ساقال (ریش‌سفید) محله بود ، سفارش کرد که از هیچگونه خدمتی دربارهٔ ما مضایقه نکند ...

«... چندروزبعد تخته بیگ کس‌نزد من فرستاد که شاه شرح احوال‌مرابا کمال میل شنیده وسئوالات دیگری نیز دربارهٔ من کرده ، ومخصوصاً باو دستور داده است که مکرر بدیدار من بیاید ، ووسائل آسایش وتفریح خاطر مرا فراهم سازد . ضمناً پیغام داده‌بود که شاه درآن روزها مرا بحضور نمی‌پذیرد ، زیرا منجمش **ملاجلال** گفته است که‌بحکم ستارگان آن ایام برای دیدار و سخن‌گفتن با بیگانگان مناسب نیست . شاه بی‌اجازهٔ این منجم بهیچ کاری دست نمیزند ، ومن باید مطمئن باشم که چون نحوست ستارگان برطرف شد ، شاه فوراً مرا بحضور خواهد خواست ... ولی گمان دارم که شاه حکم‌منجم رابهانه‌کرده بود ، تا ازپذیرفتن من درآن ایام شانه خالی کند[۱] ...»

همین جهانگرد درجای دیگر ازسفرنامهٔ خویش دربارهٔ نخستین برخورد خود باشاه‌عباس، وسئوالاتی که آن‌پادشاه‌ازطریق کنجکاوی‌درمسائل سیاسی‌ودینی وغیره ازو کرده است ، چنین می‌نویسد :

۱- سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ،ج ۳، صفحات ۲۴۷ تا ۲۵۱

« ....چون بمجلس شاه داخل شدم مقابل اوبدوزانو نشستم ... شاه همینکه مرادید گفت که مایلست مخصوصاً بامن صحبت کند . درهمانحال بادست اشاره کرد که نزدیکتر روم ودرطرف راستش بنشینیم . درین موقع در دیوانخانه جزشاه و**دلی‌خان** ۱ ونوازندگان ومن کسی‌دیگر نبود . سرداران شاه همگی کنار دردیوانخانه ایستاده بودند و ازآنجا دور نمیشدند . نوازندگان هم مرتباً میزدند ، و میخواندند ، ولی بقدری‌آهسته و ملایم که مانع سخن گفتن مانمیشدند ....

«همینکه پهلوی‌شاه قرار گرفتم بزبان ترکی‌ازمن‌پرسید که برای‌چه‌بایران آمده‌ام . درجواب گفتم که شهرت نام وکارهای بزرگ اومرا بچنین سفری برانگیخته وشایستهٔ مقام بلند او همین است که همهٔ اصیل زادگان وبزرگان عالم برای تعظیم وتکریم او و تقدیم خدمات خویش روی بدبار وی آورند . سپس پرسید که ازچه راهی بایران آمده ام . برای اینکه خاطر کنجکاو او راضی شود ، جزئیات مسافرت خودرا برایش بیان کردم . پس‌ازآن سخن ازشهر **رم** بمیان آورد ، ومثل ترکان عثمانی ، نمیدانم‌بچه سبب آنشهررا **قزل آلما** یا سیب سرخ می‌نامید . سئوالاتی نیزدربارهٔ شخص پاپ کردوازطریق مهربانی جویای سلامت اوشد و ازسن وی و ترتیب انتخابش بمقام پاپی سئوال کرد . آنگاه از **کاردینال** ها وطرز انتخابات ایشان و اوضاع حوزهٔ روحانیت ما پرسید . تمام‌پرسش‌های اورا بتفصیل ، تا آنجاکه میسر بود ، جواب گفتم . همینکه جوابهای من تمام میشد ، شاه چنانکه عادت اوست ، گفته های مرا بزبان فارسی برای اطرافیان نقل می کرد و می‌پرسید : «شنیدید چه گفت ؟چنین وچنان گفت ...» درحقیقت شاه میان من‌ودیگران کار مترجمی‌را بعهده گرفته بود ، وبترتیب با من و **دلی محمدخان** سخن می گفت .

« یکبار که من‌بتوضیح مطلبی‌مشغول‌بودم چون بزبان ترکی‌قسطنطنیه ، که‌ایرانیان **عثمانلی** میگویند ، سخن میگفتم ، شاه که گفتهٔ مرا بدرستی درنیافته بود ، پرسید که مترجمی همراه دارم یا نه ؟ گفتم که دارم ، وچون مترجم من یعقوب ازدر دیوانخانه‌دور نبود ، اورا بنام صدا زدم . شاه هم که مرد بسیار کم‌حوصله ایست ، چند بار بصدای بلند گفت : یعقوب ! یعقوب !

«یعقوب بدرون‌آمد وشاه تا اورا دید پرسید که ازچه کشوریست ؟ یعقوب جواب داد که ارمنی و ازمردم حدود **نخجوان** است . شاه گفت : « پس توهم فرنگی هستی؟ »

---

۱ — مقصود محمد خان شمس الدینلو معروف به دلومحمد از سرداران شاه عباس است . پی‌یترو دلاواله در جای دیگر از کتاب خود میگوید که شاه این سردار را بواسطهٔ شوخ طبعی او دلی‌محمد ، یعنی محمد دیوانه ، میخواند .

زیرا که ایرانیان همهٔ عیسویان ، حتی ارامنه را هم ، فرنگی میخوانند . ولی مترجم‌من باو جواب داد که فرنگی نیست وازاهالی ارمنستانست ، وچون نام ده خودرا بزبان‌آورد ، شاه تصدیق کرد که حق با اوست و اهالی آن ده همه ارمنی هستند وحتی یك فرنگی هم درآنجا پیدا نمیشود . زیرا شاه عباس از جزئیات احوال رعایای خود، و آنچه در کشور پهناورش میگذرد ، بخوبی آگاهست .

«سپس شاه از یعقوب پرسید که زبان مرا در کجا آموخته‌است ، آیا بایتالیا سفر کرده است ؟ مترجم جواب داد که زبان ایتالیائی را دراصفهان از کشیشان فرنگی ، ومخصوصاً نزد **پرژان تاده** ، خلیفهٔ بزرگ کرملیت‌های **پرهنه‌پا** ۱ ، آموخته است.این کشیش را در تمام ایران بنام **پرژان** می شناسند . مترجم من گفت که مدتها درخدمت این کشیش بوده وحتی‌زمانی که اعلیحضرت اورابمأموریت خاصی بروسیه فرستادند. باوی همراه بوده‌است .

« پس ازآن شاه ازیعقوب پرسید که‌آیا من کشیش هستم وزن دارم ؟ مترجم جواب داد که من کشیش نیستم ، وکشیشان‌کاتولیك هم‌زن نمی گیرند . امامن زن دارم وشغلم سربازی وسپاهیگریست. بعداز مترجم پرسید که من‌در کجا زن گرفته‌ام وزنم اهل کجاست . من درجواب گفتم که زنم عیسوی واز مردم شهر **ماردین** است واورا دربغداد گرفته‌ام . سپس ازطایفهٔ‌زنم سؤال کرد . گفتم‌آشوریست وبعربی سخن‌می گوید . شاه که ازهرچیز اطلاعات‌کافی دارد ، گفت که درمیان‌آشوریها چنددسته عیسوی هست ، زن شما ازکدام‌دسته است ؟ گفتم‌ازدستهٔ‌کلدانی که مذهب‌کاتولیك دارند ، وازپاپ‌رم‌اطاعت‌میکنند. برخلاف **نسطوریان** ۲ **ویعقوبیان** ۳ و امثال ایشان ، که بنام بانی فرقهٔ خود معروف شده‌اند ، نه‌باسم مسقط‌الراس ومیهن خود ..

« پس ازآن شاه بااطرافیان خود ازپاپ سخن گفت که چگونه خلیفه‌وجانشین مسیح یابقول او **عیسی‌المسیح** و پیشوای عیسویان جهان است . بعد گفت که بسیاری ازعیسویان هم از پاپ اطاعت نمی کنند ، ودردنیا هفتاد و دو فرقهٔ عیسوی، وجود دارد . و شرحی دربارهٔ اختلاف مذاهب وآداب و رسوم فرقه‌های مختلف عیسوی ، که در قلمرو سلطنت وی هستند ، بیان کرد که دلیل کمال وقوف واطلاع اوبود . پس ازآن گفت که

۱_Père Jean Thadée de S.Elisée, Vicaire Général des Carmes Déchausses.

۲_Nestoriens.

۳_Jacobites.

عیسویان امام بزرگ ما **علی** را هم مقدس میدانند ومردم اسپانی اورا بزبان خود **سان یاگو** ۱ می‌نامند ، ولی البته بخطا چنین تلفظ می کنند ، و سایر عیسویان اورا بنام **سن ژورژ** ۲ احترام میگذارند ، و شمشیری که **شوالیه** های فرقهٔ **سن ژاك** ۳ در اسپانی بگردن وروی شنل خود می‌آویزند ، همان **ذو الفقار** یاتیغ دوسر علی است . بازگفت که عیسویان حضرت علی‌را می‌ستایند ، واورا باشمشیر ونیزه‌ای مجسم میکنند و بدلیری و مردانگی اوایمان دارند .

« من برای کشف حقیقت بشاه گفتم که میان « سن‌ژاك » و **سن‌ژورژ** تفاوت بسیارست . سن‌ژاك ازحواریون دوازده گانهٔ عیسی‌بوده ونمی تواند باسن ژاك یکی باشد ، وبرای او دربارهٔ شمشیر وصلیبی هم که شوالیه های اسپانی بگردن می‌آویزند ، توضیحات کافی دادم . سن ژورژ را نیزمعرفی کردم وگفتم که مدتی بعدازسن ژاك بشهادت رسیده است ، وآن هردو عیسوی بوده و مدتها پیش از «علی» و «محمد» پیغمبراسلام، که اصلا نامی ازیشان در کتب عیسوی نیست ، میزیسته اند . ولی شاه عباس که در عقیدهٔ خود راسخ بود ، همچنان اعتقاد داشت که این هرسه یکنفرست ، وآنچه میگوید تردید پذیر نیست ۴ ...»

پس از آن شاه عباس از اصل و نسب و مقام سفیر اسپانی **دن کارسیا دوسیلوا فیگوئرا**، که درهمان ایام باصفهان رسیده بود، سئوالاتی می کند، وبعد سخن را بروابط اسپانی وعثمانی می کشاند و گله میکند که چرا پادشاه اسپانی رسما بادولت عثمانی وارد جنگ نمی‌شود. سپس نام دشمنان پادشاه اسپانی را می‌پرسد، وپیش از آنکه جهانگرد ایتالیائی جوابی دهد ، خود از پیروان **لوتر**، یعنی پروتستانها ، نام می‌برد و بمناسبت موضوع می گوید که :

۱_San Jago.
۲_Saint Georges.
۳_S.Jaques.

۴ – سفرنامهٔ **پی‌یترو دلاواله** ، ج ۳ ، صفحات ۳۴۰ تا ۳۴۶ .

تاورنیه جهانگرد وبازرگان فرانسوی نیز درسفرنامهٔ خود مینویسد که : «... وقتی رئیس شرکت انگلیسی هند شرقی دراصفهان درحضور شاه عباس ازماشینهای تازهٔ سکه زنی سخن می گفت که چگونهٔ سکه هارا بیك شکل وبك وزن میسازد . ضمناً یك عدد ازپولهای نقرهٔ تازهٔ انگلستان ازجیب بدرآورد وبدست شاه داد . یك طرف آن صورت **سن‌ژورژ** سواره با نیزه دیده میشد . شاه‌عباس

« بقیه‌حاشیه‌درصفحه بعد »

«... برای ازمیان برداشتن دشمن، ودر راه ایمان وعقیده، ازبذل مال دریغ نباید کرد. پادشاه اسپانی باید تمام قوای خود راجمع کند وآن را گاه برضد یك دشمن وگاه برضد دشمن دیگر بکاربرد، وکم کم تمام دشمنان خودرا ازپای درآورد. ولی باید نخست از نزدیکترین دشمنان، یعنی مدعیان ودشمنان خانگی، شروع کند وعدالت و امنیت را اول درکشورخود مستقر سازد، چنانکه من هم درایران نخست بقلع وقمع دشمنان داخلی پرداختم[1] ...»

سپس سخن ازفنون مختلف جنگ وآداب شمشیرزنی ونیزه بازی وجنگ تن بتن و غیره بمیان می‌آورد، وعقیدهٔ خود را در بارهٔ هر یك بیان میکند[2]، و از جهانگرد ایتالیائی می‌خواهد که شمه‌ای ازفنون جنگی «فرنگیان» رابرایش بگوید اوهم که مردی جنگ آزموده و آگاه بوده است، دربارهٔ تشکیلات لشکری و نوع سلاحهای سربازان وترتیب قلعه گیری و سایر آداب وفنون جنگی اروپائیان، بشاه اطلاعات کافی میدهد.

بقیه حاشیه صفحه پیش:

آنرا بدقت تماشا کرد و بچندتن از درباریان نشان داد وگفت جای حیرتست که فرنگیان صورت **مرتضی علی** را بدین خوبی روی پول خود نقش کرده اند! سپس از رئیس شرکت خواست که سی یا چهل عدد ازآن سکه ها برایش بفرستد. اونیز بانگلستان نوشت وپنجاه عدد سکهٔ خوش نقش نوبایران فرستادند اما وقتی که آنهارابشاه عباس تقدیم کرد، چون سکه هانقره بود، نپذیرفت وگفت «گویا دولت انگلیس خیلی گداست که نتوانسته است بقدر پنجاه سکه طلا فراهم کند، وبرای من بفرستد!» (ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه، ص ۷۳۲.)

۱ - سفرنامهٔ پیترودلاواله، ج ۳، صفحات ۳۵۱ و۳۵۸ تا ۳۶۲

۲ - ازعقاید شاه عباس دربارهٔ آداب و فنون جنگ، درفصل **سیاست نظامی** او بتفصیل سخن خواهیم گفت.

۸

آزمندی و خست او

بیشتر معاصران شاه عباس و مورخان دورهٔ صفوی ، و بیگانگانی که در زمان آن پادشاه بایران آمده اند ، درخست و آزمندی وی همداستان و یکزبانند . دیگران نیز دربارهٔ کرم وسخاوت وبخشش اوچیزی که قابل نقل تواند بود ننوشته‌اند . حتی پسرش **امامقلی میرزا** هم پدر راصرفه جوی وخسیس میشمرده واورا بدین صفات ناپسند نکوهش میکرده است . **پی‌یترو دلاواله** جهانگرد ایتالیائی ، که در ماه ذی‌القعدهٔ سال ۱۰۲۷ هجری باردوی شاهی از اردبیل بقزوین میرفته، وباامامقلی میرزا همسفر بوده‌است، درسفرنامهٔ خود می‌نویسد :

« ... امامقلی میرزا درراه با همراهان من ازپدرخود سخن بمیان آورد و گفت که پدرش براستی پادشاه خوبیست ، وخداوند بکسانی که ازاو همیشه بنیکی یادنکنند رحم کند . فقط یك عیب بزرگ دارد که ممسك وخسیس است ، ومخصوصاً درحق میهمانان خوداز سخاوت وگشاده دستی خودداری می کند . درصورتیکه اگر درین باره افراط می کرد شایسته تر بود ... ۱ »

یکی ازسفیران بیگانه نیز دربارهٔ او مینویسد :

« ... شاه عباس پادشاهی گشاده دست وسخی نیست . شاید سبب خست وی این باشد که در کشورش معادن طلا ونقره وفلزات گرانبها کمست و جنگهائی که میکند خرج فراوان دارد . بعلاوه درکشورهای اسلامی پادشاهان بیشتر میگیرند و کمتر می‌بخشند . اوهم هرچه پیشکش کنند قبول می کند ... ۲ »

یکنفر انگلیسی هم که درسال ۱۰۳۶ هجری همراه **سردرمرکاتن** سفیر **چارلز اول** پادشاه انگلستان بایران آمده ، و شاه عباس را دوسال پیش از مرگش درشهر **اشرف** (بهشهر) مازندران دیده ، در بارهٔ صرفه جوئی و حرص او بگرد آوردن مال چنین نوشته است :

---

۱ — سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله ، ج ٤ ، ص ۲۲۵

۲ — سفرنامهٔ دن آنتونیو دوگووه آ .

«هیچیك از پادشاهان جهان را در صرفه‌جوئی با این شاه پیر مقایسه نمی‌توان کرد ... گاه با تعجبی ساختگی می‌گوید شنیده‌ام که در فلان شهر فیلی بزرگ یا برجی عظیم از طلا ساخته‌اند، ومی‌خواهم بروم آنرا ببینم. از گفتهٔ او مردم این شهر می‌فهمند که مقصود شاه چیست. پس بجای آنکه گفته اش را تکذیب کنند، بی‌درنگ پیشکش قابلی، متناسب با تصویری که او از فیل یا برج طلا کرده است، برایش میفرستند. درایران نود شهرو درحدود چهل هزار قریه ودهکده هست، که هیچیك از نظر باریك بین شاه عباس دور نیست. هرچند هم که شهری کوچك باشد، شاه بعنوان اینکه از عجایب آنجا چیزها شنیده است، بتماشای آن شهراظهار میل می‌کند. مردم آنجا دربرابر ابراز تمایل شاه فوراً مقداری پول نقد یا ظروف طلا یا جامهای مرصع وازینگونه چیزهای گرانبها، باو پیشکش می‌کنند. بهمین سبب دربار او ازظروف طلا واشیاء قیمتی دیگر انباشته است، و هر گاه که سفیری را بحضور می‌پذیرد، آنهارا برخ وی میکشد، چنانکه مادرمازندران دیدیم . . . اگر شاه عباس را تاجر بخوانیم خلاف حقیقت نیست. زیرا او همه سال اشخاص زیرك وکاردانی را با مقداری ابریشم وقالی بکشورهای بیگانه میفرستد، واجازه میدهد که تا هفت سال در آن ممالك بمانند وآنچه باخود برده‌اند بقیمت خوب معامله کنند. پس از آنکه بایران بازگشتند، اگر معلوم شود که قسمتی از مال التجاره را تلف کرده، یا بزیان فروخته‌اند. بسختی مجازات میشوند، واگرخوب فروخته باشند خلعت وانعام می‌گیرند ...[۱]»

شاه عباس چندان بجمع مال علاقه داشت که گاه دربرابر پول مردی بیگناه را تسلیم دشمنش میکرد، تا ازوی انتقام گیرد. ازآنجمله نوشته اند که در سال ۱۰۱۹ هجری، هنگامی که درآذربایجان بود **بهزادبیگ** وزیر گیلان را باردو خواست تا بحساب وی رسیدگی کند، وخواجه **فصیح لاهیجانی** را مأمور این کار کرد. خواجه فصیح ومحاسبان دیوان شاهی باجرای فرمان شاه مشغول شدند، وباشارهٔ او دررسیدگی بحساب وزیر گیلان دقت وسختگیری بسیار کردند. ولی درهمان حال **مراد پاشا** سردار عثمانی بآذربایجان تاخت وشاه مصلحت درآن دید که ازرسیدگی بحساب بهزادبیگ چشم پوشد، واورا بگیلان باز گرداند. بهزادبیگ که ازخواجه فصیح ناخرسند بود، وشاید ازو کینه‌ای دیرینه داشت، بقول مؤلف **تاریخ گیلان**:

«... درمقام انتقام وانهدام خواجه فصیح برآمد وبشاه عرض کرد که خواجه مفتن وبدنفس است، بنده مبلغ سه‌هزارتومان بنواب میدهم، بدین‌صورت: ارباب واعیان وکدخدایان گیلان هزارتومان، بنده ازمال خود هزار تومان، وازوجوه خواجه فصیح هزارتومان.

۱- سفرنامهٔ **تماس هربرت** انگلیسی، ص۳۶۰

بدستور مذکور سه هزار تومان بسرکار شاه میدهم که شاه خواجه فصیح را بگیرد وبمن سپارد ، تامن اورامقید ومغلول بگیلان برم . شاه‌عباس راچون **امساك عظيم برطبيعت غالب بود** ، حبزر برحمایت خواجه فصیح غالب آمد ، وخواجه را به‌بهزادبیگ سپرد . بهزادبیگ مشعوف بود که خواجه فصیح را . . بزروسیم بوی فروخته‌اند و . . اوراضایع خواهد ساخت ..»

خواجهٔ بیگناه که بفرمان شاه عباس درحساب وزیر گیلان دقت و سختگیری میکرد ، دربرابر سه هزارتومان باو فروخته شد ، ونزدیك بود کشته شود که این خبر درحرمسرای شاهی بعمهٔ شاه **زینب‌بیگم** رسید ، واوشاه را بدینکار ناپسند ملامت کردو شاه ناچاریکی ازخواجگان حرم‌را نزد بهزادبیگ فرستاد وباوپیغام داد که:«ماخواجه را بتو سپرده‌ایم . اگرقصد قتل او کنی نسل ترا ازروی زمین برمیدارم . » بهزادبیگ ناچار از کشتن خواجه چشم پوشید ، ولی دیوانیان سه‌هزارتومان ازو گرفتند[1] .

شاه‌عباس برای‌تحصیل مال گاه ستمکاری را نیزجائزمیشمرد وفی‌المثل اگرعمال دیوان پولی را ازرعایا میگرفتند ودرحساب اونمیگذاشتند ، آن پول را باردیگر از رعایای بیچاره میگرفت . مثلا در سال ۱۰۱۷ هجری چون بحساب **میرزامحمدشفیع نیشابوری**،معروف به**میرزای عالمیان**، که وزیر کل‌خراسان‌و **گیلان** ومازندران‌و آستارا وقزوین بود ، رسیدگی کرد ومعلوم‌شد که اودرحدود هجده هزار تومان ازتسعیر برنج **گیلان** استفاده کرده و بحساب دیوان نگذاشته است ، ازمنصبهائی که داشت معزولش کرد وچون‌اودرهمان سال ازغصه درگذشت، دارائیش‌را نیزبصورت پیشکش پذیرفت . ولی دستور داد که هجده هزار تومان دزدی اورا هم باردیگر از رعایای **گیلان** وصول کنند . مؤلف **تاریخ گیلان** درین‌باره می‌نویسد :

« . . بنابرخساست جبلی کرت دیگر (هجده هزار تومان تفاوت تسعیر برنج لاهیجان‌را) بعجزه ومساکین ورعایای **بیه‌پیش** حواله کرد .. »[2]

گاه نیز کسانی راکه باو خیانت کرده و محکوم بمرگ بودند ، بوعدهٔ تقدیم کردن وجهی گزاف می‌بخشید ، ولی اگر ازعهدهٔ پرداختن پولی که بگردن گرفته بودند

۱- تاریخ گیلان . تألیف عبدالفتاح فومنی ، چاپ رشت ،صفحات۱۴۳و۱۴۴

۲- ایضاً ص۱۳۳

برنمی‌آمدند ، می کشت . درسال۱۹۱۶هجری ، که قلعهٔ **شماخی** را ، درولایت‌شروان ، ازتصرف دولت عثمانی بدرآورد ، و جمعی از مردم‌آنقلعه را اسیر کرد ، برادر **خواجه حسام‌الدین گیلانی**، وزیر **خان احمد** ، والی قدیم گیلان‌نیز درمیان اسیران بود . این مرد که درخدمت خان احمد منصب قورچی باشی داشت ، پس از او بسبب حملهٔ شاه عباس از گیلان گریخت وبسلطان عثمانی پناه برد . درشروان نزدحاکم ترک‌آنولایت‌مانده ودرآنجا نیزمنصب قووچی‌باشی گرفته بود . پس‌ازآن‌هم که شاه عباس بشروان حمله برد وقلعهٔ شماخی را محاصره کرد ، ازقلعه بیرون نیامد و سرداران ترك را بجنگ و پایداری تحریض کرد . بهمین‌علل شاه‌عباس میخواست او را بکشد ، چنانکه برادرش راهم پیش‌از آن کشته بود . ولی او بچرب زبانی شاه را نرم کرد ووعده دادکه پنجاه هزار تومان از اموال محصوران شماخی خواهدگرفت وبخزانهٔ شاهی تقدیم خواهد کرد . شاه‌عباس بدین وعده اورا بخشید وخلعت داد . ولی اوباآنکه اموال کشتگان را ازوراث ایشان گرفت و برزندگان نیزوجوهی بیش ازدارائی ایشان حواله کرد ، نتوانست بیشتر ازسی هزارتومان برکاغذ آورد . شاه عباس حواله‌های اورا بدست سربازان دادکه وصول کنند . اماباآنکه بمردم شماخی تعدی بسیارشد ، بیش ازپنج ششهزار تومان بدست نیامد . بهمین سبب شاه عباس دستور دادکه اموال شخصی‌اورا تصرف کنند ، و چون شهرت یافته بود که در گیلان دفائن وذخائری دارد ، اورا بامرشاه بآن ولایت بردند تادفائن وذخائرش را نشان دهد . در گیلان بقولی خودرا بقصدفرار درسفیدرودافکند و مرد وبقولی بفرمان شاه کشته‌شد[۱] .

* * *

۱ــعالم‌آرا ، ص۵۲۸ ـ خلدبرین ، نسخهٔ خطی.

یک چوپان ایرانی
کار رضا عباسی
از کتاب «A Survey of Persien Art»
تألیف : «A. E. Pope»

مقابل صفحهٔ ۱۵۲

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۹

شاه عباس

بادزدودروغگودشمن بود

رفتاراوبادزدان وراهزنان

شاه‌عباس بادزدی ودروغگوئی سخت دشمن بود، وبدزد ودروغگو کمتررحم میکرد . درآغاز پادشاهی‌او بسبب جنگهای‌داخلی و اختلافاتی که در زمان سلطنت پدرش شاه محمد خدابنده در هر گوشهٔ ایران بروز کرده بود ، راهزنی‌ودزدی در کشور رواج کامل داشت ، وبدین‌سبب مردم‌از بیم‌دزدان، وسوداگران ازدست راهزنان راحت وآرام نداشتند. شاه عباس‌ازآغاز پادشاهی بایجاد امنیت وبرانداختن دزدی و راهزنی همت گماشت ، و در اندك زمان بنیروی تدبیر و سیاست ، در سراسر ایران امنیت و آرامشی پدید آورد که در تمام کشورهای دنیای معاصروی بی‌نظیر بود . یکی ازمورخان زمان دربن خصوص چنین‌نوشته است :

« ... چون معظم امور سلطنت استقامت مملکت وامنیت طرق است ، و درممالك ایران این شیوه مفقودگشته وآمد وشد خلایق بغایت دشوارشده بود ،آن حضرت دربدایت حال متوجه دفع این اختلال‌شد وتحقیق کرد که‌درهرولایتی معظم قاطعان‌طریق چه جماعتند، وهمت برافناء واعدام این‌طبقه گماشت . دراندك زمان اکثر سرداران این گروه را بحسن سعی وتدبیربدست‌آوردند . بعضی‌را رای دوربینش مصلحت‌اندیشی کرده و ازسیاست ایشان گذشت و بملاطفات گوناگون مطمئن ساختند ، وایشان درازاء این عطوفت وجان بخشی درمقام خدمتکاری واسترضای خاطراشرف وبمسلك انقیاد وفرمانبرداری‌درآمدند ، وبعضی دیگررا سیاست کرد واین‌معنی موجب امنیت‌طرق گردید ... [۱] »

شاه‌عباس مسئولیت حفظ امنیت وجاوگیری از دزدی وراهزنی را درهریك از ولایات ایران بعهدهٔ حاکم ومردم‌آنجا نهاده بود. بطوری که اگرفی‌المثل درشهری

۱- عالم‌آرای عباسی ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌پاریس .

دزدی میشد، غرامت اشیاءِ سرقت شده را ازحاکم آنجا می گرفت، و اگر کاروانی را راهزنان میزدند ، خسارت اموال سوداگران را از رعایای دهکدهای اطراف می گرفتند یکی ازمورخان درین باب می نویسد :

«... شاه‌عباس مقرر داشته بود که مسؤلیت امنیت هرناحیه برعهدهٔ مردم وحکام آن ناحیه است ، و اگر درآن قسمت اموال تجار وکاروانیان سرقت شود بایستی مردم آن از عهدهٔ غرامت برآیند . بهمین سبب دزدان وقطاع الطریق گرفتار وازمیان برداشته شدند...[۱] »

یکی ازمسافران بیگانه نیز می نویسد :

« ... درایران برخلاف خاك عثمانی دزدی و راهزنی نمیشود و کاروانها باکمال آسایش و اطمینان سفر میکنند . اگر اتفاقاً در راه کسی را دزد بزند ، قریه‌های اطراف محلی که دزدی درآنجا روی داده‌است ، خسارت صاحب‌مال را ، هرقدر که اوبقید قسم ادعا کند ، می‌پردازند... [۲] »

ومسافر دیگرنوشته است :

«... دشمن جان‌دزدان است‌وآنان‌را بسختی‌مجازات میکند . بطوری که اکنون‌در کشور اودزد وجودندارد ، ودرهیچ کشوری‌مسافران وتجارنمی‌توانند ، چنانکه درایران‌ممکنست، باآسودگی واطمینان خاطرسفر کنند . [۳] »

شاه‌عباس دزدان وراهزنان را بی‌هیچگونه‌ترحم بصورتهای گوناگون می کشت. بعضی را سرمی‌بریدند ، وبعضی دیگر را ازفراز منارشهر بزیر می‌افکندند . گاه نیز درتنور سوزان می‌انداختند ، یابرآتش کباب میکردند . راهزنان راغالبا در کنارراهها تانیمهٔ بدن درخاك میکردند وگچ می گرفتند تامایهٔ عبرت دیگران شوند .

دربارهٔ سر بریدن دزدان **جلال‌الدین محمد** منجم‌مخصوص شاه عباس ، دروقایع سال ۱۰۲۰ هجری می نویسد :

«... روز دوشنبهٔ بیست وهشتم‌جمادی‌الاول چندخانه را در همدان دزد برید وباعث دماغ خشکی نواب‌کلب‌آستانعلی شد. درشب چراغان به**قراحسنخان** حاکم‌آنجا بکنایه سخن چندگفتند . نواب کلب آستانعلی فرمودند که هرکه این دزد را بگیرد دوازده تومان

۱- **تاریخ خلدبرین** . - **عالم‌آرا** ، نسخهٔ‌خطی کتابخانهٔ پاریس .

۲- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج۲ ص، ۳۵۸

۳- سفرنامهٔ **آنتونیودوگوه‌آ**

جایزه میدهم . شب یکشنبه ملازمان **طهماسب قلی‌بیگ قلیچ قورچی** و سی شاملو لری **خرگوش** نام‌را گرفتند، وچند کس‌ازرفقای‌اورا نام‌نویسی کردند ، وحکمی‌به **حسین‌خان** لرنوشتند که جمعی‌ازملازمان ورعایای‌توچنین‌قباحتی کردند . درروزسرایشان راباسردارایشان بریده بفرست وبگیرندهٔ دزد دوازده تومان جایزه دادند . بعد ازپنج روز شانزده سربا‌آنچه برده بودندآوردند ..»

ودیگری دربارهٔ فروافکندن دزدان ازفراز منار یابرج نوشته‌است :

«.. روزشنبهٔ۲۷ ژوئیهٔ سال ۱۶۱۹ (۱۴شعبان ۱۰۲۸هجری) سه زن‌را ازفرازگلدستهٔ **هارون ولایت** در اصفهان ، بزیر افکندند ، و بعد جسدآنان را سوزاندند . یکی ازیشان‌که زن مردی ازبزرگان ایران بود، شوهرخودرا مسموم کرده بود ، ودیگری که کنیزوی بود ، بجرم همدستی‌باخانم خود کشته شد . امازن سوم چون مرتکب دزدیهای بزرگ شده بود ، بچنین‌مجازات سختی محکوم گشت . درایران مرسوم است که زنان‌را، اگرمرتکب جرم عظیمی‌شوند، ازفراز برج یاگلدسته‌ای بزمین می‌اندازند .. ۱ »

جلال‌الدین محمد منجم درجای دیگر از کتاب خود مینویسد :

«.. (درسال۱۰۰۱هجری) **آقاشاه‌علی مستوفی** بشاه‌شکایت کرد که‌دزدان شتران اورا برده‌اند .. شیخ احمدآقا (میرغضب) مأمورگرفتن دزدان‌شد .. وچون گرفتار شدند آنان رابقزوین‌آورد. بعضی‌را در تنور بریان وبعضی دیگر راکباب کرد و مال را بصاحبش بازداد ..»

در بارهٔ گچ گرفتن راهزنان درکناراههای بزرگ کاروان رو ، **پی‌یترودلاواله** ایتالیائی می‌نویسد :

«.. یکی ازروزها که‌ازشهر(لار) بیرون رفته‌بودم ، چیزعجیبی‌درشاهراه‌کاروان‌رودیدم که شایستهٔ نقل‌است . درمحلی دور ازخانه‌های شهر ، درکنار جاده چندین برج ، کمی کوتاهتر از قد انسان ، دیدم که پایه‌های سنگی داشت وبسیار شبیه بیرجهائی که برای تعیین حدود اراضی‌میسازند بود . پس ازتحقیق معلوم شد که درهریك ازآن‌برجها راهزنی را تاکمردرخاك کرده واطراف باقی‌بدنش راگچ گرفته‌اند . واین مجازات دربارهٔ راهزنان معمول ومتداول است ...۲»

باآنچه دربارهٔ دشمنی‌شاه‌عباس‌بادزدان وراهزنان گفته شد ، این‌پادشاه گاه‌نیز ، چنانکه درصفحات پیش گفته‌ایم ، دزدان را می‌بخشید ۳ و گاه درجنگها از راهزنان

۱ـ سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ،ج۴ ، ص۳۸۱

۲ـ ایضاً ، ج۶، ص۲۴

۳ـ سفرنامهٔ **اولناریوس**، ج۲،ص۲۹

معروف ایران ، که همه‌را بنام می‌شناخت، یاری می‌طلبید . از آنجمله درسال ۱۰۱۴ هجری که در آذربایجان **چغال اوغلی** سردار ترك در جنگ بود ، از **بیرام‌تکله** نام، که راهزنی مشهور بود ، خواست که بایاران خودگاه وناگاه براردوی ترکان بتازد و تامیتواند ازسربازان عثمانی بکشد ، ویراق واسلحهٔ ایشان را بیغما برد . بیرام‌تکله گروهی از راهزنان را گردآورد وباجرای فرمان شاه پرداخت . دزدان همه شب بر اردوی عثمانی شبیخون میزدند ، و بامداد هرروز مقداری سربرای شاه میفرستادند . سرانجام‌کار او بدانجا رسید که درحدودده هزار سوار، بطمع‌غارت کردن اردوی دشمن، بروگردآمدند ، وخسارات وتلفاتی که ازحملات شبانهٔ ایشان برسپاه ترك وارد میشد، درشکست چغال اوغلی سخت مؤثرافتاد . بهمین سبب‌شاه‌عباس بیرام تکله رابعنوان **خان** سرافراز کرد ودرحدود مغان املاك واراضی پهناوری باو بخشید.[۱]

درماه جمادی‌الاول ۱۰۲۰ هجری نیزدستورداد که طایفهٔ ترکان **حاجی‌لو**، که از راهزنان معروف ناحیهٔ **کبود جامهٔ** استراباد بودند ، بریاست **محبعلی سلطان چکنی** از آنولایت بحدود دربندقفقاز ، که درتصرف‌حکام عثمانی بود ، روند ودرآنجا براهزنی و کشتار پردازند .[۲]

همچنین درسال ۱۰۲۷ هجری که بازدرآذربایجان با **خلیل‌پاشا** سردار دیگرترك می‌جنگید، جمعی از راهزنان نامی‌ایران راکه‌باسم میشناخت ، بارودی خودخواست ونوازش کرد ودستور داد که شب هنگام برقوای عثمانی‌بتازند واز کشتار و یغماگری دریغ نکنند . اردوی‌عثمانی‌بسبب آنکه‌درحال‌تعرض وحمله‌بود ، وپیوسته درخاك‌ایران پیش‌می‌آمدودریکجا مقیم‌نمیشد،سردارانش درتوقفهای موقتی‌هرگز برای حفظ قسمت‌های مختلف سپاه ازحملهٔ‌ناگهانی دشمن، بکندن خندق یا گذاشتن قراولان‌مخصوص در اطراف اردو ، اقدام نمیکردند . بعلاوه در سپاه عثمانی عادت براین بود که اگر قسمتی ازسپاه هنگام شب‌هدف حمله‌یاچپاول دسته‌ای از قوای دشمن میشد ، دسته‌های دیگرازجای خود نمی‌جنبیدند و بیاری دسته‌ای که طرف حمله واقع شده بود ، بر نمی‌خاستند ، مگراینکه از طرف فرمانده کل دستوری مخصوص داده شود . زیرا

۱ - سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، چاپ لیدن ، ص ۹۰۷

۲- تاریخ‌عباسی

ممکن بود که مختصر غوغا و آشوب شبانه مایهٔ تشویش وهراس سربازان گردد ونظم و هم‌آهنگی وترتیب سپاه را باختلال وپراکندگی وفرارمبدل‌سازد. مخصوصا چون‌قوای عثمانی مرکب از سربازان ملل گوناگون بود ، فرماندهان لشکر همیشه میترسیدند که اعلام خطر وایجاد بیم واضطراب درتاریکی شب ، موجب‌آن گردد که دسته‌های مختلف سپاه‌ندانسته بجان‌یکدیگرافتند وبجای سربازان دشمن افراد اردوی خویش را ازپای درآورند .

بنابراین دسته‌های مختلف قوای‌عثمانی، مخصوصاآنها که دورترازقسمت بزرگ سپاه اردو میزدند ، همیشه درمعرض حملهٔ دشمن بودند ، وهرگاه که باخطری‌مواجه میشدند ، ناگزیر بتنهائی وبی‌آنکه امیدی بیاری سایردسته های سپاه داشته باشند ، بمدافعه می پرداختند . بسیاراتفاق می‌افتاد که سربازان ایران برگوشه‌ای از اردوی عثمانی شبیخون میزدند ودسته‌ای ازقوای ترك راهلاك میکردند، بدون اینکه ازسایر قسمتهای اردو کسی بیاری ایشان برخیزد .

شاه عباس که ازمقررات نظامی دشمن بخوبی‌آگاه بود ، راهزنان‌را بحملات شبانه مأمور میکرد، وایشان همه‌شب بچالاکی‌قسمتی ازاردوی عثمانی‌را هدف کشتار و یغماگری می‌ساختند . بفرمان شاه مقرر شده بود که آنچه راهزنان بغارت گیرند از آن ایشان باشد ، ولی‌مکلف بودند که بعداز هرحمله مقداری سرازافراد سپاه دشمن برای شاه بفرستند[1].

رفتار او با دروغگویان

شاه عباس ازدروغگونیزمتنفر بود . ازآغاز پادشاهی بدرباریان ونزدیکان وندیمان خویش‌اخطار کرد که اگر باودروغ گویند بسختی مجازات خواهند شد . ازآنپس چون کسی باو دروغ گفت ودروغگوئیش‌مسلم شد ، بی درنگ زبانش را بریدند[2]. منشی مخصوصش درین باره مینویسد :

۱- سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ٤ ، صفحات ۱۷٤ تا ۱۷٦

۲- دربارهٔ مجازات دروغگویان ملاجلال‌منجم دروقایع سال ۱۰۱۰هجری می نویسد :
« . . . درماه ربیع‌الاول بجهةآنکه میرصالح دروغ از زبان نواب‌کلب‌آستانعلی گفته بود . زبان اورا بریدند . »

« بقیه درپاورقی صفحهٔ بعد »

«... آنحضرت ازهر کس سئوالی فرمایداز کذب وخیانت تبرا نموده جواب برنهج راستی وصواب دهند . زیرا که خلاف گفتن باهمه کس من جانب الله منهی ومذمومست. فکیف باپادشاه زمان ومرشد وولی نعمت چگونه مذموم نباشد و بنمك حرامی منجرنشود . از هر کس کذب وخلاف سرزد ، بعداز ظهورآن درسیاست کاذبان مطلقاً تأخیرنفرموده ورقم مردودی برناصیهٔ حال ایشان کشیده ونتیجه از اسلاف باعقاب و اخلاف سرایت می نماید . دربن ماده کمال رسوخ وغلو دارند ، و اگر از احدی مثلا اعمالی چند سرزده باشد که مکافات آن جزقتل نباشد ، وآنحضرت حقیقت را سؤال فرمایند ، آن بیچاره را جزراستی چاره نیست ..» ۱

* * *

بقیهٔ پاورقی صفحهٔ پیش :

وبازدرجای دیگر می گوید:

«... درجمادی الاول۱۰۱۸درجعفرآباد نزدیك قم، زبان ملازم **مقصود بیگ** را بسبب اینکه دروغ گفته بود بریدند ..»

۱- **عالم آرا** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس. -همچنین رجوع کنید به **خلد برین** ، نسخهٔ خطی، - ترجمهٔ تاریخ ادبیات **ادوارد براون**، ص ۰۸۷ — سفرنامهٔ **دن آنتو نیو دو گوه آ** .

فصل پنجم

شاهی و خویشاوندی

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

سبب بدگمانی او

بسرداران قزلباش وشاهزادگان صفوی

شاه محمد خدابنده، پدرشاه عباس، مردی سست اراده وملایم‌طبع ودرویش‌خوی ونازك دل ورامش‌جوی ووارسته وبی کفایت بود. ولی‌شاه عباس‌چون‌از کودکی از پدر ومادر جدا گشته، دوراز نفوذاخلاقی پدر ومحروم ازنوازشها وملاطفتهای مادرانه ،زیر دست مردان درشتخوی وخودسروحادثه‌جوی وجسوری مانند **علیقلی‌خان‌شاملو** و**مرشد قلی‌خان استاجلو** ، تربیت شده بود، برخلاف شاه محمدآهن دل ومستبد وپرتحمل و بااراده و بیرحم وسختگیر و قدرت جوی ببار آمد. مشقات و محرومیتهای روزگار کودکی وجوانی ، وزندگانی پرحادثه و بی‌آرام وپربیم وهراس دوران حکومت بی‌اختیار خراسان نیز، او راسرسخت وبردبار وبیباك و سنگدل ساخت. از آغازجوانی شنیده وشاهد بود که‌آنچه پس ازمرگ جدش شاه طهماسب بردولت صفوی گذشته و میگذشت، ازخیانت وخود رائی ونفاق وبی‌اخلاصی سرداران قزلباش است. شنیده‌بود که چگونه سران قزلباش‌عمش **حیدرمیرزا** را باکمال قساوت وبی‌پروائی سربریدند، وچگونه بفرمان شاه اسماعیل دوم‌تمام شاهزادگان صفوی را ازخردوبزرگ کشتند[۱]. میدانست که اگرهمان سرداران عم دیگرش شاه اسماعیل رامسموم نکرده بودند ، پدرو برادرانش‌نیز کشته‌میشدند ، وسرپرست مهربانش‌علی‌قلی‌خان شاملو ، خون‌خوداو رانیز ریخته بود .

شنیده بود که چون مادرش‌باخیره سری وخودرائی‌سران‌قزلباش مخالفت کرد، چگونه او را باکمال بیشرمی ازآغوش شوهرش بیرون کشیدند وخفه کردند... از

۱- برای تفصیل این مطالب رجوع کنید بکتاب اول زندگانی شاه عباس‌اول ، صفحات ۱۶ تا ۳۵

اسرار مرگ برادر بزرگ خود حمزه میرزا آگاه بود، ومیدانست که چگونه سرداران بدنهاد قزلباش اورا بدست دلاك بی‌سروپائی کشته بودند[۱].

پیش از آنکه بقزوین آید و برجای پدر تکیه زند، ازخراسان شاهد اوضاع آشفتهٔ ایران بود. میدید که جنگهای خانگی واختلافات سران سپاه «کشور قزلباش» را تجزیه کرده و ازقدرت و نفوذ سیاسی ودینی «مرشد کامل» اثری باقی ننهاده است. میدید که از دورنگی وخیانت وفتنه‌جوئی و بی‌اخلاصی سران قزلباش، دولت نیرومند صفوی بانقراض و زوال نزدیکست. ازمغرب سربازان عثمانی ایالات آذربایجان وشروان وارمنستان‌رامتصرف کرده، برای تجاوز بولایات مرکزی وپایتخت دولت، درانتظارفرمانند، وازمشرق نیز **عبدالله‌خان ازبك** برای تصرف خراسان‌درکمین، نشسته‌آمادهٔ حمله‌است.

میدید که سرداران سست عهد قزلباش او وبرادرانش را دستاویز کسب‌قدرت و حکمروائی‌ساخته‌اند، واگرپادشاهی‌مقتدر وبااراده برتخت ننشیند، وبا برانداختن قدرت ونفوذ ایشان، حکومت‌مرکزی‌رابرسراسر کشورفرمانروانسازد، سلطنت صفوی پایدار نخواهد ماند.

بهمین سبب پس‌از آنکه بدستیاری مرشد قلی‌خان‌ازمشهد بقزوین آمد وبجای پدرنشست، مصمم شد که تمام سران مقتدر و گردنکش وصاحب نفوذ قزلباش‌را ازمیان بردارد وباقدرت واستبدادکامل حکومت کند. درآغازکار بحکم زیرکی وفتانت ذاتی بامرشد قلی‌خان مدارا کرد، وبا آنکه ازنافرمانی ورفتار حاکمانهٔ او رنج میبرد، دست وی را دراداره‌ٔ امور ایران‌باز گذاشت. اما همینکه بدست مرشد قلی‌خان‌ارکان‌دولت شاه محمد، یعنی کشندگان مادر وبرادرخود، وکسانی راکه داعیهٔ فرمانروائی‌ومداخله در امور سلطنت داشتند ازمیان برداشت، بزیر دستی‌خان استاجلو راکشت‌وخود را ازبند حکومت اوآزاد کرد[۲]. سپس چون درکارسلطنت بی‌رقیب شد، از دوروئی ونفاق وجاه طلبی‌امیران قزلباش برای درهم شکستن قدرت‌وسلب اختیارات موروثی‌ایشان، استفاده کرد. مقام ومنصب ودارائی هریك ازپیران لجوج خیره سر راجائزهٔ کشتن‌وی ساخت، وجوانان‌جاه‌جوی‌را بااینگونه‌جائزه‌های کلان، بریختن‌خون پیران‌برانگیخت.

۱- رجوح کنید بکتاب اول زندگانی‌شاه‌عباس اول، صفحات۱۰۹تا۱۱۷

۲- رجوع کنید بصفحات۱۴۶ تا۱۵۱ ازجلد اول کتاب **زندگانی شاه‌عباس اول**.

ازین راه در اندك زمان سرداران بزرگ طوائف قزلباش را ، که در وجودشان احتمال ایجاد کوچکترین خطری برای قدرت فردی شاه میرفت، گناهکار و بیگناه نابود کرد ، ودرمقصود اساسی خود ، که سلطنت شخصی وتحصیل قدرتی بی‌رقیب بود ،کامیاب شد. آنگاه برای آنکه درخاندان صفوی نیز کسی که مدعی پادشاهی بتواندشد، باقی‌نماند، پسرعمان و برادران خود را ، بشرحی که خواهیم گفت ،کور ومحبوس کرد . سپس ، از آنجا که حکومت استبدادی وفردی ناچارازسیاستهای ناروا وصدوراحکام ناصواب، وستمکاری ومردمکشی ، که لازمهٔ حفظ قدرت وحکومت شخصی است ، بر کنارنمی - تواند بود ، وطبعا مایهٔ ناخرسندی و انزجار دسته ای ازارباب شمشیر وقلم وصاحبان مناصب بزرگ لشکری و کشوری وسایر طبقات مردم خواهد گشت ، روز بروز بدگمانی اوبراطرافیان ونزدیکانش بیشتر شد ، وکاربیم و تشویش و نگرانیش بدانجا رسید که بفرزندان عزیز خود نیز گمان بدبرد، واز ترس آنکه مبادا سرداران قزلباش ،چنانکه شیوهٔ دیرینهٔ ایشان بود ، بر یکی از پسرانش گردآیند ، وآنچه راکه اوخود بر پدر روا داشته بود، بروی روا دارند ، پسران را باندك بهانه وبدگمانی، بتفصیلی که‌درین فصل گفته خواهد شد ، یا کشت ویاکور کرد . بطوریکه هنگام مرگش پسری که جانشین‌اوبتواندشدنداشت ، وناگزیر نوهٔ خود **سام‌میرزا** ،فرزندپسر بزرگش صفی‌میرزا، را بولیعهدی برگزید .

* * *

۲

رفتار شاه عباس

با پدر خود شاه محمد

چنانکه درمجلداول این کتاب[1] اشاره کرده ایم ، دوماه پس ازجلوس شاه عباس برتخت سلطنت ، **مرشدقلی خان استاجلو** پدراوشاه‌محمد مخلوع را با‌عمش **سلطانعلی - میرزا** ، که بفرمان شاه اسماعیل دوم کور کرده بودند ، و**ابوطالب‌میرزا** برادر شاه ، و **اسماعیل‌میرزا** و **حیدرمیرزا** ، پسران خرد سال حمزه میرزا ، ازقزوین بقعلهٔ **الموت** فرستاد . شاهزادهٔ **طهماسب‌میرزا** برادر دیگرشاه عباس‌نیز ، از آغاز سال ۹۹۴هجری ، بفرمان حمزه میرزا در آن قلعه محبوس بود[2].

مدت قامت شاه محمد و شاهزادگان صفوی درقلعهٔ الموت کوتاه بود . پس از آنکه خبر کشته شدن **علی‌قلی‌خان‌شاملو** ازخراسان بقزوین رسید، وکار اختلاف‌شاه بامرشدقلی‌خان بالا گرفت،خان استاجلو ببهانهٔ‌اینکه قلعهٔ الموت بگیلان نزدیکست واگرپدرشاه‌وشاهزادگان درآنجا باشند ممکنست بدستیاری برخی‌ازمخالفان شاه بآن ولایت بگریزند وایجاد فتنه وفساد تازه‌ای کنند ، ایشان رابقزوین بازگردانید[3]. ولی مقصود باطنی او این بود که اگرشاه عباس درمخالفت پایداری کند ، اورا ازپادشاهی بردارد ویکی از برادرانش را بجای اونشاند . ولی‌شاه عباس ازنقشهٔ وی آگاه‌شد وپیش از آنکه ، در سال ۹۹۷ هجری ، از قزوین بخراسان لشکر کشد ، فرمان داد پدر و برادرانش رابقلعهٔ ورامین بردند، ویکی‌ازسرداران قزلباش رامأمورحراست‌ایشان کرد.

۱- ص۱٤۱،ازجلد اول این کتاب

۲- ص۱۰۵ ، ازجلد اول .

۳- جلداول ، ص۱٤۱

پس از آن شاه‌عباس مرشدقلی‌خان استاجلو را کشت[1] وبقصد تسخیر قلعهٔ هرات، که بدست ازبکان افتاده بود، بخراسان رفت. اما بسبب کمیابی آذوقه درخراسان، و ظهور اختلافات داخلی وتجاوز کردن قوای عثمانی بولایات غربی ایران، کاری ازپیش نبرد وناچار بسوی قزوین باز گشت. درهمانحال چون ازمحبوس داشتن پدر ناخرسند بود، همینکه درماه جمادی‌الاول سال ۹۹۸ بمحل **ایوانکی** رسید، سوارانی بقلعهٔ ورامین فرستاد تاشاه محمد راآزاد کنند ونزد وی برند. سپس درایوانکی مجلس جشنی ترتیب داد وپدر رابااحترام وادب استقبال کرد واورا همراه خویش بقزوین برد.

پس از اندك زمانی شاه محمد درقزوین باگروهی از صوفیان، که همیشه دربار شاهی بسرمیبردند، نهانی همدست شد، و قرار برآن نهادند که جماعت صوفیه در یکی از **حلقه**[2]های خودازشاه عباس بپرسند که **مرشد کامل** و **پیرما** کیست. سپس بعنوان واینکه جود پدرمانع ارشاد پسراست، شاه محمد را «مرشدکامل» شناسندو باردیگر بسلطنت بردارند. ولی شاه عباس چون ازمنظور ایشان آگاه شد، بزبردستی چندتن از پیشوایان صوفیه راکشت وآن نقشه را باطل کرد.

جلال‌الدین محمد یزدی، منجم وندیم شاه عباس، دربن باره چنین نوشته است:

«... دربن سال (۹۹۸ هجری قمری) نواب سکندرشانی (یعنی شاه محمد) بسبب حب جاه باباغوای ملازمان گمراه، بجماعت صوفیه که درحلقهٔ ذکر جمع میشدند، قراردادند که جمعیت نمایند وازکلب آستان علی (یعنی شاه عباس) سؤال کنند که پیرما کیست؟ وچون وجود پدررا مانع ارشاد پسردانند، سکندرشانی را پادشاه دانند، و باز طرح نوانداخته دنیارا خراب وآبادانیهاراچون بادیهٔ سراب سازند...

«حلقهٔ ذکر گرم ساختند،ونواب سکندرشانی درپس پنجره برابر این جمع ایستادند. چون نواب «کلب آستان علی» ازمافی‌الضمیراین جمع خبردار شدند، با **محمدقلی بیگ جغتای** متوجه این حلقه‌شدند، ودربالای ایوان ایستاده پرسیدند: «شب جمعه نیست، مگرمولود یکی ازائمه است که این جمعیت وحلقهٔ ذکرمنعقد شده؟» جماعت صوفیه گفتند: مشکلی داریم. امرشدکه بگویند. صوفیه گفتند **مرشد** خود را میخواهیم که بشناسیم. کلب آستانعلی گفت: این چنین نمیشود، طریق آنست که ازحلقه‌مردی زبان‌دان

۱ــ رجوع کنید بصفحات ١٤٦ تا ١٥٣ ازجلد اول زندگانی شاه عباس اول.

۲ــ صوفیان شب هرجمعه وشبهای عیددرمحل خاصی ازعمارات شاهی حلقه میزدند وبه ذکر میپرداختند. ــ رجوع کنید بصفحه ۱۸۹. از جلد اول این تألیف

جدا کنید ودو کس دیگر بااوبیایند وحرف زنند . آنچه جواب باشد باوبگوئیم.جماعت صوفیه «تفصیلش» (؟) راکه مفتن وسرحلقه وباعث آن آشوب ومتعهد این مقدمات بود ، با ...[۱] فرستادند . نواب کاب آستانعلی ، بعدازاحضار هرسه ومکالمهٔ دوکلمه، بدون گفتن کلمهٔ سوم ، حکم بگرفتن هرسه نمودند ، وبلاتعلل حکم بقتل فرمودند ، ویکی‌را بدست مبارك خودبیك شمشیر کشتند ، چون مفتن او بود . نواب سکندرشانی بی توقف بدرون خانه رفت واهل‌حلقه، بی‌آنکه‌کفش بپوشندمتفرق شدند ، واین فتنه برطرف‌شد..» [۲]

از آن پس شاه عباس همواره مراقب پدر بود . او را بیشتر درحرمسرا ، دوراز سرداران وسران دولت ، نگاه میداشت ودرسفرها غالبا باخود می‌برد .

شاه‌محمد سرانجام درسال ۱۰۰٤ هجری، هنگامی که شاه‌عباس بخراسان‌لشکر کشیده بود ، درقزوین بمرض اسهال در گذشت . جسدش رانخست در **امامزاده‌حسین** قزوین بامانت نهادند ، وپس‌ازچندی بعتبات فرستادند .

☆ ☆ ☆

۱- اسامی درنسخه‌های خطی **تاریخ عباسی** که دردسترس نگارنده بود ، ازقلم افتاده است .

۲- **تاریخ عباسی**، نسخه‌های خطی کتابخانهٔ ملی تهران وکتابخانهٔ ملك

۳

رفتار شاه عباس

با عم و برادرزادگان و برادران خویش

هنگامی که شاه عباس از خراسان بقزوین آمد و بجای پدر نشست[۱]، یکی از برادرانش طهماسب میرزا، از آغاز سال ۹۹٤ هجری بفرمان حمزه میرزا در قلعهٔ **الموت** بسر میبرد. چنانکه پیش ازین نیز اشاره شد، مرشدقلی خان پدرشاه را هم با برادر او **سلطانعلی‌میرزا**، که در چهار سالگی بدستور شاه اسماعیل دوم کورش کرده بودند[۲]، وابوطالب میرزا برادر دیگر شاه عباس، واسماعیل میرزا وحیدرمیرزا پسران حمزه میرزا، بدان قلعه فرستاد. پس از چندماه بازایشان را از الموت بقزوین بردند، وبفرمان شاه عباس بقلعهٔ ورامین فرستادند.

درماه شعبان سال ۹۹۸ هجری شاه عباس برادر زادهٔ خود **حیدرمیرزا** را از قلعهٔ ورامین بدر آورد و با **مهدیقلی خان چاوشلو**، حکمران اردبیل، که برای امضای معاهدهٔ صلح بدربار عثمانی میرفت، روانهٔ استانبول کرد. حیدرمیرزا، چنانکه شرط مصالحه بود، تاسال ۱۰۰۵ هجری درپایتخت عثمانی بعنوان گروگان بسر برد، و در آنسال بگفتهٔ مورخان بمرض طاعون درگذشت. خبر مرگ او در دربار ایران مایهٔ خرسندی شد، و بعقیدهٔ نویسندهٔ تاریخ عالم آرای عباسی «...هواخواهان دودمان صفوی وقوع این قضیه را از نتایج دولت واقبال این خاندان کرامت نشان دانسته از دغدغهٔ مآل حال آنشهزاده مغفرت مآل فارغ شدند.»

---

۱ ــ نیمهٔ ماه ذیقعدهٔ ۹۹۶ هجری. رجوع کنید بصفحات ۱۳۶ و ۱۳۷ جلد اول تاریخ **زندگانی شاه عباس اول**.

۲ــ این شاهزاده درسال ۱۰۲۲ هجری دراصفهان با **کابلی بیگم** دختر **محمدحکیم میرزا**، پسر **ناصرالدین محمدهمایون** پادشاه هند، که بایران آمده بود، ازدواج کرد. ــ (عالم آرا ــ ص۶۱۳)

شاه عباس در آغاز سال ۹۹۹ هجری از قزوین باصفهان رفت ودرماه جمادی‌الاول آن سال، چون میخواست برای تنبیه **یعقوبخان ذوالقدر** حاکم فارس، بشیراز رود، **چراغ سلطان** نام از سرداران قزلباش را مأمور کرد که شاهزادگان محبوس را ازقلعهٔ ورامین باصفهان برد. زیرا درهمان اوقات چندتن از سران قزلباش ازبیم اوبگیلان گریخته به **خان احمد** حکمران آنجا پناه برده بودند، وچون قلعهٔ ورامین بگیلان نزدیك بود، شاه عباس وجودشاهزادگان‌را در آن قلعه دوراز حزم واحتیاط میدانست. دراصفهان‌نیز ایشان‌را بقلعهٔ **طبرك**، که ازقلعه های کهن واستوارآنسامان بود فرستاد، **واحمدبیگ گرایپا**، ازسرداران قزلباش، بحراست آن‌قلعه‌ومراقبت‌شاهزادگان گماشت[1]

چند ماه بعد که، پس از دفع فتنهٔ **یعقوبخان** از فارس باصفهان بازگشت، روزی بقلعهٔ طبرك رفت وشاهزادگان را باخود باصفهان‌آورد، وامر بویران کردن‌قلعه داد[2]. روز دیگر بفرمان وی چشمان برادرانش، ابوطالب‌میرزاوطهماسب میرزا، وبرادر زاده‌اش‌اسماعیل‌میرزارا، بامیل گداخته، کور کردندوباعم کورش‌سلطانعلی میرزا، بار دیگر بقلعهٔ الموت بردند.

نویسندهٔ تاریخ عالم‌آرای عباسی، که دوسال بعد ازین واقعه بخدمت شاه‌عباس در آمده است، مینویسد که چون شاه بویران کردن قلعهٔ طبرك مصمم شد، دربارهٔ شاهزادگان مردد بود. ولی با آنکه «عموم دولت خواهان عدم ایشان راکه رایحهٔ نافرمانی‌در دماغ داشتند، بروجود راجح دانسته، مبالغه درتضییع ایشان مینمودند، رعایت صلهٔرحم کرد وبکور کردن‌آنان قناعت نمود[3]» ایشان‌نیز، بگفتهٔ مورخی‌دیگر، «برعایت امنیت‌ورفاهیت‌سپاهی‌ورعیت، چشم‌ازنورچشم‌پوشیدند» و مکحول درقلعهٔ‌الموت

۱- درروز ۲۵ جمادی‌الاول سال ۹۹۹ هجری قمری

۲- در سبب ویران کردن‌طبرك نوشته‌اند که **احمدبیگ** درغیبت شاه عباس‌آذوقهٔ فراوان بقلعه بردهٔ واسباب قلعه‌داری فراهم کرده بود. چون‌شاهزادگان صفوی‌هم دراختیار وی بودند، دشمنانش اورا متهم کردند که دراندیشهٔ یاغیگریست. بهمین‌سبب شاه عباس شاهزادگان را از قلعه بدرآورد و آنجارا خراب کرد.

۳- عالم‌آرای عباسی، ص۲۹۶

شاه عباس اول

کار یکی از نقاشان زمان او

از کتاب تاریخ ادبیات ایران «ادوارد براون»
مجلد سوم

مقابل صفحهٔ ۱۶۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

بطاعت وعبادت ودعای دولت ابد مدت(!) مشغول شدند[۱]..... »

امامسلمست که ازمیان « دولت خواهان» یکی بااین کار ناپسند موافق نبوده و جان عزیز رابرسر راستگوئی وصراحت نهاده است. این مرد دلیر **کورحسن استاجلو** ، از ندیمان خاص ومشاوران محرم شاه بود . شاه عباس پس از کور کردن برادران ازو پرسید که: **اینکاررا چون کردم** ؟ کورحسن درجواب بابی پروائی گفت : **اجاق خانواده راکور کردی** . این صراحت، که بااستبداد رای شاه مخالف بود، برطبع او گران آمد، ولی آنروز خشم خود پنهان کرد وچیزی نگفت . پس از اندك مدتی که بعزم پایتخت ازاصفهان بکاشان رفت ، روزی **حسن بیگ** قورچی شمشیر[۲] ، اورا باسران وارکان دولت بخانهٔ خودمیهمان کرد. درآنجا شاه بهانه‌ای بر کورحسن خشم گرفت ، ومیزبان را بکشتن اوفرمان داد . کورحسن ، که بعقیدهٔ یکی ازمورخان « کور باطن وظاهر بود » درمجلس میهمانی بدست میزبان « ازمائدهٔ عمرسیرشد»[۳] وسایر ندیمان ومشاوران شاه نیز بوظیفهٔ خود درکارشور ومصلحت گزاری آشنا شدند.

ازبرادران شاه ابوطالب میرزا درسال ۱۰۲۹ هجری درقلعهٔ الموت درگذشت ، و برادر دیگرش طهماسب میرزا باسایرشاهزادگان تاپایان سلطنت شاه عباس درآن قلعه محبوس بودند .

۱- تاریخ خلدبرین، نسخهٔ خطی .

۲ - قورچی شمشیر کسی بود که همیشه شمشیرشاه را، اگر اوبر کمر نمی‌بست، نگاه می‌داشت.

۳- نقاوة الاثار ، نسخهٔ خطی.

٤

مهر پدری و پادشاهی

پسران شاه عباس

شاه عباس درمدت شصت سال زندگانی (از۹۷۸تا۱۰۳۸هجری قمری) دارای پنج پسر شد، که اسامی آنان بترتیب تولد از اینقرارست:

۱- **محمدباقرمیرزا** مشهور به‌صفی‌میرزا. ۲- **حسن‌میرزا**.[۱] ۳- **سلطان‌محمدمیرزا** معروف به‌**روزک(؟)میرزا** و**خدابنده میرزا**. ٤- **اسماعیل‌میرزا**. ٥- **امامقلی‌میرزا**.[۲]

ازین پنج پسر، بشرحی که خواهیم گفت، صفی‌میرزا بفرمان پدر کشته شد. حسن میرزا واسماعیل میرزا در کودکی درگذشتند. محمد میرزا وامامقلی‌میرزارا نیز بدستورشاه عباس کور کردند.

۱- سرنوشت صفی میرزا

محمد باقرمیرزا پسر بزرگ شاه عباس، که بصفی میرزا معروف بود، در روز چهارشنبهٔ ۱۲ماه شوال‌سال۹۹۵ هجری درمشهد، ازمادری چرکس بوجودآمد[۳].شاه

۱- برخی‌ازمورخان،مانندمؤلف‌تاریخ **قصص‌الخاقانی**، و **ملاکمال** پسرجلال‌الدین‌محمدمنجم، درتواریخ خود بجای **حسن میرزا** ازپسری بنام **طهماسب میرزا** سخن گفته‌اند، که در حیات پدر مرده است. ولی در سایر تواریخ نام او دیده نمیشود، ومیتوان بحدس گفت که طهماسب میرزا نام دیگر حسن‌میرزا بوده است. یعنی چنانکه مرسوم بود، نام جدش شاه طهماسب را نیز باوداده بوده‌اند.

۲- **پی‌یترو دلاواله** جهانگرد ایتالیائی در سفرنامهٔ خود بپسری دیگر نیزاشاره میکند ودر وقایع سال۱۶۲۰میلادی مینویسد:

«.. درسوم نوامبر (۷ذی‌الحجة۱۰۲۹) این سال شاه‌عباس دارای پسری شد ومردم شادی‌بسیارکردند، ولی نام این پسرهنوز برمن معلوم نیست ...ج۵، ص۱۹۳» امامورخان ایرانی ازپسری‌که درسال ۱۰۲۹ بوجود آمده باشد نامی نبرده‌اند.

۳- **خلاصة‌التواریخ**، تألیف **میرمنشی قمی**، نسخهٔ‌خطی.

عباس یکسال بعد، هنگامی که میخواست بامرشد قلی‌خان استاجلو برای گرفتن سلطنت از پدرخود شاه محمد خدابنده بقزوین رود، پادشاهی خراسان راظاهراً بفرزند یکسالهٔ خویش سپرد، وبدستور مرشد قلی‌خان برادروی **ابراهیم‌خان** را لله وسرپرست وی کرد و بحکومت آنولایت گماشت.

پس از آن درسال هزار هجری نیزاین شاهزاده را، که پنج سال بیشتر نداشت، بحکومت همدان وامیرالامرائی ولایات مغرب ایران تاسرحد بغداد، منصوب کرد و **اغورلو سلطان بیات**، رئیس ایل **بیات** را بوکالت ونیابت او گماشت، ودستور داد که باایل خود همراه شاهزاده بهمدان رود.

شاه عباس درسال ۹۹۹ هجری قمری دختر خردسال **خان احمد گیلانی**، حکمران مستقل گیلان، را برای شاهزادهٔ صفی‌میرزا، که در آن تاریخ چهارسال بیشتر نداشت، خواستار شد. خان احمد بملاحظات سیاسی باین وصلت مایل نبود، ولی چون شاه‌عباس اصرار وپافشاری کرد، جزاطاعت چاره ای ندید ودختر خود را بقزوین فرستاد[۱].

دختر خان احمد درحرمسرای شاهی بعنوان نامزد صفی‌میرزا تربیت شد ومدتها باوی همبازی ومصاحب بود، ولی همیشه برشاهزاده تسلط داشت وبرسر اندك اختلافی اورا میزد.

درسال ۱۰۱۰ هجری چون صفی‌میرزا بسن پانزده رسیده بود، شاه عباس مصمم شد که دختر خان احمد را رسماً بعقد وی درآورد، ومقدمات عروسی فراهم سازد. اما شاهزاده نامزد خود را بعلت بدرفتاریهای اودوست نمیداشت[۲]، وبهمین سبب هرچه پدرش اصرار کرد حاضر نشد که باوی عروسی کند. شاه عباس ناچار در اواخر جمادی‌الاول

۱- نامه‌هائی که دربارهٔ این خواستاری میان شاه‌عباس وخان احمد مبادله شده بسیارخواندنیست وشرح آن درفصل **سیاست داخلی شاه عباس** خواهدآمد.

۲- **ملاجلال‌الدین محمدمنجم** در **تاریخ‌عباسی** درین خصوص مینویسد:

«.. چون دخترخان احمد، والی گیلان، نامزد صفی میرزا بود نواب‌کلب آستان علی اراده نمودند که صیغهٔ عقد گفته عروسی بفرمایند، امانواب‌صفی‌میرزا راضی نشد، بسبب آنکه درصغر سن ازین دخترکتك بسیارخورده بود، هرچند نواب‌کلب‌آستانعلی مبالغه بیشتر کرد، اثر کمترداد ...»

آنسال دختر بزرگ شاه اسماعیل دوم را بعقد دائمی وی درآورد[۱]، وپس از دوماه بعنوان اینکه نمیتوان دخترخان احمد را درحرمسرا همچنان بی‌شوهر نگهداشت، «حسب الصلاح اکابر واعیان» در روز دوشنبهٔ ۱۴ ربیع‌الاول ۱۰۱۱ خود اورا بزنی اختیار کرد، وبرخیل همخوابگان خویش افزود[۲].

رفتار شاه عباس باپسران خود

شاه‌عباس درتمام مدت پادشاهی بادقت بسیار مراقب رفتار و کردار ارکان دولت وسران سپاه، مخصوصاً سرداران قزلباش، بود وهمیشه براطرافیان خود بدیدهٔ بدگمانی مینگریست. میدانست که بسیاری ازسران قزلباش وبزرگان کشور اگر براه‌اطاعت میروند، ازبیم سیاست اوست وهرگاه فرصت وبهانه‌ای دست دهد، یکی ازمدعیان سلطنت را دستاویزخود سری خواهند ساخت، وفتنه های گذشته را تجدید خواهند کرد[۳]. اززمان مرگ جدش شاه طهماسب اول تاآغازپادشاهی او، یعنی درمدت دوازده سال، پنج بارتخت وتاج صفوی بسبب همدستی سرداران قزلباش بایکی ازشاهزادگان آن خاندان، دست بدست گشته بود، وازآن جمله خوداورانیزجمعی ازسران قزلباش برضد پدر برانگیخته، بجای وی نشانده بودند[۴].

بهمین سبب همواره پسران خود را ازمعاشرت و مصاحبت بابزرگان کشور و سرداران سپاه بازمیداشت، وبهیچکس اجازه نمیداد که باایشان ازدر دوستی ویگانگی درآید. بی اعتنائی وبدرفتاری وی نسبت بفرزندانش باندازه ای بود که ازبیم او کسی بایشان سلام نمیکرد واحترام نمیگذاشت. شاهزادگان بیشتر درحرمسرا میان زنان بسر میبردند وبجزخواجه‌سرایان وآموزگارانی که مأمور تعلیم وتربیت ایشان‌بودند،

۱- تاریخ‌عباسی وزبدةالتواریخ ملاکمال، نسخهٔ خطی. ملاکمال این عروسی را ازوقایع سال ۱۰۰۹ شمرده است.

۲- ملاجلال درتاریخ عباسی مینویسد: «کلب‌آستان علی گفت نواب صفی میرزا دخترخان احمدرا بزنی‌قبول نکرد و اورا چنین گذاشتن خوب‌نیست. حسب الصلاح اکابرواعیان‌در دوشنبهٔ ۱۴ ربیع‌الاول ۱۰۱۱ صیغهٔ عقد بجهت خود گفته مشارالیهارا بزنی بحبالهٔ خودآوردند.»

۳- سفرنامهٔ شاردن، ج۵، صفحات ۲۹۵ و ۲۹۶.

۴- رجوع کنید بمجلد اول این کتاب.

کسی را نمیدیدند[۱]. یکی ازجهانگردان اروپائی، که مدت شش سال درسفروحضر با ـ شاه عباس بسر برده‌است[۲]، دربن باره چنین مینویسد :

«.. شاه نسبت بپسران خودبسیارسختگیراست . میل ندارد که پسرانش با کسی سخن گویند. هیچکس باایشان نباید سلام واحترام کندوهر کس چنین کاری کند در پیشگاه شاه مقصرخواهد شد . شاه‌عباس پسران خود را بیرون از کاخ سلطنتی درخانه‌های مخصوص باخدمتگزاران معدود تربیت میکند وبرای ایشان مبلغ ناقابلی معین کرده‌است .

« مردم بمیل‌شاه‌آنقدر بفرزندان وی بی‌اعتنائی‌میکنند که مایهٔ تعجب است . شبی پسر کوچکش **امامقلی میرزا** ،که نزدیك هجده‌سال دارد وبسیارخوش صورت‌است، سواره بی‌شمشیر بمیدان‌آمد . فقط دوشاطر پیاده همراه او بودند . لباسی بسیارساده دربر داشت . برلباس و اسبش هیچگونه زینت وزیوری دیده نمیشد . میخواست بدائرهٔ ما ، که گردشاه حلقه زده‌بودیم ، داخل شود . ولی یکی از سواران ، باآنکه میدانست پسر شاهست، باکمال بی‌ادبی باو راه عبورنداد . اوهم که باین گونه بی‌ادبیها خو گرفته‌است، خشمگین نشد وآنقدر صبر کرد تا عاقبت من‌در کنار خود جایش دادم ، وهمین مهربانی ناچیزمایهٔ دوستی ومحبت اوبامن گردید ..

«.. شاه‌درسفرهاپسران‌خودراهمراه میبرد. چه‌بسیاراتفاق‌افتاده‌است که یکی‌ازیشان درخانهٔ محقری ازدهکده‌های میان راه منزل گزیده وبعد ناچار شده است‌آن خانه‌رابیکی ازسرداران شاه ، که دانسته یاندانسته درآن‌خانه فرودآمده‌است ، واگذارد وخود درصحرا زیرچادری میان گل ولای بسربرد ..»

درسفرنامهٔ یکی ازسفیران دولت اسپانی نیز ، در ضمن وصف مجالس میهمانی شاه عباس دریکی ازقهوه خانه های اصفهان ، چنین نوشته شده است[۳]:

« .. دوپسرشاه عباس قدری دورتر ازپدر ایستاده بودند. شاه گذشته‌ازسفیران بیگانه ، وزیران وسرداران خودراهم ازیشان محترم‌تر میداشت . هیچکس باندو توجهی نمیکرد و سخنی نمیگفت . خیلی مظلوم و مطیع بنظر می آمدند. پسر کوچکتر ،که **امامقلی میرزا** نام‌دارد ، شمشیرو کفشهای پدررا دردست داشت .. »

درجای دیگر باز در وصف یکی ازمجالس شاه‌مینویسد:

« ... امامقلی میرزا پسرشاه ، جوان سفید روی آراسته ای بود که پانزده یا شانزده ساله بنظر می رسید . لباس سادهٔ سبزرنگی برتن و عمامهٔ سفیدی برسرداشت .

۱ـ سفرنامهٔ شاردن، ج ۵ . صفحات ۲۹۵ و ۲۹۶ ـ ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه. ص۷۵٤

۲ـ سفرنامهٔ پیترودلاواله ، جلدچهارم . صفحات۳۵و۳٦وصفحهٔ۳۸

۱ـ سفرنامهٔ دن‌گارسیادوسیلوا فیگوه را ،صفحات۲۳۷و۳۰۹

بیکی ازستونها تکیه کرده چشم برزمین دوخته بود . ازجای خود حرکت نمیکرد وهیچکس بااوسخن نمیگفت . مترجم آهسته بسفیر گفت که این جوان پسر شاهست . ضمناً او را متوجه ساخت که نباید باپسر شاه اظهار آشنائی ومحبت کند، زیرا که میل شاه چنین است، وبهمین سبب نیز حاضران مجلس باواعتنا واحترام نمیکنند ، واورا باملازمان وخدمتگزاران شاه تفاوتی نیست ...وقتی هم که شام آوردند وهمه مشغول خوردن شدند ، اوبازازآن ستون دور نشد وچیزی نخورد .. »

شاه عباس کسانی را که باپسرانش نزدیك ومأنوس میشدند، بدین گناه مجازاتهای سخت میکرد . ازآنجمله صفی‌قلی بیگ پسر ملك علی سلطان جارچی باشی اصفهانی را بدین جرم کور کرد ،[۱] و **الله قلی بیگ قاجار** قورچی باشی را نیز ، در سال ۱۰۲۱ هجری بهمین بهانه باتمام فرزندانش اول کور کرد وسپس در زیرچوب کشت . منشی مخصوص وی درین باره می‌نویسد :

« . . مزاج اشرف درفرح آباد (مازندران) ازو منحرف گشت و اورا به **پیری بیگ** مشهوربه **قراپیری قرامانلو** کیرانیدند . مشارالیه بسیارمعتبرومعتمد شده بود ، وبشفقتهای بیش‌ازحد وقیاس شاهی وحسن خدمات خودتکیه کرده ، سخنان گستاخانه در خدمت اشرف بسیار میگفت وظرافتهای بلند ، که به امینان دولت و ارباب عزت ، هرچند از شمول عاطفت رخصت آن داشته باشند ، نسبت ندارد ، بسیار میکرد . . . . حضرت اعلی آن ظرافتهای بی‌اندازه رابشکفته طبعی وکوچکدلی وبی‌تکلفی گذرانده بشاشت وخرمی بیشتر می‌افزودند . چون همگنان خبری ازته کارنداشتند ، سبب انحراف مزاج اشرف گستاخیهای اورامی‌پنداشتند . اما آنچه پس‌ازگرفتاری مکرراً برزبان مبارك جاری شد ، لفظ نمك بحرامی وبدباطنی بود . الله‌قلی بیگ اگرچه مردکارآمدنی بود ، اما بغایت دنیا پرست ویجمع مال وبسیاری ملك وعقارحریص بود . چنانکه مستملکات ومایعرف اوبه بیست هزارتومان رسیده بود ، وازبیم آنکه مبادا تزلزل باحوالش راه یافته، او و اولادش تمتعی ازآن نیابند، بخیال تباه واندیشهای باطل افتاده ، همانا بامرشد وولی‌نعمت بددل شده بود . مالی که دل درآن بسته بسبب آن بددل شده بود ، بدفعات بحصول موصول گشته بغازیان

---

۱ - نصرآبادی درتذکرهٔ خود درین باره مینویسد :

«... صفی‌قلی بیگ ولد ملک‌سلطان جارچی‌باشی ، وملك سلطان ازرستاق اصفهان بود . بوسیله‌ای ملازم شاه‌عباس ماضی شد و رفته رفته بسبب حسن خدمات و رشد جارچی باشی شده کمال اعتمادداشت، چنانکه در مصلحتها دخیل بود . صفی‌قلی بیگ مذکور جوان شوخ شلاقی بود . . . بعلت مصاحبت شاهزاده‌ها ، شاه عباس چشم اوراکند ... تذکرهٔ نصرآبادی ، ص۴۱.»

وارباب اخلاص قسمت یافت . چون سیاست وقلع وقمع سلسلهٔ اودرخاطرحق گزین رسوخ یافته‌بود ، دیده‌های بدبین‌اووپسرانش‌را ازدیدن عاطل‌ساختند وبالاخره عبرة‌للمنافقین درزیر چوب محصلان کشته گردید[1] ... »

دیگری می‌نویسد که :

« ... چون میخواست باطناً یکی‌ازشاهزادگان رابسلطنت نشاند ، وباشاه دل یکی‌نداشت ، ببهانهٔ اینکه هنگام‌مستی‌سخنانی گستاخانه برزبان می‌آورد اورامورد‌بی‌مهری قرارداد. نخست‌اووفرزندانش‌را بحبس افکند واموالشان رامصادره کرد. سپس ایشان‌راشکنجه وکور کردند ودر زیرچوب کشتند[2] .... »

شاه عباس ولیعهد خود را چگونه گشت

مردم ایران محمدباقرمیرزا پسر بزرگ شاه را تاسال ۱۰۲۲ هجری ولیعهد و جانشین اومیدانستند. شاه عباس نیز باوی مانند جانشین خود رفتارمیکرد وهروقت که بسفرهای دراز وجنگهای پرخطر میرفت،اوراهمراه‌نمیبرد وازمعرکه بر کنارمیداشت. ازآنجمله درسال۱۰۰۷هجری ، که بعزم تسخیر خراسان وجنگ با **عبدالمومن‌خان ازبك** ازاصفهان بولایت استراباد رفته بود ، پیش ازآنکه باسپاه دشمن رربر گردد ، شاهزادهٔ محمد باقرمیرزا را باصفهان باز گردانید ، تاازخطرمحفوظ بماند[3].

چون شاهزادهٔ صفی‌میرزا جوانی نیکو رفتار و ملایم طبع ومهربان ودلیر بود، ارکان دولت صفوی ومردم ایران ، برخلاف میل شاه باو محبت و علاقهٔ بسیار نشان میدادند . بهمین‌سبب نیزشاه عباس ازجانب وی نگران بود ، وباآنکه پسررا دوست

---

۱ - **عالم آرا** ، صفحات ۶۰۷-۶۰۸

۲ - **خلدبرین** ، نسخهٔ خطی .

۳ - مؤلف **تاریخ عالم‌آرای عباسی** دربن خصوص مینویسد :

« ... موکب فیروزی نشان بجانب مشهد درحرکت‌آمد ، وچون حضرت اعلی شاهی ظل‌الهی امری عظیم وکاری بزرگ بپشنهاد همت والاساخته ، قدم توکل دروادی مخاطرات عظیمه نهاده بودند ، رای جهان‌آرا بمصلحتهای نهانی که درعرصهٔ ضمیرپادشاهان وبرگزیدگان درگاه الهی جلوه ظهور دارد ودیگران را خبری ازآن نیست ، اقتضای‌آن فرمود که دربن سفرشهزادهٔ کامکار محمدباقر میرزا راکه خردسال‌بود، همراه نبرد وازمعارك خطرناك بر کنار باشد . ازهمان منزل اورا به **شیخ‌احمدبیگ** ایشیك‌آقاسی حرم سپرده روانهٔ دارالسلطنهٔ اصفهان نمودند ... » **عالم آرا** ، ص۳۸۹- **خلد برین** نسخهٔ‌خطی.

میداشت ، همیشه میترسید که روزی مخالفانش باوی همدست شوند و کاری را که او خود باپدر کرده بود ، تکرار کنند .

اتفاقا درسال ۱۰۲۳ هجری ، که شاه عباس بگرجستان لشکر کشیده بود، جمعی از « هرزه درایان خوشامد گو و خوشامد گویان تقرب‌جو[۱] » ، وازآن جمله دوتن از ملازمان ومنسوبان صفی‌میرزا ، که شاید ازجانب شاه عباس بمراقبت و جاسوسی درکارهای او گماشته شده بودند ، بشاه خبردادند که صفی میرزانهانی با **فرهادبیگ چرکس قوشچی** ، میرشکار ، ودوغلام چرکسی ، از بستگان مادرخود ، سروسری دارد و درصدد کشتن شاهست .

درهمان اوان نیز روزی درشکارگاه صفی‌میرزا ، پیش ازآنکه شاه آغاز شکار کند ، گرازی راهدف تیرساخت وظاهراً شاه عباس این‌جسارت راهم دلیل همدستی و یگانگی میرشکار باشاهزاده شمرد. پس بیدرنگ فرهاد بیگ را بجرم مصاحبت شبانه روزی باصفی‌میرزا، محکوم بمرگ ساخت وبشاهزاده دستور داد که خود اورابکشد. صفی‌میرزاهم ، برای رفع بد گمانی پدر ، باعلاقهٔ بسیاری که بمیرشکار داشت ، ناچار اوراکشت ودارائی و املاکش بتصرف شاه درآمد[۲]. دو غلام چرکس هم که بهمدستی باشاهزاده ومیرشکار متهم بودند ، درهمانروز بفرمان شاه کشته شدند[۳].

سختگیری وقساوت شاه‌عباس ، که بجزئی بهانه ای نزدیکترین وفدا کارترین

---

۱ - **عالم آرای عباسی** ، صفحات ۶۲۳ و ۶۲۴

۲ - مؤلف **عالم آرا** دربن‌باره چنین نوشته است :

« ... دیگر ازسوانح اینسال (۱۰۲۲ هجری) مغضوب گشتن **فرهاد بیک چرکس قوشچی** است ، که اززمرهٔ مقربان بساط اقدس و درکمال عزت واعتبار میرشکار بود . همانا ازخبث باطن نمکحرامی ازاو بظهور آمده بود که درخفیه باشهزادگی محمدباقر میرزا ، بخلاف رضای ولینعمت ، آشنائی فتنه انگیزی مینموده وباعمال منافی صدق واخلاص ، که منتج عقوق وعصیان است ، ترغیب میکرده‌وصدق این بدباطنی از اقوال مردم بیغرض ، که نشست و برخاست نهانی او را بامیرزا دیده بودند ، برخاطر همگنان پرتوظهور انداخته‌بعرض اقدس رسیده نائرهٔ غضب‌دربارهٔ اوالتهاب یافته درمجلس مؤاخذ گردید، وحسب‌الاشارهٔ اعلی اورا مقید ومحبوس بجناب‌میرزا سپردند ، وملازمان میرزا بفرمودهٔ اوبقتلش‌پرداخته برمستملکاتش رقم‌تملك کشیدند .» — عالم آرا ، ص۶۲۲

۳ - **تاریخ ملاکمال** ، نسخهٔ خطی .

سرداران خود را میکشت[1]، مایهٔ وحشت ونگرانی امیران وبزرگان کشور بود. پس ازآنکه میرشکار درعین تقرب، بگفتهٔ بی‌اساس بدخواهانش، کشته شد، برخی از سرداران چرکس، که ازجانب مادر باصفی‌میرزا بستگی‌داشتند، وازآنجمله اخوال وی باچند تن از سران قزلباس، برضد شاه همداستان شدند، و در پایان همانسال، هنگامی که شاه بگیلان رفته‌بود، تاازآنجابه فرح آباد مازندران رود، نهانی نوشته‌ای باطاق صفی میرزا انداختند که اگر برای قبول پادشاهی ایران بجای پدرآماده‌باشد وسائل اینکار را فراهم خواهند ساخت.

صفی‌میرزاازین پیشنهاد، که اورابکشتن پدروتصرف تخت‌وتاج ایران برمی‌انگیخت، چندان بیمناك شد که بی‌درنگ آن نوشته را نزدشاه برد، ودر کمال راستی وسادگی بدوسپرد. شاه نیز بظاهر پسررانوازش کرد وازمحبت وعلاقهٔ اونسبت بخویشتن اظهار خرسندی نمود. ولی درباطن چنان بیمناك شد که ازآن پس همه‌شب دوسه‌بارخوابگاه خود را تغییر میداد.

درهمان ایام، هنگامی که شاه در **فومن** گیلان بود، بازیکی ازملازمان صفی‌میرزا که شغل **جلوداری** داشت، وهمواره همراه شاهزاده بود، باوخبرداد که‌پسرش روزی درشهررشت باجمعی ازسرداران بشرابخواری نشسته ودرحال مستی گفته‌است: «. . . **وقت‌آن رسیده‌که رایات اقبال درعرصهٔ‌کون ومکان برافرازیم[2] . .**»

درهمان روز ها **ملامظفر گنابادی**، از منجمان بزرگ دربار نیز، بشاه گفت که خطری متوجه اوست وباید مراقب جان خودباشد. شاه‌عباس هم چون باحکام‌نجومی، چنانکه درفصلی جداگانه خواهیم گفت، ایمان‌کامل داشت، معتقد شد که قطعاپسرش قصد جان وی دارد و کشتن اورا پیش‌ازآنکه فتنه‌ای برانگیزد واجب شمرد.

پس درین باره‌باسه تن‌از ندیمان مخصوص خود **اسفندیاربیگ**، معروف به‌**انیس**، **خواجه محمد رضا** مشهوربه‌**سارو خواجه**، ملقب به **فدوی**، و **مهترحاجی**، مهتر رکابخانهٔ خاص، مشورت کرد. اسفندیاربیگ گفت که شاهزاده رامثل برادران شاه کور

---

۱ - سفرنامهٔ آدام اولئاریوس، چاپ پاریس، جلداول، صفحات ۶۲۷ تا ۶۳۱

۲ - روضة‌الصفویه، نسخهٔ خطی.

باید کرد . ساروخواجه معتقد بود که اورا بیکی ازقلعه های دور دست بایدفرستاد، ولی‌مهتر کشتن‌شاهزاده راباحتیاط وصلاح نزدیکتر دانست... شاه‌نیز رای اوراپسندید[1] وبه **قرچقای‌خان**، سپهسالار کل ایران[2]، فرمان داد که پسرش رابکشد .

این مرد پاك طینت شمشیر از کمر گشود ، و پیش شاه گذاشت و بپای وی افتاد و گفت :

« ... این غلام چندان رهین مراحم قبلهٔ عالمست که اگرهزارجان‌داشته باشد درراه اوفدا میکند ، ولی‌هرگزدست بخون خاندان شاهی‌نمی‌آلاید . خاصه که‌پای کشتن جانشین و ولیعهد اعلیحضرت درمیانست . زیرا بیقین میداند که قبلهٔ عالم روزی ازین‌کار پشیمان خواهند شد ... »

شاه نیزعذر وی راپذیرفت‌وبجای اومخصوصا یکی‌ازغلامان چرکس‌خود ، بنام **اوزون‌بهبود** را ، که مردی درشت استخوان وقوی هیکل ومهیب ودرقساوت وخون‌ریزی معروف بود ، بکشتن پسرمأمور ساخت .

این‌مرد بی‌درنگ همت بانجام دادن‌آن مأموریت شوم گماشت ، ودر روزدوشنبهٔ سوم محرم الحرام سال ۱۰۲٤ ، در یکی از کوچه های رشت باصفی میرزاروبروشد. ولیعهد تیره روز که از گرمابه بیرون آمده بود ، سواربرقاطری بخانه میرفت وجز جلو داری که عنان قاطر رابدست داشت، کسی همراهش نبود .

بهبودبیگ‌سرراه بروگرفت و گفت : « صفی‌میرزا پیاده شو . قبلهٔ عالم‌خواسته است که‌توبمیری.» شاهزادهٔ تیره روزازترس بلرزه افتاد وچشم برآسمان برداشت که: « پروردگارا، من چه کرده ام که باید کشته شوم ؟ خودت بد خواهان و خیانتکارانی راکه مایهٔ این بدبختی گشته‌اند ، بسزا رسان . اکنون که ارادهٔ تو برمردن من‌تعلق گرفته‌است، جزتسلیم ورضاچاره‌نیست. بامشیت‌الهی وفرمان شاه ستیزه‌نمیتوان کرد.»

هنوزکلمات‌آخر در دهان وی‌بود که بهبودبیگ بادوزخم خنجرکارش راتمام کرد وشاهزاده بیجان برزمین‌غلتید. جسدش را بسوی مردابی نزدیك‌آنجا کشیدند،

---

۱ ـ **روضة‌الصفویة** ، نسخهٔ خطی .

۲ ـ رجوع کنید بصفحهٔ ۹۳ این کتاب

وچهار ساعت تمام میان آب و گل افتاده بود.[1] سرانجام **شیخ بهاءالدین محمد عاملی** از شاه اجازه یافت که نعش شاهزاده را از زمین بردارد[2] ، و **میرزا رضی صدر** به تغسیل و تکفین وی پرداخت و جسدش را بآرامگاه نیاکانش در اردبیل فرستادند .

پس از کشته شدن صفی‌میرزا بدستور شاه شهرت دادند که بهبود بیگ چرکس برای رفع تهمت ازغلامان آن طایفه واثبات وفاداری ایشان بشخص شاه ، خود سرانه بکشتن شاهزاده برخاسته است . قاتل ظاهراً با موافقت و دستورشاه ، بطویلهٔ خاص سلطنتی که درحکم «بست» وپناهگاه مجرمان و گناهکاران بود ، پناه برد ودرآنجا

---

۱ – سفرنامهٔ **آدام اولئاریوس** ، چاپ پاریس ، صفحات ۶۲۷ تا ۶۳۱

۲ – **توزك جهانگیری** ، نسخهٔ خطی ، کتابخانهٔ ملی پاریس .

۳ – **زکریای** کشیش درتاریخ خود راجع بسبب کشته شدن **صفی‌میرزا** شرحی نوشته است ، که گرچه بنیان درستی ندارد ، نقلش درینجا بی‌مناسبت نیست ، می‌نویسد :

« شاه عباس پادشاهی حیله ساز و کینه‌توز ورازدار بود . بکسی که ازو بد می گفت یااحکامش را اطاعت نمیکرد رحم نمی‌نمودوهرچند که صاحب‌مقام وعزیز بود، باکمال قساوت می کشت. چنانکه باپسر خود نیزچنین کرد .

« روزی که جمعی ازبزرگان کشور درمحلی باصفی میرزا پسرشاه مجلسی‌داشتند ، سخن ازشاه عباس بمیان‌آمد . چندتن‌ازیشان‌درضمن‌صحبت گفتند : «تاکی میتوان فرمانبرداراین **خرسیاه** بود ؟ باید زودتر او راکشت وپسرش صفی‌میرزارا‌جانشین وی‌ساخت.» صفی‌میرزا هم این‌عقیده را تأیید کرد . رئیس مخالفان **جانی‌خان** بود وروز کشتن‌شاه نیزمعلوم شد . ولی‌یکی ازهواخواهان شاه اسرارآن مجلس‌را باو خبرداد . شاه ازخشم برخود لرزید وچندلحظه ازگفتار بازماند . سپس‌همان کسی‌را که ازآن سوء قصد آگاهش کرده بود ، دنبال پسرفرستاد . چون شاهزادهٔ جوان نزد وی رفت ، ازوپرسید : « امروزکجا بودی ؟ » صفی‌میرزا جواب داد : « همین‌جا بودم .» شاه‌گفت : «آن وقتی که جانی‌خان ودیگران ترا بشاهی برگزیدند ، آنجا نبودی وبآنان دست موافقت ندادی ؟ » شاهزاده خاموش‌ماند . شاه بجلادان دستورداد سراورا بریدند ودرطبقی نهادند ، وجسدش را درپهن انداختند . پس‌ازآن جانی‌خان را احضار کرد ، وچون بدربارآمد ازوپرسید : « امروزدرمجلسی که درفلان مکان داشتید ، چه گفتید وچه‌تصمیم گرفتید ؟» خان گفت : «چیزی برخلاف میل‌قبلهٔ عالم نگفتیم وتصمیمی نگرفتیم .» شاه گفت : « دروغ میگوئی ، شماصفی میرزا را بشاهی انتخاب کرده‌اید .» چون‌خان ساکت‌ماند ، شاه دستور دادسرپسرش را درطبق بدرون‌آوردند ، وباو گفت : «این‌پادشاه تست ، درست نگاهش کن وراضی‌باش .» سپس فرمان داد اورا نیزباپانزده‌تن ازسرداران ، که درآن سوء قصدشرکت داشتند ، گردن زدند ...»

تاریخ **زکریا** ، ترجمهٔ **بروسه**، چاپ سن‌پطرزبورگ درسال ۱۸۷۶ ، صفحات ۲۸و۲۹

متحصن شد. شاه عباس نیز او را بخشید[۱]، وچون سبب پرسیدند، گفت: «اگر اورا بکشم، مردم خواهند گفت که بدستور من صفی میرزا را کشته است، واو را کشتم تا این راز پنهان بماند. صفی میرزا پسران کوچکی دارد که روزی بزرگ خواهند شد و انتقام پدر را از کشنده‌اش خواهند گرفت. فعلا باید با او بمهربانی رفتار کرد تا نگریزد[۲] ....»

پس از مرگ صفی میرزا

همینکه خبر کشته شدن شاهزاده در شهر رشت منتشر شد، مردم به «دولتخانه» یا خانهٔ شاه حمله بردند وتهدید کردند که اگر قاتل ومحرکان او را تسلیم نکنند، درهای دولتخانه راخواهند شکست، و کار بجائی رسید که گروهی ازسرداران ودرباریان از بیم جان دولتخانه راخالی کردند...

مادر صفی میرزا، که زنی چرکس بود، چون شنید که فرزندش را بدستورشاه کشته اند، چندان متأثر وبی‌تاب شد که بی‌ترس وملاحظه، دیوانه وار باطاق شاه

---

۱ - برخی ازتاریخ نویسان معاصرشاه عباس یاجانشینان او، وازآنجمله نویسندهٔ **تاریخ عالم آرای عباسی** و **تاریخ خلدبرین** و **ملا کمال** درتاریخ خود، با آنکه ازحقیقت امر آگاه بوده اند، یانخواسته ویا جرأت نکرده‌اند که آنرا آشکارا بیان کنند. اما حقیقت کشته شدن صفی میرزا ازخلال گفتار ایشان پیداست. ازآنجمله مؤلف عالم‌آراء دراینخصوص مینویسد:

«... از زمرهٔ غلامان چرکس **بهبود بیگ** بادعای حقیقت‌ورزی وپاس حقوق ولینعمت باخود اندیشهٔ قتل اومخمرساخته بود. درتاریخ سیم شهرمحرم الحرام اینسال درخطهٔ رشت بحسب‌اتفاق **یاعمد**، علی‌ای‌التقدیرین، درحینی که میرزا بقصد ادراك ملازمت اشرف متوجه دولتخانهٔ همایون وتنها بوده، درکوچه باو دچار گشته، علی‌الغفله دراوآویخت وزخمهای مهلك‌زد وجناب میرزائی بآن درگذشت، وچون خود سربچنین امری دلیری کرده بود، ازخوف وبیم عقوبت شاهی پناه بآستانهٔ عزوجاه، که‌بست وملجاء هوا خواهان این دودمانست، برده بطریق سایر ارباب جرایم، از واهمه بطویلهٔ خاصه تحصن جست، وگفت که چون غدر وخیانت نسبت بولینعمت مسموع میگردید، بنابرنمك حلالی ورفع‌تهمت غلامان چرکس، باین امر دلیری کردم... وچون بهبود ادعای نمك حلالی داشت، بنابر چندین مصلحتهای صوری وباطنی، که برعقلای دهر و خردمندان روزگار دیدهٔ سعادت بهره، ظاهر وروشن است، جانب عفواغماض راجح آمده، بازخواستی نشد، وبهبود مذکور بتدریج اطمینان یافت. حقیقت اینواقعه برعامه، که ظاهربینان عالم صورت وازجهان معنی بیخبرند، پوشیده بود. اما ظاهرحال بدین نوعست که بتحریر پیوست ... ودروقوع اینگونه امور دانشوران روزگار وژرف نگاهان تجربه کارراجزحکمت بالغهٔ الهی امری درخاطر خطورنمینماید ..» - عالم آرا، صفحهٔ ۶۲۴

۲ - صفحهٔ ۶۲۴ زبدةالتواریخ ملا کمال، نسخهٔ خطی.

دوید وبجای سرزنش وشکایت مشتهای سخت برسروروی او کوفت. ولی شاه برخلاف عادت همچنان آرام وبیحرکت نشست، وبجای آنکه خشمگین گردد ومیرغضب بخواند، اشک‌ریزان گفت: «**میخواستی چکنم؟ بمن گفتند که میخواهد مرا بکشد، وبجای من بنشیند.. دیگر کار ازکارگذشته وچاره‌ای نیست...**»[۱]

زن بزرگ صفی‌میرزا هم، که دخترشاه اسماعیل دوم ومادر **سلیمان میرزا** پسر بزرگ وی بود، با گریبان دریده و گیسوان آشفته، وصورتی که از زخم دست خونچکان بود، زاری کنان نزدشاه رفت واورادشنامهای سخت داد.[۲]

شاه‌عباس خود نیز پس از کشتن صفی‌میرزا، چون به بیگناهی او پی برد، از کرده پشیمان شد. ده روزتمام از اطاق مخصوص خویش بیرون نیامد. ازروشنائی گریزان بود وپیوسته اشک میریخت. یکماه نیزفقط آنقدر میخورد که نمیرد. یکسال تمام هم عزا دار بود، ودرباقی عمر ازپوشیدن لباسهای فاخروبکاربردن زینت وزیورهای شاهانه چشم پوشید. چنانکه ازآن پس لباسش درسادگی باالباس مردم عادی **ایران** فرقی نداشت[۳].

برای اینکه نام‌پسر را جاوید سازد، دستوردادند محلی‌را که شاهزاده درآنجا کشته‌شده‌بود، محصور کردند، ودرآنجا بقعه‌ای ساختند و **شهیدیه** نام‌نهادند، وآنجا را «بست» وپناهگاه مقصران ومجرمان ساخت. برای نگاهداری «شهیدیه» ودستگیری

---

۱ – سفرنامهٔ **اولئاریوس**، صفحات ۶۲۷ تا ۶۳۱

۲ – سفرنامهٔ **پیترودلاواله**، جلد سوم، صفحات ۳۷۰ و۳۷۱ – این نویسنده درسال ۱۰۲۷ هجری مینویسد که زن صفی‌میرزا هنوزهم دیوانه‌وار اشک میریزد.

توماس‌هربرت انگلیسی، که دراواخرپادشاهی شاه عباس بایران آمده، دربارهٔ کشته شدن صفی‌میرزا شرحی نوشته که مانند بسیاری دیگر ازمطالب سفرنامه‌اش بی‌اساس است. ازآنجمله‌مینویسد که شاه عباس صفی‌میرزا را نکشت، بلکه کور کرد، واوراد وفرزند بود، یکی پسربنام صفی ودیگری دختربنام **فاطمه**. شاه عباس این دونوه، مخصوصاً فاطمه، را بسیار دوست میداشت. صفی‌میرزا پس از کورشدن علی‌رغم پدر، ازشدت کینه ای که باوداشت، روزی دخترخود فاطمه‌را خفه کرد، وچند روزبعدهم خودرا کشت. شاه عباس ازمرگ فاطمه بسیارمتأثرشد. زن صفی‌میرزاهم گوشه گیری اختیار کرد تاوقتی که پسرش صفی بسلطنت رسید. – «سفرنامهٔ **توماس‌هربرت**، ص۲۸۷»

۳ – سفرنامهٔ **آدام اولئاریوس**، صفحات ۶۲۷ تا ۶۳۱

از فقرا و تنگدستان » در آن محل نیز ، موقوفاتی تعیین نمود و **میرزا حسنعلی** نام از معاریف اصفهان را متولی و نگاهبان آن بقعه کرد.[۱]

شاه عباس سپرده بود که هیچکس از صفی میرزا باوی سخنی نگوید . دربارهٔ او چیزی نگویند و چنانکه مرسوم بود شعری نسازند ، تا از خواندن و شنیدن آنها داغش تازه نشود . حتی پسران دو گانهٔ صفی میرزا را هم ، در حرمسرا ازچشم او نهان میداشتند ، زیرا که از دیدن آن دو بی اختیار بگریه می افتاد[۲] .

مردم ایران تامدتی بسبب این فرزند کشی از شاه عباس ناخرسند و بیزار بودند ، واورا آشکارا ونهانی دشنام میدادند . از آنجمله وقتی که بعد ازین واقعه از گیلان بمازندران و از آنجا بکاشان رفت ، روزی درراه با **ملامیرعلی کاشی** ، ازشاعران آنشهر ، که مردی درست کردار و بی باك بود ، روبروشد. شاه اسب شاه رانگهداشت و با کمال گستاخی گفت : « چراپادشاهزاده مارا کشتی ؟ به از خود ازحسد نمیتوانستی دید ؟ » واین بیت را ، که مصراع دومش تاریخ کشته شدن صفی میرزاست ، بربدیهه گفت :

هر که فرزند جگر گوشهٔ خود رابکشد «ثانی حارث » بی«رحم» بود تاریخش[۳]

کشتن صفی میرزادر کشورهای همسایهٔ ایران نیزمایهٔ حیرت ونفرت گردید : **نورالدین محمد جهانگیر** پادشاه هندوستان ، در « **توزك جهانگیری** » مینویسد :

« . . . شاه عباس پسرش صفی میرزا را درشهر رشت بدست غلامش بهبود نام کشت ، وجسداوبسیاری ازروز درمیان آب وگل بود . شیخ بهاءالدین محمد ، که بدانائی وپارسائی معروف ومشهورآن دیارست وشاه باوعقیده تمام دارد ، اجازهٔ برداشتن نعش ازشاه گرفت وآنرا باردبیل فرستاداند . هرچه ازمتردین ایران تحقیق این معنی نمودم ، هیچکس

---

۱ ـ ایضاً سفرنامهٔ **اولئاریوس** و **تذکره نصرآبادی** ، ص ۲۰۰ — نصرآبادی صریحاً مینویسد: « ... **شهیدیه** مکانیست که چون **صفی میرزا** بفرمودهٔ **شاه عباس ماضی** بقتل رسید ، پادشاه موقوفات جهت آن مکان تعیین نمود ... »

۲ ـ سفرنامهٔ **پی یترو دلاواله** ، ج ۳ ، صفحات ۳۷۰ و ۳۷۱

۳ ـ تذکره **نصرآبادی** چاپ تهران ، ، ص ۷۴۴

اگراعداد کلمهٔ «**رحم**» را بحروف ابجد ازاعداد دو کلمهٔ « **ثانی حارث** » بکاهیم ، عدد ۱۰۲۲ بدست می آید . ولی همهٔ مورخان زمان سال واقعهٔ قتل صفی میرزا را درمحرم سال ۱۰۲۴ نوشته اند .

حرفی نگفت که خاطرازآن تسلی گیرد . چه فرزند کشتن‌را قوی سببی باید تا رفع آن بدنامی نماید[1] ... »

سرنوشت بهبودبیگ

شاه‌عباس پس‌از کشتن صفی‌میرزا از گیلان بمازندران رفت و ازآنجا بقصد پایتخت خوداصفهان‌حرکت کرد. چون بقزوین رسید ، روزی‌تمام سرداران و کسانی را که‌بهمدستی‌صفی‌میرزا متهم‌بودند ، باجلوداری که اورا بکشتن پسربرانگیخته بود ، بدربارخواند ، ودرکمال‌مهربانی باایشان طعام خورد . ولی‌دستور داد که بهمگی شراب زهرآلوده دادند‌تادرپیش چشمش بمیرند .

درهمان شهربه **بهبودبیگ** کشندهٔ صفی‌میرزا نیزفرمان داد که سرپسر جوان خودرا ببرد ونزد اوبرد . بهبودجزاطاعت‌امرشاه چاره‌ای نداشت . همینکه‌باسرخون‌آلودپسر باز گشت، شاه‌نگاهی‌بسراپای وی افکند و گفت ، «**بهبودچطوری؟**» سردار چرکس ، اشکریزان جواب داد : «**قربان چه عرض کنم . بدست خودیگانه‌پسری را که امید زندگانی و عزیزترین چیزمن دراین جهان بود سربریده‌ام . این غصه مرا خواهدکشت .**»

شاه گفت: « **بروبهبود... حال‌میتوانی‌بفهمی که وقتی‌خبرمرگ‌پسرم‌راآوردی من چه حالی پیدا کردم . ولی خودرا تسلی بده . پسران من وتو هر دو مرده‌اند واینک حال‌تو وپادشاهت یکیست[2] .** » سپس‌اورا بداروغگی‌قزوین گماشت وچندی ، درسال۱۰۲۹ ، بحکومت **گسگر** فرستاد ، ویکسال بعدبحکومت‌استراباد‌منصوب کرد. اماچون مردم‌آنولایت ازو راضی نبودند، درسال۱۰۳۱ معزولش کرد .بهبودبیگ سرانجام بدست یکی ازغلامان خود کشته شد وداستان مرگ‌اواینست :

یکشب غلامی پس‌ازشام برسم قدیم‌آفتابه لگن‌آورده‌بود تابهبودبیگ دستهای خودرا بشوید . ولی‌آب چندان داغ بود که دست‌بهبود سوخت وازشدت خشم‌سو گند خورد که‌او راخواهدکشت. غلام که ازسنگدلی وبیرحمی وی خبرداشت، ومیدانست کسی که ولیعهدایران وفرزند خویش‌رابی‌تأمل کشته‌است ، اورانیز بی گفتگوخواهد

---

۱ - **توزك‌جهانگیری** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌پاریس .

۲ - سفرنامهٔ **آدام‌اولئاریوس** ، صفحات ۶۲۷تا۶۳۱ - **تاورنیه** جهانگردفرانسوی‌درسفرنامهٔ خود مینویسد که شاه عباس‌دارائی کشندهٔ پسرراتصرف کرد ومقررداشت که فقط یك محمودی که‌معادل با نه **سو** پول فرانسه‌است ، باو بدهند - ترجمهٔ سفرنامه **تاورنیه** ، ص۷۵۳

کشت ، باچندتن ازرفیقان همدست شد ، وشب دیگرهنگامی که بهبود مست افتاده بود هلاکش کرد .

شاه عباس ازخبرمرگ کشندهٔ پسرخرسند شد و میخواست که ازسیاست کردن قاتلش چشم پوشد . ولی جمعی ازسرداران قزلباش گفتند که اگرشاه چنین کند، دیگر ازبزرگان وسران دولت هیچکس درامان نخواهدبود ، وتابیکی ازغلامان خودسخنی درشت گفت جانش درخطر خواهدافتاد[1]

پسران صفی میرزا

ازصفی میرزا دوپسرمانده بود :یکی **سلیمان میرزا** ، ازدخترشاه اسماعیل دوم ، ودیگری **سام میرزا** ازدختری گرجی که بشاه عباس هدیه کرده بودند و چون صفی میرزا عاشق او شد ، پدرش اجازه داد که با وی ازدواج کند[2].

شاه عباس درسال ۱۰۳۰ هجری پسرخود **محمد میرزا** را ، که به **خدابنده میرزا** و **روزك میرزا** نیزمعروف بود ، بشرحی که درصفحات بعد خواهیم گفت ، کور کرد . یکسال بعد، وقتی که میخواست بقندهارلشکر کشد ،پسر کوچکترخود **امامقلی میرزا** راولیعهد خویش خواند، وبرای اینکه او رادرپادشاهی رقیبی نماند، فرمان داد که سلیمان میرزا پسربزرگ صفی میرزا راهم کور کردند . بهمین سبب مادر **سام میرزا** پسردیگر صفی میرزا ، ازترس آنکه مباداشاه بجان وی نیزآسیبی رساند،آن شاهزاده را ، که در آن تاریخ یازده ساله بود ، پیوسته درحرمسرا ازچشم جدش دورمیداشت .

اماشاه عباس آخرین پسرخودامامقلی میرزا راهم درسال ۱۰۳۶ هجری کور کرد ، وچون دیگرفرزندی نداشت که جانشین وی بتواند شد ، سام میرزا نوهٔ خودرا بولیعهدی برگزید . نوشته اند که شاه این جوان را بسیاردوست میداشت ، امابرای اینکه هوش وذکاوتش سرداران وبزرگان کشور را بدو متوجه و علاقمند نسازد ، دستور داده بود که همه روز یك نخود تریاك باو بدهند ، تاهمیشه خمار وبیحس وتنبل باشد و بیهوش و کودن ببارآید . امامادرش بجای تریاك بیشتر باو داروهای ضدسم میداد، تااگربدستور

---

۱ - سفرنامهٔ اولئاریوس ، صفحات ۶۳۰ و ۶۳۱

۲ - ایضاً ، ص۶۲۷

یک زن گرجی در زمان شاه عباس

«ترزیا» زن «رابرت شرلی» انگلیسی

مقابل صفحهٔ ۱۸۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

شاه پنهانی مسمومش کنند سلامت بماند[۱]. با اینهمه نوشته اند که **سام میرزا** وقتی که بانام شاه صفی بجای شاه عباس برتخت سلطنت ایران نشست، چندان خونسرد و خواب آلود وسست بود که پزشگان بشرابخواری تشویقش کردند، تامگرحس وحرارتی پیدا کند وجانی بگیرد[۲]

۲- حسن میرزا پسردوم شاه‌عباس

بعدازصفی میرزا بزرگترین پسران شاه عباس **حسن میرزا** بود که دربهارسال ۹۹۷ هجری ، هنگامی که شاه عباس در ییلاق لاریجان مازندران بسرمیبرد ، بوجود آمد . شاه‌عباس همینکه درآنسال از راه دامغان و بسطام بمشهد رفت ، سرپرستی و اتابیگی این پسررا بیکی ازسرداران قزلباش بنام **بوداق خان چکنی** داد، واورا بحکومت شهرمشهد منصوب کرد ، وحکمروائی ولایت قوچان ونیشابور وتوابع آنراهم ببرادرانش سپرد . بوداق خان نیز بپاس عنایت مخصوص شاه هزارتومان ازنقدوجنس پیشکش کرد ، وشاهزاده رابخانهٔ خود برد[۳] .

اماچون شاه درهمین سفر **مرشدقلی خان استاجلو** را کشته بود ، بوداق خان ، که باوی خویشاوندی داشت وازمتحدان ویاران اوبشمارمی آمد ، پس ازاندك زمانی ازبیم سیاست شاه ، شاهزاده راازمشهد بقلعهٔ خبوشان (قوچان) برد، ودرآنجا حصاری شد ، وهمینکه شاه‌ازخراسان بقزوین بازگشت ، جمعی‌ازسرداران معزول قزلباش راکه‌در خراسان بودند، گردخودجمع کرد ودرصدد برآمد که بتقلیدمرشد قلی‌خان‌استاجلو ، شاهزاده حسن‌میرزارادر مشهدبرتخت سلطنت‌نشاند وبدستاویز اوباستقلال درخراسان حکومت کند[۴] . لیکن‌درهمان اوقات **عبدالمؤمن‌خان ازبك** ازبلخ بخراسان تاخت و **نورمحمد خان** ازنوادگان **جوجی‌خان** ، پسرچنگیزخان مغول هم ، که درمرو ونسا وابیوردحکومت‌میکرد ، بحدود قوچان حمله‌برد . بوداق خان وهمدستانش درجنگی

---

۱ - سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، صفحات ۶۳۰ و۶۳۱

۲ - ترجمهٔ سفرنامهٔ **تاورنیه** ، صفحهٔ ۷۵٤

۳ - **خلاصة‌التواریخ** ، نسخهٔ خطی.

٤ - **عالم‌آرای‌عباسی** ، چاپ تهران ، ص ۲۷۲ و ۲۷۷

که درسال ۹۹۸ هجری با نورمحمد خان کردند ، بسختی شکست خوردند ، واوپس از این شکست ناچار شاهزادهٔ حسن میرزا را با پسر بزرگ خودنزد شاه عباس فرستاد ، واز درعذرخواهی واطاعت درآمد [۱].

شاه عباس یکسال بعد، هنگامی که درفارس بود، پسراورا کشت وخودوی نیز با سایرفرزندانش درری دستگیرشدند [۲]. شاهزاده حسن میرزا هم درهمان اوقات درگذشت [۳].

☆☆☆

۲- سلطان محمد میرزا

پسر سوم شاه عباس

سومین پسرشاه عباس درشب شنبهٔ دهم شعبان سال ۱۰۰۶ هجری قمری، اززنی گرجی بوجودآمد [۴]. چون شاه محمد خدابنده پدرشاه عباس دوسال پیش ازآن تاریخ درگذشته بود ، شاه نام اورا براین پسرنهاد واورا **سلطان محمد میرزا** و **خدابنده میرزا** نامید [۵] ، ولی بگفتهٔ برخی ازمورخان درکودکی به **روزک میرزا** معروف بود [۶].

محمد میرزا ، بطوریکه شاه عباس دربارهٔ پسران خود دستورداده بود ، دورازکاخ و حرمسرای شاهی ، درخانه ای جداگانه میان زنان وخواجه سرایان بزرگ شد . بفرمان شاه کمترازحرمخانه بیرون می آمد، وازسرداران واعیان دولت کسی بااومعاشرت و دوستی نمیکرد . پس ازآنکه شاه عباس پسر بزرگ خودصفی میرزا را کشت ، باین پسر بیشترتوجه کرد وچون بسن رشدرسید ،اجازه داد که زن بگیرد وباشمشیرحرکت کند و براسب نشیند . محمد میرزا در۲۲ سالگی اندامی ورزیده وقوی ، رنگی تیره

---

۱ - **عالم آرا** ، ص ۲۷۸

۲ - ایضاً ، ص ۲۹۳

۳ - ایضاً ، ص ۲۶۵ - تاریخ قطعی مرگ حسن میرزا معلوم نشد .

٤ - همهٔ مورخان زمان تاریخ تولد این پسر را دهم شعبان ۱۰۰۶ نوشته اند . اما **جلال الدین محمد منجم** مینویسد که جملهٔ **گل کل گل امید شکفت** ، تاریخ ولادت اوست ، وازاینجمله که معنی آن برنگارنده درست معلوم نشد ، بحروف ابجد عدد ۱۰۰۵ درمی آید .

٥ - **خلدبرین**، نسخهٔ خطی .

٦ - **تاریخ عباسی ملاجلال منجم** ، و **زبدة التواریخ پسراو ملاکمال**.

وسبیلی سیاه داشته وازصورتش مردانگی وتکبر پدیدار بوده است [۱]. این شاهزاده جوانی متین ومدبروعاقبت اندیش بود. همواره میکوشید که بدلخواه پدر رفتار کند وخویشتن راازسرنوشت شوم برادر بزرگ خود صفی‌میرزا درامان دارد. بااینهمه‌چون بزرگ وبرومند شد، کم کم وجودش مایهٔ تشویش خاطر وبیم پدر گردید، و درایت‌و شخصیت وی شاه را نسبت بدواندیشناك وبدگمان‌ساخت. سرانجام‌کارتشویش ونگرانی وحسد شاه عباس بدانجا رسید که‌دوام وبقای قدرت وسلطنت خویش را باوجود چنان پسری درمخاطره دید، وازبیم آنکه مبادا گروهی‌ازسرداران ناراضی‌قزلباش نهانی‌باوی همداستان شوند وکاری را که‌اوخود باپدرش کرده‌بود، تجدید کنند، مصمم‌شد که‌این خطر رانیزازمیان بردارد. اما چون میترسید که اگر خدابنده میرزا را هم مانند صفی‌میرزا بیگناه بکشد، انقلاب وآشوبی برپاشود، چارهٔ تازه‌ای میجست.

درآغاز سال ۱۰۲۸ هجری، هنگامی که شاه درفرح آباد مازندران بود، در اصفهان شهرت یافت که اونهانی ببرخی ازمحارم وندیمان خاص خود گفته است که پسر بزرگش محمد میرزا فرزند اونیست، ومادروی که کنیزی گرجی بوده، هنگامی که بحرمسرای شاهی‌داخل‌شده، آبستن‌بوده است. یکی ازجهانگردان ایتالیائی، که در همان سال دراصفهان میهمان شاه‌عباس بوده، دراین باره مینویسد:

«... برای ما خبرتازه‌ای از فرح‌آباد آوردند که اگرحقیقت داشته باشد عجیبترین وفوق‌العاده‌ترین خبرهاست. زیرا من‌نمیتوانم باور کنم که هرگزچنین‌اندیشه‌ای ازخاطر پادشاهی بگذرد. میگویند شاه برای‌اینکه وجدانش‌آسوده شود، برجال دولت خودگفته است که بزرگترین پسرش **خدابنده میرزا**، درحقیقت پسراونیست ونبایستی اورا پس‌ازمرگش بجانشینی وی بردارند. شاه گفته است که مادرخدابنده میرزا کنیزی بوده که، برسم معمول ایران، تاجری بشاه پیشکش کرده است، واین کنیز هنگامی که بحرمسرای شاهی‌داخل‌شده آبستن‌بوده است وخدابنده ازوبوجودآمده، وهمهٔ بانوان‌حرم شاه نیزازین حقیقت آگاهند. بنابراین‌محمدمیرزا پسرشاه نیست، بلکه فرزندتاجریست که آن کنیزرا بشاه داده است. میگویند شاه برای اینکه صدق گفتارخودرا ثابت کند، چاپاری باصفهان فرستاده وبه عمهٔ خود **زینب بیگم**، که مدیرحرمخانهٔ شاهیست .....

---

۱ - سفرنامهٔ دن‌کارسیا دوسیلوا فیگوەرا، سفیراسپانی، صفحهٔ ۳۰۹

نوشته است که کتباً این موضوع‌را شهادت دهد و آنچه در بارهٔ اصل و نسب خدابنده میرزا میداند بنویسد . زینب بیگم هم ، برای خوش‌آمد شاه، و برای اینکه موافق میل‌او رفتار کرده باشد ، بدروغ یا راست ، شهادتنامه‌ای بامهرخود و هجده شاهد دیگر درتصدیق و تأئید گفتهٔ شاه ترتیب داده ، وجزئیات امررا درآن نوشته‌است . بطوریکه اگراین‌مطلب حقیقت داشته‌باشد ، بیچاره خدابنده میرزا دیگرنمیتواند مطابق قانون مدعی جانشینی پدرگردد ، وبعدازبیست یا بیست‌وپنجسال شاهزادگی ، فرزند تاجر گمنامی‌خواهدشد !

« بعقیدهٔ من این طریقه‌ای که شاه عباس اختیارکرده، برای محروم ساختن فرزندان ازحقوق وراثت ، ازآنچه تاکنون شنیده بودیم ، بهتراست . من گمان‌دارم که شاه عباس چون میداند که مردم زیاد دوستش‌نمیدارند ، نمیخواهد پسران بزرگی که احیاناً ممکنست برایش مایهٔ زحمت ودردسری گردند ، داشته باشد . بهمین‌سبب‌چندی پیش‌پسربزرگ خودصفی‌میرزا را ازمیان برداشت . اکنون‌هم فی‌الحقیقة میخواهد دربارهٔ پسردیگرخود خدابنده میرزا ، که مردکاملی‌شده ومیتواند دربرابروی اظهاروجودنماید، همان عمل‌را ، منتهی بصورتی‌ملایم‌تر، تکرار کند .

« میگویند که یك پسردیگرشاه هم بتازگی‌مرده است[1] ، بطوریکه‌او اکنون جز کوچکترین پسرخود ، که دوست منست ، جانشینی‌ندارد . این‌پسرهنوزخیلی جوان و کمی‌شیفته‌وارست . بهمین‌سبب مورد بدگمانی پدرنیست و «کارهایش روبراهست »... اما عقیدهٔ من‌اینست که بامرورزمان اونیزببهانه‌ای دچارسرنوشت برادرخواهد شد[2] . برای من‌مسلمست ، وبسیاری ازمردم آگاه وروشن‌بین نیزباعقیدهٔ من‌همراهند ، که شاه عباس بدوعلت تصمیم‌دارد جزپسربزرگ فرزند مقتول خود **صفی‌میرزا** ، جانشینی‌نداشته باشد. یکی‌اینکه این‌پسرهنوز کودکست ودرزندگی‌شاه‌مدعی‌سلطنت ومایهٔ زحمت‌اونخواهدشد، دیگراینکه وجدان شاه‌ازینکه صفی‌میرزارا بیگناه کشته گرفتار ندامت وملامت است . میخواهد گناه خودرا تلافی کند وحقی‌راکه‌بناحق ازپدرسلب کرده بفرزند بازدهد .»

« اما درهرصورت قبول آنچه شاه دربارهٔ خدابنده میرزا گفته مشکل‌است . کدام تاجری‌جرأت دارد کنیزی بشاه عباس پیشکش کند که‌باکرم نباشد ، وحتی‌آبستن‌هم باشد ؟ چطورمیتوان باور کرد که معلوم شودزنی درحرمسرای شاهی‌ازدیگری‌آبستن‌است، وشاه باآنهمه سختگیری وشدتی که مخصوصاً درینگونه مواردنشان میدهد ، تاجر وحتی شخص کنیز رابجرم اینکه درچنین امرمهمی باو دروغ گفته‌اند ، بسختی سیاست نکند ؟

---

۱ ـ ظاهراً مقصود **اسماعیل‌میرزا** ، پسرچهارم شاه عباس ، است که درسال ۱۰۲۲ درگذشت .

۲ ـ پیش‌بینی مسافرایتالیائی درست بود . زیرا شاه عباس‌چندی بعدپسر کوچك‌خود امامقلی میرزا راهم ، چنانکه درصفحات بعد خواهیم گفت ، کور کرد .

بعلاوه چگونه ممکنست که شاه عباس رنج چنین رازمهمی‌را چندین‌سال برخودهموارسازد وخدابنده میرزارابیش‌ازبیست‌سال فرزند خودمعرفی کند؟ درهرصورت اگراین‌خبرحقیقت داشته باشد، باید گفت که شاه برای‌محروم کردن پسربزرگ خودازولیعهدی، فکربکری کرده است[1] ... »

حقیقت امرهرچه بود، شاه‌عباس از آن پس **خدابنده میرزا** را بیش‌ازپیش‌خوار میداشت، ونزدخودی‌وبیگانه تحقیر وملامت میکرد. از آنجمله درماه‌رجب‌سال ۱۰۲۸ که ازمازندران باصفهان باز گشته بود، وباتشریفات فراوان سفیران هند واسپانی ودولت مسکوی (روسیه) را پذیرائی‌میکرد، روزی درمجلس میهمانی، چون دید که سفیراسپانی بپسرانش‌خدابنده میرزا وامامقلی‌میرزا مینگرد، اشاره بپسرجوان خود امامقلی‌میرزا کرد وبسفیر گفت: «...این پسر کوچك منست وبسیارجوان‌آراسته ایست و مرد خوبی خواهد شد. اماآن دیگری **شیطان**است وهرگز چیزی نمیشود ....»

یکسال بعد شاه عباس، هنگامی که درفرح‌آباد مازندران بسرمیبرد، بسختی بیمارشد[2] وکاربیماریش بدانجا رسید که بحیاتش امیدی نماند. چون مدتی‌ازحرمسرا بیرون نیامد، سران قزلباش وبزرگان دولت نگران شدند، وبگمان اینکه شاه مرده است، بجنب وجوش درآمدند بطوریکه بیم‌آشوب وانقلاب میرفت. بهمین سبب بهرا دید **زینب بیگم** عمهٔ شاه[3]، که پرستار وی بود، اورا در شدت بیماری ازحرمسرا بیرون‌آوردند، وبسران قزلباش واعیان دولت نشان دادند، ودرتخت روانی ازفرح‌آباد بفیروزکوه بردند. شاه عباس چون خود را درخطرمرگ میدید، بانزدیکان وندیمان ازولیعهد خودسخن گفت واظهار کرد که مایلست پسر کوچکش **امامقلی‌میرزا** جانشین وی گردد. ازینزمان‌معلوم شد که‌شاه پسربزرگ‌خودخدابنده‌میرزارا‌یکباره‌ازولیعهدی

---

۱ - سفرنامهٔ **پیترودلاواله**، ج ٤، صفحات ۳۱۲ تا ۳۱۵

۲ - مؤلف تاریخ **عالم‌آرای‌عباسی** مینویسد: «... حضرت‌اعلی ... متوجه مازندران شد. درآنجا ازعفونت هوا واشتداد گرما وتأثیر افلاك وانجم (!) بیماری عظیم شیوع یافته، عرض مرض بذات مبارك اشرف سرایت کرده **تب محرق** کردند ...» - ص ٦٧٢ - ولی ظاهراً شاه بمالاریای سختی دچارشده بوده است.

۳ - ازاین زن درصفحه های بعد مفصلترسخن خواهیم گفت.

خلع کرده است، و بهمین سبب سران قزلباش و رجال کشور بیشتر بامامقلی میرزا متوجه شدند[1].

از طرفی خدا بنده میرزاهم، که پدررا نسبت بخود بدگمان وبیمهر وبدرفتار میدید، ازوآزرده خاطرشد و کم کم دشمن وبدخواه وی گردید، وچون جوانی پردل ومدبربود، همینکه ازولیعهدی محروم شد درصدد برآمد که ازمیان سرداران جوان قزلباش دوستان و هوا خواهانی گردآورد، وحتی الامکان جان خودرا از خطری که پیوسته درپیش چشمش بود، حفظ کند. ولی شاه عباس بوسیلهٔ جاسوسان خوداز جزئیات اعمال او آگاه بود ولحظه ای از مراقبتش غافل نمیشد. پس از آنکه شاه درفرح آباد بیمارشد واورا درحال مرگ بفیروز کوه بردند، خدابنده میرزا، بگمان اینکه کار وی ساخته است، مجلس عیش وسروری ساخت وازآن پیش آمد مطلوب شادمانی نمود، ودولت نامعلوم احتمالی راجشن گرفت. امابرخلاف انتظار وی شاه عباس شفا یافت، وچون ازآن مجلس عیش وشادی آگاه شد، هنگامی که دراوایل ماه رجب سال ۱۰۳۰ هجری ازمازندران باصفهان باز می گشت، فرمان داد که دوچشم خدابنده میرزا را، چنانکه ازقدیم درایران معمول بود، میل بکشند، وآن شاهزاده را از بینائی محروم سازند[2]. چشمان محمد میرزارا بامرشاه میل کشیدند، ولی او برحسب اتفاق، یا بسبب

۱- سفرنامهٔ **پییترودلاواله**، ج۵، ص۱۱۲

۲- مؤلف تاریخ **عالم آرای عباسی** دربن باره مینویسد:

«.. ازسوانح غریبه که دراین سال روی داد قضیه مکحول شدن شهزادهٔ نادان سلطان محمد میرزاست که ازاقتضاء قضا بظهورآمد ... تاباوالدبزرگوار، که خدای مجازی وسایهٔ پروردگار حقیقی است، در مقام اخلاص و یکدلی بود، و مراعات ادب میمود، همواره انوار عواطف خسروانه ... بروجنات احوالش میتافت. همانا دربن اوقات ازکوته خردی قدر عافیت ندانسته، از جادهٔ مستقیم عاقبت اندیشی انحراف جسته بود، وباغوای جهال ومردم نادان باعمالی که منافی ادب واخلاص بود، مبادرت مینمود، وبخصوص در ایامی که ذات مقدس را در فیروزکوه عارضهٔ بیماری دست داده بود، جناب شهزادگی بعیش وحضور پرداخته مترصدآن بود که بزودی کامیاب دولت گردد... مجملاچون اطوارجناب میرزائی ازانهای نیکخواهان صافی اعتقاد بعرض مقدس رسید، ومیرزای مذکورمستشعر گردید وسلب اعتماد از خودکرده بود، بتحریك کار فرمایان عالم قضا بشآمت کردار ناهنجار بچشم خوددیدآنچه دیدوازخودبینی چشم ازمشاهدهٔ مصنوعات عالم وجود پوشیده روی کامیابی ندید...» ص۶۸۰

«بقیه درحاشیه صفحه بعد»

محبت وعلاقه‌ای که مأموران اجرای فرمان‌شاه باوداشتند، بکلی نابینانشد ، بطوریکه اشخاص واشیاء را کم‌وبیش میشناخت[1] ، وهمین امرسبب شد که دوماه بعد بدستیاری چندتن از سرداران قزلباش درصدد برآید که ازایران بهندوستان گریزد وبشاه سلیم (نورالدین محمد جهانگیر) پناهنده شود ، تامگرباکمك وپشتیبانی وی ازپدرانتقام گیرد . امایکی ازهمدستانش بنام عباسقلی پسرمحمد حسین بیگ توشمال ، این‌راز رابرای شاه فاش کرد وشاه‌عباس ، که آنزمان برای مراقبت درکاربرگردانیدن آب **کوه رنگ** باصفهان ، بدانحدود رفته بود ، باشتاب عازم اصفهان شد ، ودریکشب بیست و یکفرسنگ راه راطی کرد وصبح روز ۲۵ رمضان باصفهان رسید ، وبیدرنگ دستورداد که خدابنده میرزارا باهمدستانش دستگیر کردند، وچون همگی بگناه خودمعترف شدند ، دستیاران شاهزاده راکشت وخود اورا بقلعهٔ الموت قزوین فرستاد[2] .

بقیه پاورقی صفحه پیش :

پی‌یترودلاواله نیزدربارهٔ اینواقعه مینویسد :

« ... بامداد بیست ونهم ماه‌مه۱۶۲۱ میلادی (تهم‌ماه رجب‌سال ۱۰۳۰ هجری قمری) شاه‌عباس باصفهان بازگشت . مردم این‌شهر چند روز بود که درانتظار ورود وی بودند وتقریباً همگی تادهی که یکفرسنگ بامحلی که او شب پیش را درآنجا بسربرده فاصله داشت ، استقبالش کردند . مافرنگیان نیز همین احترام را دربارهٔ وی رعایت کردیم . اماورود شاه ایندفعه باوجد وسرور همیشگی آمیخته نبود . درصورتش آثار تأثر واندوه فوق‌العاده دیده‌میشد ، زیراحادثهٔ بسیارشوم وغم‌انگیزی برای بسرش خدابنده میرزا روی داده بود . شاه چندروز پیش ازآنکه ازآن سفردراز باصفهان بازگردد ، پسرخودرا ، بعلت یکنوع اختلاف ورقابت دولتی، وناخرسندی وخشمی که سبب اصلی آنرا نزدیکان و مشاوران شاه پنهان داشته‌اند ، ودردربار بصورتهای گوناگون توجیه میشود ، کور کرده است . بفرمان شاه میل‌نقرهٔ کوچکی را درآتش گداخته ، و چنانکه درایران معمولست ، ازمیان دوپلك چشمان اوگذرانیده اند . این‌عمل بدون اینکه درصورت خارجی چشم تغییری دهد ، یااندك نشانه‌ای ازکوری ظاهر سازد ، بینائی رازائل میکند . زیرا حرارت میلهٔ گداخته چشم‌را میخشکاند ، واز کسب نور محروم میسازد . . . میل کشیدن چشم اشخاص برای کور کردن ایشان خیلی شبیه است بکاری که زنان برای سرمه‌کشیدن چشمان خود بامیله‌های عاج یانقره وامثال‌آن میکنند ... میل کشیدن و کور کردن بزرگان ومخصوصاً شاهزادگان ومنسوبان شاه ، از قدیم درایران مرسوم بوده است . شاه بااین‌عمل بدون آنکه بجان مدعیان احتمالی سلطنت (که ازبستگان وعزیزان وی‌هستند)آسیبی رساند ، ایشان را ازامید پادشاهی محروم میکند ، وازایجاد زحمت باز میدارد ...». سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله**،ج۵، صفحات ۲۵۰ و۲۵۱

۱- **پی‌یترودلاواله** ،ج ۵ ، صفحات ۲۵۱ و۲۵۲

۲- **عالم‌آرای عباسی** ،ص۶۸۰-**خلدبرین**، نسخهٔ‌خطی- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ،ج۵، ص۲۵۲ - **سفرنامه اولناریوس** ،ج۱ ، ص۶۳۷

خدابنده میرزا تامرگ پدر درقلعهٔ الموت بود[1]. پس از مردن شاه عباس جانشین وی شاه‌صفی دستورداد که او و برادرش امامقلی میرزا را از حصار آن قلعه بزیر افکندند، و بهانه‌اش در کشتن عموهای کورخوداین بود که «**چون کورند وجودشان بیفایده است**[2]»

*

٤ - اسماعیل میرزا
پسر چهارم شاه عباس

چهارمین پسر شاه‌عباس در روز هشتم ربیع‌الاول ۱۰۱۰ هجری بوجود آمد[3]، و اورا اسماعیل میرزانام نهادند. ولی زندگانیش کوتاه بود ودر روزجمعهٔ ۲۹ جمادی‌الثانی سال ۱۰۲۲[4] در شهر اصفهان بیمارشد و در دوازده‌سالگی بمرد. جسد او را بدستور پدرش، که درآن هنگام دربیلاق فریدن بود، در **امامزاده اسماعیل**، درمحلهٔ **کلیار** اصفهان، بامانت گذاشتند، وچندی بعد بمشهد بردند، و در آستانهٔ رضوی بخاك سپردند.

*

٥ - امامقلی میرزا
آخرین پسر شاه عباس

پنجمین پسر شاه عباس درشب سه شنبهٔ ۲۷ جمادی‌الاول سال ۱۰۱۱ هجری‌قمری بوجودآمد، وبگفتهٔ مؤلف عالم‌آرای عباسی «... از خلوص عقیدت و غلامی حضرات ائمهٔ معصومین به امامقلی میرزا موسوم گردید...» اونیز، مانند همهٔ پسران شاه دور ازحرمخانهٔ

---

۱ - شاه عباس **امامقلی میرزا** پسر کوچکترخودراهم چندی بعد کور کرده بقلعهٔ الموت فرستاده بود، وشرح آن درصفحات بعد خواهد آمد.

۲- سفرنامهٔ **اولئاریوس**، ج ۱، ص ۶۳۷

۳- **جلال‌الدین‌محمد یزدی**، منجم مخصوص شاه عباس، تولد اسماعیل‌میرزا را درسال ۱۰۱۲ نوشته، ولی ظاهراً اشتباهست. زیرا مورخان دیگر ولادت او رادرسال ۱۰۱۰ دانسته ونوشته اند که هنگام مرگش درسال ۱۰۲۲ دوازده ساله‌بود. **عالم‌آرا**، ص ٤۲۰ **خلدبرین** - نسخهٔ خطی.

٤- همهٔ مورخان عصرصفوی نوشته‌اند که اسماعیل میرزا دراصفهان بیمار شد ودر گذشت. فقط **توماس هربرت انگلیسی**، که در اواخرپادشاهی شاه عباس بایران آمده مینویسد که او درنوزده‌سالگی مسموم شد. ولی این مطلب هم مانند بسیاری از دیگر مطالب سفرنامهٔ وی اساسی ندارد.- ترجمهٔ سفرنامهٔ **توماس هربرت**، چاپ پاریس، درسال ۱۶۶۳.

شاهی ، درخانه‌ای جداگانه میان زنان وخواجه سرایان‌تربیت شد. سفیردولت‌اسپانی که‌درسال ۱۰۲۸ هجری این پسررادراصفهان دیده ، مینویسد :

« . . . . امامقلی میرزا پسرشاه بسیار مؤدب ونجیب است . چهره‌ای زیبا و سفید دارد . سنش ازهفده یاهجده نمیگذرد . ولی‌زن‌وچندین فرزنددارد . . . ۱ »

پی‌یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی‌هم ، که درماه ذی‌القعدهٔ سال ۱۰۲۷هجری، ازاردبیل تاقزوین بااین‌شاهزاده همسفر بوده، دربارهٔ سادگی وطرز رفتار وی ، چنین نوشته است :

« . . . درراه امامقلی‌میرزا پسر کوچك شاه ، که‌خیلی بامن دوست‌شده‌است، نزدیك ملازمان من‌آمد وازیشان پرسید که تخت روان از کیست ، وچون دانست که از منست، مدتی‌باایشان گفتگو کرد. این شاهزاده درنهایت سادگی‌روی زمین نشسته ومرغی شکاری را روی‌دست گرفته بود . زیرا اسبی که اثاثه و اسبابش را می کشیدبیمار گشته ، واو ناچار اسباب و اثاثه را بر اسب سواری خود بارکرده بود و انتظار داشت که نوکرش ازدنبال برسد واسب یدکی اورا بیاورد . درایران رسم است که سواران همیشه یك اسب یدکی نیز همراه میبرند تا اگر اسب سواریشان بیمار یاتلف شد ، پیاده نمانند .

« امامقلی‌میرزا وقتی که با ملازمان من درسخن بود ، چشمش بسگ کوچکی افتادکه روی بارها بسته بودند . این سگ کوچك را، چون پشمش مثل یال شیر برسر وگردنش فرو ریخته بود ، من شیرنام داده بودم . شاهزاده ازاین سگ خوشش‌آمد وبرای اینکه آنرا بگیرد ، زبان بتوصیف وتعریفش گشود. ولی نوکران من‌منظورش‌را درنیافتند وسگ را باو ندادند . پس‌ناچار بزبان آمد وبی پرده سگ را ازیشان خواست . آنان نیز سگ را با مهربانی بسیار باوتقدیم کردند .آنگاه بند جورابهای خودرا باز کرد وبهم گره‌زد و بندی ساخت وبر گردن سگ بست وبدست گرفت. وضع او با بازیی که بردست داشت، وسگی که‌بادست دیگرمی‌برد، بسیارتماشائی‌بود. جورابهایش هم فرودافتاده بودونمی‌توانست درست‌راه برود! . . . ۲ »

امامقلی‌میرزا تاسال ۱۰۳۶ هجری مورد ملاطفت ومهرپدر بود. شاه عباس‌پس

---

۱ - سفرنامهٔ دن‌گارسیا سفیراسپانی، صفحات ۳۰۹ و۳۳۷

۲ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ٤ ، صفحات ٤- ۲۲۳

از کشتن پسر بزرگ خود صفی میرزا ، اورا از پسر دیگرخویش محمد میرزا عزیزتر میداشت و نزدخودی و بیگانه تمجیدش میکرد[۱]. درسال ۱۰۲۹ هجری هم، که درفیروز-کوه مازندران بسختی بیمار و بامرگ درجدال بود ، علی‌رغم پسر بزرگترخود محمد-میرزا، بسرداران و بزرگان ایران گفت که مایلست امامقلی میرزا جانشین وی گردد. درین زمان بیشتر نزدیکان وندیمان شاه عباس منتظر بودند که اونوهٔ خرد سال خود **سلیمان میرزا**، پسر بزرگ صفی میرزا را بولیعهدی برگزینند، زیرا شاه پس از کشتن صفی میرزا وپی بردن ببیگناهی وی نسبت بسلیمان میرزا مهروعلاقهٔ بسیار نشان میداد. اماشاه عباس، که ازپسر بزرگ خود محمد میرزا (یاخدابنده میرزا) ناخرسند ومتنفر بود ، وسلیمان میرزا رانیز بسبب خردسالی شایستهٔ سلطنت نمیدانست، چون خود رادرخطر مرگ دید، بولیعهدی پسر کوچك خود امامقلی میرزا، که درین تاریخ هجده سال داشت ، اظهارمیل کرد . پس از آن هم که از آن بیماری نجات یافت، بشرحی که پیش ازین گذشت ، پسر بزرگ خود را کور کرد، و امامقلی میرزا ظاهراً در ولیعهدی بی رقیب شد[۲].

پس از کور کردن محمد میرزا ، شاه عباس بار دیگر درسال ۱۰۳۰ هجری در اصفهان بسختی بیمار شد . امامقلی میرزا که ازسرنوشت برادر خود عبرت گرفته بود[۳]، دقیقه‌ای ازبالین پدر دورنشد وآنقدر بامهربانی وعلاقه ازوی پرستاری ومراقبت کرد ، که شاه پس ازشفایافتن اورا رسما ولیعهد خود شمرد ، و چون در همان اوقات بعزم گرفتن قلعهٔ **قندهار** عازم خراسان شد ، پسر رانیز باعنوان ولیعهدی همراه خود برد . حتی پیش ازآنکه ازاصفهان خارج شود ، فرمان داد **سلیمان میرزا** پسر بزرگ صفی میرزا را نیز کور کردند، تادر پایتخت مدعی قانونی وشایسته‌ای برای سلطنت باقی نماند ، وامامقلی میرزا پس از وی درپادشاهی بی رقیب باشد[۴].

---

۱ - رجوع کنید بصفحه ۱۸۹

۲ - وقتی که محمد میرزارا بفرمان شاه عباس کور کردند. امامقلی میرزا بقدری ترسید که بمرض اسهال گرفتار شد . - سفرنامهٔ **پیترو دلاواله** ، ج ۵ ، ص۲۵۲

۳ - رجوع کنید بصفحه ۱۹۰ این کتاب .

۴ - شاه عباس تا اینزمان به **سلیمان میرزا** چندان اظهارعلاقه میکرد که مردم ایران ولیعهدی وی را مسلم میپنداشتند . ولی ظاهرا مجتهای شاه درین شاهزاده تأثیر نداشت ، وهرچه بزرگترمیشد

بقیه حاشیه درصفحه بعد

امامقلی میرزا تاسال ۱۰۳۶ هجری نزد پدرعزیز بود . ولی درین‌سال شاه عباس هنگامی که درشهر **سلطانیه** نزدیك زنجان بسرمیبرد ، فرمان داد که این پسر را نیز مثل برادر بزرگش محمدمیرزا بامیل گداخته کور کردند وبقلعهٔ **الموت** بردند . ولی اوکاملا کورنشده واندکی از بینائی برخوردار بود . علت اساسی کور کردن امامقلی- میرزا درست معلوم نیست. نویسندهٔ تاریخ عالم‌آرای عباسی ، که خودشاهد وناظراین وقایع بوده است ، سربسته مینویسد :

« . . . . در اینسال از اقتضای فلك بی‌مدار واطوار بیخردانه شهزادهٔ بیوقار امامقلی‌میرزا را نوربینائی‌ازآسیب نیشترنقصان پذیرفت . . . . همیشه سلاطین‌عدالت آئین وفرمانروایان صاحب تمکین، صلاح حال واستقامت‌احوال خلایق را، ازسپاهی ورعیت ، برمطالب عالیهٔ دنیوی وعلاقهٔ پدرفرزندی راجح دانسته در رضا جوئی ورفاهیت‌خاق‌الله ، که هرآینه رضامندی خالق البرایاست ، کوشیده‌اند . . . . شهزادهٔ مذکور از جهالت ونادانی وغرور جوانی ، ارتکاب اموری که پسندیدهٔ والد بزرگوارش نبود ، مینمود . از اطوارش بی‌اعتدالی‌واز جوهرذاتش بیدانشی وکم مهری، تعرس میشد . صلاح حال‌جمهور درآن دیده، دیده‌بینائیش‌را بی‌نور گردانیدند. اگرچه بحسب‌تقدیر بدین‌بلیه گرفتارآمد، اما بمضمون این مصراع **کومصلحت تواز توبهترداند** ، ازچندین بلیهٔ دیگر که در عالم اسباب جهت شهزادگان عالی‌منزلت آمادهٔ کارخانهٔ خلقت وتقدیر است ، وکمترینش عدم بصیرت و بینائی است ، نجات یافته ،آسوده‌حال، درظل‌مرحمت شاهانه(!) روزگار میگذرانید . . . . . .

دیگری مینویسد :

« ... چون قدم جرأت از شاهراه ادب وآداب فراگذاشته بود . بفرمان پدر چشم ظاهربین ازتماشای وضع روزگار پوشید.

بقیه حاشیه صفحه پیش :

نسبت بکشندهٔ پدر کینه توزتر میگشت . **پی‌یترودلاواله** ، جهانگرد ایتالیائی ،که دراین زمان در ایران بوده مینویسد : « . . بعقیدهٔ من‌شاه‌عباس بهمین سبب او راکور و از ولیعهدی‌که حق قانونی وی‌بود محروم‌کرد وامامقلی‌میرزا پسرکوچك خودرا رسما بجانشینی خود برگزید . . . . » ـ سفرنامهٔ **دلاواله** ، ج۵ ، ص۳۹۳ .

۱ - **عالم‌آرا** ، ص ۷۴۹ - ونیز **تاریخ خلد برین** - سفرنامه **اولئار یوس** ، ج ۱ ، ص ۶۲۷ - **زبدة التواریخ ملاکمال** ، نسخهٔ خطی . - **ذیل‌عالم‌آرا** ، چاپ تهران ،ص ۸ .

۲ - **خلدبرین.**

مورخان معاصر شاه عباس هیچیك سبب کور کردن امامقلی میرزا را آشکار نکرده‌اند، اما از **تاریخ منظوم شاه عباس**، که درعهد **شاه سلطان حسین صفوی** بنظم درآمده، وسرایندهٔ آن، که قطعا مردی کم‌مایه وازشرایط شاعری بی‌بهره بوده‌است، معلوم نیست، چنین برمی‌آید که این شاهزاده نامه ای برضد پدر بسلطان عثمانی نوشته وبخواجه سرائی داده‌بوده است که به **استانبول** برد. ولی خواجه را درنزدیکی سرحد گرفته وبنزد شاه فرستاده‌اند، وشاه پس‌ازخواندن نامهٔ پسر، فرمان‌داده است که اورا کور کنند وهمدستانش رابکشند[۱].

امامقلی‌میرزا تاسال مرگ پدر، یعنی تا۱۰۳۸ هجری قمری، چندی در قلعهٔ الموت‌وچندی‌دراصفهان بسر برد. دراین‌سال‌چون‌خبرمرگ‌شاه باصفهان‌رسید، ادعای بینائی کردوخودراجانشین پدرخواند. جمعی ازخواهران ونزدیکانش‌اونیزدرحرمسرای‌شاهی هواخواه وی بودند، و میگفتند که اگر بینائی کامل‌ندارد، چون پسرش **نجفقلی میرزا** پنجساله‌است، می‌تواند چندی‌سلطنت کند تافرزندش‌بسن‌رشدرسد وجای پدررا بگیرد. ولی دسته‌ای ازسران دولت، که معتقد باجرای وصیتنامهٔ شاه‌عباس و پادشاهی نوهٔ او **سام میرزا** (شاه صفی) بودند، باینکار تن‌ندادند وچشمان امامقلی میرزا راباردیگر میل کشیدند وبکلی نابینا ساختند، واو راباز از اصفهان بقلعهٔ الموت فرستادند.

---

۱ ـ اشعار سست و بی‌قاعده‌ای که سرایندهٔ **تاریخ منظوم شاه‌عباس** دراین خصوص گفته اینست:

چو شهزاده ای راکه عبد امام	**بترکی شهش کرده بودند نام**
نمودند نسبت بوالد نفاق	**نمودست و پنهان بقیصر وفاق**
بخواجه سرالی کتابت سپرد	**که ازبهر قیصر نهانیش برد**
درآنوقت‌شدخواجه‌را رهگذار	**بنزدیك سرحد چو بر راهدار**
چو تعذیب کردند وتفتیش‌ازو	**زحرفش گمان شد بود فتنه جو**
ازین گفتگوهای وی چند کس	**بملك عدم بازرفتند پس**
بمیلی چوشد بخت میرزا سیاه	**به « میلی » جهان بین اوشدتباه**

«**تاریخ منظوم‌شاه‌عباس** — نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملك.

امامقلی‌میرزا تاسال ۱۰۴۲ هجری درقلعهٔ الموت بود. درین سال شاه صفی ، بتحریك جمعی ازسران دولت، فرمان داد اورا با برادرش سلطان محمدمیرزاوپسرش نجفقلی میرزا وسلیمان میرزا فرزند صفی‌میرزا، که برادر بزرگ خودش بود ، هلاك کردند[1]

* * *

۱ - ذیل عالم‌آرا ، چاپ تهران، صفحات ۸ ، ۸۷ و ۹۸ - عالم‌آرا ، ص ۷۵۸ . خلدبرین

۵

دختران شاه

شاه عباس گذشته از پسران پنجگانهٔ خود، شش دختر داشت بنام **شاهزاده بیگم** **زبیده بیگم** ، **خان آغا بیگم** ، **حوا بیگم** ، **شهربانو بیگم** و **ملك‌نسا بیگم** .

۱ـ شاهزاده بیگم

شاهزاده بیگم را به **میرزا محسین رضوی** متولی مشهد داده بود وازو دوپسر بوجود آمد که یکی **ابوالقاسم میرزا** نام داشت و دختر **خلیفه سلطان** داماد دیگر شاه را گرفته بود، ودرشب جمعهٔ آخر رجب سال ۱۰۴۱ هجری بفرمان شاه صفی کورش کردند . دیگری را هم که با پدرش در مشهد بود ، **منوچهرخان** حاکم آنجا، بفرمان آنپادشاه کور کرد. شاهزادهٔ بیگم در زندگانی شاه عباس در گذشت .

۲ـ زبیده بیگم

زبیده بیگم را شاه عباس به **عیسی‌خان قورچی‌باشی**، پسر سید بیگ صفوی شیخاوند ، که نسبش از جانب پدر بشیخ **جنید** میرسید ، وباخاندان صفوی منسوب بود ، داد . عیسی‌خان نخست منصب **یوزباشی** داشت ، ودرسال ۱۰۲۱ هجری بمقام بلند قورچی باشی و وکیل السلطنه ترقی کرد و تاسال ۱۰۴۱ هجری، سومین سال پادشاهی شاه صفی، درینمقام باقی بود.

شاردن ، تاجروجهانگرد فرانسوی ، دربارهٔ رفتارشاه عباس با یکی ازدختران خود ، که ظاهراً همین زبیده بیگم زن عیسی خان قورچی باشی بوده است[۱]، شرحی نوشته که نقل آن درینجا بی‌مناسبت نیست . مینویسد :

---

۱ ـ درماه رمضان ۱۰۲۷ هجری ، که شاه‌عباس درآذربایجان با **خلیل پاشا** ، سردارعثمانی در درجنگ بود ، **عیسی‌خان قورچی باشی** و برخی‌دیگر ازسرداران اصرار داشتند که اوباسردار ترك صلح کند. سردار ترك نیز، برای اینکه‌ازآذربایجان بیرون‌رود، گذشته ازآنچه دولت عثمانی‌مطالبه میکرد،

« بقیه حاشیه در صفحه بعد »

« . . . . شاه‌عباس یکی ازدختران خودرا بسرداری داده بود . ولی‌این دختر شوهر خود را دوست نمیداشت وحتی بصورت اوهم نگاه نمیکرد . عاقبت‌آن سردار بشاه شکایت بردکه بجای زن ماده ببری باو داده‌است ، وگفت که‌دخترت تاکنون دوبار بروی من خنجر کشیده است . شاه بسیار خندید وپرسید : «درخانه چند کنیزسفید داری ؟» جواب داد : « نزدیك چهل‌وپنج کنیز . » شاه گفت ازامشب‌مرتب باکنیزان‌خودبخواب، وزن را بابی اعتنائی تنها بگذار . سردار دستور شاه‌را بکار بست . دو روزی نگذشت که شاهزاده خانم باخشم فراوان نزد شاه شکوه بردکه شوهرم همهٔ‌خدمتکاران وکنیزان‌خود را ازمن عزیزتر میدارد . شاه جواب دادکه حق‌با شوهر تست وآنچه کرده است بدستور من بوده و بد خترنصیحت کردکه همانشب شوهررا بخوابگاه خویش خواند وبااومهربان باشد . دختر نیزچنین کرد وازآنپس‌زندگانی ایشان باعشق وسرورآمیخته بود . . . » [۱]

قورچی‌باشی سه‌پسرداشت که بزرگترین ایشان **سیدمحمدخان** ، هنگام مرگ شاه عباس هجده ساله بود. چون شاه عباس درگذشت، برخی از سرداران پسر بزرگ قورچی باشی‌را ، که‌ازجانب پدر ومادر هردو باخاندان صفوی منسوب‌بود ، بپادشاهی نامزد کردند . ولی عیسی‌خان، که مردی‌عاقل وجوانمرد بود ، بدین‌کارتن نداد و گفت که سلطنت حق‌خاندان شاه‌اسماعیل وشاه‌طهماسب است که پادشاهی‌را بنیروی‌شمشیر وسیاست گرفته‌اند ، و چون هواخواهان پسرش در پادشاهی او اصرار کردند ، بعتاب گفت که « اگرسرفتنه دارید وفکرهای بی‌حاصل دماغ شمارا شوریده‌میدارد همین لحظه کس میفرستم تاسر هرسه پسرم راببرند وبیاورند[۲] . »

بااینهمه شاه صفی چون بسلطنت نشست ، براو وفرزندانش ابقانکرد . نخست درآخرماه رجب ۱۰۴۱ هجری سه پسراوراسر برید، واورا ازمنصب قورچی‌باشیگری معزول وتمام دارائیش‌را، ازخانه وملك واسباب زندگانی، تصرف کرد . سپس آنسردار

بقیهٔ پاورقی صفحهٔ پیش :

برای خود نیزمبلغی پول نقد میخواست. که‌شاه‌عباس مایل بمصالحه نبودبه قورچی‌باشی گفت که‌اگر طرفدارمصالحه‌هستی باید پولی‌را کمسردار ترك میخواهدخودت‌فراهم کنی. زیرامن چنین پولی‌درخزانه ندارم . قورچی‌باشی هم پولی‌مهیا نداشت . ولی زنش حاضرشد که تمام پارچه‌های ابریشمین‌وزربفت و جواهر خودرا باودهد تا برای سردارترك بفرستند . » سفرنامه پی‌یترودلاواله ، ج ٤ ، ص ۱۶۱

۱ - سفرنامه شاردن ج ۲ ص ۲۳۶

۲ - ذیل‌عالم‌آرا ص ۸۸ - عالم‌آرا ، ص ۶۰۸

جوانمرد را به **چراغخان زاهدی** قورچی تازه سپرد تا هلاك سازد. بفرمان وی بازه کمان خفه‌اش کردند وجسدش را به کربلا فرستادند[1].

۳- خان آغابیگم خان آغا بیگم، دختر سوم شاه عباس، زن **میرعلاء الدین محمد حسینی**، ملقب به **سلطان العلماء** ومشهور به **خلیفه سلطان** بود. شاه این دختر را درسال ۱۸ شعبان سال ۱۰۱۷ باو داد[2]. نسب وی از جانب پدر به **سیدقوام الدین مرعشی** یا **میربزرگ**، ازسادات معروف مازندران، میرسید وباینجهت بامادرشاه عباس بستگی داشت. خلیفه سلطان درسال ۱۰۳۳ هجری، پس ازمرگ **سلمان خان** پسرشاه علی میرزا وزیر اعظم شاه عباس، از طرف آن پادشاه بدینمقام عالی منصوب **اعتمادالدوله** شد. پدرش نیز در آنزمان مقام **صدارت** داشت. پس ازمرگ شاه عباس هم تاسال ۱۰۴۱ هجری درآن مقام باقی بود. دربن‌سال شاه صفی چهار پسراو رانیز، مانند سایرنوادگان دختری شاه عباس کور کرد[3] ومقام صدراعظمی را ازو گرفت وبه-

---

۱ - **ذیل عالم‌آرا**، صفحات ۸۹ و۹۰ و۹۳ — **تذکرهٔ نصرآبادی** — **زبدة التواریخ ملا کمال** **قصص الخاقانی**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس.

۲ - **خلیفه سلطان** پسر **میرزارفیع الدین محمد** صدر، معروف به **خلیفه**، بود.

۳ - **اسکندر بیگ منشی** در **ذیل عالم‌آرا** شرح کور کردن و کشتن دخترزادگان شاه‌عباس را چنین نوشته است: «... درشب جمعهٔ اواخرماه رجب، که درحرمسرای مقدس جشن خضرالنبی انعقاد یافته، جمیع بنات مکرمهٔ شاه گیتی ستان (شاه‌عباس) درآن جشن بودند، **رستم بیگ** سپهسالار و**چراغخان** را بدفع پسران قورچی‌باشی مأمور فرمودند... وسرهای ایشان بنظراقدس آوردند... چهارپسرخلیفه‌سلطان ویك‌پسر **میرزا محسن رضوی** ... ویك‌پسر**میرزارضی‌صدر** و دوپسر **میرزا رفیع** را مکحول کردانیدند. یك پسردیگر میرزامحسن را که درمشهد مقدس باپدر می‌بود، به **منوچهرخان** حاکم مشهد حکم شد که دیدگانش را از دیدن عاطل سازد. چهارپسرحسن خان استاجلو را، که دخترزادگان **سلطان‌حیدرمیرزا** پسر **شاه‌طهماسب** بودند، حکم قتل شد وغلامی بدین خدمت مأمورگشت ودر بلدهٔ قم وساوه هرچهار بقتل‌رسیدند. خلیفه سلطان برحسب‌استدعا از امروزارت معاف ومیرزا رفیع ازمنصب صدارت معزول شدند...»

شاردن، درسفرنامهٔ خود(ج ۵، صفحات ۲۱۶ و۲۱۷) می‌نویسد: «شاه عباس یك‌دخترخودرا به **شیخ‌الاسلام** که رئیس‌قضات وحاکم‌شرع‌است، داد وازوپسری بوجودآمد. درزمان شاه‌صفی **ملاکاظم** نامی از وعاظ اصفهان برمنابرمردم رابرضد شاه برمی‌انگیخت ومدعی‌بود که باید خاندان فاسدصفوی را از میان برداشت وکسی را از منسوبان این خاندان، مانند پسر شیخ الاسلام، پادشاه کرد. این واعظ رابفرمان شاه صفی بشیرازروانه کردند ودر راه کشتند.»

یك زن ایرانی
در زمان شاه عباس
کار رضا عباسی

مقابل صفحهٔ ۲۰۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

میرزا ابوطالب خان ازوزیران سابق شاه عباس، سپرد. خلیفه‌سلطان چندی بعد درزمان پادشاهی شاه عباس دوم بار دیگر بوزارت اعظم رسید.[۱]

٤ - حوابیگم چهارمین دخترشاه عباس بنام حوابیگم نخست زن **میرزارضی** شهرستانی صدرسابق بود، وپس ازمرگ وی درسال ۱۰۲۶ بعقد برادر زادهٔ او **میرزارفیع** در آمد. این دختر از شوی نخستین خود یك پسر داشت، بنام **میرزامحمدطاهر** واز شوهردوم نیز دارای دوپسر بود. هرسه پسراو راشاه صفی درآخر رجب ۱۰٤۱ هجری کور کرد.[۲] میرزا رفیع نیزپس‌ازآنکه بدامادی شاه عباس مفتخرشد، بمقام بزرگ صدارت رسید، ولی‌شاه صفی پس‌از کور کردن پسرانش او را ازین مقام معزول کرد. حوابیگم پیش ازمرگ پدر در گذشته بود.

٥- شهربانو بیگم این دختررا شاه‌عباس درماه رمضان سال ۱۰۲۳ به میرعبدالعظیم پسرمیرحسین‌خان مازندرانی، ازمنسوبان‌مادرخویش‌داده‌بود.[۳] این مردچندی ازجانب شاه **داروغهٔ**[٤] شهر اصفهان بود. درماه ذی قعدهٔ ۱۰۲۹ هجری میان او و **کلانتر**[٥] آنشهر برسرمالیات ووجوهی که‌داروغه ازمردم اصفهان گرفته بود، اختلافی‌افتاد وکاراز گفتگو بمشاجره کشید. کلانترمدعی بود که‌آنچه میرعبدالعظیم ازمردم شهر گرفته بیش‌ازمقدارمقرر بوده‌است. داروغه از گفتار کلانترچنان درخشم شد که‌بیدرنگ به‌ملازمان‌خودفرمان‌داد اورا بسختی‌زدند وبزندان‌افکندند. ولی **میرزا**ـ

---

۱ - ذیل‌عالم‌آرا، صفحات ۹۰ و ۲۵۹ — زبدة‌التواریخ ملا کمال. — قصص‌الخاقانی — تذکرهٔ نصرآبادی.

۲ - یکی ازین دوپسر **میرزا علاء الدین محمد** نام‌داشته وشاعر بوده و **فایز** تخلص میکرده، و این تخلص را **صائب** تبریزی شاعرمعروف باو داده بوده‌است. نوشته اند که او نخست **محمد صادق** نام‌داشت، وشاه‌عباس او را علاء الدین محمدنام‌داد. — **تذکرهٔ نصرآبادی**.

۳ - **شهربانوبیگم** تاسال ۱۰۷۳ هجری نیززنده بوده‌است. — **قصص‌الخاقانی**، ص ۱۳۹ نسخهٔ خطی کتابخانهٔ‌ملی تهران.

٤ و ٥ — برای توضیح این مقامات رجوع کنید بقسمت ضمائم‌این کتاب، فصل **طبقات مردم در دورهٔ صفویه**.

ابوطالب‌خان[1]، که درینزمان اعتمادالدوله و وزیراعظم بود ، او را از زندان بیرون آورد. مردم اصفهان نیز برضد داروغه قیام کردند و کلانتر ووزیراصفهان ، جملگی نمایندگانی نزد شاه ، که‌آنزمان درمازندران بود ، فرستادند واز میرعبدالعظیم شکایت کردند . داروغهٔ ارامنهٔ اصفهان نیز بشاه شکایتنامه‌ای فرستاد که‌دامادش یکی ازارامنه‌را، باتهام اینکه بمسلمانان شراب فروخته، کشته است، درصورتی که این‌اتهام دروغ‌بوده ومیرعبدالعظیم برسریکی ازخدمتگزان زیبای‌قهوه‌خانه‌ای، باآن مردارمنی‌رقابت‌عاشقانه داشته‌است. **عسس**[2]، یارئیس‌پاسبانان شب، نیز بشاه‌شکایت برد که‌جمعی‌ازملازمان داروغه دسته‌ای از افراد پاسبانان را بی‌سبب زده‌اند .

شاه چون به‌اصفهان بازآمد علیقلی‌خان **دیوان بیگی**[3] یاناظر کل‌عدلیهٔ‌آنشهر را مأمور کرد که بکار دامادش رسیدگی کند و**فرخ** نام نایب اورا که مردم اصفهان از تعدیاتش بشاه‌شکایت کرده بودند ، بزندان‌اندازد . دیوان‌بیگی فرخ را، باوجودمقاومت ملازمان داروغه ، گرفت وبزندان انداخت وبحساب میرعبدالعظیم نیزرسیدگی کرد، وچون معلوم شد که حق بجانب مردم اصفهان و سایر شکایت کنندگان بوده است ، شاه او را ازداروغگی اصفهان معزول کرد و میخواست بسیاستهای سخت نیزمحکوم سازد ، ولی**میرابوالمعالی‌نطنزی** معروف به‌**آقامیر**، منشی و مجلس نویس‌شاه ، که با میرعبدالعظیم دوستی صمیمانه داشت ، پیش شاه شفاعت کرد و او را ازشکنجه و بند نجات داد .

۶ ـ ملك نسا بیگم ششمین دخترشاه‌عباس ملك‌نسابیگم،زن **میرزاجلال‌شهرستانی** متولی‌آستانهٔ رضوی‌بود،وپیش‌ازمرگ‌پدردرگذشت.میرزاجلال پسرمیرزا مؤمن شهرستانی بود وشعرهم می گفت .[4]

---

۱ ـ **میرزا ابوطالب خان** پسر **حاتم بیگ اردوبادی** وزیراعظم شاه‌عباس بود، و درسال۱۰۱۹ هجری ، پس از مرگ پدر ، بجای اونشست .

۲ و ۳ ـ رجوع کنید بفصل **طبقات مردم‌دردورهٔ صفویه** ، درقسمت ضمائم این کتاب

۴ ـ تذکرهٔ **نصرآبادی**، ص ۹۵

مؤلف **عالم ارای عباسی** یکی از وزیران شاه عباس بنام **سلیمان‌خان** پسر شاه علی‌میرزای استاجلورا هم، که خواهرزادهٔ شاه‌عباس بود وسه سال واندی (از ۱۰۳۰ تا ۱۰۳۳ هجری) وزارت کرد، ازجملهٔ دامادان اوشمرده‌است، ولی نام‌زن‌اومعلوم نشد.[۱]

شاه‌عباس خواهری هم داشته است بنام **شاه بیگم**، که در ربیع‌الاول سال ۹۸۵ بوجود آمده بود،[۲] وازجزئیات زندگانی او درتاریخهای زمان خبری نیست.

سلطان خانم جدهٔ شاه عباس

درسال ۹۹۶ هجری که شاه‌عباس برتخت سلطنت‌ایران نشست **سلطان‌خانم**[۳] مادرپدرش سلطان محمد خدابنده، هنوززنده بود. اینزن درحرمسرای شاهی احترام بسیار داشت واو را **سلطانم** می‌خواندند. در سال ۱۰۰۲ هجری، هنگامی که شاه بقصد تأدیب **شاهوردی خان**حاکم **لرستان**، به‌خرم‌آباد رفته بود، خبرمرگ جده‌اش باو رسید.

ملاجلال منجم مخصوص شاه‌عباس دربارهٔ مرگ این زن شرحی نوشته‌است که نقل آن دراینجابی‌مناسبت نیست. می‌نویسد:

«... دراین محل[۱] (خرم‌آباد) خبررسید که... **سلطانم**، والدهٔ نواب سکندر شانی (یعنی سلطان محمد پدر شاه‌عباس)، درقزوین درگذشته وخواجه ابراهیم خلیل که وزیراوبود، بجهت تجهیز و تکفین مشارالیها پنجتومان از **کل‌عنایت**[۴] برسم مساعده گرفته ودروقت ادای‌آن وجه چهارتومان وهشتصدهزاردینار که‌حاضرداشته داده‌است. چون نواب کلب‌آستان علی ازسفرلرستان مراجعت نمودند، صندوقهائی که ترکهٔ حضرت سلطانم درآن بود، حاضرساختند. درته صندوقی نقد دوهزاردینار بود. نواب کلب‌آستان علی‌آنرا بدست‌گرفتند و درحضوو مشایخ عظام گفتند: ازمال دنیائی‌این دوهزاردینارنقد بود. مقارن اینحال **عنایت کل** پیداشد. نواب کلب آستانعلی فرمودند که ای «کل»

---

۱ - **عالم‌آرا**، صفحات ۶۸۰ - ۷۲۰ و ۷۶۵

۲ - **خلاصة التواریخ** میرمنشی‌قمی، نسخهٔ خطی.

۳ - **سلطان‌خانم** مادرشاه محمد خواهرموسی **سلطان موصلوی ترکمان**بود، ولی **واخوشت** «Wakhoucht» تاریخ‌نویس گرجی‌درتاریخ **کارتلی** اورا بغلط گرجی ودختر **اوتارشالی کاشویلی** «Othar Chalicachwili» دانسته است.

۴ - کل‌عنایت دلقك شاه‌عباس بود وازودرفصل آینده سخن خواهیم گفت.

این دوهزاردینارمال تست بگیر . خواجه ابراهیم خلیل وعنایت کل در عجب ماندند ، وقصهٔ مساعده وعوض عرض کردند، وباعث ازدیاد اعتقاد حضارآن مجلس گردید . . .»

سلطان خانم هنگام مرگ نزدیك هشتاد سال داشته است . نوشته‌اند که زنی نیکوکار وبااعتقاد بود، ودر اواخر پادشاهی شاه طهماسب بحج رفت. از آثار اورباطی بوده‌است درخشکرود، نزدیك قزوین، که در زمان‌پسرش‌شاه محمد خدابنده بانجام‌رسید.

زینب بیگم عمهٔ شاه

شاه عباس‌هشت عمه داشت که از یشان در مجلد اول این کتاب نام برده وشرح‌احوال بعضی‌راهم بمناسبت نوشته‌ایم[1] . هنگام پادشاهی اودوعمه‌اش **مریم سلطان‌خانم** و **زینب بیگم** هنوز زنده بودند . مریم سلطان خانم را شاه محمد خدابنده درآغاز پادشاهی‌خود به **خان‌احمد گیلانی** داد، واو تاسال هزارهجری درحرم خان گیلان بود . دربن‌سال ، بشرحی که دریکی‌از فصلهای‌آینده خواهیم گفت، شاه‌عباس برخان احمد خشم گرفت وبگیلان تاخت، وخان‌احمد چون یارای پایداری‌نداشت، ازراه‌شروان بخاك عثمانی گریخت . پس‌ازفراراو مریم‌سلطان‌خانم را بقزوین‌آوردندواوتاماه‌صفر۱۰۱۷هجری، که دراصفهان‌درگذشت، درحرمسرای شاهی بسر می‌برد . جسدش را بفرمان شاه درمشهد بخاك سپردند ، وسرای اورا به‌**شیخ بهاءالدین محمدعاملی** دادند ، تا هر روز پنج نوبت برایش نماز گزارد ، وهنگام قرآن خواندن ازویاد کند. اینزن را بسبب‌اینکه پیرترین شاهزاده خانمان‌حرم بود، شاه‌عباس‌همیشه « عمهٔ » مطلق خطاب میکرد .

عمهٔ‌دیگرشاه **زینب بیگم** ، بطوری که‌درمجلداول اشاره کرده‌ایم[2] ، درماه رمضان سال۹۸۵هجری، بدستوربرادرش‌شاه‌اسماعیل‌دوم، بعقد **علیقلی‌خان شاملو**، امیرالامرای خراسان وحکمران هرات، درآمد، ولی هیچگاه بحرم اوداخل نشد. زیرا مقرر بود که اورا یکسال پس‌ازعقدازدواج بهرات فرستند، وچون درهمان‌اوقات، بشرحی که در تاریخ پادشاهی‌شاه‌محمدخدابنده گفته شده‌است[3]، میان امیران خراسان و عراق برهم

---

۱ ـ رجوع کنید بحاشیهٔ صفحهٔ ۱۳ مجلد اول‌این کتاب وصفحات بعدازآن .

۲ ـ صفحهٔ ۲۵ از مجلد اول .

۳ ـ صفحات ۶۹ تا ۷۹ از مجلد اول .

خورد ، شاه‌محمد ازفرستادن خواهر بخراسان خودداری کرد. چندی بعد نیز علیقلی خان درهرات کشته شد و آن ازدواج صورت نگرفت .

زینب بیگم در زمان شاه‌محمد خدابنده وپسرش حمزه میرزا بانوی حرمخانهٔ شاهی، ودرزمان شاه‌عباس نیزازهمهٔ شاهزاده خانمان صفوی بآن پادشاه نزدیکتر واز جملگی محترمتر بود . حرمسرای شاهی بدست او اداره میشد وشاه درغالب اموربا وی مشورت میکرد ودستورهای اورا کار می بست. زینب بیگم غالبا درمجالس شورای کشوری و لشکری شرکت میجست وحتی درجنگ یاصلح اظهار رأی میکرد. مثلا درماه جمادی الثانی سال ۱۰۱۵ هجری که **چغال اوغلی** سردار عثمانی باسپاهی متجاوزازصد هزار نفر بآذربایجان حمله کرده بود، وقوای ایران در برابر چنین سپاهی ناچیزوناتوان بنظر میرسید، شاه‌عباس میخواست ازجنگ احتراز کند ، وبشهرتبریزعقب نشیند [۱]. ولی سرداران سپاهش مانند **الله وردی خان** بیگلربیگی فارس و**قرچقای بیگ** رئیس تفنگچیان، بااین عقیده مخالف و خواهان جنگ بودند. شاه درین باره با **زینب بیگم** ، که همیشه همراه اردو بود ، مشورت کرد . زینب بیگم گفت که با ترکان باید جنگ کند واز کثرت سپاه ایشان نهراسد. چنانکه شاه‌اسماعیل اول وشاه طهماسب نیزچنین میکردند، وبنیروی دلیری و بی باکی بردشمن غالب میشدند. شاه چون دید که گذشته ازسرداران سپاهش آن زن هم باجنگ موافق است ، فرمان پایداری وحمله داد ، واتفاقا بردشمن غلبه کرد [۲] .

همچنین درسال ۱۰۱۹ هجری که شاه‌عباس **خواجه فصیح لاهیجانی** را دربرابر سه هزارتومان بدشمن او **بهزادبیگ** وزیر گیلان فروخت، بطوری که درصفحات پیش گفتم ، زینب بیگم اورا بدینکارناپسند ملامت کرد و برآنداشت که بهزادبیگ را از کشتن آن مرد بیگناه باز دارد [۳] .

---

۱ - رجوع کنید بتاریخ **عالم آرای عباسی** ، صفحات ۴۸۶ تا ۴۹۴

۲- سفرنامهٔ **انتونیودوگووه‌آ** ، صفحات ۲۸۸ تا ۲۹۰ .— همین سفیر می نویسد که «زینب بیگم هم اززبان بد درامان نیست ومعروفست که با برادرزادهٔ خود شاه‌عباس روابط عاشقانه داشته است . »

۳-رجوع کنید بصفحهٔ ۱۵۱ این کتاب

زینب بیگم اززنان حرمسرای شاهی یگانه زنی بود که درمجالس رسمی شاه حاضرمیشد و در میان مردان می‌نشست . در سفرنامهٔ **دن گارسیا دوسیلوا فیگوه را** ، سفیراسپانی، که در روز۲۲ جمادی الثانی‌سال ۱۰۲۸ هجری در **باغ جنت** شهر قزوین بحضور شاه‌عباس رسیده و هدایای خود را تقدیم کرده‌است ، درضمن گزارش پذیرائی شاهانه ، که تاپاسی ازشب نیز دوام یافته ، چنین نوشته شده است :

« . . . . چیزی که درین شب عجیب می‌نمود ، وجود زنی‌درمجلس پذیرائی شاه بود . درمیان تمام مردانی که درین مجلس بودند فقط یکزن دیده میشد که کمی‌دور از استخرباغ ، پشت بعمارت‌زشتی که راهروها واطاقهای متعدد‌داشت ، وظاهراً حرمسرای شاهی‌بود، روی قالیچه‌ای قرار گرفته بود . اینزن هم‌مانند همهٔ زنان ایران چادر وروبند سفیدداشت ، ولی رویش‌کاملا باز بود . سنش ازپنجاه بیشتر نمی‌نمود . اندامی درشت و قدی بلند داشت . سبزچرده وبسیارموقر وسنگین ومحترم بود . هدایای سفیررا مخصوصاً ازنزدیك وی میگذراندند تا درست تماشا کند . نزدیك اوهیچکس نبود ، تنهایك ظرف بزرگ طلابیلندی دوقدم در کناروی نهاده بودند، ودربیست قدمی اوچند سرباز، بالباسهای آراسته‌ومسلح بتیرو کمان ، درنهایت ادب ایستاده بودند ، وچنین‌می‌نمود که قراولان‌خاص وی باشند . . . . در تمام مدت پذیرائی ، اینزن مانند مجسمه‌ای بیحرکت نشسته بود واندك‌حرکتی نمیکرد . . . حتی وقتی‌هم که‌شام‌آوردند وهمه دست‌بخوردن بردند ، اوباز همچنان بیحرکت نشست . . . ۱ »

در سفرنامهٔ سفیر اسپانی‌اسم اینزن برده نشده ، ولی میتوان مسلم دانست که او همان زینب بیگم عمهٔ‌شاه بوده‌است . زیرا همانطور که پیش ازین اشاره کردیم ، اینزن همیشه بااردوی شاهی‌حرکت میکرد ودرسفر وحضر، یادرشکارو گردش، همراه شاه بود. زینب بیگم درسالهای اول‌سلطنت شاه‌عباس درشخص اونفوذ فوق‌العاده داشت وشاه بی‌صوابدید وی بکمتر کاری اقدام میکرد. پس‌ازآن تدریجا ازنفوذش‌کاسته شد، حتی درسال۱۰۲۲میان او وشاه اختلاف افتاد وشاه اورا ازحرمخانهٔ اصفهان دور کرد وبقزوین فرستاد . ولی درسال ۱۰۲۷ باهم آشتی کردند وزینب بیگم باصفهان بازآمد وبار دیگر محرم ومشاورشاه ومصلحت گزار امور سلطنتی گردید . از آنجمله درماه

---

۱ ــ سفرنامهٔ **دن گارسیا** ، ص ۲۳۸ .ــ برای تفصیل این پذیرائی‌رجوع کنند به‌کتاب **روابط ایران‌واروپا دردورهٔ صفویه** ، تألیف نصرالله فلسفی ، **صفحات ۴۷ تا ۵۱**

شعبان ۱۰۲۹ هجری، که شاه‌عباس در فرح آباد مازندران بسختی بیمار و بمرگ نزدیك شده بود، چون مدتی ازحرمخانه بیرون نیامد، برخی ازسرداران قزلباش اظهار نگرانی و زمزمهٔ نافرمانی کردند. زینب بیگم که شخصاً از شاه پرستاری میکرد، با کمال گستاخی باو گفت که باید قطعا خود را بسرداران قزلباش نشان دهد، وگرنه بیم آنست که سر بشورش بردارند و برسر جانشین او بایکدیگر بجنگ وخونریزی قیام کنند. آنگاه او را باهمهٔ ضعف وناتوانی، درتخت روانی گذاشت وازحرمخانه بیرون آورد، تاسرداران ببینند. سپس شاه عباس را از فرح آباد بفیروز کوه، که آب وهوایش پاکتروبهتراز سواحل مازندران بود، فرستاد وبا این کارهم سرداران قزلباش راآرام کرد وهم‌شاه را ازمرگ نجات داد[1].

زینب بیگم پس‌ازمرگ شاه عباس‌نیزتاسال ۱۰۴۱ هجری، همچنان درحرمخانهٔ شاهی مغزز ومحترم وخاتون حرم بود. درین سال شاه صفی، پس‌ازآنکه تمام‌مدعیان سلطنت را، بشرحی که درصفحات‌پیش گفته شد، کور کردیا کشت، زینب‌بیگم‌راهم‌از حرمخانه بیرون راند، واو تاسال ۱۰۵۱ هجری، دور از دستگاه سلطنت، درانزوا بسر می‌برد، ودرین سال درگذشت.[2]

زینب‌بیگم در زندگانی خود راهها وپلها و کاروانسراها و بیمارستانهای متعدد ساخته ونزدیك صد هزار تومان، که معادل میلیونها پول امروز است، دربنراه خرج کرده بود. ازآنجمله‌کاروانسرائی در راه قزوین بساوه ساخته بود که آنراکاروانسرای بیگم می‌نامیدند.[3]

---

۱ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، صفحات ۱۱۱ و ۱۱۲ - عالم آرا، ص ۶۷۲

۲ - زبدة التواریخ، تالیف ملاکمال

۳ - سفرنامهٔ شاردن، ج ۲، صفحات ۴۰۶ و ۴۰۷ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج ۴، صفحات ۲۵۵ و ۲۵۶

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل ششم

شاه عباس

و

زن

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. 227701
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

زنان شاه عباس

شاه‌عباس همچنان که در کار سیاست و ملکداری مهارت واستعداد فوق‌العاده داشت، در کار عشق و محبت نیز پرشور، در زندوستی بی‌اختیار، و در ادارهٔ **حرمخانهٔ** شاهی سخت متعصب ودقیق بود.

پیش از آنکه بسلطنت ایران رسد، زمانی که هنوز شانزده سال بیشتر نداشت، وبسرپرستی **مرشدقلی خان استاجلو**، در خراسان نام شاهی برخود نهاده بود، زنی چرکس گرفت که ازو درسال ۹۹۵ هجری پسر بزرگش **محمد باقرمیرزا**، معروف به صفی میرزا، بوجود آمد، وظاهرا این زن زنی عقدی نبوده است. پس از آن درسال اول سلطنت خود (اواخر ذی‌الحجهٔ سال ۹۹۶ هجری قمری)، که هجده سال داشت، رسما عروسی کرد ودریکشب دوزن گرفت. زنان وی هردو از شاهزاده خانمان بزرگ صفوی بودند: یکی **اغلان پاشاخانم**، دختر سلطان حسین میرزا پسر بهرام میرزا (برادر شاه‌طهماسب اول) بود. این زن نخست با **سلطان حمزه میرزا** برادر بزرگ شاه‌عباس ازدواج کرده بود، وازسال ۹۹۴ که آن شاهزاده بدست دلاك خود کشته شد، شوهری نداشت، تاآنکه درین سال بعقد شاه‌عباس درآمد.

دیگری بنام **مهدعلیاخانم**، دختر بزرگ سلطان **مصطفی میرزا** (پسر شاه طهماسب اول) یعنی دخترعم شاه‌عباس، که تااینزمان هنوز شوهر نکرده بود.

این خانم و دوشیزه را دریك مجلس ودربهترین ساعت (۱) بعقد دائمی کلب آستان علی درآوردند، ودرباغ **سعادت آباد** یا **باغ جنت** قزوین جشنی شاهانه برپا ساختند، وسه‌شب چراغان وآتشبازی کردند، ومبلغ هفتصدتومان، که بپول آنزمان

---

۱ - برای شرح حال **حمزه میرزا**، وتفصیل کشته شدن او بمجلد اول این کتاب مراجعه باید کرد.

ثروتی بود ، فقط صرف آتشبازی شد ، وشاه‌عباس بدین‌شادی بجمعی‌از سرداران مناصب تازه عطا کرد . بگفتهٔ **ملاجلال** منجم مخصوص او :

« . . . جشنی بسیار عالی واقع شد، وامرای هرمحل تعین نمودند. درشب آتشبازی شد ، وهفتصد تومان بآتشبازی‌صرف‌شد ، وارباب مناصب بدین تفصیل‌آنروزپای منصب بوسیدند : . . . **علی‌قلی سلطان ذوالقدر** ، حاکم قم ، پای **مهرداری** بوسید ، و **میرصفی اردستانی** پای **وزارت مهر** بوسید ، و **مرشد قلی‌خان** پای وکالت ودارائی‌اصفهان بوسید، و **میرزاشاه** ولی پای **وزارت‌کل** بوسید واعتمادالدوله شد . . . . »

پس‌ازآن هم شاه‌عباس زنان بسیار دیگر، از ایرانی و گرجی وارمنی و چرکس وتاتار ، گرفت . ازآنجمله درسال پنجم پادشاهی، خود خواهر **شاهوردی‌خان‌عباسی**، حکمران لرستان را، که پیش‌ازآن زن برادرش‌حمزه میرزا بود، بعقد خویش درآورد، و یکی از شاهزاده خانمان صفوی را بشاهوردی خان داد[1] ، تا بدینوسیله حکمران لرستان را ، که غالبا بادولت عثمانی میساخت ، وگاه بخود سری و یغما گری می‌پرداخت ، مطیع سازد .

درسال ۱۰۰۵هجری‌نیز، چون‌شنید که **عبدالغفار** نام، از **ازناوران**[2] گرجستان. دختری زیبا دارد ، یکی ازشاهزادگان گرجی بنام **بکرات‌میرزا** را، که دردربارایران بسرمی‌برد ، با **فرهادخان قرامانلو** ، ازسرداران بزرگ قزلباش ، برای‌آوردن دختر بگرجستان روانه کرد . شاهزادهٔ گرجی‌پیش ازسردارقزلباش بگرجستان رفت ودختر را خواستگاری کرد. سپس‌فرهادخان ، که درحدود گنجه توقف کرده‌بود، پانصدسوار قزلباش باستقبال وی فرستاد ، و آندختررا درماه ذیقعدهٔ آنسال بقزوین آوردند و بحرمخانهٔ شاهی سپردند[3] . در۱۴ربیع‌الاول سال ۱۰۱۱ هجری نیز، دخترخان‌احمد

---

۱ - شرفنامه بدلیسی . صفحات ۸۱ تا ۸۳ . - شاهزاده خانمی که شاه‌عباس‌به شاهوردی‌خان لرعباسی داد ، از نبیرگان بهرام میرزا ، برادرشاه طهماسب اول بود .

۲ - ازناور باعیان واشراف صاحب نسب وآزادان واصیلزادگان گرجی گفته میشد .

۳ - تاریخ عباسی و زبدة التواریخ ، ملا کمال .

گرگین خان دهم

امیر ولایت کارتلی

از کتاب «تاریخی از ملت گرجستان» تألیف «آلن»

مقابل صفحهٔ ۲۱۲

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

گیلانی را ، که سیزده‌سال پیش‌ازآن از کودکی برای پسرخود **صفی میرزا** نامزده کرده بود ، ببهانهٔ اینکه پسرش اورا دوست نمیدارد ، برای خودعقد کرد [۱] .

شاه عباس بزنان گرجی وچرکس، بسبب زیبائی ایشان، عشق مخصوص داشت. یکی ازجهانگردان فرنگی که درزمان شاه عباس دوم بایران آمده است ، دربارهٔ زنان گرجی چنین می نویسد :

« . . . خون گرجی بهترین خونهای مشرق بلکه همهٔ جهانست . من درین کشور میان مرد وزن یکصورت زشت ندیدم و صورت های فرشته‌آسا فراوان بود . زنان گرجی لطف وزیبائی مخصوصی دارند که درهیچ کشور دیگر دیده نمیشود . نمیتوان بآنان نگریست وعاشق نشد . دلپذیرتر از صورت وموزون ترازقامت ایشان پیدانمیشود. بلندقد وخوش اندام و کمرباریکند، ویگانه عیبی که ازایشان می توان گرفت، آرایش زیاده‌ازاندازه‌ایست ،که همه اززیبا وزشت گرفتاروپای بندآنند... [۲] »

درحرم شاه زن ایرانی کم بود و بیشتر زنان او شاهزاده خانسان یا کنیزکان گرجی وچرکسی وحتی روسی بودند [۳]. درسال ۱۰۱۲ که شاه عباس برای باز گرفتن آذربایجان از ترکان عثمانی بآنسرزمین تاخت، وقلعه های تبریز ونخجوان وایروان را گرفت، **گرگین‌خان** امیر گرجستان **کارتلی** (کارتیل).و **آلکساندرخان** امیر گرجستان **کاختی** (کاخت) نیز ، چون اورا برترکان غالب دیدند ، راه اطاعت پیش گرفتند وهردو باردوی شاه ایران آمدند . شاه عباس هم هردو رابمهربانی پذیرفت وچندی نزد خود نگاهداشت . سه سال بعدپس ازمرگ گرگین‌خان دختراو راکه **تیناتین** [۴] نام داشت ،

---

۱ – رجوع کنید بصفحات۱۷۱و۱۷۲ این کتاب .

۲ –سفرنامهٔ شاردن،ج۲، ص۴۰–اماهمهٔ مسافرانی که‌درآنزمان‌ودرقرنهای بعدبگرجستان‌رفته‌اند، باعقیدهٔ شاردن موافق‌نیستند. ازآنجمله ژزف پی‌تون دوتورنفر «G.P de Tournefort» دانشمند طبیعی دان‌فرانسوی (۱۶۵۶تا۱۷۰۸) درسفرنامهٔ خودمی‌نویسد که زنان گرجی‌فقط شادابی وتندرستی دارند وبدین‌سبب درنظرزیبا جلوه می کنند . این مرد دانشمند درسال ۱۷۰۰ میلادی بفرمان **لوئی‌چهاردهم** بمشرق‌آمد وارمنستان وگرجستان رانیزسیاحت کرد.

۳ –سفرنامهٔ **پیترودلاواله** ، ج ۳ ، ص۳۷٤ وج ٤ ، ص۳۳۹

٤ – Thinathin . اسم این‌زن‌را **گردینا** نیزنوشته‌اند (درسفرنامهٔ **تماس‌هربرت**)، وچون بحرم شاه عباس داخل‌شد وبدین اسلام درآمد ، باسامی **ایلی** و **فاطمه‌سلطان** موسوم گردید . (**تاریخ گرجستان واخوشت**)– این دختررا **محمد بیگ‌بیگدلی** بفرمان شاه ازگرجستان بایران آورد .

ازپسر وجانشینش **لوارساب‌خان** خواست ، وبرای خود صیغه کرد ، وبگفتهٔ یکی از مورخان ، برای اینکه‌آلکساندرخان هم‌آزرده خاطرنشود ، نوادهٔ وی راهم که دختر **داودخان** پسر بزرگ و درگذشتهٔ اوبود ، خواستگاری کرد . در روز بیست و چهارم ربیع‌الاخر سال۱۰۱۳ ، **کتایون**[1] زن بیوهٔ داودخان ، بادخترخود **مارتا** ودوپسرش در **گوگجه دنگیز** (درشمال قراباغ) بخدمت شاه‌آمدند ، وشاه دختراورانیزبعقد منقطع خود درآورد[2]. جلال منجم درین باره می‌نویسد :

« ۰۰۰ دربیست وچهارم ربیع‌الاخرسال۱۰۱۳ **تهمورس‌خان** پسرداودخان، که مشهور به **بدوه میرزا** بود ، بابرادرش **اش‌پروا** (؟) که‌کشیش بود ، بامادر و خواهرآمدند، وشب‌آینده دخترا بعقدمنقطع نواب کلب‌آستان علی‌حضرت **شیخ‌بهاالدین محمد** صیغه خواندند ...»

دراواسط‌ماه ربیع‌الاول‌سال۱۰۱۶ نیزدختران **رستم‌خان** داغستانی، و**معصوم‌خان** والی طبرسران را صیغه کرد ، ودرشب سه شنبهٔ‌چهاردهم ربیع‌الاخرسال۱۰۱۹خواهر **قبادخان** ، ازسرداران کرد مکری را گرفت . جلال‌الدین محمد منجم دربارهٔ این زن می‌نویسد که :

«. . . قبادخان خواهرخودراکه بحسن درمیانهٔ اکراد مشهوربود، چون نواب کلب‌آستان علی برمز وایما طلب کرده بود ، حسب‌الصلاح وقت فرستاد وداخل‌حرم علیه شد ۰۰۰۰ [3]».

عدهٔ زنان حرم شاه عباس را ازچهارصد تا پانصدنفر نوشته‌اند[4]. بیشتر ایشان ، دختران و کنیزکان خوبروئی بودند که امیران وحکام گرجستان وارمنستان وولایات دیگر برای شاه بهدیه میفرستادند. ازین عده سه یاچهارتن ازشاهزاده خانمان ،زنان

---

۱ – **Katevani** ۰ مورخان ایرانی عموماً این زن رابنام **دیدی‌پال** یا **تی‌تی‌فال** خوانده‌اند که بزبان گرجی **دی‌دبول**(**Didebul**) و بمعنی ملکه ومادرشاه ونیزازعناوین‌منسوبان شاه‌بوده‌است.

۲ – **تاریخ‌عباسی** جلال‌منجم.– **قصص‌الخاقانی** . – **خلدبرین** – **عالم‌آرای عباسی**، ص۵۰۳ . –

۳ – **تاریخ عباسی** و **عالم‌آرا** ، ص۵۳۰ – چهارروز پس ازاین وصلت شاه عباس‌قبادخان را بانود وچهار تن ازبزرگان کردستان بجرم خیانت کشت . تفصیل کشتن او درفصل **سیاست داخلی‌شاه‌عباس** خواهدآمد .

٤ – سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، ج ۱ ، ص۶۲۷. – **ایتربرسیکوم** ، ص ۵۱

عقدی ورسمی‌شاه بودند ، ودیگران بعنوان صیغه و کنیزدرحرمخانه بسرمی بردند.

امیران گرجستان و حکام ایرانی ارمنستان وشروان همه سال عده‌ای دخترو پسر گرجی وارمنی وچرکس برای شاه میفرستادند، واو زیباترین ایشان‌را بحرمخانهٔ شاهی میفرستاد وباقی رامیان سرداران خود قسمت میکرد . یکی ازمورخان دربیان وقایع سال۱۰۰۶ هجری می‌نویسد :

« ... از جانب **الکساندرخان** و **سمایون‌خان**(سیمون) ولات گرجستان سفرائی با تحف وهدیا، که ازجمله فوجی‌ازحوروغلمان خورشید عذار وکنیزان پری‌رخسارازنژاد اعاظم‌آن دیاربود ، بخدمت شاه‌فرستادند[۱] . . . »

ودیگری در وقایع نیمهٔ شعبان سال۱۰۱۸ هجری می گوید :

« . . . درقزل آغاج **الاوردی** کشیش با **شرمزان** گرجی ازگرجستان **کاخت** باکنیزان حورلقا وغلامان غلمان سیما ، ازعدد وحساب بیرون، بدستور تهمورس خان رسیدند ، وچون بنظراشرف رسانیدند ، بعرض‌قبول درنیامد . بعد ازتضرع بسیارمقرر شد که قبول کردیم ، بشرط آنکه تهمورس خان بیاید ، وگرنه لشکر کشیده برسر او میروم . . . .[۲] »

دیگری می‌نویسد :

« . . . . بسیاری ازامرا وحکام گرجستان برای‌اینکه ازدربارشاهنشاهی شغل بزرگتری بگیرند، یا دختران خودرا بشاه بدهند ، بدین‌اسلام درآمده‌اند . حتی کسانی هستند که خود دختران‌زیبای خویش را برای حرمسرای شاه می‌برند ، واجری که بجای هردخترداده میشود ، حقوق یا شغلی‌دولتی است ...[۳] »

گاه چون‌امیران گرجستان درفرستادن کنیزوغلام، که فرزندان رعایای‌بیچارهٔ آنسرزمین بودند ، افراط میکردند ، مردم سربشورش بر میداشتند و بکشتن ایشان کمرمی‌بستند . یکی‌از مورخان درین باره می نویسد:

« . . . خبررسید که موراو[۴] **مسق** . . . باجماعت‌ازناوران گرجستان‌کاخت،

۱- خلدبرین، نسخهٔ خطی .

۲ - **تاریخ عباسی** .

۳ - سفرنامهٔ شاردن ، ج ۲ ، ص۶۷

۴ - Mo‚uravi مولوراوی که مورخان ایران **موراو** نوشته اند، عنوان حکام‌و کلانتران شهرهای‌بزرگ گرجستان بوده‌است.

بعزم قتل تهمورس خان درحرکت آمد برسراورفتند. **دیدی پال** (کتایون) مادرتهمورس خان ، سرراه برآن جمع گرفت که پسرمن چه گناه کرده‌است ؟ جمع گفتند که تاچند پسر ودختر ما بگیرد و به **قزلباش** دهد ؟ مارا بیش ازین‌تاب نمانده وحال رقم‌شاه‌آمده که مارا بکشد . ما اورامیکشیم ، بعد ازآن هرچه شودگو بشو . از استماع این‌خبر تهمورس‌خان فرار کرد و . . . . کس‌پیش‌آن‌جمع‌فرستادکه بیائید قسم میخورم که من بعد پسر ودختربی‌رضای شما بکسی ندهم و دوست شما باشم . . . . ۱ »

یکی دیگر ازمعاصران شاه عباس دربارهٔ حرمخانه وزنان وی چنین می‌نویسد:

« . . . شاه بزنان ایرانی ، وحتی بزنان خانوادهٔ خویش علاقه‌ای‌ندارد . در حرم او از دختران حکام بزرگ ، واشخاص عالیمقام کشور بسیار کمست . دختران طبقات پست را خود پسندیده وانتخاب کرده است . زنان اوتقریباً همه گرجی وچرکس و روسی و ارمنی هستند . ازین دسته گروهی مسلمان شده اند ، زیرا عیسوی بودن گناهی‌بزرگ‌وبرای‌ایرانیان‌نفرت انگیزست. زنان پس‌ازورودبحرمسرای‌شاه ناچارباید‌قوانین اسلام را محترم شمارند واگر عیسوی مانده اند ، دین خود راآشکارنکنند . درحرم شاه زنان تاتار وازبك وطوائف مسلمان دیگرهم هست، که برسم هدیه برای اوفرستاده‌اند . شاه حق داردکه زنان‌گرجی را از دیگران عزیزتر شمارد ، زیرا مانند زنان کشور ما (ایتالیا) مهربان ومؤدب وملایم ، وتقریباً همگی ازخانوادهای اصیل ونجیبند ، و بی‌شك زیباترین موجودات‌آسیا هستند . زنان سیه چردهٔ ایران هرگز بپای ایشان نمی‌رسند . زنان‌گرجی همه بلند قامتند وتقریباً همگی زلف سیاه وچشمان درشت دلپذیر مشکی ورنگ سفید وسرخ‌دارند... زنان‌گرجی هیچوقت‌زن عقدی‌شاه نمیشوندواساساًزنان عقدی اوفقط‌سه‌یاچهار وهمگی ازبستگان‌نزدیك وی‌هستند. بهمین سبب‌هرگززنان‌گرجی یاچرکس‌و ارمنی‌شاه را **بیگم** خطاب نمی کنند ، واین‌عنوان تنها برخواهران و دختران وعمه‌ها وخاله‌های‌شاه و هرزنی‌که ازخاندان سلطنتی‌باشد اطلاق میشود . زنان دیگر را **خانم** می‌نامند ، وبزرگترین زن حرم شاه راکه بسبب پیرتربودن یاداشتن نسبی‌عالیتر، ویا نزدیکتربودن بشاه ، بردیگران برتری دارد، **بیگم** مطلق‌می‌خوانند ، ودیگر اسمی برآن اضافه نمی کنند . درصورتی‌که شاهزاده خانمان دیگر را فی‌المثل زینب‌بیگم یا مریم بیگم میگویند . . . ۲ »

* * *

---

۱ - **تاریخ‌عباسی** ، نسخهٔ خطی .

۲ - **سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله** ، ج ۳، ص ٦۱ و ج ٤ ، صفحات ۳۳۹ و ۳٤۰ - **وسفرنامهٔ دن‌آنفودنیو وگوه‌آ** .

۲

عشق وخون ریزی

بطوریکه درصفحات پیش گفته شد ، شاه عباس درسال ۱۰۱۳ هجری خواهران **لوارساب خان** و **تهمورس خان** ، شاهزادگان ولایات **کارتلی** و **کاختی**[۱] گرجستان را بزنی گرفته بود . پس از آن چون جمعی ازسران گرجستان **کنستانتین خان** امیر کاختی را بتحریك وی کشتند[۲] ، امیری آن ولایت را به برادرزن خود **تهمورس خان** داد[۳]. درسال ۱۰۱۵ نیز پس ازمرگ **گرگین خان** امیرولایت کارتلی[۴] ، برادرزن دیگرخود **لوارساب خان** را ، که جوانی چهارده ساله وبسیارزیبا بود ، بامیری این ولایت منصوب ویکی ازسرداران قزلباش راباعنوان کوتوالی (قلعه بانی) قلعهٔ **تفلیس** همراه وی کرد، ولی درسال ۱۰۱۹ این سرداررا هم بایران خواست ، ولوارساب خان ازاین تاریخ درسلطنت کارتلی مستقل گردید .

امیران گرجستان تاسال ۱۰۲۲ هجری فرمانبردار وخراجگزارشاه عباس بودند ، و هرچند یکبار یاخود با هدایای فراوان و عده ای کنیز و غلام گرجی بخدمت اومی آمدند، ویا یکی ازبستگان نزدیك خویش راباهدیه وپیکش بدربار پادشاه صفوی میفرستادند .

---

۱ ـ مورخان ایرانی اسم این دوولایت را **کارتیل** یاکارتل و **کاخت** نوشته اند ، ولی اسامی گرجی آنها **کارتلی** و **کاختی** بوده است .

۲ ـ شرح کشته شدن **کنستانتین خان** ، که درایران به **کستندیل خان** معروف بوده است، درفصل **شاه عباس و گرجستان** بتفصیل خواهدآمد . این امیردرماه جمادی الاخرسال ۱۰۱٤ کشته شد .

۳ ـ **تهمورس خان** پسر **داودخان** ونوهٔ آلکساندر خان امیر گرجستان **کاختی** بود ، و دراواخر شوال ۱۰۱٤ ازطرف شاه بامیری آنولایت منصوب شد .

٤ ـ **گرگین خان** پسرسیمون خان یا بقول مورخان ایرانی (سمایون خان) والی گرجستان **کارتلی** درسال ۱۰۱۵ هجری درگذشت .

در حدود سال ۱۰۲۲ هجری واقعه ای پیش آمد که مایهٔ برهم خوردن روابط دوستانهٔ شاه عباس باامیران گرجستان شد ، وسرانجام‌کار بجنگ وستیز وقتل عام‌مردم بیگناه گرجستان و ویرانی آن سرزمین کشید . شرح واقعه بطوری که از مجموع تاریخهای ایرانی وبیگانه برمی‌آید اینست :

درآغازحکومت لوارساب خان برسر زمین‌کارتلی ، یکی ازسرداران گرجستان بنام **گی‌ورگی‌ساکادزه** [1] ، بسبب دلیری و شجاعتی که درسال ۱۱۰۸ هجری (۱۶۰۹ میلادی) دردفع غارتگران مهاجم تاتار نشان‌داده بود ، بمقام کلانتری شهرتفلیس‌رسید وبه **موئوراوی** (موراو) بزرگ ملقب شد . موراو مردی بااراده ودلیر ومکار وتیزبین و دور اندیش بود . پس‌ازآنکه مقام کلانتری یافت برآن شد که‌خودرا به لوارساب‌ خان نزدیکتر کند وبمقامات بلندتر دست یابد . پس روزی خواهر خودرا ، که در تفلیس بزیبائی انگشت نما بود، بمجلس بزم‌شاهانه برد وباودستورداد که ساقی‌مجلس گردد وبشاه شراب دهد . لوارساب خان که امیری بسیارجوان بود، ازتماشای زیبائی وطنازی‌آن زن، دل‌ازدست داد وشیفتهٔ وی شد،وروز دیگراورا ازبرادرش بزنی‌خواست. موراو بظاهربااینکار مخالفت کرد، وگفت که‌اگرشاه خواهرش‌رابگیرد **دی‌دبول‌ها**، یعنی‌شاهزاده خانمان حرم، هرگز وی را، که شاهزاده نیست،بعنوان‌ملکهٔ گرجستان نمی‌پذیرند ودشمنی ایشان مایهٔ فنای او وخواهرش خواهدشد . ولی‌لوارساب‌خان که در عاشقی‌بی‌اختیاربود، مخالفت ظاهری اورا بچیزی نشمرد وباخواهرش‌عروسی کرد [2] .

پس ازچند ماه « ازناوران » وبزرگان گرجستان که برموراو حسد میبردند، مخصوصا یکی ازیشان بنام **شادیمان باراتاشویلی** [3] ، که از مقربان لوارساب خان بود ، باوتکلیف کردند که زن تازهٔ خودرا رها کند ، وموراواورا ازمیان بردارد . شاه در آغازکار راضی نمیشد ، ولی‌چون تهدیدش کردند ناچار تن برضاداد ، و روزی که بعزم

---

۱ - **Givorgi Saacadzé**

۲ - **شاردن** درسفرنامهٔ خودمی‌نویسد که **لوارساب خان** هیچوقت‌باخواهر **موراو** عروسی‌نکرد، وبا او روابط نا مشروع داشت ، زیرا ملکه مادرشاه و شاهزاده خانمان نمی‌خواستند زیردست زنی از طبقات پست باشند . (ج ۲ ، ص۵۱ و۵۲)

۳ - **Chadiman Barathachwili**

گیورگی ساکادزه

موراو بزرگ

از کتاب «تاریخی از ملت گرجستان»، تألیف «آلن»

مقابل صفحهٔ ۲۱۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

شکار از تفلیس بیرون رفته بود، **موراو** را هم با ندیمان و نزدیکان بشکارگاه دعوت کرد[1] تا اورا در آنجا هلاك سازند. دشمنان کلانتر مصمم بودند که روز دیگر اورا بگیرند و بکشند، ولی همانشب، درمجلس بزم ومستی، رئیس غلامان شاه، که ازدست‌پروردگان موراو وازآن رازآگاه بود[2]، هنگامی که جام شرابی بدست وی میداد، آهسته در گوشش گفت: «قربان مراقب باشید که میخواهند شمارا بکشند.» موراو بی‌آنکه خودرا ببازد وازحال طبیعی بیرون رود، پس‌ازدقیقه‌ای ازمجلس خارج شد، وراست باصطبل رفت وشب کلاه وبالاپوشی از مهتر گرفت، وبراسبی بی‌زین وبرگ جست وبشهر **دوشتی**[3] نزد پدر زن خود **نوگزر**[4] گریخت. فراروی چنان بزبردستی وشتاب انجام گرفت که دشمنانش براودست نیافتند. سپس بازن و فرزندان خود بایران آمد و بشاه‌عباس پناهنده شد.

موراو چون درایران بخدمت شاه عباس رسید، خود را بپای وی افکند وبرای اوحکایت کرد که‌بامیر گرجستان‌کارتلی وپدرش چه خدمتهای بزرگ کرده وچگونه پاداش یافته است. شاه عباس اورا بمهربانی پذیرفت، و چون مصمم بود که ولایات گرجستان راضمیمهٔ ایران کند، ازجملهٔ ندیمان خویشش ساخت تابرای‌لشکرکشی بآن سرزمین ازواطلاعات کافی بدست‌آورد.

موراو همینکه نزد شاه عباس تقرب یافت، برآن شد که ازلوارساب‌خان انتقام بگیرد. پس درمجالس‌انس باشاه ازخواهر دیگر امیرکارتلی که **خوراشان**[5] نام‌داشت، وبکمال زیبائی مشهور بود، سخن گفت و کم کم آتش‌عشق او را در دل‌زیباپرست شاه روشن کرد. سرانجام شاه سفیری به تفلیس فرستاد وخواهر دیگر لوارساب‌خان رانیز

---

۱ - این‌شکار در ۲۰ ماه مه ۱۶۰۹ میلادی (۱٤ صفر۱۰۱۸هجری)آغازشده بود.

۲ - این‌مرد کاخابر خرخه ئولیدزه «Cakhaber Kherkhéoulidzé» نامداشته‌است. اورا پس ازفرار موراو بجرم خیانت بینی بریدند.

۳ - Douchethi، ازشهرهای‌کارتلی، درشمال تفلیس.

٤- Nougzar

۵ - برخی از مورخان وازآن جمله شاردن نام این دختر را دارجان «Darejan» نوشته‌اند.

خواستارشد، وچون این سفیر بزودی بازنگشت ، ازپی او سفیری دیگر روانه کرد . لوارساب خان سفیر اول را باوعده های شیزین باز گردانید ، ولی بسفیر دوم گفت که خواهرش نامزد تهمورس‌خان امیر کاختی‌شده است[۱].

شاه عباس ازین‌جواب درخشم‌شد، وچون‌بمعشوقهٔ نادیده دست نیافته بود ،آتش عشق واشتیاقش زبانه کشید. پس‌سفیرسومی بگرجستان فرستاد ، وباودستور داد که خواهر لوارساب خان را بهرصورت که میسر گردد ، بتهدید یاوعده ونوید ،بگیرد و بایران‌آورد . درهمان حال نامه‌ای به تهمورس‌خان نوشت که از گرفتن خواهر امیر کارتلی خود داری کند و بیدرنگ باصفهان‌آید .

لوارساب خان که ازاصرار وپافشاری شاه‌عباس درخشم‌شده بود، باسفیروی بعمد بی‌اعتنائی وبدرفتاری کرد، تادیگر کسی را درآن باره بگرجستان نفرستد. شاه‌عباس نیز چون درآنسال (سال ۱۰۱۹ هجری) با دولت عثمانی درجنگ بود، و نمی‌توانست بگرجستان لشکر کشد ، ازابرازدشمنی‌خودداری نمود وباسلاطین گرجستان بظاهر ازدر مدارا درآمد . وبایشان توسط **پژان تاده**[۲] ، رئیس کشیشان **کرملیت اصفهان** ، پیغام فرستاد که درجنگ ایران وعثمانی بکاری که بسود ترکان وزیان ایرانیان باشد، دست نزنند . ایشان نیزفرمان اوراگردن نهادند ، امابزودی پشیمان شدند . زیراشاه همینکه ازجنگ بادولت عثمانی‌فراغت یافت، موضوع عشق خودرا به **خوراشان‌خانم** خواهرلوارساب‌خان، تجدید کرد، وچون اساسا در اندیشهٔ گرفتن گرجستان بود،آنرا بهانهٔ لشکر کشی ساخت .

شاه‌عباس‌مدعی‌بود که‌خوراشان دوستش‌میدارد وپنهانی‌باو نامه‌های‌عاشقانه‌نوشته، و پیش ازآن که برخلاف میل خود با تهمورس‌خان عروسی کند ، مایل بهمسری وی بوده است . بهمین ادعانیز لوارساب خان وتهمورس خان را مردانی‌بی انصاف وحیله‌ساز وناجوانمردمی‌شمرد !

---

۱ - چون زن‌اول تهمورس خان بنام آنا Anna مرده بوددرسال ۱۶۰۹ **خوراشان** خواهربزرگ لوارساب‌خان‌راخواستگارشد.

۲ - **Père Jean Thadée**

طولی نکشید که داستان معاشقهٔ شاه و **خوراشان** که در ایران به **پری** معروف شده بود ، برسر زبانها افتاد. شاعران و نوازندگان شعرها و تصنیفهائی در بارهٔ عشق **عباس و پری** ساختند، که تا پایان دورهٔ صفوی نیز درمجالس بزم وسرور خوانده میشد .

پی یترو دلاواله جهانگرد ایتالیائی ، که اندکی پس ازین وقایع بایران آمده است ، در بارهٔ عشق شاه عباس و پری چنین می نویسد :

« . . . شاه عباس برسرزنی، که تهمورس خان پس ازمرگ زن اوّلش گرفته بود، با وی جنگید و او را از کشورش بیرون کرد. این زن خواهر لوارساب خان امیر گرجی دیگریست که شاه خواهر دیگر او را چندی پیش گرفته ، و اکنون هم در زمرهٔ زنان سوگلی اوست .

« شاه مدعیست که این زن مال اوست ، زیرا بوسیلهٔ نامه یاوسائل دیگر، اورا آگاه کرده است که آرزو دارد بهمسری شاه مفتخر گردد وزن قانونی اوشود . شاه نیز بااین وصلت موافق بوده است ، گرچه سن وی امروز باندازه ایست که ظاهراً برخلاف ادعای خودش نباید ازغم عشق پریشان وملول شود . بعقیدهٔ من دخترهم لابد عاقلتر از آنست که شاه عباس پیررا ، بازنان بیشمارش ، برتهمورس جوان همکیش وهم خون خود ، که جز او زن رسمی دیگری هم ندارد ، ترجیح دهد .

« تهمورس خان ، که پیش ازین ازدوستان وفا دار شاه عباس بود ، این زن را برخلاف میل او گرفت ، و چون شاه ازوخواست که زن را نزد وی فرستد، باآنکه بجنگ تهدیدش کرده بود ، ازمیدان بدر نرفت، وچنانکه قوانین دین عیسی حکم میکند ،باکمال شجاعت ومردانگی بمقاومت برخاست . درنتیجه کشورش از دست رفت ، گرجستان بدست شاه عباس بویرانه ای مبدل شد و بسیاری از رعایا و نزدیکانش باسارت درآمدند و بنقاط مختلف ایران فرستاده شدند، ولی اوهنوز هم پایداری میکند .گاه درخاك سلطان عثمانی، که باوکمك میرساند ، وگاه در کشور برادرزن خویش بسر می برد . . .

«شاه عباس هنوزهم خودرا عاشق دلخستهٔ آن زن می شمارد، ونامه هائی نشان میدهد که دلیل عشقبازی خواهر لوارساب خان بااوست . . . امابگمان من تمام این عشق بازیها و نامه ها بهانه ای بوده وشاه عباس میخواسته است بدینوسیله ممالك تهمورس خان و سایر امیران گرجستان را تصرف کند . . . ۱ »

شاه عباس در زمستان سال ۱۰۲۱ هجری، که درفرح آباد مازندران بود، **امیرقلی** نام جلودار را بگرجستان فرستاد و به لوارساب خان وتهمورس خان پیغام داد که بمازندران

---

۱ — سفرنامهٔ پی یترو دلا واله ، ج ۳ ، صفحات ۳۵۳ تا ۳۵٤ و ۳۵٦ .

آیند وباشاه در شکار شرکت کنند. ولی سلاطین گرجستان ، که ازقصد نهانی او آگاه بودند، سفیراورامدتی نگهداشتند وهریك آمدن خود رابآمدن دیگری موکول کرد، تافصل زمستان بپایان رسید و موسم شکار بسبب گرمی هوا بسرآمد ، و شاه باصفهان بازگشت .

شاه عباس ازاصفهان باز درسال ۱۰۲۲ کس نزد تهمورس‌خان فرستاد و باو پیغام داد که خوراشان راطلاق گوید وبخدمت اوروانه کند ، زیرا ازدواج ایشان برخلاف ارادهٔ شاه ومیل آنزن انجام گرفته‌است. حتی **باکرات‌میرزا** ، ازشاهزادگان گرجستان، **اسفندیاربیگ** معروف به **انیس**، ازندیمان خاص خود ، و**مهدیقلی‌بیگ** امیراصطبل سلطنتی رانیز، برآنداشت که به‌تهمورس‌خان نامه‌ای نوشتند که‌اگر باصفهان آید شاه‌او راخواهد بخشید . ولی تهمورس خان از قبول تکلیف شاه ، که برخلاف مردانگی و احساسات خانوادگی وشخصی وی بود ، خود داری کرد ، وسلاطین گرجستان برای دفاع کشورخویش بایکدیگر متحد شدند[1].

شاه عباس ازخبراتحادآن دو، که بگفتهٔ منشی‌مخصوصش« **بخود سر بایکدیگر وصلت نموده** و پیمان بمیان آورده بودند که از آنپس بر خلاف پدران با هم متفق باشند[2]....» درخشم شد ، ودر دوم ماه رمضان سال ۱۰۲۲ از اصفهان بعزم گرجستان بیرون‌آمد، وازراه‌اردبیل به‌قراباغ‌رفت، وچندتن‌ازسرداران‌خودراپیشاپیش‌بگرجستان فرستاد . **موراو** گرجی هم پیوسته اورابجنگ و تسخیر گرجستان تحریض میکرد، وبدستیاری وتشویق وی جمعی ازسرداران گرجی نیز بسپاه ایران پیوستند.

تهمورس‌خان چون‌خبریافت که گروهی‌ازسران گرجستان‌نهانی‌باشاه‌همداستان شده در اندیشهٔ خیانتند، ناچار از درتدبیر درآمد، ومادرخود **کتایون** رابادوپسرجوان خویش ، نزدشاه فرستاد ، وتقاضای بخشایش کرد . کتایون باپیشکش های گرانبها در نزدیکی شهر**تفلیس** بخدمت شاه رسید وخود را بپای وی افکند وبرای پسرطلب‌عفو

---

۱ - تاریخ گرجستان ، ج ۲، صفحات ۱۶۶ و ۱۶۷ - روضة‌الصفویه ، نسخهٔ خطی-سفرنامهٔ شاردن ، ج ۲، صفحات ۵۳ تا ۶۲، وج ۷، ص ۴۳۷ - عالم‌آرای‌عباسی، صفحات ۶۱۳و ۶۱۴

۲ - عالم‌آرا، ص۶۱۴

کرد . این زن با آنکه جوان نبود ، زیبا بود . شاه عباس از نظر اول اورا پسندید ، وبوی تکلیف کرد که مسلمان شود وبعقد وی درآید . ولی کتایون ، بسبب علاقه‌ای که بدین عیسی داشت ، تکلیف شاه رانپذیرفت. شاه عباس نیز ببهانهٔ اینکه تهمورس خان نهانی با برخی ازامیران گرجی برضد اومتحد شده وازسلطان عثمانی نیز کمك خواسته‌است ، کتایون‌وپسران تهمورس‌خان‌را بایران فرستاد ودستور داد که پسران‌وی را مسلمان وخواجه کردند .

تهمورس‌خان چون شنید که شاه مادر وپسرانش را بایران فرستاده وبا اوسر جنگ دارد ، ازترس‌ولایت کاختی را ترك گفت وبولایت کارتلی ، نزد برادر زن خود لوارساب‌خان رفت. سپس هردو ازبیم شاه از گرجستان‌بولایت **باشی‌آچوق**[۱] ، که در شمال گرجستان پشت کوههای **البرز** قرار داشت گریختند .

پس از فرار سلاطین گرجستان شاه عباس سفیری نزد **گرگین‌خان** ، امیر باشی آچوق ، فرستاد وازوخواست که ایشان را تسلیم کند. سرانجام ، بشرحی که درفصل **شاه عباس وگرجستان** بتفصیل‌خواهیم گفت ، لوارساب‌خان درسال۱۰۲۳ بخدمت شاه آمد[۲] ، ولی تهمورس‌خان پایداری نمود ، ومکرربا سپاه قزلباش جنگهای دلیرانه کرد ، وبسیاری‌ازسرداران قزلباش وسربازان‌ایران راکشت. عاقبت نیزسلطان‌عثمانی‌را بجنگ با ایران برانگیخت . بهمین سبب شاه عباس سوگند خورد در گرجستان کاری کند که هرزن اسیررا فقط بیك عباسی (دویست دینار) خرید و فروش کنند . سپس در سال۱۰۲۵هجری باسپاه گرانی‌بگرجستان‌تاخت‌وفرمان‌قتل‌عام‌وغارتگری‌داد. سپاهیان ایران دراندك مدتی در حدود هفتاد هزارتن از گرجیان را کشتند ، و نزدیك صدوسی هزار دختر وپسر را اسیر کردند .

نوشته‌اند که پس‌ازین فتح یکی از سربازان قزلباش نزد شاه رفت و یکعباسی پیش‌اونهاد ودرخواست کرد دختری گرجی باوبفروشد. شاه نیزچون درین‌باره‌سوگند

---

۱ — نام این ولایت رامورخان گرجی ای‌مرت «Imérеth» نوشته‌اند .

۲ — لوارساب‌خان چون بخدمت شاه‌آمد او را از امیری **کارتلی** خلع کرد وبشرحی که درفصل **شاه‌عباس وگرجستان** خواهدآمد ، بشیراز فرستاد وچندی بعد درآنجا بدستوروی هلاکش کردند

خورده بود ، فرمان داد که یکی از دختران خوبروی گرجی را ازمیان اسیران باو تسلیم کردند .

تهمورس‌خان تاسال۱۰۳٦ هجری همچنان درمخالفت وجنگ و گریزباقی‌بود . درین سال ناگزیر از دراطاعت درآمد وشاه عباس نیز اورا بخشید[1].

* * *

---

۱ - عالم‌آرا، صفحات۶۱۳ تا ۶۳۵- خلدبرین - تاریخ‌گرجستان ، تألیف بروسه - سفرنامهٔ شاردن ، صفحات ۵۳ تا ۶۲ - زبدةالتواریخ ملاکمال - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۳،صفحات ۳۵۳ تا ۳۵٦، و ج ٤ ، ص ٦۹ - روضةالصفویه ، نسخهٔ خطی . - تاریخ ملت‌گرجستان تألیف و . ا . د. آلن « W.E.D.Allen » چاپ‌لندن. تاریخ‌گرجستان ،تألیف واخوشت .

تهمورس‌خان، امیر کاختی

با زنش «خوراشان»

از کتاب «تاریخی از ملت گرجستان» تألیف «آلن»

مقابل صفحهٔ ۲۲۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۳

رفتار شاه عباس با زنان خود

درشکارگاه

شاه عباس درسفرها غالبا بشکار مشغول میشد ، وچون زنان حرم نیزهمیشه بااوهمراه بودند ، یکی ازتفریحات ایشان تماشای شکار بود. اگرشاه باسرداران وبزرگان کشورشکار میکرد ، درگوشه‌ای ازشکارگاه جای مخصوصی برای زنان میساختند ، بطوری که‌ازآنجامیتوانستندسراسرشکارگاه را بخوبی تماشا کنند ، وحتی خود نیز شکارهائی راکه نزدیك می آمدند، بزنند. جهان‌گردی اروپائی که درماه جمادی الثانی سال۱۰۲۷هجری ، هنگامی که شاه عباس در اطراف فیروزکوه مازندران شکار **زنگول** (خوك) میکرده است ، میهمان وی بوده، در بارهٔ شرکت زنان درشکارهای شاهی چنین نوشته است :

« . . . . برای اینکه زنان حرم نیزازتماشای شکار بهرمند شوند ، بسرعت جایگاه خاصی برای ایشان ساختند . این جایگاه بشکل راهرو درازی برفراز یکی از کوهها که مشرف برشکارگاه بود ساخته شد . جلو این مکان را نیزچوب بست کردند و پرده‌های زنبوری کشیدند ، بطوری که‌زنان می‌توانستندازآنجاشکارگاه را تماشا کنند، وحتی باتفنگ جانوران شکاری رابکشند . زیرازنان حرم شاه درتفنگ اندازی نیزبسیار ماهرند ، و هروقت که مردان درشکارگاه باشند ، شکار راازمحل مخصوص خود بتیر تفنگ میزنند . ولی اگر تنها باشاه بشکار روند ، باکمال چابکی ومهارت براسب می نشینند وبا شمشیر وتیروکمان بشکارمی پردازند .

« **اسفندیار بیگ** [۱] ، که در همهٔ اینگونه‌کارها نظارت میکند ، جایگاه زنان حرم را باعلاقهٔ خاصی بمن‌نشان‌داد وگفت که‌آن محل را درمدت دوروز ساخته‌است. بنظرمن ساختن چنین جایگاه بزرگی دربن مدت کم‌کارآسانی نبود. زیرا اطراف آنجا را سراسردیوار کشیده وسقفش‌راباتخته‌های ضخیمی، که اززیر بشکل چهارگوش بود، پوشانده

۱- مقصود **اسفندیار بیگ عربکرلو** ، معروف به **انیس** است که ازندیمان ومشاوران مخصوص وعزیزشاه‌عباس بود ومقام **ایشیك آقاسی‌باشی** یاریاست تشریفات حرم‌شاه راداشت، ودرسال۱۰۳۳هجری درگذشت . ازو درصفحه های بعد مفصلتر سخن‌بمیان خواهدآمد .

وتمام وسائل راحت رادرآنجا فراهم ساخته بودند. مسلم است که اگر کارگران ماهر ومطیع ولوازم کار دزدسترس نبود، ساختن چنین بنائی در دوروز میسر نمیشد . . . . همینکه کار جایگاه زنان شاه بپایان رسید ، اسفندیاربیگ بابرادر وزیر مازندران وهمهٔ کسانی که برای انجام دادن آن کار یابرای شکار در اطراف آنجا بودند ، بجاهای دور دست منتقل شدند ، و آنکوه ودشت را بکلی خالی کردند ، تاوقتی که شاه بازنان حرم ازراه برسند کسی درآنحوالی نباشد . زیرا درمسیر زنان شاه بودن برخلاف ادب وممنوعست [1] . . . . »

شاه عباس گاه بازنان خودتنها بشکار میرفت ودرینگونه شکارهازنان باروی بار براسب می‌نشستند ومانند مردان باتیروکمان یاشمشیر وتفنگ بشکار می‌پرداختند .

اتشبازی و چراغانی

دیگر ازتفریحات زنان شاه تماشای چراغان وآتشبازی بود . شاه عباس چراغان وآتشبازی رابسیار دوست میداشت ، وبطوری که درفصل **تفریحات شاه** بتفصیل خواهدآمد، هر وقت که ازسفری باصفهان یاقزوین باز می گشت ، دستور میداد کویها و بازار ها و میدانها را چراغان کنند ، واینگونه چراغانها غالبا چند شب دوام می‌یافت .

دریکی از شبهای چراغان ، شاه زنان حرم را نیز بتماشا می‌برد . درین شب سربازان ومأموران شاه تمام مردان را ازبازارها ومیدانهاو کویهائی که چراغان شده بود، دور میکردند ، وحتی کاسبان این قسمتها نیز دکانهای خویش رابزنی از نزدیکان خود می‌سپردند وازآنجا دورمیشدند . پس ازآن گروهی ازخواجه سرایان شاه مدخل کویها ومیدان و بازار ها رامیگرفتند ، وگذشته از مردان ، زنان فقیر راهم برای اینکه از دزدی وجیب بری جلوگیری شود ، ازآنحدود میراندند . حتی زنان پیرو زشتروی راهم اجازهٔ دخول نمیدادند ، تاشاه و زنان حرم از دیدن زشترویان آزرده خاطر نشوند .

منجم مخصوص شاه عباس دربارهٔ یکی ازینگونه تفریحات زنان حرم درماه رجب سال ۱۰۱۶ هجری می‌نویسد :

«.... وشب بدیدن آئین وچراغان وسیربازار بامخصوصان مشغول بودند . . . وچند شب مخصوص زنان ساختند، بنوعی که دکان دار و بازاری وخریدار وفروشنده جز

---

۱ – سفرنامهٔ پی یترو دلاواله ، ج ۳ ، صفحات ۴۱۵ تا ۴۱۷ — عالم آرا ، صفحهٔ ۶۶۲

زن نبود ، واگر شخصی غریب بود ومادر وخواهر نداشت ، نواب‌کلب آستانعلی خواجه سرائی که بسیار خوش‌صورت و نیکوسیرت بود ، باالبسه نفیسه و مناسب مزین در دکان صاحب دکان می‌نشاندند ، ودرآن چندشب ذکور را مجال عبور درآن بازار نبود، ومنصب حجابت وامرونهی بخواجه سرایان ختائی وکشمیری متعلق بود ، وببیع وشرای امتعه و اقمشه مشغول بودند . چون غرض انتفاع یافتن صاحبان بود ، اجناس را بقیمت اعلی میخریدند و اگر از دکان‌داری سخنی نازك یا شعری عالی ومناسب می‌شنیدند ، اورا و صاحب دکان‌را بانعامات وافر غنی میساختند...»

ودر وقایع نوروز سال۱۰۱۹ می‌نویسد :

« ... چون قریب بتحویل حمل‌شد ، آئین بازار وقیصریه‌وچراغان این‌محلها بسیار پسندیده و خوب واقع شد ، و یکشبانه روز مخصوص زنان بود . چنانکه بایع و مشتری و سازنده و خواننده و سیرکننده بجز زن نبود . مدت هشت روزاز اول تا به آخر بود ... [۱] »

شاه عباس درینگونه شبها دستور میداد که درشهر جارزنند و تمام زنان جوان را، از ایرانی‌وبیگانه، ببازارها دعوت کنند . درسفرنامهٔ **دن‌گارسیا دوسیلوا فیگوءرا** سفیراسپانی ، که ازسال۱۰۲۶تا اواخرسال۱۰۲۸درایران مهمان‌شاه بود ، شرح‌یکی ازینگونه تفریحات شبانه چنین نقل شده‌است :

« . . . فردای آنروز (۷ رجب ۱۰۲۸) شاه‌خواست جشنی برای‌تفریح خود ترتیب دهد واینگونه تفریحات را هروقت که باصفهان یاشهرهای بزرگ دیگروارد شود، ترتیب میدهد . بفرمان شاه در تمام شهر جار زدند که همهٔ زنان جوان ، خواه‌ایرانی یا بیگانه ، مسلمان یا عیسوی ، باید درمدخل بازاری که معین‌شده بود ، ودرآنجا بهترین کالاهای‌شهرفروخته میشود ،گردآیند ، تا خواجگان شاهی‌ازمیان ایشان زیباترین زنان راانتخاب کنند . . . . این بازار مانند کاروانسرای بزرگی‌ساخته شده‌بود ودودر داشت که بدو بازار دیگربازمیشد [۲] . دروسط این بازار حیاط چهارگوش بزرگی ساخته بودند که هرضلع‌آن بیش ازصدقدم بود . دراطراف این‌حیاط نیز راه‌روها ودکانهائی دیده‌میشد که بازرگانان ایرانی و ارمنی وعرب وهندی وونیزی بهترین کالاهای کشور خود را در آنجا میفروختند. تمام این راه روها ودکانها، وحتی سکوی‌بزرگی راکه درمیان حیاط بود ، باچراغهای کوچك فراوان‌آراسته بودند ، ودرمیان چراغهاآئینه‌های کوچکی میدرخشید. بطوری‌که تمام صحن حیاط روشن شده‌بود . زمین حیاط را نیز با پارچه‌های ابریشمین

---

۱ - تاریخ‌عباسی

۲- این‌محل‌کاروانسرای محبعلی‌بیگ للهٔ غلامان‌شاهی‌وخزانه‌دارشاه،معروف به‌لله‌بیگ بوده‌است - «سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، صفحات ۳۳۱، ۳۴۱ و۳۶۲ ازج ٤ »

رنگارنگ فرش کرده ودرتمام دکانها انواع شیرینی‌ها ، باشراب وآب سرد ، درظروف گوناگون زرین وسیمین، بقدری که توانسته بودند، گردآورده یاروی فرشهاچیده‌بودند.

«دکان‌داران پس‌ازآنکه‌اجناس خویش‌رادردکانها مرتب کردند، درساعتی که بنابود زنان‌ببازارآیند، ازآنجا بیرون رفتند، وازآنساعت، که‌اندکی بعدازظهربود، دیگرمردی‌در بازارباقی نماند . تنها چندزن ازاقوام نزدیك دکانداران درآنجاماندند . قدغن‌شده بود که هیچکس ، ازهرطبقه‌ای که باشد، باین‌بازار وبازارهای نزدیك‌آن نرود ، وگرنه‌خونش ریخته خواهد شد . بعلاوه در تمام خیابانهای اطراف نیز قراولانی گذاشته بودند که اگر کسی خواست ببازار نزدیك شود باچوب بزنند . ولی بفرمان‌شاه بسفیراسپانی اجازه دادند که در محلی دورازدهانهٔ بازار بایستد واین‌تشریفات را تماشاکند .

« نزدیك هریك ازدهانه های بازارپنج یاشش‌خواجه‌باللباسهای زربفت وعمامه‌های گرانبها وچماقی‌زرین ایستاده بودند. زنان درساعتی که معین‌شده بود باللباسهای فاخر همراه مادران یازنی‌دیگرازبستگان نزدیك‌خود، ببازار روی‌آوردند . عدهٔ ایشان بقدری زیاد بودکه تمام بازارهای بزرگ اطراف میدان نقش‌جهان پرشد . زنان دسته دسته نزدیك دهانهٔ بازار میرفتند و خواجه سرایان که دربن‌کار استادبودند ، روی‌آنان را می‌گشودند وزیباترین‌ایشان رابدرون بازار میفرستادند وبقیه رارد میکردند [۱] . البته این کار مایهٔ کمال اندوه زنانی که ازبازار رانده میشدند می‌گشت ،گرچه برخی ازیشان‌نیز برخلاف میل خودآمده بودند . .

« این انتخاب تاغروب آفتاب طول کشید . زیرا بیش ازسه هزارزن ازطبقات مختلف ببازارآمده بودند . نزدیك غروب شاه باچندتن از خواجه سرایان و زنان حرم و مطربانی که معمولا برایش میزنند و می‌خوانند ، دررسید . چون او بدرون رفت درهای بازار را برروی او وتمام زنانی که بآنجا داخل کرده بودند ، بستند وقراولان مخصوص بر هردرگماشتند ، شاه‌تا بامدادآنشب ازآنجا بیرون‌نیامد . صبح روزدیگرمادران وبستگان زنانی که دربازار باشاه وزنان اوبسربرده بودند ، بدنبال ایشان‌آمدند وهمه رابردند . شاه‌از آن میان چند دخترارمنی را بحرمخانهٔ شاهی‌فرستاد . البته پدران وشوهران این‌دختران بسیارغمگین وملول شدند ، مخصوصاً یکی از بازرگانان ثروتمند ارمنی ، که چند روز پیش‌ازآن‌دختری اززیباترین دوشیزگان ارمنی‌راگرفته بود ، و بسیاردوستش‌میداشت [۲] .

۱- **پی‌یترودلاواله** در سفرنامهٔ خود دربارهٔ همین چراغان می نویسد : « . . . شاه **یوسف‌آقا** خواجه‌باشی خودرا باجمعی ازخواجه سرایان بردربازارها گماشته بود تا از ورود زنان بی‌سروپای ،که ممکن بود بدزدی وجیب بری بپردازند، ونیز ازدخول پیره زنان زشتروی ،که با موهای وحشت انگیز وروی‌کریه خوددل‌شاه وشاهزاده خانمان حرم را «بهم میزدند» ، جلوگیری‌کنند » — ج ٤ ، ص ۴۳۰

۲ ـ سفرنامهٔ **دن‌گارسیا** ، صفحات ۲۹٤ و ۲۹۵

یك زن ایرانی با آئینه

در زمان شاه عباس اول

کار رضا عباسی

از کتاب «مینیاتورسازی در مشرق اسلامی»

تألیف «ارنست کونل»

مقابل صفحهٔ ۲۲۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

پی یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی‌هم، که زنش درهمین شب بازنان شهر اصفهان بتماشای چراغان بازار رفته بوده است ، می نویسد :

« . . . . زنم گفت : همینکه هوا تاریك شد سه یاچهار خواجه ، که هر یك شمشیری بر کمر داشتند ، ببازار درآمدند وخبردادند که شاه وزنان حرم بزودی خواهند رسید . چون این خبر منتشر شد تمام مشعلها و چراغها راروشن کردند و در تمام دکانها فروشندگان مرتب در جای خود ایستادند . اندکی‌بعد شاه و همراهانش بدین ترتیب از دور پیدا شدند :

« پیشاپیش همهٔ زنان حرم **زینب‌بیگم** عمهٔ شاه [۱] ، که محترمترین زنان خاندان سلطنتی است ، حرکت میکرد . این زن شاه‌عباس راازکودکی بزرگ وتربیت کرده و در دوران جوانی وی حکمران واقعی کشور وفرمانده حقیقی لشکر اوبوده ، و شاه را ببزرگترین‌جنگهائی که ایرانیان‌باترکان عثمانی کردند برانگیخته ، و با تشویق شاه و مشاورانش بچنین جنگی ، بزرگترین شکستها را بسپاهیان دشمن واردساخته‌است. مداخلات اودرکارهای دولتی ونظامی نیزسبب شد که شاه‌عباس او را از دربار خود دور کرد وبقزوین‌فرستاد. ولی‌چندیست که‌آشتی کرده‌اند، واو باصفهان بازگشته‌است . امادیگرآن اختیارات قدیم را ندارد . این‌زن سواربراسب حرکت میکرد ، ودوخواجهٔ مخصوص نیز با او همراه بودند ، که یکی عنان‌اسبش راگرفته بود ، ودیگری ظرفی بر ازآب یخ ، وچیزی‌خوراکی، که‌درحرکت می خوردند ، دردست داشت . . . . زینب‌بیگم زنی بودپیر وفربه وتنومند ، او وخواجگانش لحظه‌ای ازخوردن غفلت نمیکردند . دهانش چنان از آن خوراکی ، که نمیدانم شیرینی بود یا گوشت پخته ، انباشته بود که دوگونه‌اش پرباد بنظرمیرسید. اگراوراکسی دریکی ازکشورهای اروپامیدید هرگز باورنمیکردکه شاهزاده‌خانم‌محترمیست، ولی اینجا درایران دهان ودندان زنان بایدپیوسته بکارباشد. جز خوردن‌سرگرمی ودلخوشی‌دیگری ندارند. برآنان هم‌خرده نمیتوان گرفت ، زیرا دربن کشور هیچگونه سرگرمی مطبوع وشایسته‌ای ، از آنگونه که درکشورماهست ، وجود ندارد ، وزنان اینجا درهوش ودانش ومنطق نیزچندان قوی وآزموده نیستند که درکارهای اساسی‌مداخله کنند . بنابراین برای‌اینکه ازبیکاری خسته نشوند، جز خوردن وآشامیدن چاره‌ای ندارند . . . .

« زینب‌بیگم لباسی ازاطلس‌سادهٔ رومی‌برتن داشت وچندرشته مروارید درشت، بسبك معموز ایرانیان ، ازسربروی پیشانی فروآویخته بود. درانگشتانش هم انگشتریهای گوناگون ، چنانکه درمیان روستائیان مامتداولست ، میدرخشید . اسبش هم مثل اسب سواری بیشتربزرگان واعیان این کشور زین‌ولگام سیمین داشت .

۱- برای شرح حال **زینب‌بیگم** رجوع کنید بصفحات ۲۰۴ تا ۲۰۷ .این کتاب .

« از پی زینب بیگم زن گرجی سالخوردی سوار براسب حرکت میکرد که دایهٔ دختران حرم وشاهزاده خانمان خردسال بود ، و ازپس اودختر کوچکی ازنوادگان شاه می‌آمد که نام اصلی‌اش برمن معلوم نشد . زیرا که اورا **کوچك بیگم** می‌نامیدند. ایندختر برخری نشسته بود وچندزن گرجی پیاده ، خندان وشاد اطرافش‌را گرفته بودند و مناظر زیبای چراغان‌را باو نشان میدادند. لباس نوادهٔ شاه نیز بسیار ساده وبی پیرایه بود . . . .

« پس‌ازوی خانم پیر دیگری پیداشد که ازلاغری و ناتوانی گفتی جانش بلب رسیده است . این‌زن خواهربزرگ شاهست ، واگرغلط نکنم **ایلاریام‌بیگم**[1] ؟نام دارد، وتاکنون بعلت ضعف و بیماری شوهرنکرده است. اونیز مثل نوهٔ شاه برخری نشسته بود که لگامش را شاه خود در دست داشت ، ودر کنار اوصحبت‌کنان پیاده حرکت میکرد واو را مثل کودکان **ماما** یعنی مادر، میخواند . در اطراف شاه شش یاهفت خواجه برای خدمت کردن ، وازدنبالش نزدیك چهل تن اززنان نجیب زادهٔ حرم ، (ازایرانی و گرجی وچرکس وارمنی وتاتارو روسی)،که غالباً همخوابگان‌شاه هستند، وگاه نیز بعقد وی در می‌آیند ، حرکت میکردند ... باین گونه زنان در حرم شاه فقط خانم گفته میشود . خانم عنوان زنان اشراف ونجیب زادگان ایرانست. شاه نیز همخوابگان وزنان حرمسرای خود را بدین عنوان مفتخر میدارد .

« لباس این چهل خانم ، که باشکوه و جلال بسیار حرکت میکردند ، از اطلس یاپارچه‌های نخی رنگارنگ بود وهیچگونه زینت وزیوری‌جزیك کمربندپهن‌زربافت نداشتند . برخی ازیشان بسبك زنان گرجی وچرکس کلاه کوچك زنانه‌ای ازپارچهٔ زری وآستر پوستی ، وبرخی دیگر بسبك ترکان عرقچین بلند نوك تیزی برسرنهاده بودند . بجای رشته های مروارید نیز دو رشته گلابتون بزرگ‌زرین برسرآویخته بودند که ازدوسو برچین وشکنهای زلف پریشان وسیاه آنان موج میزد .آویختن اینگونه رشته های زرین از زلف درایران بسیار متداولست ، زیرا هم بموی سیاه جلوه ونمایش خاص میدهد وهم ارزان تمام میشود . بعقیدهٔ من زنان ایران خیلی شبیه بزنان شهر **ناپلی**[2] ماهستند که بتغییر وتنوع لباس‌وپیروی از « مد » های تازه علاقهٔ وافر دارند ، ومیکوشند که باخرج کم ظاهری‌آراسته داشته باشند .

« ازپس‌این‌دسته نیز هشت‌خانم گرجی دیگر بالباسهای لطیف‌رنگارنگ‌می‌آمدند، واینان خدمتگزاران شاهزاده خانمان وزنان محترم حرمخانهٔ شاه بودند.

---

۱ – اسم حقیقی اینزن معلوم نشد ، ودر تاریخهای ایرانی هم که بنظرنگارنده رسیده ازونامی برده‌نشده است .

۲ – Napoli

«شاه وهمراهانش بترتیبی که گفته شد، دویاسه بار دورکاروانسرای **لله بیگ** گشتند... سپس همگی در محلی حلقه زدند وزنان جوان بصدای دایره و **چهارپاره**، در برابرشاه ودیگران بپای کوبی برخاستند . چهارپاره ، چنانکه ازاسم آن برمی‌آید، چهار قطعهٔ بلند ازچوب آبنوس یا عاج یا جسم سخت ومحکم دیگریست که در دودست میگیرند وباآهنگ ساز برهم میزنند .

« درهمین حال ، یکی اززنان‌ارمنی جلفا، که میان تماشاگران ایستاده بود، برسم معمول خودشان جام شرابی بشاه تعارف کرد . ولی شاه ببهانهٔ اینکه هماندم آب نوشیده وبرروی آب شراب خوردن برای معده زیان دارد ، جام راازدست اونگرفت .... سپس شاه باهمراهان بکاخ سلطنتی بازگشت واجازه داد که درهای بازار ومیدان راباز کنند ، تاهر که میخواهد بخانه رود . ولی بسیاری از زنان تا صبح در بازارها بگردش وتفریح وتماشا مشغول بودند [۱] ... »

گردش درچهارباغ اصفهان

ازجملهٔ سایرتفریحات زنان حرمخانهٔ شاهی ودیگر زنان‌شهر یکی این بود که روزهای چهارشنبه درچهارباغ اصفهان وپل سی وسه چشمه باروی گشاده وبی نقاب می گشتند و تامدتی ازشب در پرتومشعلها و شمعها درآنجا بسرمی‌بردند وبشادی وخنده وخوردن ونوشیدن‌میگذراندند. درین روز تمام چهارباغ **قرق** میشد ودراطراف آن‌خواجه سرایان ومأموران خاصی‌ازعبورمردان شهر بسختی‌جلو گیری‌میکردند، ودرین‌روز فروشندگان‌چهارباغ همه‌زن‌بودند. گردش اختصاصی‌زنان‌اصفهان‌درچهارباغ‌ازروزچهارشنبهٔ۲۳ماه‌صفرسال۱۰۱۸هجری‌آغاز شد[۲].
جلال‌الدین‌محمد منجم شاه درین‌خصوص می نویسد :

« ... بخاطراشرف رسید که زنان ازصحبت وسیرچهارباغ محرومند ...حکم جهان مطاع شد که روزچهارشنبه سیر چهارباغ وپل بزنان تعلق داشته‌باشد ، و زنان اهل حرفه دربن‌سیرگاه عمل مردان‌خود بکنند ، وجمیع اهل‌حرفه زنان باشند ، ومقرر شد که اگر مردی در حوالی این محل واقع شود بخانه بیاویزند . بسبب این حکم‌ذکور-الناس دریکفرسنگی این سیرگاه نبودند وابتدای این‌جشن چهارشنبهٔ ۲۳ صفرواقع شد . (درسال ۱۰۱۸) . »

درمیهمانیهای بزرگ شاه نیززنان حرم‌اجازه داشتند که ازپس پرده‌های‌زنبوری

۱ - سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ٤ ، صفحات ۳۳۵ تا ۳٤۲

۲ - **تاریخ‌عباسی و زبدة التواریخ ملا کمال** .- سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ٤، ص ۳۷۰

وپنجره ها مجلس میهمانی را تماشا کنند ، وتنها زینب بیگم عمهٔ شاه ، چنانکه در شرح حال وی نیز گذشت، می‌توانسته است درمجالس میهمانی‌وپذیرائیهای رسمی‌شاه شرکت کند .

اخلاق ورفتار شاه درحرمخانه

هروقت که شاه مغموم ودلتنگ بحرمسرا میرفت ، هیچیك از زنانش جرأت اینکه باونزدیك شود و سخنی گوید نداشت . مگر یکی از زنان عقدی بزرگ او که اصلا گرجی بود.[1] اینزن برروح شاه تسلط فوق‌العاده داشت ومی‌توانست آهسته‌آهسته باتدبیر اورا مشغول کند ، وفکرش را از غمی که داشت منحرف سازد.

اما اگر شاه خوشحال وخندان بود، زنانش گرد اوحلقه میزدند ، باوی بتفریح وشوخی وصحبت می‌پرداختند ، وبابازیهای گوناگون وخوردن و آشامیدن مشغولش میکردند . بهمین سبب باودرمیان زنان و کنیزکان حرم بسیارخوش می گذشت .

شاه برای اینکه دل مشغولیها واندیشه های سیاسی خود را فراموش کند ، بازنان‌ببازیها وشوخیهای گوناگون سر گرم‌میشد. یکی‌اورا «قلقلك» میداد. دیگری بسوی‌خود می کشید. سومی گازش‌میگرفت گاه نیزچندزن دست وپایش‌رامیگرفتند وگرداطاق‌میچرخاندند، سپس‌درهوا تاب‌میدادندوروی‌قالی‌می‌انداختند. شاه‌نیز باخنده‌های‌بلند ایشان رابباد دشنام می گرفت ، واین یکی از تفریحات بزرگ اودرحرم‌خانه بود[2]

ترتیب حرکت زنان شاه درسفر

شاه عباس درتمام‌سفرهای‌خود، حتی‌سفرهای‌جنگی، بیشتر‌زنان حرم‌راهمراه‌می‌برد. اساسادرلشکر کشیهای‌قدیم‌زنان‌هم‌باشوهران خود بمیدان‌جنگ‌میرفتند، ومانندایشان درتمام‌مصائب‌لشکر کشی‌شرکت می‌جستند ،

---

۱ ـ ظاهراً این‌زن همان دخترعبدالغفار گرجی ، از نزدیکان **آلکساندرخان** والی‌کاختی‌بوده‌است که شاه عباس درسال۱۰۰۵ هجری گرفته بود .

۲ـ سفرنامهٔ **پی‌یترو دلاواله** ، ج ٤ ، صفحات ۳۷۳ و ۳۷٤

زن و مرد ایرانی

کار رضاء عباسی

از کتاب «مینیاتورسازی درمشرق اسلامی» تألیف «ارنست کونل»

مقابل صفحه ۲۳۲

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

وگاه نیزمانند مردان بادشمن می‌جنگیدند[۱]. بهمین سبب هم زنان سرداران و مردان جنگ، غالبا مثل شوهران خوددراسب‌سواری وتیراندازی وشمشیرزنی مهارت‌داشتند.

زنان شاه عباس درسفرها همیشه هنگام شب حرکت میکردند، تا کسی ایشان رانبیند. شاه نیزغالبا بازنان خویش‌همراه میشد، ودرین صورت بجزعده‌ای ازقراولان وخواجگان‌مخصوص، کسی‌راباخودنمی‌برد. سایرهمراهان شاه وسپاهیان یا دورادور از دنبال میرفتند، ویا از راه دیگر بسوی مقصد رهسپار میشدند.

هر وقت که شاه همراه حرم بود، زنان براسب می‌نشستند وروبند خود رابالا میزدند وبآزادی با روی گشاده حرکت می کردند. شاه نیزدرمیان زنان وخواجگان اسب میراند، ومیگفت ومی‌خندید وشکار کنان سفرمی کرد.

اما اگرشاه خود همراه حرم نبود، زنان را در کجاوهائی که بر پشت استریا شتر گذاشته میشد، جای میدادند، ودرینصورت چون کجاوها بکلی‌بسته وپوشیده بود، تنها چیزی که ایشان را از مسافران دیگر مشخص می ساخت، وجود خواجگان و قراولان مخصوص حرم بود. کجاوهاگاه جفت از دو پهلوی شترآویخته میشد ودو زن درآنها قرار میگرفتند، وگاه کجاوه‌ای بریك پهلوی شتر وچیزی هموزن آن، مانند صندوق، برپهلوی دیگرمی‌بستند، ودرینصورت‌یکزن‌تنهادر کجاوه بود. کجاوه‌ها راشتربانان خالی برپشت شتراستوارمیکردند ودور میشدند. سپس‌خواجه سرایان بانوان حرم راروی دست‌برمیداشتند ودر کجاوها جای میدادند. درسالهای اول‌سلطنت شاه‌عباس سوار کردن بانوان نیز بعهدهٔ ساربانان بود، امااتفاق نامطلوبی سبب شد که شاه این کار را قدغن کرد ودستور داد که دیگر ساربانان بزنان حرم نزدیك نشوند. شرح واقعه اینست:

۱- درجنگ شاه‌اسماعیل‌اول با سلطان سلیم‌خان‌اول سلطان‌عثمانی، درمحل‌چالدران (درروزچهارشنبهٔ دوم ماه رجب ۹۲۰ هجری قمری) بسیاری اززنان ایرانی درلباس مردان بمیدان جنگ رفتند تا در سرنوشت شوهران خود شریك ودرافتخارنبرد سهیم باشند. گروهی ازآنان کشته وبسیاری اسیرشدند، وازآنجمله زن‌شاه اسماعیل بهروزه‌خانم ومعشوقهٔ او تاجلی‌خانم نیز ازجملهٔ اسیران بودند. - برای تفصیل این جنگ رجوح کنید برسالهٔ جنگ چالدران تألیف نصرالله‌فلسفی، چاپ دانشگاه تهران، در سال ۱۳۳۲ و شمارهٔ دوم مجله دانشکدهٔ ادبیات، چاپ‌همانسال. -همچنین‌سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج ۳، ص ۵۸.

شبی شاه در سفر ، چنان که عادت او بود ، ناشناخته و تنها حرکت میکرد . ناگاه متوجه شد که درقطار شتران بانوان حرم، کجاوه‌ای بیک‌سو خم گشته و نزدیک بافتادنست. هرچه ساربان را برای جابجا کردن کجاوه صدا زد ازو اثری پیدا نشد . پس از اسب فرود آمد و پیش رفت و شانه زیر کجاوه نهاد تا آن را بحال تعادل باز گرداند . ناگهان احساس کرد که کجاوه ازحد عادی سنگین ترست، وچون سر بدرون آن برد معلوم شد که خانم در کجاوه تنها نیست وساربانی با اوست !

شاه ازمشاهدهٔ این حال بقدری خشمگین شد که بی‌درنگ خود را معرفی کرد، وچند تن ازسرداران را پیش‌خواند وفرمان داد تا سرزن وساربان را درهمانجا بریدند. رئیس ساربانان را نیز بسختی مجازات کرد ، تا دیگر کسانی را که طرف اطمینان و اعتماد نیستند همراه قافلهٔ حرم نکنند، وازهمانشب دستور داد که تنها خواجه‌سرایان همراه زنان حرکت کنند ، وساربانان بقافلهٔ حرم نزدیک نشوند .

هنگام حرکت بانوان حرم ، همیشه دسته ای از خواجگان شاه یکفرسنگ جلوتر میرفتند ، تا مردان را از اطراف راه قافله دور کنند . هر گاه اتفاقا این قافله هنگام روز بدهی میرسید ، تمام مردان ده را از آنجا میراندند ، یا دراطاقهای دربسته پنهان میداشتند . زیرا فرمان شاه این بود که چشم نامحرم نبایستی بروی زنان حرم افتد ، واگرمردی برسرراه ایشان دیده شود ، باید اورا بیدرنگ بکشند.

دنبال حرم نیز دسته‌ای ازقراولان خاص‌شاه ، بنام **یسقچی**، حرکت میکردند ، و بهیچکس ، حتی‌بزرگترین سرداران و اعیان دولت ، اجازه نمیدادند که ازیشان بگذرد وبقافلهٔ حرم نزدیک گردد . افراد این‌دسته همگی‌تاج مخصوص قزلباش[1] برسر داشتند ، وعلامت مخصوص ایشان تیری بود که برعمامهٔ خود فرومی‌بردند . بطوری که سرآن درعمامه ودمش بسوی بالا قرار داشت . یسقچیان ازسایرافراد سپاه مقتدر تر وبانفوذ تر بودند. رئیس آنان که به **یسقچی‌باشی** معروف بود ، از میان سرداران بزرگ ایران انتخاب میشد ، وبرعمامهٔ خود تیری زرین فرو می‌برد .

---

۱ - تاج قزلباش را درمجلد اول این کتاب ازصفحهٔ ۲۱۳ تا ۲۱۶ تعریف کرده‌ایم .

زکریا کشیش ارمنی در کتاب خویش، دربارهٔ گردش شاه عباس بازنان حرم سرحی نوشته، که نقل آن در اینجا بی‌مناسبت نیست. می‌نویسد:

« ... شاه‌عباس هر وقت که بازنان وهمخوابگان خودبگردش میرفت، فرمان میداد جاربزنند که مردان از راه عبور او و زنانش دورشوند، ومیل بسیار داشت که کویها ومیدانها ودکانهائی راکه درمسیر او واقع بود، زینت کنند و وسائل شادی، ونشاط فراهم سازند. ... روزی شاه باتمام زنان خود برای تفریح ازشهر بیرون رفته‌بود، اتفاقاً یکی از کشیشان ارمنی جلفاهم که **چیک تراستفانس** [1] نام‌داشت، بی‌خبرازگردش شاه، ازشهر بیرون‌آمده بود. همینکه چشمش ازدور بجمعیت زنان‌افتاده، و دریافت که شاه‌عباس و بانوان حرم او هستند، بسیارترسید ودل‌بمرگ داد، وچون ازترس نمیدانست چه‌کند، لباس بلند خودرا برسر کشید ولرزان برزمین‌افتاد. شاه که اورا ازدور دیده بود، پیش‌آمد وپرسید: «کیستی؟ پیش‌بیا.» ولی کشیش یارای سخن گفتن نداشت. شاه‌باز پرسید: «ارمنی هستی یاترك؟» کشیش آهسته جواب داد: «قربان، ارمنی‌هستم و ازترس نمیتوانم برخیزم.» شاه گفت: «نترس، کسی‌بتوکاری ندارد.» کشیش باترس ولرز بزانو پیش رفت وپاهای شاه را بوسید. شاه گفت: «دراینجاچه میکردی؟» جواب داد: «قربان، من کشیشم و زنم مرده‌است. درصحرامیگشتم وبرای‌طول عمراعلیحضرت دعا میکردم.» شاه گفت: «اگرزن نداری، اززنان من هریك‌راکه می‌پسندی انتخاب کن تابتودهم.» کشیش‌جواب داد: «این بانوان مثل‌مادر وخواهران ودختران‌من‌هستند.» شاه خندید وگفت: «من بامادر وخواهران ودختران تو(چنین‌وچنان) می کنم!» سپس فرمان دادکه باو در قدحی شراب دهند. همین که قدح را پیش اوبردند بادست لرزان گرفت وگفت: «قربان، این خیلی زیاداست، نمی‌توانم‌بخورم.» شاه گفت: «لاجرعه بسربکش!» زیرا میخواست مستش کند وببیند که درعقیدهٔ خود ثابت خواهد ماندیانه. سپس بازباوگفت: «یکی ازاین‌زنان را انتخاب کن تا باکمال میل بتودهم.» همینکه کشیش دوباره گفتهٔ اول را تکرار کرد، شاه‌مدتی بااوسخن گفت وچون جوابهای پسندیده شنید، گفت: «بارك‌الله‌کشیش» وباونوشته‌ای بمهرخود داد تاخواجه سرایانی که‌ازدنبال میرسیدند، مزاحمش نشوند وبترکی گفت: «کشیش برای من دعاکن.» [2] ....

---

۱ - Tchik Ter Stéphannos

۲ - تاریخ‌صفویهٔ زکریا، ترجمهٔ بروسه، چاپ سن پطرزبورگ، در سال ۱۸۷۶میلادی، صفحات ۲۷ و ۲۸

درسفرهای جنگی خواجه سرایان دستور داشتند که اگر دشمن غالب وشکست سپاه مایهٔ فرارشد، سرزنان حرم راببرند تابدست دشمن اسیرنشوند.[1]

زندگانی زنان حرم

زندگانی زنان شاه وسایر بانوان ایران، مخصوصازنان اشراف واعیان کشور، بیشتر در حرمسرای شاهی یاخانه میگذشت. اگر ازخانه خارج میشدند همیشه باچادر و روبند بودند و چشم هیچ مرد نامحرمی بروی ایشان نمی‌افتاد. زنان حرمسرای شاه، وحتی کنیزان حرمخانهٔ او، تنها دربرابر شخص وی وخواجه سرایان حرم باروی بازحرکت میکردند. زنان دیگر نیزتنهاپیش دوطبقه ممکن بود روی خود رابگشایند، یکی دربرابر مردان بزرگ وعالیقدر کشور، مانند شاه وشاهزادگان وامثال ایشان، که نشان دادن روی افتخاری بشمار میرفت، و دیگر در برابر مردم زیردست خویش، مانند ملازمان خانه و غلامان، که وجود آنان را بچیزی نمیشمردند.

زنان جز درمیهمانیها و اجتماعات خانوادگی، هرگزدرمجالس مردان حاضر نمیشدند وبامردان بیگانه آشنائی نمی یافتند. سرگرمی آنان درخانه سخن گفتن و خوردن وخندیدن وگاه رقصها وآوازهای تنهاوبی‌مرد بود. زیرا اصولا درایران آواز خواندن و نوازندگی ورقصیدن را دور از نجابت و شرافت می پنداشتند، و اینگونه هنرمندیها رازشت وناپسند و شایستهٔ مطربان میشمردند، واگرگاه درجمع دوستان یگانه بپایکوبی برمیخاستند، یا سازی میزدند وآوازی میخواندند، بیشتر بصورت شوخی ومسخرگی وبرای سرگرم ساختن دوستان بود. بنابراین اوقات بانوان حرم، که انجام دادن کارهای خانگی رانیز باشأن و مقام خود مناسب نمیشمردند، بیشتر بخوردن وخفتن وپرگوئی وتنبلی میگذشت.

توجه شاه عباس بدختران ارمنی

شاه عباس باارامنهٔ جلفای اصفهان بسیار مهربان بود، و غالبا بتماشای کلیسای جلفا ومراسم خاج شویان، یابخانهٔ تجارواعیان

---

۱ - سفرنامهٔ دن‌گارسیادوسیلوافیگوەرا، صفحات ۲۴۵ و۲۶۷- سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج ۳، صفحات ۴۱۹ تا ۴۲۰ و ج ۴، ص ۱۰۷و۱۷۳ - ایتر پرسیکوم، ص ۵۱

معروف ارمنی میرفت . از آن جمله تاجری بنام **خواجه صفر** مورد عنایت مخصوص شاه بود، زیرا تجارت ابریشم ایران با کشور های اروپائی بیشتر بوسیلهٔ او انجام می گرفت. شاه عباس هر چند یکبار بخانهٔ وی میرفت ، و گاه چند روز پیاپی در آنجا می‌ماند. درین گونه دیدار ها زنان ودختران ارمنی جلفا نیز درمجلس اوحاضر میشدند و برای سرگرم کردن شاه بپایکوبی وخواندن اشعاروتصنیفهای مخصوص خود می پرداختند.

شاه عباس هروقت که درموقع خاج شویان ارامنهٔ جلفا(سیزدهم ماه ژانویه)در اصفهان بود ، بتماشای مراسم وتشریفات آن میرفت.[1] روز ششم ماه صفر سال ۱۰۲۹ هجری هم ، که مقارن باسیزدهم ژانویهٔ سال ۱۶۲۰ میلادی بود ، درعید خاج شویان ارامنه شرکت کرد. یکی از جهانگردان اروپائی، که درتماشای تشریفات این عید همراه شاه بوده است ، جزئیات آن را درسفرنامهٔ خود بیان کرده ، که مانیز بتفصیل درفصل **شاه عباس وارامنه** ،نقل خواهیم کرد. این جهانگرد می نویسد که شاه پس از انجام یافتن مراسم خاج شویان ، بخانهٔ خواجه صفررفت ، ولی چون خواجه صفر در همان اوقات مرده بود ، برادرش **خواجه نظر** و فرزندانش **ملک آقا** و **فرنگول وسلطانم** ، ازو پذیرائی کردند . در تمام خانه وخیابانهای باغ ، از در کوچه تادرون اطاقها ، قالی‌ها و [...]چه های زربافت گسترده بودند . شاه میهمانان خودرا هم بآنجا دعوت کرد و پس از آنکه ساعتی با کشیشان ارمنی وعیسوی دربارهٔ حضرت عیسی ودین مسیح سخن گفت، وبرخی ازاستخوانهای قدیسون عیسوی را، که ارامنه ازارمنستان بجلفا آورده بودند، تماشا کرد، بامیهمانان خود بایوانی که برسردرخانهٔ خواجه صفر بود ، رفت وازآنجا بتماشای رقص دختران و زنان ارمنی مشغول شد . دختران وزنان درمیدان کوچکی مقابل خانه برای اوبرقصهای مختلف پرداختند ، وسه تصنیف ترکی وفارسی خواندند. تصنیف نخستین در وصف شاه وشکرگزاری از توجه خاص اوبارامنه وعیسویان بود

---

۱ - از آنجمله **ملاجلال الدین محمد** منجم مخصوص بشاه‌عباس در وقایع سال ۱۰۱۷ هجری می‌نویسد : « . . . درپنجم شوال به خاج‌شویان ارامنه رفتند ، وعجیب صحبتی بود ، وزن ودختر همه حاضر بودند . . . . » - تاریخ عباسی.

تصنیف دوم از خوشبختی خواجه نظر و برادرزادگانش ، که بافتخار میزبانی شاه نائل شده بودند ، حکایت میکرد ، ودرتصنیف سوم سلامت و خوشبختی شاه را از خداوند طلب میکردند .

پس ازینکه رقص زنان ارمنی بپایان رسید ، چون هوا تاریك شده بود ، شاه میهمانان خودرامرخص کرد، وبرای استراحت باطاقی رفت وآنشب را درخانهٔ خواجه صفربسر برد.[1]

تصفیهٔ حرمخانهٔ شاهی هر وقت که عدد زنان و کنیزکان حرم زیاد میشد ، یا دوران جوانی وطراوتشان بپایان میرسید، شاه‌جمعی ازیشان راطلاق میداد یاآزاد میکرد ، وبرای هریك بمیل خود شوهری برمی گزید . چنان که در سال۱۰۲۷ هجری سی‌تن از زنان وهمخوابگان خود را طلاق گفت وبعقد سرداران و درباریانی که خود انتخاب کرده بود ، درآورد . اگرشاه یکی اززنان حرم خود را بکسی میداد ، این‌کار دلیل کمال توجه و علاقهٔ وی بآن کس بود ، واو درمیانهٔ اقران سرافراز ومفتخرمیشد . زنانی را که بدین صورت ازحرم خارج میشدند ، بفرمان شاه درکجاوه‌ای برشترمی‌نشاندند، وبااسباب واثاثه‌اش بخانهٔ‌شوهر تازه میبردند.[2] شاه‌عباس گاه زنان سوگلی ومحترم خود را نیزرها میکرد ، و بسرداران بزرگ میداد . چنان که پس ازیاغی شدن تهمورس‌خان‌امیرکاختی ، خواهر او **مارتا** راطلاق گفت وبخان گنجه داد،و**تیناتین** یا **لیلی‌خانم** خواهرلوارساب خان امیر کارتلی‌رانیز، پس از کشتن اودرشیراز به **پیکرخان** ، که ازسال ۱۰۲۹ هجری بحکومت کاختی‌منصوب‌شده بود، بخشید[3] . یکی از زنان حرم را نیز به **امامقلی‌خان** امیرالامرای فارس داده بود ، و چنانکه پیش ازین گذشت ، اینزن هنگامی که‌بخانهٔ خان فارس رفت سه ماهه‌آبستن

---

۱ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۵ ص ۵۱ . - سفرنامهٔ دن‌گارسیادوسیلوافیگوئورا ، ص ۲۸۷

۲ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۳ ص ۳۸۵ و ج ٤ ، ص۲۳۸

۳ - تاریخ واخوشت ، چاپ بروسه ، ص ٤۵ (حاشیه) - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۵ ، ص ۱٤۵

لباس های گوناگون زنان
در دورهٔ صفویه
« از کتاب شاردن »

مقابل صفحهٔ ۲۳۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

بود . پس‌از ششماه پسری آورد که فرزند امامقلی‌خان معرفی‌شد ، ولی درحقیقت پسر شاه بود ، ووجود اودر آغاز سلطنت شاه صفی‌موجب کشته شدن‌امامقلی‌خان وفرزندان وبستگان وی گردید[1].

شاه عباس یکی اززنان حرم خود رانیز به**محمدخان‌شمس‌الدین‌لو** ، ازامیران قراباغ معروف به **دلومحمد خان** ، بخشیده بود . پی‌یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی، که دریکی ازمجالس‌شرابخواری شاه (درسال ۱۰۲۷ هجری) حاضر بوده ،وشوخیهای شاه را بادلومحمد خان که شاه بشوخی **دلی‌محمد**، یعنی محمد دیوانه‌اش میخواند ، دربارهٔ اینزن شنیده ،چنین می‌نویسد :

« . . . شاه با **دلی‌محمدخان** آغاز شوخی کرد وبمن گفت که این‌خان **دلی** یعنی دیوانه است ، وازمن پرسید که‌این لغت را بزبان شماچه می‌گویند؟ گفتم مادرزبان خود دیوانه را **ماتو** [2] میگوئیم . شاه چند مرتبه کلمهٔ ماتو را تکرار کرد . سپس **دلی‌محمدخان** ازشاه خواست که باو شراب دیگری بدهد ، وگفت که چون دیرشده است می‌خواهد بخانه رود. شاه برای اوجامی‌ازشراب پر کرد وبخنده گفت: «لابدمیخواهی بروی وبآن خانم خدمتی کنی ؟ » و مقصودش یکی از بانوان حرم خود بود که بعقد دلی محمدخان در آورده بود ، و این رسم اوست که زنان‌زائد حرم خویش‌را ببزرگان کشور میدهد . خان درجواب گفت : «آری، در بارهٔ او از هیچ چیز کوتاهی‌نمیکنم واو بهانه‌ای برای شکایت ندارد . البته زنی راکه شاه بماداده است بایدخوب راضی کنیم . » شاه باز خندید وپرسید : « وقت را با او چگونه میگذارنی ؟ » خان جواب داد : « بسیار خوب وخوش [3] .»

* * *

---

۱ – رجوع کنید بصفحهٔ ۱۰۱ وقسمت ضمائم این کتاب .

۲ – Matto

۳ – سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ۳ ، ص۳۶۸ – این **دلومحمدخان** درسال **۱۰۲۹** هجری درفرح‌آباد مازندران درگذشت . نویسندهٔ **عالم‌آرای عباسی** دربارهٔ مرگ وی‌می گوید :

« ... در اصفهان مریض شد . و چون مقید بمعالجه و مداوا نبود واز اغذیه و اشربهٔ نامناسب احترازنمی کرد . مرض مزمن شد ودر**فرح‌آباد** وداع عمرودولت کرد .....» ص۶۷۳

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل هفتم

ذوق و ظرافت

شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

شاهی ونوازندگی

شاه عباس بموسیقی توجه وعلاقهٔ بسیارداشت. هر گاه که‌ازکارسیاست وملکداری فراغت می‌یافت، بمجلس بزم وطرب می‌نشست. نوازندگان چیره دست راعزیزمیداشت ودرحلقهٔ ندیمان خویش داخل میکرد. خود نیز از فن موسیقی و رموز نوازندگی آگاه بود. گاه ساز میزد، وگاه تصنیف میساخت. تصنیفات اودرسراسر ایران مشهور وزبانزد خاص‌وعام بوده است. **اسکندربیگ ترکمان** منشی مخصوصش می‌نویسد:

«.... درموسیقی وعلم ادوار وقول‌وعمل سرآمدروزگار، وبعضی ازتصنیفات آن‌حضرت درمیانهٔ ارباب طرب مشهوراست، وزبان‌زد اهل‌ساز .... » ۱

ومورخی دیگرنوشته است:

«... همچنین درفن‌موسیقی وعلم ادوار بناخن تصرفات سزاوار، گره ازکارقول وعمل مصنفان روزگار می گشوده ۲

ودیگری معتقد است که:

«.... درموسیقی بمرتبه‌ای‌رسیده که جمیع‌مصنفان از وی طرزیابند، وچون تجنیس اسم خویش همیشه **عیاش** آمده ۳

یکی‌ازسفیران اروپائی نیز درسفرنامهٔ خود بساز زدن شاه عباس اشاره می کند و می‌نویسد:

«.... شاه ازمن‌خواست که بچندتن ازهمراهان پرتغالی‌خویش‌دستوردهم‌برای اوآوازی‌بخوانند. من هم اطاعت‌کردم وهمگی‌برای اوسرودی مذهبی را بآواز خواندیم.

---

۱ – **عالم‌آرای‌عباسی**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ پاریس، ازمقالات دوازده‌گانهٔ مؤلف‌درخصوصیات احوال‌شاه‌عباس، که ازچاپ تهران افتاده‌است.

۲ – **تاریخ خلدبرین**، نسخهٔ خطی.

۳ – تذکرهٔ **عرفات عاشقین** تقی‌الدین محمد اوحدی، معاصرشاه‌عباس، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌ملك.

شاه بسیار خرسند شد، وبرای اینکه خوشحالی خودرا آشکار کند ، بایکی از آلات موسیقی نوائی زدواشعاری بزبان فارسی خواند .... [۱] »

درمجالس خصوصی ودرمیهمانیهای رسمی او همیشه مطربان و نوازندگانی حاضر بودند و بانغمات موسیقی شخص شاه یامیهمانانش راسرگرم میکردند . حتی وقتی که شاه بامیهمانان مشغول گفتگو بود، نوازندگان دست ازکارخود نمی کشیدند ، وهمچنان میخواندند ومیزدند، واز دستگاهی بدستگاه دیگر میپرداختند ولی درینگونه مواقع چنان آهسته میزدند که صدای سازو آواز ایشان مانع صحبت شاه ودیگران نمیشد . شاه عباس مخصوصاً موسیقی آهسته وملایم را بسیاردوست میداشت، وغالبا بی آنکه سخنی گوید، تنها می نشست وساعتها بنوا و آوازی که می پسندید گوش میداد. درین گونه مواقع قیافه اش غمگین ومتأثر می نمود ، وچون بحال طبیعی بازمی گشت ناگهان ازجای برمیخاست وهمچنان اندوهناك بحرم میرفت. مطربان حتی وقتی هم که شاه ازجای برخاسته بود، دست از نوازندگی باز نمیداشتند ، بلکه باو نزدیکتر میشدند ومدتی ساز زنان دنبالش میرفتند. [۲]

رامشگران مجلس شاه گاه مرد و گاه زن، و گاه از هردودسته بودند. نوازندگان زن گشاده روی بودند ، و در گوشه ای از مجلس دائره وار می نشستند و بکارخود مشغول میشدند . یکی از زنان رامشگر شاه عباس **فلفل** نام داشته ، و زنی بوده است بسیار زشت وسالخورد ، ولی چون شاه اورا عزیز میشمرده ، در بزرگان وسران دولت نفوذ فراوان داشته است. [۳]

رامشگران نامی مجلس شاه

از نوازندگان معروف مجالس بزم شاه عباس یکی **میرفضل الله** پسر « میرمقصود » ازسادات مشهد بود ، که طنبور می نواخت وچون آوازی خوش داشت نزد شاه عزیزشد ودرحلقهٔ مجلس نویسان وی درآمد وبعد از آن بمنصب وزارت غلامان شاهی رسید. [۴]

---

۱ ـ سفرنامهٔ آنتونیودوگووآ ، ص ۱۷۰ .

۲ ـ سفرنامهٔ پیترودلاواله ، ج ۳، صفحات ۳۳۹ و۳۶۹و۳۷۰ ، وج ٤ ، صفحات۲۹و۸۵.

۳ ـ ایضا ، ج ۲ ، ص ۳۵۰

٤ ـ عالم آرا ،ص ۵۸۶ .

یك عود زن

در زمان شاه‌صفی جانشین شاه عباس اول

از مجلهٔ «روزگار نو» ج ۳ ، شمارهٔ ۲

مقابل صفحهٔ ۲۴۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

دیگر سه نوازنده وخواننده بنام **افندی خواننده** و **حافظ نائی** و **حافظ جامی** که از رامشگران مخصوص شاه بودند واو درسیزدهم شعبان ۱۰۱۷ هجری برای هر- يك ازیشان دریکی از محلات اصفهان خانه‌ای ساخت وآن محله را **محلهٔ نغمه** نامید.[۱]

دیگر **احمد کمانچه‌ای** معروف به **امیرقاضی** که در کمانچه نوازی زبر دست بود[۲]، و**مذاقی نائینی** بزاز، که هم نوازنده بود وهم تصنیفهای خوب میساخت ، و بقول یکی از معاصرانش: « ازنیشابورگرفته تاعراق وحجاز وازتبریز تاصفاهان ونهاوند، درهمه مقامی برجمیع سازندگان سرور بود. »[۳]

دیگر **شاه مرادخوانساری** ، که درکارموسیقی هنرمند و در تصنیف سازی استاد بود ، وتصنیفی درمقام دوگاه ونوروز وصباساخته بود که بدین بیت آغازمیشد :

صدداغ بدل دارم زان دلبر شیدائی **آزرده دلی دارم من دانم ورسوائی**

شاه عباس این تصنیف را بسیار دوست میداشت، وشاه مراد را بپاداش ساختن آن انعام وخلعت داد .

ازجملهٔسایرخوانندگان زمان شاه‌عباس ، **اسامی حافظ احمد قزوینی** ، **حافظ جلاجل باخرزی**، **حافظ مظفر قمی** ، **حافظ هاشم قزوینی**، وازنوازندگان نام **میرزامحمدنامی کمانچه‌ای**، **استاد محمد مؤمن طنبوره‌ای** معروف به **حافظك**، **استادشهسوارچهارتاری** **استادشمس شیپورغوئی** (شترغوهی ؟) ورامینی ، **استادمعصوم کمانچه‌ای**، **سلطان محمدطنبوره‌ای**، **میرزا حسین طنبوره‌ای** ، **استادسلطان محمدچنگی** ، و **استاد رضای طنبوره‌ای** ، درتاریخهای زمان آمده است .

شاه عباس و گنجی

یکی ازخوانندگان مخصوص شاه عباس نیزجوانی خوبروی بوده است بنام **گنجی**، که نخست درقهوه‌خانهٔ **باباشمس تیشی شیرازی** کارمیکرد .

قهوهٔ خانهٔ **باباشمس** راشاه عباس خود برای او در**چهارباغ** اصفهان دائر کرده بود این مرد نخست درشیرازمعرکه می گرفت وباکشتی گیری وطاس بازی ونوازندگی

---

۱ - تاریخ‌عباسی .

۲ - تذکرهٔ صبح گلشن

۳ - عرفات‌عاشقین تقی‌الدین اوحدی .

وآواز خوانی وبازیهای دیگر،مردم رامشغول میداشت ، وازین راه زندگی میکرد. درحدودسال ۱۰۱۲ هجری ازشیراز باصفهان رفت، وچون درکارسازوآوازه‌مهارتی‌داشت و تصنیفهای دلپذیر میساخت ، مورد توجه و عنایت شاه عباس شد . علی‌الخصوص که خوبروئی چون **گنجی** نیز همراه خود داشت...

شاه عباس **گنجی** راازو گرفت وبخدمت‌خودداخل کرد، وبرای باباشمس درچهارباغ اصفهان‌قهوه خانه‌ای،وپهلوی آن‌میخانه‌ای براه‌انداخت.خود گاهگاه‌بقهوه‌خانهٔ‌اومیرفت ودرمیخانه‌اش شرابخواری رابکلی آزاد کرده بود. شاه عباس‌دردوران پادشاهی، چنانکه درفصل دیگر مفصلتر گفته خواهد شد، گاه میخواری راقدغن میکرد وپس‌از چندی دوباره‌آزاد می‌ساخت . ولی درمیخانهٔ باباشمس ، میگساری همیشه بفرمان شاه آزاد بود ، وهر کس که درآنجا شراب میخورد مهری بر کف دستش میزدند تا ازمزاحمت عسس وداروغهٔ اصفهان‌آسوده باشد .[۱]

یکی ازمعاصران شاه عباس دربارهٔ گنجی می‌نویسد :

« .... جامع فنون دلبری و معرکه‌گیری ... درغایت خوش‌آوازی واصول وحسن صوت وصورت وسیرت ودلبری ، بجمیع فنون‌آراسته ... پادشاه ظل‌الله عباس‌شاه راحالات مرضیهٔ رضیهٔ اوخوش‌آمد . وی را از **باباشمس** گرفت وهردو راازخاک‌برداشته بنظرعاطفت وعواطف نظرممتاز ومستثنا کردانید ... »

ودر جای دیگر میگوید :

« .. و **گنجی** دراواخربسبب جرمی قبیح بآتش تیغ قهرآن شهریار سوخت ویوسف وارگرگان اجلش پاره کردند ... » [۲]

تأثیریک‌تصنیف‌خوب درشاه عباس در آغاز سال ۱۰۱۷ هجری زنی ازفواحش اصفهان بنام‌**منظر** ، که عاشق‌جوانی عطاربنام‌**آقاعبدلی** شده بود، توبه کرد وبعقد آن جوان درآمد . عشاق زن ازشدت خشم و حسد ، یکشب بباغ آقاعبدلی رفتند و تمام‌درختان آنجارا بریدند ، وشب دیگر بدکانش‌داخل‌شدندوتمام ظروف وشیشه های‌دوا و جعبه های عطاری را بادر دکان شکستند . شب سوم‌نیزلاشهٔ پدرش را از گوربیرون کشیدند ودرمیان میدان سوختند .

۱- تذکرهٔ نصرآبادی ، چاپ تهران وتذکرهٔ **عرفات عاشقین** تقی‌الدین محمداوحدی ،نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملک .

۲- تذکرهٔ عرفات‌عاشقین

همینکه داستان عشق منظر وآقاعبدلی، وآنچه از دست بدخواهان برایشان گذشته بود، درشهر منتشر شد، **باقر** نامی از آن سرگذشت غم‌انگیز بزبان لری تصنیفی ساخت، که دراصفهان بتصنیف **منظر و آقاعبدلی** معروف شد. چون این تصنیف درماه ربیع الثانی آنسال بگوش شاه عباس رسید، عاشق ومعشوق را بمجلس خود خراند و چون هردوخوب صورت و خوش آواز بودند، خودآن تصنیف دلسوز راباراز و نیاز عاشقانه برای شاه خواندند. شاه هردو را خلعت داد وخساراتی را که ازبد کاریهای دشمنان به آقاعبدلی رسیده بود جبران کرد، و بگفتهٔ یکی ازنویسندگان زمان «اورا ازمال توانگرساخت ... ودست ظالمانرا از هردو کوتاه گردانید و معاندان ایشان را بعتاب و خطاب شاهانه گرفتار ساخت...»[۱]

شاه عباس بتماشای رقص زنان نیز علاقهٔ فراوان داشته است. توصیف اینگونه رقصها درفصل **پذیرائیهای شاهانه** خواهد آمد.

☆☆☆

---

۱ - تاریخ عباسی

۲

لطیفه ها وشوخیهای او

شاه‌عباس‌هم چنانکه درسیاست وملکداری سختگیر ومتین وبامهابت بود ، در مجالس‌انس بملایمت وشوخی و لطیفه گوئی ونکته پردازی‌تمایل‌داشت ، وبقول‌منشی مخصوصش ازو«لطائف وظرائف رنگین وسخنان دلپذیرشیرین برسبیل‌ظرافت وخوش طبعی بسیار سرمیزد .»[۱] ازآنجمله شوخیها ولطائف زیر را ازونقل کرده اند :

روزی **میرحسین** ازسادات قم ، که خط نستعلیق راخوب می‌نوشت وبدین سبب درمجلس شاه‌عباس راه داشت ، باپسرخود **میرشرف** ، مشهوربشیشه گر، نزدشاه رفت و درضمن معرفی کردن پسر گفت که او همیشه درطلب علم و معرفتست ، وکسب دانش چنان مشغولش میدارد که حتی از کسب لذات مجازهم خود داری میکند ، و تا کنون بند زیرجامه اش بحلال‌هم بازنشده . شاه عباس خنده‌ای کرد و گفت :«**سید، پس مگو که پسری دارم ، بگو کره خری دارم !**» ۲

* * *

روزی دیگر**خواجه غیاث‌یزدی** ، که بافنده بود، قبائی‌زربفت دوخت‌وبرحاشیهٔ آن این رباعی راکه خود ساخته بود ، نقش کرد وپیش شاه عباس برد :

ای شاه سپهر قدر خورشید لقا — خواهم ز بقا بقد عمر تو قبا
این تحفه‌بنزدچون توئی عیب‌منست — خواهم که بپوشی زکرم‌عیب‌مرا

شاه نظری برقبا ورباعی‌حاشیهٔ آن افکند وبخنده گفت : **چشم‌می‌پوشم**[۳]!

* * *

حافظ‌جلاجل باخرزی ، چنانکه‌درصفحات‌پیش گفتیم، ازجملهٔ خوانندگان‌و

---

۱ - عالم‌آرا ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس .

۲- تذکرهٔ نصرآبادی ، ص ۳۱۰

۳ - ایضا ، ص ۴۹

نوازندگان مجالس بزم شاه عباس بود ، ولی اورا بتسنن متهم میداشتند . شبی شاه با جمعی از نزدیکان وندیمان خویش بباده گساری ونشاط وشنیدن ساز وآواز نشست، واین مجلس بزم ازنیمه شب گذشت وبنماز صبح کشید . بامداد روز دیگر چون مجلس بزم تازه شد، شاه روی به حافظ جلاجل کرد و گفت که: «**امشب خوب نشستیم**.» حافظ باخرزی جواب داد : « شهریارا شما که خوابیدید ، من تا نماز نکردم نخوابیدم . » شاه گفت : « **بارك الله، کاردست بسته‌ای کرده ای !** » واین مطایبه اشاره‌ای بسنی بودن او بود[1]

* * *

ازجملهٔ نکته پردازیهای او نوشته‌اند که روزی دراصفهان بربام عمارتی درباغ نقش جهان نشسته بود . سخن از معما بمیان آمد . یکی از حاضران مجلس گفت : « معما بکاهدانی ماند که پس ازطلب وجستجوی بسیاردرآن سوزنی یابند . » شاه عباس گفت: «این غلط است ، معما مانندظرفی بزرگست که برآن سرپوشی مرصع و گرانبها باشد ، وپیش گرسنه‌ای نهند . چون سرپوش بردارد درآن جزپر کاهی نیابد[2] . »

* * *

گاه نیزشاه عباس بجای شوخیهائی که با دیگران میکرد ، جوابهای دندان شکن می شنید . از آنجمله نوشته اند که چون شنیده بود **میرابوالقاسم فندرسکی**، حکیم وشاعرمعروف زمان ، ازاعیان واشراف وبزرگان کناره میگیرد وبابی‌سروپایان وطبقات پست معاشرت میکند ، روزی باو گفت: « میر، شنیده‌ام برخی ازعلما با اجامر واوباش معاشرند و درقهوه‌خانه‌ها و کنارمعرکه ها ببازیهای نامناسب ایشان تماشامی‌کنند . » میرابوالقاسم بیدرنگ جواب داد : « قربان خلاف عرض کرده اند . بنده همیشه درجمع اجامرو اوباش هستم وهرگز ازعلما کسی را آنجا ندیده‌ام[3] . »

---

۱ -تاریخ عباسی .

۲ - تذکرهٔ نصرآبادی ، ص ۹ و تاریخ عباسی

۳ - ترجمهٔ تاریخ ادبیات براون ، ج ۳ ، ص ۱۷۲

وقتی نیز درمجلسی که‌ازسفیران اسپانی وهند وازبك پذیرائی میکرد ، چون **دن کارسیادوسیلوافی‌گوه را،** سفیر سالخورد اسپانی ، بزنان زیبائی که درآن مجلس برقص و نوازندگی مشغول بودند ، اعتنائی نداشت ، بشوخی باو گفت: «آقای سفیر، اینقدر بما زهد وتقوی نفروشید و از زنان پرهیز نکنید . من میدانم که علت اصلی این بی‌اعتنائی زهد وپرهیزکاری‌نیست، بلکه‌پیری وضعف قواست ! » سپس بتمسخر خنده‌ای کرد و سفیران هند وازبك نیزازشوخی او بخنده درآمدند . اما سفیراسپانی باوقار ومتانت جواب‌داد : « شاید اعلیحضرت حق‌داشته باشند . . . ولی برای اینکه حقیقت آشکار شود ، خوبست بعضی‌از زنان راکه درچادر وحجاب دارند ، بمن نشان دهند . وگرنه بر اینگونه زنان‌هرجائی نام زن‌نمیتوان نهاد ، وشایسته نیستند که من، وحتی‌جوانتراز مراهم، بعشقی برانگیزند[۱] . »

شاه ازین جواب کنایت‌آمیزدست وپای خودرا گم کرد ، وچون‌سفیران هندو ازبك نیز از جواب همکارخود بسیار خندیدند ، درخشم شد و بیدرنگ سخنی دیگر بمیان آورد.

دلقکان شاه عباس

شاه‌عباس‌هم مثل بیشترپادشاهان ایران وجهان ، دردربار خود دلقکان ومسخره پیشگانی‌داشت که درمجالس بزم و نشاط مایهٔ خنده و شادی و تفریح خاطر وی و دیگران میشدند . دلقکان اجازه داشتند که در اینگونه مجالس بشخص‌شاه ومهمانان او هرچه بخواهند بگویند وازهرکار سرور- انگیزی ، هرچند هم که دورازادب وناپسند باشد، خودداری نکنند .

ازجملهٔ کسانی که درحضور شاه‌عباس اجازهٔشوخی وظرافت وحرکات‌مسخره- آمیز داشته اند، یکی **عاقلی** نام‌شاعری بی‌مایه بود که درمجالس شاه درحلقهٔ شاعران می‌نشست و بیشتربا حرکات سرور انگیز ونقل هزلیات مایهٔ تفریح خاطر او میشد . دیگری **ملك علی سلطان** جارچی‌باشی، رئیس‌**زنده خوران** شاه ، که اجازهٔ شوخی و

---

۱ – سفرنامهٔ دن‌گارسیا ، ص ۳۱۲ . ازشاه‌عباس شوخیهای معدود دیگری هم نوشته‌اند که نقل آنها درین کتاب شایسته نیست . ازآن‌جمله خوانندگان کنجکاومیتوانند بشرح وقایع‌ربیع‌الاخر سال ۱۰۱۸ حجری درتاریخ عباسی ملاجلال الدین محمد منجم رجوع کنند .

مسخرگی ومطایبه داشت ، وباشارهٔ شاه باکسانی که مورد بی‌مهری یا قهراو بودند، بشوخیهای زشت وتحقیر وتمسخر میپرداخت [۱] .

دلاله قزی دلقك شاه

شاه‌عباس درخدمت‌خود زن دلقکی هم بنام **دلاله‌قزی** داشت که بسیار شوخ وخوشروی و بزم‌آرا و بذله گوی‌بود . در مجالس انس باشوخی ومطایبه شاه‌راسر گرم‌ومسرورمیکرد، ودرخلوت‌وسائل تفریح‌و خوشگذرانی وعیاشی اورا فراهم میساخت . درسفروحضرهمرکاب ومونس شاه‌بود ، و برخلاف زنان دیگرروی ازکسی نمی پوشید . اگرشاه بعزم شکار یا گردش سوارمیشد ، او نیز بر-اسبی می‌نشست ودنبال‌وی بادرباریان وسرداران بزرگ همعنان می گشت . محرمیت ونزدیکی دلاله قزی باشاه عباس‌سبب شده بودکه سران دولت و نزدیکان شاه ناگزیر احترامش‌میکردند، وباآنکه از هم نشینی وآمیزش این دلاله بازنان‌حرم وپردگیان خانهٔ خود بیم‌داشتند ، جلب دوستی ومحبت اورا لازم میشمردند.

شاه عباس ازینزن گاه در امور سیاسی هم استفاده میکرد . ازآن جمله درسال ۱۰۳۱ هجری که قلعهٔ **قندهار** را بزبر دستی محاصره کرد ، واز تصرف حکام هندی **نورالدین محمد جهانگیر** پادشاه هند ،خارج ساخت[۲]، چون جهانگیر قسم‌خورده بود که پس‌ازنجات دادن قندهارتااصفهان پیش رود، به **دلاله‌قزی** دستور داد که‌باگروهی از زنان اردو پیش ازسپاهیان قزلباش بدرون قلعه روند وآنجا را تصرف کنند .سپس درایران شهرت‌داد که قلعهٔ استواری چون قندهار رادلقك او و جمعی‌اززنان اردویش ازسرداران‌پادشاه‌هند گرفته‌اند ، و اینکارزیرکانه جوابی‌دندان‌شکن بسخنان‌تهدیدآمیز جهانگیر بود[۳].

کل عنایت دلقك دیگر

شاه عباس دلقك دیگری نیزبنام **کل‌عنایت** داشته‌است ، که با او بی‌ملاحظه شوخی میکرده و هرچه میخواسته میگفته است . نوشته‌اند که دریکی‌ازجنگهای ایران وعثمانی همینکه دوسپاه دربرابرهم صف‌آرائی

---

۱ - رجوع کنید بصفحهٔ ۱۲۷ این کتاب

۲ - تفصیل‌فتح قندهار در **سیاست خارجی‌شاه‌عباس** خواهدآمد .

۳ - سفرنامهٔ **پیترودلاواله** ، ج ۵ ، ص ۴۰ وج ۶ ص۱۲۵

کردند، چون عدهٔ سواران عثمانی بمراتب بیش ازسپاهیان ایران بود، شاه‌عباس هراسان شد وترسی عظیم برومستولی گشت. ازشیخ بهاءالدین محمد عاملی پرسید که چه باید کرد؟ شیخ درجواب گفت که راه حیله و تدبیر بسته است وجزخدای بزرگ امیدی نیست. باید وضو بسازی ودو رکعت نماز گزاری ونصرت وپیروزی را ازخداوند بدعا بخواهی. **کل‌عنایت** دلقك که درآن مجلس حاضر بود، خنده ای کرد و بشیخ گفت: «**یاشیخ، این پادشاه اکنون ازترس درحالتی است که نمیتواند خود را نگاهدارد، واگر وضوبسازد فوراً باطل خواهد شد!**» شاه عباس را ازین سخن خنده گرفت، ولی بزحمت خود داری کرد ... وسرانجام نیز درآن جنگ پیروز شد[۱].

* * *

---

۱ - زهر الربیع سید نعمت‌الله جزایری، ترجمهٔ پسرش نورالدین محمد.

فصل هشتم

شاه و شراب

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

شرابخواری

در دوران سلطنت صفویه

پادشاهان صفوی، بجز شاه طهماسب اول وشاه سلطان حسین، همگی بشرابخواری معتاد بودند، و برخی ازیشان در باده گساری براه افراط میرفتند. شاه اسماعیل اول از آغاز جوانی و پادشاهی شراب بسیار میخورد. پس از آنکه درسال ۹۲۰ هجری از **سلطان سلیمخان اول** سلطان عثمانی، درجنگ معروف **چالدران** شکست یافت ، بقدری نومید وملول شد که خود خواهی وغرورجوانی را از دست داد ، و بجای اینکه مانند پیش بجنگ و کشور گشائی پردازد، دل بعیش وعشرت ومیگساری بست ، ودرینکارها چندان افراط کرد که مسلول شد ، ودرسی وهشت سالگی در گذشت.

یکی ازمورخان دورهٔ صفوی دربارهٔ مرگ او می‌نویسد :

«... پادشاه عجم وعرب بساط عیش وطرب مبسوط داشته ،سوای کامرانی ونشاط بامری دیگر نمی‌پرداخت ، وهمواره بتجرع بادهٔ ناب و موانست لاله‌رخان چون آفتاب ، صبوح بغبوق وغبوق بصبوح متصل داشته ، ازمجالست مقربان دوربین ومخالطت همنشینان اخلاص آئین مباعدت می‌نمود ... بمرور مزاج باابتهاج ازمنهاج اعتدال انحراف ورزید... واز **شرب مدام** وقلت ورودطعام، نقص تمام باعضا وفساد لاکلام باحشای همایون رسید... چندان که حکما درمعالجه سعی کردند فایده نکرد . سقوط اشتها وعدم میل بغذا بمرتبه‌ای رسید که ازرایحهٔ ماکولات متأذی میشد . بطوری که مقربان نام طعام پیش او نمی‌بردند وچون گرسنه میشدند ، پوشیده غذا می‌خوردند .... » ۱

شاه طهماسب اول هم تا بیست سالگی شراب می‌خورد ، ولی درسال ۹۳۹ هجری توبه کرد ودستور داد که مالیات شرابخانه ها وقمارخانه ها ومراکز عیاشی را ازدفاتر

۱ - روضة الصفویه ، نسخهٔ خطی .

دیوانی خارج کردند. درسال ۹۶۳هجری هم ، که چهل وچهارسال از عمرش گذشته بود ، فرمان داد که تمام مردم ایران ازشرابخواری ونوازندگی وکارهای دیگر که درفرمان وی «نامشروع» خوانده شده بود، خود داری کنند . درفرمان خود بحکام هر ولایت چنین نوشته بود :

« ....وکمال پیروی نمایند که اثری ازشراب نباشد وخورنده وفروشنده وکشنده آنرا چنان تنبیه نمایند که موجب عبرت دیگران گردد ... ودرغیرنقاره خانهای همایون، که در ممالك محروسه است، دیگردرجائی سرناوسازننوازند ، واگرمعلوم شود که احدی سازی ساخته ، هرچند دف باشد ، مجرمست ... ودرهیچ قسمت زن بی ضرورت براسب سوارنشود ، واگر ضرورت اقتضا کند ، تاممکن باشد برزین سوارنشود ، ولجام بدست خودنگیرد (!) وازمردان وزنان ، هرچند عجوزه باشند ، درکنار معرکه های قلندران و بازیگران و امثال آن مقام نکنند ، گرچه اصناف این گروه را از معرکه گیری منع ننموده ایم[۱] . . . . . »

پس ازمرگ شاه طهماسب پسرش شاه اسماعیل دوم شرابخواری را دوباره آزاد کرد. شاه محمد خدابنده پدرشاه عباس وسلطان حمزه میرزا پسر بزرگ وی، نیزمجالس بزم ونشاط را بمیگساری گرم میکردند .

شاه عباس وشراب

شاه عباس هم ازآغازجوانی بشراب میل فراوان داشت ،وهر گاه که ازکارجنگ وسیاست فارغ میشد، بکار شراب می پرداخت. منشی مخصوصش درین باره می نویسد :

« ... پس ازفراغ ازمشاغل امورسلطنت ... اوقات شریف زابنشاط وشادمانی گذرانده همواره بزم جوی ومجلس آرا بوده ، باقتضای جوانی وتحریك . . . بزم کامرانی ازتجرع بادهٔ خوشگوار وصحبت گلرخان سیم عذارکامستان بوده وچمن زندگانی راخضرت وطراوت می افزایند .... ۲ »

مورخ دیگر نوشته است که :

« ... باوجود اشتغال بامور سلطنت وملکداری ، غالباً اوقات خودرابمیخواری وطرب واستماع آوازهای خوب وبسط بساط عشرت وشادمانی وساز وغیره میگذرانید ، و

---

۱ - عین این فرمان رادرتذکرهٔ **ریاض الشعرا** تألیف **علیقلی بیگ واله** میتوان دید .

۲ - **عالم آرای عباسی** ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس .

باآنکه ساقیان شکرلب ازصبح تاشب پیاله دارمجلس‌عیش‌وطرب اوبودند ، وپیوسته دست درطرهٔ شاهدان سیم‌اندام داشت ، مست نمیشد وازکار مملکتداری غفلت نمیکرد ... [۱] »

یکی از سفیران اروپائی هم ، که از سال ۱۰۱۱ هجری مکرر شاه عباس را دیده ، میگوید :

« شاه‌عباس درغذا امساك می کند ، ولی درمشروب براه افراط میرود ، و چندان بشرابخواری عادت کرده است که هرچه زیادهم بنوشدازحال طبیعی بیرون‌نمیرود وعقل‌خودرا ازدست نمیدهد .... [۲] »

حکام هرولایت بهترین شرابهای حوزهٔ حکمروائی‌خودرا برای شاه میفرستادند، ولی بهترین شرابها همیشه ازطرف خان شیراز و حکام و سلاطین گرجستان فرستاده میشد ، مخصوصاً شراب بسیار ازتفلیس برای شاه باصفهان می‌آوردند .[۳]

شاه عباس چندان بشراب علاقه داشت که **قاضی** نام از طبیبان معروف زمان را مأمور کرد کتابی‌ساده درمنافع‌شراب ودفع زیانهای‌آن، وقاعدهٔ شرابخواری‌بنویسد، واین مرد کتابی درین باب نوشت وآنرا **جهان نمای عباسی** نام نهاد. نویسندهٔ این کتاب درسبب تألیف‌آن چنین نوشته است[۴]:

« ... بندگان اشرف اقدس غلام با خلاص امیرالمومنین حیدر **کلب آستان** خیرالبشر **شاه‌عباس** الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان ، خلدالله ملکه وسلطانه.... این بندهٔ دعاگوی ازلباس شید ورباعاری **قاضی‌بن کاشف الدین محمد** رامأمور ساخت که رسالهٔ فارسی ، بعبارتی درکمال وضوح واشتهار ، درمنافع وآثار وقواعدآشامیدن و دفع مضارشراب‌ناب نویسم وبعضی دقایق وتجارب که حکمای‌سابق برآن اطلاع‌یافته‌باشند ، اضافه نمایم و ازتدقیقات وتحقیقات علمی ، که اذهان عوام از ادراك‌آن قاصرست ،معری سازم . امتثالا لامره المطاع فی‌الاقطاع والارباع ، کمیت قلم را درمضمارسخن مطلق‌العنان ساختم ، هرنقشی که ازعالم غیب منعکس‌شدی برین اوراق نگاشتم ، واین رسالهٔ فارسی راجام جهان نمای عباسی‌نام گذاشتم . امید که این نورسیدگان عالم غیب ولاهوت ، که‌از

---

۱ - خلدبرین

۲ - سفرنامهٔ آنتونیو دوگوه‌آ

۳ - سفرنامهٔ اولئاریوس .

۴ - یك نسخهٔ این کتاب درکتابخانهٔ‌آقای‌محمد دانش‌بزرگ نیا موجود است .

جهت اخبار اخبارحقایق ازشهرستان قدس وملکوت بیدرقهٔ قلم بسوادخطهٔ خط می‌آیند ، مرغوب طبع بندگان اشرف باشد وبیمن نظر ظفر پیکرا کسیراثر ، رواج دیگر وفروغ تمامتر یابد .... »

ودرپایان کتاب می‌نویسد :

« ... این‌رساله که موسوم به‌جام جهان نمای عباسی‌است، بتاریخ شهرذیحجة الحرام سنهٔ ۱۰۳۸ سمت تحریریافت .

این‌جام که فرمودهٔ عباس شه است — هرقطره ازوبعالمی‌فیض ده‌است
جستم‌زخرد چوسال تاریخش گفت — ازجام‌جهان‌نمای‌جمشیدبه‌است[۱]

✻ ✡ ✻

۱ مصراع آخر که تاریخ تألیف کتابست بحساب ابجد ۱۰۳۷ میشود .

۲

مجالس میگساری شاه

شاه عباس در مجالس بزم و نشاط ، در میهمانیهای رسمی و هنگام پذیرائی از سفیران ومیهمانان ایرانی و بیگانه، یادرشبهای چراغان و آتش‌بازی ، ودرشکارو گردش وسر گرمیهای دیگر، شراب می‌خورد .

درمجالس بزم ونشاط بیشتر باندیمان ومحرمان خاص می نشست. درینگونه مجالس ازدست جوانان زیبا روی شراب میگرفت ودل بآواز وساز رامشگران وخوانندگان زبردست، و تماشای رقص زنان خوبروی چابك پای خوش میکرد . گاه چون در سفر بشرابخواری وطرب مشغول میشد، سربازان ومردم اردو رانیز اجازه میداد که ازوپیروی کنند ، وبامیگساری وشادی سر گرم شوند . نویسندهٔ تاریخ « عالم آرای عباسی » در وقایع نوروزسال ۱۰۰۳ هجری می نویسد[۱] :

«... حضرت اعلی چون بالکای **طارم** نزول اجلال فرمود، چندروز درموضع **منجیل** ....توقف نموده، بساط عیش ونشاط گسترانیدند. ازصباح تا رواح درمجلس بهشت آئین مقربان محفل ارم تزیین، جام ارغوانی ازدست ساقیان زهره جبین کشیدند. صدای نوشانوش بگوش ساکنان فلك اطلس پوش میرسید ، ومطربان خوش آهنگ ومغنیان تیزچنگ ، لحظه‌ای درکارخوددرنگ نمی نمودند . همچنین جمیع مردم راکه در آنوقت ملازم رکاب نصرت انتساب بودند ، ازخواص وعوام ، وآقاوغلام، درآن چند روزدادفراغت وخوشدلی دادند .....»

اقدس مشهدی از شاعران معاصروی هم ، که در همین سال ۱۰۰۳ هجری در گذشته است، وصف یکی ازمجالس میگساری اورا درساقی‌نامهٔ خود چنین سروده‌است:

زمسجد بمیخانه آرم پناه | بمی شویم ازچهره گرد گناه

قدح پر کن ازبهررندان مست | که مهرلب روزه داران شکست

ملك صف زده گرداین بزمگاه | شده جام می‌رشك خورشید وماه

.... | ....

بعذر گنه چنگ ونی درخروش | خم می‌چو دریای رحمت بجوش

---

۱ - عالم آرا ، چاپ تهران ، ص ۳۳۵

بپایش نشسته شه دادگر — که باشد گل باغ خیرالبشر
فلك قدر جمجاه **عباس‌شاه** — که دوش فلك باشدش تکیه‌گاه
جهان راضی ازابر انعام اوست — سرچرخ درگردش از جام اوست
.... — ....
بود این طربگه لبالب زنور — تودروی خرامان چو موسی بطور
درین‌بزم هرسو هزاران چراغ — درخشد چودرسینه گلهای داغ ۱

باده نوشی شاه عباس درمجالس پذیرائی شاه عباس هرگاه که ازمیهمانان ایرانی یا بیگانه پذیرانی‌می‌کرد ، با ایشان بباده‌گساری می نشست ، وغالباً بدست خود بآنان شراب میداد . اگرمیهمان سفیریکی ازپادشاهان بود، بسلامتی‌آن‌پادشاه باوی شراب میخورد[۲] واگرازجملهٔ جهانگردان ، یاسرداران و بزرگان ایران یا کشوری بیگانه بود ، ساعتی با او بصحبت و میگساری میگذرانید ، و از مسائل گوناگون سخن میگفت.

پی‌یترو دلاواله جهانگرد ایتالیائی ، ازشرابخواری شاه عباس درنخستین روزی که بحضور وی باریافته است ، چنین می‌نویسد:

«....شاه اول بدوزانو ، که درایران نشانهٔ فروتنی‌ورعایت احترامست،برزمین قرارگرفت ، ولی‌پس ازچند دقیقه خسته شد ، و مثل خیاطان ما « چهارزانو » نشست . مانیز ازو تقلید کردیم . سپس عمامه از سر برگرفت و پهلوی دست خودگذاشت ، و بعد ازآن درتمام مدتی که درخدمت او بودیم ، با اینکه شب فرا رسیده وهوا سردترشده بود ، همچنان سربرهنه نشست، واین یکی ازعادات خصوصی اوست که معمولاسربرهنه می‌نشیند ۳ ... پس ازآن اشاره کردکه شراب بیاورند . **اسفندیاربیگ** ۴ که بیرون در دیوانخانه ایستاده بود ، چنان بشتاب از پی‌تنگ شراب دوید ، که در حوض کوچکی که نزدیك پلکان دیوانخانه بود افتاد، وچون مردی فربه و درشت استخوانست ، در آب افتادنش مایهٔ خنده شاه وحاضران مجلس گشت . وقتی هم که تنگ شراب را میخواست نزد شاه ببرد ، باز ازشتاب بسیار آنرا بیکی ازنرده های دو طرف درزد وشکست . بطوری‌که شراب درجلوشاه برزمین ریخت ، و باز موجب خندهٔ شدید شد . شاه در جام

---

۱ — تذکرهٔ **میخانه** ، صفحات ۱۸۷ وبعد ازآن .
۲ — سفرنامهٔ **دن‌گارسیا دوسیلوا فیگوه را** ،ص ۳۰۵ — سفرنامهٔ **توماس‌هربرت** انگلیسی.
۳ـ سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ،ج ۳،ص۳۲۵ .ـسفرنامهٔ**توماس‌هربرت‌انگلیسی** .
٤ـ رجوع کنید بحاشیهٔ صفحهٔ ۲۲۵

طلای کوچکی شراب خورد ، و درهمانحال پیشخدمتان ، که همیشه در دیوانخانه حاضر خدمتند ، بترتیب بما شراب دادند . امتیاز ما برشاه این بود که گذشته ازجام طلا، از تنگ طلا شراب میخوردیم ، درصورتی که برای شاه از تنگی بلور ، که مخصوص اوست ، شراب میریختند . چون نوبت شراب بمن‌رسید وشاه مشاهده کرد که در گرفتن‌جام تردید دارم ، گفت : «شاید شراب‌نمیخورید ؟» درجوابش گفتم : « راست است. سالهاست که شراب نخورده‌ام ، اما چون شنیده‌ام که اعلیحضرت میلدارند همه شراب بنوشند ، برای اطاعت امر ایشان مینوشم ، ودر انجام دادن اوامر دشوارتر و مهمتر نیز آماده‌ام .» پس ازین تعارف کوتاه ، چنانکه رسم ایرانیانست ، تعظیمی کردم وجام خودرا نوشیدم...

« ... این باده‌نوشی تا ساعتی ازشب دوام یافت . شاه‌عباس پیاپی ازصراحی‌های بلوری که پهلوی دستش نهاده بودند ، درساغرزرین شراب میریخت واز ظرفی پرازیخ، که روی سفره‌ای در برابرش بود ، درجام خود یخ می‌انداخت . جامهای دیگر نیز پیاپی در گردش بود ... [1] »

پس‌ازآن که همهٔ میهمانان وحاضران این‌مجلس میروند ، شاه پی‌یترودلاواله را نگاه میدارد و باآواز مطالب گوناگون سخن میگوید . درین مجلس ، جز شاه و جهانگرد ایتالیائی و **محمدخان‌شمس‌الدین‌لو** ، معروف به **دلومحمدخان** ، که شاه بشوخی‌اورا **دلی محمدخان** یا محمد دیوانه[2] میخوانده ، و چند تن ازمطربان شاهی، ودوپاسه پیشخدمت کسی‌نبوده است . شاه عباس پس ازآنکه باپی‌یترودلاواله ازهردری گفتگومی کند وعقایداو را دربارهٔ مسائل گوناگون سیاسی ودینی وجنگی می‌پرسد ، بادلی محمدخان بشوخی‌وباده گساری مشغول میشود . پی‌یترودلاواله می نویسد :

« ... درتمام مدتی که با شاه سرگرم گفتگو بودیم ، جام شراب‌درگردش‌بود. شاه نیز مرتباً شراب مینوشید ، ولی من گمان دارم که مقصود اصلی او از شراب دادن بمیهمانانش اینست که آنان را سرمست کند وبحقیقت احساسات قلبی وافکار وعقایدشان آشنا گردد .

« ... دفعهٔ اول شاه جام زرین کوچکی‌را ازتنگ بلوری که پرازشراب سفید برنگ آب بود ، پر کرد و با یخ مخلوط ساخت ، ودرهمانحال مرتباً می گفت که این

---

۱ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج ۳، صفحات ۳۲۵ و ۳۲۷ و بعدازآن .

۲- رجوع کنید بصفحهٔ ۲۳۹این کتاب .

شراب خیلی سبك است . ولی من تصور کردم که شوخی میکنند ، زیرا پیش‌ازآن نظیر این شراب را در میهمانی کشیشان **سن مارتن**[۱] خورده بودم ومیدانستم که بسیارقویست. بهمین سبب نیز بشاه گفتم که گمان دارم این‌شراب ازتمام شرابهای دیگر خوبتر وقویتر باشد . اما او درجواب گفت : « مطمئن باشید که قوتی ندارد . » ودر حالی که تصور میکردم خودش آنرا خواهد نوشید ، جام را بمن تعارف کرد . من نیز از طریق ادب گرفتم ونوشیدم . پس ازآن شاه کمی از گیاه سپید رنگ وترشی که ایرانیان پس ازشراب برای دفع مستی آن میخورند[۲] بمن داد . سپس باز بهمان ترتیب شراب‌دیگرریخت و درضمن هزارگونه شوخی‌به دلی‌محمدخان تعارف کرد ...

«... چندلحظهٔ دیگر شاه شراب دیگری برنگ عادی ، که از شیراز آورده بودند وبعقیدهٔ او ازهر شرابی بهتراست ، بمن داد . این‌شراب ازآن شراب سفید قویتر بود . وقتی‌جام رابمن‌تعارف کرد، با تبسم گفتم: « گویا اعلیحضرت‌میل دارندمرادر نخستین روزی که شراب‌مینوشم‌مست کنند ؟» بخنده‌جواب داد: « کمی‌مستی‌ضرری‌ندارد. »

« ... پس‌ازآن باز جام را پر کرد وبه دلی محمدخان داد . همینکه‌خان‌جام را بسر کشید شاه آنرا از دستش گرفت ، وچون‌آب در دسترسش نبود ، اندکی از همان شراب درآن ریخت و تکان‌داد واز دری که پهلوی من بود، درایوان خالی کرد . سپس با کارد کوچکی قدری یخ شکست ودرون جام افکند وبرآن شراب ریخت وبادست حرکت داد تا سرد شود وبمن تعارف کرد . منهم ناچار برعایت ادب گرفتم ونوشیدم . ولی‌هنوز جام را خالی‌نکرده بودم که دوباره آنرا برداشت وآنکار را ازسر گرفت ...[۳] »

همین جهانگرد درجای دیگر ازسفرنامهٔ خودبازازمجلس پذیرائی شاه سخن میگوید ودربارهٔ میگساری اوومیهمانانش چنین می‌نویسد :

« ...وقتی که ما درجای‌خود نشستیم، شاه که ایستاده بود، از یکسوی مجلس‌بسوی دیگر میرفت.گاه چراغها را مرتب میکرد وگاه صراحیهای شراب راکه در ظروف پر از یخ بود ، یا ساغرها وجامها را ترتیب میداد ، و پیشخدمتان وغلام بچگان را بخدمت میهمانان میفرستاد ، وگاه خود بحاضران مجلس شیرینی وخوراکی تعارف میکرد. پس

---

۱ - Saint Martin

۲ - **پی‌یترودلاواله** درجای دیگرازسفرنامهٔ خود می‌نویسد که شاه وهمراهانش‌پس‌از نوشیدن شراب میوه‌هائی‌مانندآلوزردوآلومی‌خوردند تاحرارت شراب‌رافرونشانند . — ج ٤ ، ص ٥

۳ - سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ،ج ۳، صفحات۳٦۸ و ۳٦۹

ازآن نزدیك من و **پرژان تاده** (خلیفهٔ بزرگ کشیشان کرملیت) آمد، ویکی ازجامهائی راکه دورسفره چیده بودند ، برداشت و پرازشراب کرد وبسلامتی حاضران مجلس نوشید. هنگام نوشیدن این جام وضعی داشت که می توان گفت نه ایستاده نه نشسته ونه خوابیده بود ! زیرا برای برداشتن جام از روی سفره طوری خم شد که خود رابزحمت روی پا ها نگهداشته بود .... پس ازآنکه شاه شراب خورد ، پیشخدمتان شراب دادن آغاز کردند، وچون سفره بسیار دراز بود ، بهر دسته ازمیهمانان پیشخدمتان خاصی شراب میدادند ... به **خان تاتار** وهمراهانش هم، که میهمان شاه بودند ، درشاخهای حیوانات شراب دادند، زیرا که تاتاران وازبکان معمولا درشاخ حیوانات شراب می نوشند . برای خان تاتاردرشاخی مرصع بالماسهای گرانبها ، که در پیش رویش گذاشته شده بود ، شراب ریختند.[۱]

«... بمن وپرژان درجام زرینی شراب دادند که درنظراول کوچك وسبك می‌نمود ، ولی چون ازیکپارچه طلای خالص ضخیم ساخته شده بود ، چندان سنگین بود که نگهداشتنش بایکدست بزحمت میسرمیشد . این جامها را مخصوصاً سنگین ساخته اند تا مایهٔ تفریح خاطر گردد . زیرا هر کس که نخستین بار دریکی ازین جامها شراب نوشد، چون ازسنگینی اش آگاه نیست ، قطعاً آنرا بی اختیار خواهد انداخت وموجب خندهٔ دیگران خواهد شد . پرژان که درینگونه جامهای شاهی شراب نوشیده و از سرآن باخبربود ، آهسته بزبان ایتالیائی مرا ازآن رازآگاه کرد. بطوریکه جام را ازاول باقوت لازم گرفتم ودریکدست نگهداشتم ونوشیدم . ولی در همانحال دانستم که پرژان خدمت بزرگی بمن کرده است . زیرا اگر اومرا از سنگینی جام آگاه نمیکرد ، وبازورکمترآنرا میگرفتم قطعاً از دستم می‌افتاد وشراب میریخت...

«... یکساعت بعد **حسن خان** حاکم همدان مست شد وازبیم آنکه مبادا کاری برخلاف ادب کند ، ازکنارسفره برخاست . ولی چون نمیتوانست برسرپای ایستد ، چند تن ازسرداران دیگر، که کنار سفره پهلویش نشسته بودند ، نیز برخاستند واورا ازمجلس شاه بیرون بردند . لحظه ای بعد **خان تاتار** هم بهمان سبب از جابرخاست وشاه عباس خود ازیکطرف وامامقلی خان امیرالامرای فارس ازسوی دیگربازویش راگرفتند و بیرون بردند[۲] ...»

---

۱ - گزنفون مورخ یونانی درکتاب **بازگشت ده هزار نفر** می‌نویسد که مردم **پافلاگونی** (در آسیای صغیر) و **تراکیه** نیز درشاخ شراب میخوردند .

۲ - سفرنامهٔ **پیترو دلاواله** ، ج ٤ ، صفحات ۸۵ تا ۸۸ .

شراب و سیاست

شاه عباس همیشه میکوشید که پادشاهان بزرگ اروپا، مانند امپراطور آلمان وپادشاهان اسپانی وپاپ، راباخودبرضددولت عثمانی متحد سازد ، وبدستیاری ایشان دشمن دیرین دولت صفوی را ازپای در آورد . بهمین سبب همیشه باعیسویانی که درایران بسرمی‌بردند، وکشیشان وسفیرانی که‌از دربار پاپ یاسلاطین مسیحی اروپا بایران می‌آمدند ، بمهربانی رفتار میکرد وخودرا دوستداردین عیسی نشان میداد[1]. ازآنجمله درغالب تشریفات مذهبی عیسویان ،مانند عید **خاج‌شویان** ارامنه وعید میلادمسیح وامثال آنها شرکت میکرد ، ودرینگونه‌اعیاد باکشیشان ومیهمانان مسیحی خود بشرابخواری می‌نشست . حتی ازدستگاه سلطنتی برای ایشان خوراك وشراب میفرستاد .

درسال ۱۰۱۷ هجری دراصفهان شنید که عیسویان در روز میلاد مسیح گوشت خوك می خورند . پس‌یکروز پیش ازآن عید ، که مصادف باماه رمضان بود ، فرمان دادازخوکهائی که‌از گرجستان برایش فرستاده ودرهکده‌ای‌نزدیك‌اصفهان‌نگهداشته بودند، چند رأس‌برای کشیشان عیسوی اصفهان فرستادند. این‌کارمایهٔ شکایت‌روحانیان وعلمای اصفهان شد . زیرا که شاه درماه مقدس رمضان‌برخلاف‌قوانین‌اسلام رفتار کرده بود . ولی‌شاه عباس باآنکه همیشه علمای بزرگ وروحانیان واقعی رامحترم‌میداشت، بایشان درکارهای شخصی خود وامور سیاسی‌ایران اجازهٔ مداخله واظهار نظر نمیداد. بهمین سبب نیز براعتراض‌آنان وقعی نگذاشت وفردای‌آنروزکاری عجیب تر کرد.

روزدیگر که عید میلادمسیح ونیمهٔ ماه رمضان‌سال ۱۰۱۷هجری‌بود، وکشیشان عیسوی در کلیسای خود تشریفات دینی این عیدرا انجام میدادند ، باجمعی از سران کشوری و لشکری وچند تن ازعلمای روحانی بکلیسا رفت ، وبگفتهٔ **آنتونیودوگوه‌آ**، کشیش عیسوی وسفیر پادشاه اسپانی ، دستور داد برای کشیشان شراب‌آوردند. سپس ببهانهٔ امتحان شراب تمام کسانی را که همراهش بودنداز کشوری ولشکری وروحانی، مجبور کرد که قدری ازآن بنوشند .آنگاه آهسته بسفیر پادشاه اسپانی گفت :
« وقتی برم رفتی وبحضورپاپ رسیدی، بگوکه من چگونه روز رمضان درحضور

---

۱ - دربارهٔ رفتار شاه‌عباس باعیسویان ، درفصل خاصی‌بتفصیل سخن خواهیم گفت.

شاه و شراب

کار رضا عباسی

در سال ۱۰۴۸ ، زمان سلطنت شاه صفی

از کتاب «نقاشیهای رضا عباسی» تألیف «زاره و میتوخ»

مقابل صفحهٔ ۲۶۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

قاضی ومفتی وسران دولت شراب آوردم و بهمه نوشاندم . باو بگو که من گرچه عیسوی نیستم ، لایق تقدیر وتمجیدم! ۱ »

شاه عباس وعرق

در زمان شاه عباس عرق مسکوی (روسیه) هم درایران طالب بسیارداشته است. بهمین‌سبب نیزتساران روسیه هروقت سفیری بدربارایران روانه میکردند، مقداری عرق‌هم برهدایای خود میفزودند. درماه ذیحجهٔ سال۱۰۲۷ هجری سفیری ازروسیه بدربارشاه عباس‌آمد، ودرضمن هدایای گوناگونی که آورده بود[۲]، چندین بارشترعرق ممتاز روسی هم بشاه تقدیم کرد . ولی شاه عباس ازینکه تسارروسیه آن همه عرق برایش فرستاده بود، خشمگین شد و گفت . « گویا روسها مرا دائم‌الخمر تصور کرده‌اند که اینهمه عرق برایم فرستاده اند .» سپس دستور داد مقدار کمی ازعرقها را برداشتند وبقیه را برای سفیر روس پس‌فرستادند ، وبسفیر پیغام داد که : « چون میداند او وهمراهانش دائماً عرق می‌خورند ، وباین مشروب روسی احتیاج فراوان دارند ، فقط مقداری ازعرقهائی را که تقدیم کرده است ، نگاه داشته وباقی را با کمال میل برای‌اوپس میفرستد ، که درایران ازین حیث درمضیقه نباشند ![۳] »

---

۱ - سفرنامهٔ آنتونیودوگوه‌آ ، ص۵۰۰

۲ - شرح هدایای این سفیردرفصل مخصوص هدایا خواهدآمد .

۳ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ٤، ص ۲٤۹

۳

شاه عباس

گاه شرابخواری راقدغن میکرد

شاه عباس همچنان که گاه مردم را بشرابخواری برمی‌انگیخت، گاه‌نیزمیگساری را در سراسر ایران قدغن میکرد ، و میخوار ومی‌فروش را بمجازاتهای بسیار سخت محکوم میساخت .

ازآن جمله درماه رمضان سال ۱۰۲۹ هجری ، هنگامی که درمازندران بود ، شراب خواری‌را بر تمام مسلمانان‌ایرانی‌ممنوع‌ساخت . احکام او راچندین‌روزدر کوچه وبازار جارزدند وبصدای کرنا درشهرها اعلان کردند . بموجب فرمان شاه جز ارامنه وگرجیان واروپائیان وسایر رعایای غیرمسلمان‌او، بقیهٔ مردم بایستی ازآن پس دست ازباده‌گساری باز دارند و لب ازشراب بشویند. علت اصلی این فرمان معلوم نشد. برخی از نزدیکانش می گفتند که چون اوخود بسبب افراط در میگساری بسختی‌بیمار گشته چنین فرمانی داده است . بعضی هم معتقدبودند که چون سربازان درکارشراب زیاده روی میکردند ، وتمام مواجب خود را درمیخانها بکار می‌بردند ، شرابخواری‌را قدغن کرد.

فرمان شاه بانهایت شدت اجرا شد ، وگروهی جان خود را باشراب معامله کردند . هرکس شراب می خورد ، یا می فروخت ، بفرمان شاه در کمال سختی مجازات میشد . شرابخواران را سرب گداخته در گلو میریختند و شرابفروشان را شکم میدریدند .

بسیاری ازاعیان دولت ودرباریان وزنان بدکار، که عادت بشرابخواری‌داشتند ، **آقاحقی** ازنزدیکان وندیمان خاص‌شاه را، که فراهم کنندهٔ مجالس‌بزم‌وعیاشی‌اوبود، با **دلاله‌قزی** دلقك وی ، واسطه کردند که مگردوباره شراب راآزاد کند . حتی حاضر

شدند که پولهای گزاف پیشکش کنند، ولی شاه راضی نشد وفرمان خود را باطل نکرد.

چنانکه اشاره شد، فقط رعایای غیر مسلمان میتوانستند درخانه های خود شراب بنوشند، و بمیهمانان خود نیز شراب دهند، و بهمین سبب نزد سران دولت ودوستداران شراب بسیار عزیز شده بودند. ولی مسلمانانی که در خانهٔ ایشان شراب می خوردند، ناچار شب را نیز همانجا می خفتند. زیرا اگر در کوچه بعسس برمی خوردند، واز بوی دهان گناهشان فاش میشد، بی درنگ کشته میشدند.

شاه خود نیز نهانی شراب می خورد، و با آنکه بقولی شراب را ببهانهٔ بیماری خود قدغن کرده بود، بهمین بهانه بازآنرا دوای درد خود میشمرد، و بااجازهٔ طبیب روزی چند گیلاس مینوشید. برخی از نزدیکان وی هم بهمین بهانه اجازه گرفته بودند و درخانه پنهانی شراب می خوردند. درقلمرو **امامقلی خان** امیرالامرای فارس نیز، میگساری آزاد بود. زیرا مردم فارس، که شاه عباس را در دورهٔ حکومت وی هرگز ندیده بودند، براحکامش وقعی نمی نهادند وفقط آنچه خان می گفت اطاعت میکردند. ولی در ولایات دیگر مردم از ترس مجازات نام شراب را بزبان هم نمی آوردند.[۱]

اما منع شراب دیری نپائید. در روز دوم جمادی الثانی سال ۱۰۳۰، یعنی هشت ماه پس از قدغن کردن شرابخواری، شاه عباس نوشیدن آب کوکنار راهم قدغن کرد.[۲] ولی چون میدانست که ترك چنین عادتی بآسانی میسر نیست، بجبران آن شرابخواری را دوباره آزاد شمرد واجازه داد که «کوکناریان» بجای نوشیدن آب کوکنار، شراب نوشند، امانه چندان که مست و بیخود شوند!

احکام خصوصی او در منع یانوشیدن شراب

شاه عباس گاهی هم شراب را برای اشخاص معینی حرام میکرد. مثلا درسال ۱۰۲۷ هجری **محمدطاهربیگ** ازندیمان مخصوص خود را ازشرابنوشی محروم ساخت، واو بهمین سبب خودکشی کرد. این مرد که طرف علاقه ومحبت فوق العادهٔ شاه بود، روز وشب شراب می خورد. بطوریکه اشتهاوسلامت وهوش وحواس خود را ازدست داده بود. شاه نخست طبیبان خاص خود را بمعالجهٔ او فرستاد، تامگر باشربتها ودواهای مفید ازشرابخواری بازش دارند. ولی پزشکان شاه

۱- سفرنامهٔ **پیترو دلاواله**، ج ۵، صفحات ۱۳۵ تا ۱۳۹

۲- رجوع کنید بفصل بعد.

نیز حریفش نشدند واو دختر رز را رها نکرد. سرانجام شاه خشمگین شد وفرمان‌داد که هیچکس بهیچ عنوان باوشراب ندهد و نفروشد. سرپیچی‌ازفرمان شاه عباس‌کاری محال بود. محمد طاهربیگ‌چند روزی بی‌شراب ماند، وچون دستش ازهمه‌جا کوتاه شد، شبی از نومیدی‌باچند ضربت خنجرخود رامجروح ساخت. شاه ازین‌خبرپریشان خاطرشد وباز پزشکان خود رابعلاج اومأمور کرد، ولی معالجات ایشان مفیدنیفتاد وآن باده پرست فداکارجان برسرشراب نهاد.[۱]

یکبار هم که درسال۱۰۲۹ هجری **تخته‌بیگ** یوزباشی استاجلو، از سرداران بزرگ خود را بسفارت مأمور دربارعثمانی کرد، باودستور داد که دراستانبول ازشراب نوشی خود داری کند تاهم هوش وحواس‌خود را ازدست ندهد ودرمذاکرات سیاسی کاملاهوشیار وروشن‌بین‌باشد، وهم دربرابر ترکان عثمانی، که درکارشراب افراط نمی‌کردند، آبروی ایرانیان را نریزد وشیعیان راشرابخوارو بدمست معرفی‌نکند.[۲]

گاه نیز برخلاف، ندیمان ونزدیکان را بشرابخواری وادارمیکرد، چنانکه دراوایل شعبان سال ۱۰۰۹ برای منجم باشی خود **جلال‌الدین محمدیزدی** صراحی وپیاله‌ای‌فرستادوتوبهٔ اوراشکست. زمانی‌هم بخاطرجوان‌خوبروئی، باآنکه‌شرابخواری راقدغن کرده بود، اجازه داد که درمیخانهٔ آنجوان شراب‌نوشند و مهرمخصوصی بر کف دست میگساران‌آن میخانه زنند تا از زحمت داروغه وعسس در امان‌باشند.[۴]

گاهی‌هم که‌بمناسبتی‌خوشحال وشاد بود، فرمان‌میدادجار بزنند که همهٔ مردم تا سه روز درنوشیدن شراب آزادند. آنگاه در کوچه وبازار میگشت وشادی‌ونشاط مردم را تماشامیکرد. اما پس‌ازسه روز اگر کسی باز شراب میخورد مجازات میشد.[۴]

۱- سفرنامهٔ **پی‌یترو دلاواله**، ج۳،ص۲۸۲

۲- ایضاً، ج ۵، ص۸۴

۳- رجوع کنید بصفحهٔ ۲۴۵و۲۴۶ این کتاب.

۴- سفرنامهٔ **ژرژ منورینگ**.

فصل نهم

شاه عباس

از تریاك وتنباکو متنفر بود

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

تریاك و کوکنار

نام **افیون**[1] یاشیرهٔ کوکنار (خشخاش)، که اکنون بیشتر بتریاك معروفست، از سه قرن پیش‌ازمیلاد، درآثار یونانی ورومی دیده میشود. این‌سم کشنده، که زمانی فقط داروی دردها وازجملهٔ تریاقها وپادزهرها بود، ظاهراً درقرن اول هجری باحملهٔ عرب ازمصر وعربستان بایران آمده وازهمان عهد خوردنش، بتصوراینکه تسکین‌دهندهٔ دردها ونیروبخش جسم وعلاج بیخوابی است، متداول گشته است.

خوردن تریاك ازآغاز دولت صفوی، درمیان‌ایرانیان بیشتر معمول‌شد. بسیاری از مردم، مخصوصاً شاهزادگان وسران دولت وسرداران سپاه ودرباریان، بخوردن‌این سم جانکاه معتاد بودند، وهریك مثل سیگار کشان امروزی، همیشه تریاکدان‌زرین جواهرنشانی درجیب داشتند.[2]

درین زمان مردم ایران وعثمانی‌معتقد بوده‌اند که تریاك مایهٔ قوت و جرأت و جسارت میشود وبهمین سبب سربازان را پیش ازینکه بجنگ روند، بخوردن تریاك تشویق میکرده‌اند.[3] همه سال‌مقدارزیادی‌تریاك‌ازخاك‌عثمانی بایران وهندفرستاده‌میشد.

۱- **افیون** معرب‌کلمهٔ **اوپیون** «**Opion**» یونانیست که درزبان لاتینی‌اوپیوم «**Opium**» شده است ودرپارسی نیز **هپیون** و **اپیون** و **پیون** میگفته‌اند. چنانکه **رودکی** گفته‌است:

تلخی و شیرینیش آمیخته است — کس نخورد نوش‌وشکر با پیون

رجوع کنید بکتاب **هرمزدنامه**، تألیف‌آقای **ابراهیم‌پورداود**، استاددانشمند دانشگاه تهران، درفصل کوکنار، صفحات ۱۰۷ تا ۱۲۱.

۲- **شاردن** جهانگرد فرانسوی درسفرنامهٔ خودمی‌نویسد که درزمان او، یعنی دردوران‌سلطنت شاه‌عباس دوم وشاه سلیمان هم، مردم ایران تریاك می‌خورده‌اند، واویك‌تریاك‌دان‌طلای میناکاری شد به **شهنوازخان** نایب‌السلطنهٔ گرجستان‌تقدیم کرده‌است. - ج۲، ص۹۲

۳- **سفرنامهٔ اولناریوس**، چاپ لیدن، صفحات ۸۳۰ وبعدازآن.

در زمان شاه طهماسب اول صفوی خوردن تریاك بقدری میان شاهزادگان و سران دولت رواج داشت که همیشه مقدار زیادی از آن درانبارهای شاهی موجود بود. شاه طهماسب در سال **۹۶۳** هجری قمری ، که شرابفروشی راقدغن کرد ، تریاکهای سلطنتی راهم، که بپول زمان نزدیك پانصدتومان ارزش داشت، بتصوراینکه مباداخوردنش ازلحاظ شرعی حرام باشد ، درآب روان ریخت.[۱]

بیشترپسران وبرادران این پادشاه تریاکی بودند . از آنجمله یکی ازپسرانش بنام **سلیمان میرزا** ، که درمشهدخادم باشی آستانهٔ حضرت‌رضابود، بقدری‌تریاك‌میخورد که شاه اورا مخصوصاً بقزوین‌خواند تاامگرازتریاك‌خوردنش بازدارد ، ولی‌موفق‌نشد...

پسردوم وجانشینش شاه اسماعیل ثانی‌هم‌تریاکی بود، وسرانجام نیزجان‌شیرین را باتریاك تلخ معامله کرد . نوشته‌اند که این پادشاه روزی چهل وپنج نخود تریاك خالص‌میخورد، ومقداری **فلونیا** هم ، که ترکیبی ازبنگ ومواد مخدر دیگر بود، برآن میفزود.عاقبت‌نیزدشمنانش‌اورا باحبهای‌فلونیا که بسمی کشنده درآمیخته‌بودند، کشتند.[۲]

شاه عباس وتریاك

شاه عباس‌درسالهای اول‌پادشاهی‌خودبادوچیز بدشمنی برخاست ، یکی **ریش** ودیگری **تریاك** درسال دهم سلطنت خویش‌فرمان ریش تراشی عام داد ، واین‌حکم چنان بخشونت و سختی اجراشد ، که دربسیاری از شهرهای ایران ریش « سادات وصلحا » راهم تراشیدند ![۳]

یکسال‌پیش‌ازآن ،یعنی‌درسال ۱۰۰۵ نیز«کارمندان» تریاکی دربارخودرا«تصفیه» کرده بود . **جلال‌الدین‌محمد** منجم مخصوصش ، دربن باره می‌نویسد:

«.... درمجلس بهشت‌آئین مذکورشد که جمعی‌ازملازمان خاصهٔ شریفهٔ‌تریاکی‌اند . چون‌نواب‌کلب آستان علی‌باتریاکی‌بسیاربداست ، بلفظ دررباربرفرمودند که ازملازمان هرکس تریاکیست یاترك‌تریاك کنند . یامواجب‌ایام گذشته رابازدهند . من‌تریاکی وبی هنررا نگاه‌نمیدارم . این سخن باعث شد که‌اکثرازتریاك گذشتند ، حتی **جلال‌منجم**

۱- **احسن التواریخ** ، تألیف حسن‌روملو - همچنین رجوع کنید بصفحهٔ ۲۵۵ این کتاب‌وحاشیهٔ صفحات ۱۶ و۱۷ مجلد اول این‌تألیف .

۲- برای‌تفصیل کشته شدن **شاه‌اسماعیل دوم** رجوع کنید بصفحات۲۸ تا۳۵ ازجلداول‌این کتاب.

۳- رجوع کنید بصفحهٔ ۱۱ این کتاب .

که نوزده ساله تریاکی بود (!) بمجرداین حکم باندك توجه پادشاهی‌ترک تریاك کرد، امابی‌آزار نبود .... ۱ »

درسال۱۰۲۹هجری هم بریکی‌ازمستوفیان افیونی‌خود ، بنام **آقاعزیزاصفهانی**، که اوارجه[۲] نویس خراسان بود، خشم گرفت ودستور داد که باوتریاك ندهند. یکی ازیساولان شاهی ، که مراقب او بود ، نهانی مقداری تریاك برایش فرستاد . ولی‌منشی بیچاره ازترس‌شاه قبول نکرد ، و گفت :

« حضرت شاه که مرشدوولینعمت ماست ، بلفظ مبارك فرمودند سیاست‌افیونی همین‌است که افیون باوندهی . تکلیف شما خلاف‌رضای ولینعمت‌است . شاید ارادهٔ‌خاطر اشرف برین نهج بزجروسیاست بنده تعلق گرفته‌باشد . خلاف رضای‌اشرف نمی‌نمایم. اگر بنفس‌نفیس ترحم فرمایند فبها ، والا سرمبارك بسلامت باشد ... ۳ »

یساول وضع‌ناهنجاراووسخنان تملق‌آمیزش رابگوش شاه رسانید ،وبخشیده‌شد.

بااینهمه درزمان شاه عباس‌نیزخوردن تریاك‌بسیار رائج بود ، وبهترین‌تریاکها ازناحیهٔ **لنجان** اصفهان بدست می‌آمد . یکی از همراهان سفیر انگلیس که دراواخر پادشاهی شاه عباس بایران‌آمده ، می‌نویسد :

«... تریاك راکه شیرهٔ خشخاش‌است ، تقریباً درایران همهٔ مردم می‌خورند. هیچکس‌نیست که‌آنرابکارنبرد. همهٔ تریاکیان معتقدند که‌ازآن قوت‌میگیرند ومی گویند که بیماری صرع راشفامی‌بخشد . ولی‌بیشترتریاك‌رابرای تقویت قوای جنسی‌بکارمی‌برند ، و باین امرعلاقهٔ فراوان دارند. چاپاران ایرانی نیز همگی تریاك میخورند ، وهمچنان خواب‌آلوده‌می بینند وراه میسپارند ،بدون اینکه بفهمند چه می کنند ، واشخاصی راکه می بینند بشناسند ...۴ »

ولی‌ظاهراً مردان‌بیشترازرنان بخوردن تریاك‌معتاد بوده اند. زیرا سفیردیگری که درزمان شاه صفی ، جانشین‌شاه عباس ، بایران‌آمده است ، می‌نویسد:

«... استعمال افیون‌یا تریاك خیلی‌متداول است . ازآن‌حبهائی ببزرگی‌نخود میسازند وروزی دوتاسه‌عدد می‌خورند . برخی ازمعتادان نیزهردفعه بیش‌ازسی‌گرم تریاك

۱- **تاریخ‌عباسی**

۲- **اوارجه** ،یعنی دفتری که حسابهای پراکنده رادرآن می نوشته‌اند.

۳- **عالم‌آرا** ، ص۶۷۱ - **خلدبرین**، نسخهٔ خطی

۴- سفرنامهٔ **توماس‌هربرت** ، ص۳۸۶ - سفرنامهٔ **شاردن** ، ج ۲ ، ص ۳۰

بکارمیبرند. کسانی هم هستند که دوروز یکبار دوسه حب برای کیف بردن بدهان می اندازند. ازین حبها درتمام ایران ، مخصوصاً دراصفهان بسیار ساخته میشود ... زنان معمولاتریاك نمی خورند ، مگربرای خودکشی ، وآسوده‌شدن ازدست مردان بدرفتار ! .... [1] »

کشیدن تریاك ، یعنی دود کردن آن ، در زمان شاه عباس اول هنوز در ایران معمول نبوده ودرتاریخهای زمان او ازین عادت زشت خبری نیست

محمدطاهر نصرآبادی درتذکرهٔ خود[2] انواع مکیفات را چنین نام می برد :

حب جدوار ، **سفوف**، **خشت دربهشت** ، **حب عنبرین** ، **حب افیون** و **محلول کوکنار**.

سپس در بارهٔ خویشتن می نویسد :

« .... گاهی ازحب **رفیعی** دل رفیع‌منزل را ازمرتبهٔ رفعت نازل میساختم ، وزمانی **ازخشت دربهشت** ، ممر دخول هوش وآگاهی زامسدود میکردم . گاهی از **سفوف** خاك در دیدهٔ اعتبار میریختم ، وزمانی از **حب‌جدوار** بیش از پیش بخاطر تخم سودامیکاشتم ، وگاهی از **حب عنبرین** ، مشام دماغ را بوی‌ناك داشتم ....» [3]

برای اینکه طرزفکر وانشای شاعران ونویسندگان تریاکی زمان شاه عباس نیز برخوانندگان روشن شود، شرحی راکه **تقی‌الدین محمدبن سعدالدین اوحدی**،شاعر ونویسندهٔ‌تذکرهٔ **عرفات عاشقین** ، در احوال خود نوشته است ، درینجانقل‌می کنیم اینمرد که گذشته‌از تریاك **بنگ** هم میخورده و بهمین سبب‌شاه‌عباس او رابنگی‌شاعر لقب داده بوده است،[4] می‌نویسد :

۱- سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، چاپ پاریس ص ۵۷۶ ، وچاپ لیدن ، ص ۸۳۰ و ۸۳۱

۲- **تذکرهٔ نصرآبادی** ، ص ۴۵۹

۳- **جدوار** ، که بزبان یونانی **ماتریوس** نام داشته ، ریشهٔ گیاهی بوده است بنفش‌رنگ ، که هم ازچین وهم‌ازهند بایران‌می‌آورده‌اند ، ولی‌چینی‌آن بهتربوده‌است. ازنصف درم تانیم مثقال‌آنرامی‌خورده‌اند ودوای زهر بوده وبفارسی‌آنرا **ماه‌فرفین** میگفته‌اند .

سفوف بادویهٔ نرم کوبیده که خشك بادست دردهان ریزند ، گفته میشده، که گاه نیزاز اجزای مختلف ترکیب میکرده‌اند

حب عنبرین و **حب ماه‌پروین** نیزبمعنی **حب‌جدوار** بوده‌است .-«رجوع کنید به **بحرالجواهر** تألیف **محمدبن یوسف‌هروی** .

٤ ـ رجوع کنید بصفحات ۳۸ و ۳۹ این کتاب.

«**کشف حال وظهور احوال**: بعدازتعریف سخن، برخمیازه کشان اسرار، وکیفیت یافتکان بادهٔ احرار، سرمستان جام توحید، غمکده پردازان نشأ تجرید، باده نوشان بزمگاه سخن، تازه رسیدگان عرصه گاه کهن، مبین ومبرهن که قصهٔ حال وسرگذشت احوال راقم این مقال، ذرهٔ خورشید معانی، تقی الدین محمد بن سعدالدین محمد الحسینی- الاوحدی الدقاقی البلیانی ثم الصفاهانی، درجمیع مراتب، خاصه بحسب ولادت و نشوونما خالی ازغرابت حالی نیست[۱] .... »

کوکنار عادت ناپسند دیگر نوشیدن کوکنار دم کرده بود. پوست خشخاش را مثل چای دم میکردند ومی نوشیدند. درشهر اصفهان وسایر شهرها **کوکنارخانه** های بسیار وجود داشت. **تاورنیه** جهانگرد معروف فرانسوی، در وصف کوکناریان درسفرنامهٔ خود می نویسد:

«... درشهر محلهای مخصوص برای نوشیدن کوکنارجوشانده هست. مشتریان چون داخل آنجا میشوند، بیحوصله ومثل مرده بیجانند. اماهمینکه دوپاسه فنجان نوشیدند پرحرف و عصبی میشوند، وباهم بنزاع برمیخیزند. سپس آهسته آهسته بصلح میگرایند وشروع بسخنان بیمعنی وخنده های بیجامی کنند، وبحرکاتی می پردازند که گوئی آنجا حلقهٔ دیوانگانست ... [۲] »

شاه عباس درروزدوم جمادی الثانی سال ۱۰۳۰ هجری، نوشیدن آب کوکنار راهم قدغن کرد. بفرمان او درکوچه وبازار اصفهان جارزدند که هرکس بعداز آن آب کوکنار بنوشد، کشته خواهد شد. زیرا ازهشت ماه پیش ازآن که شاه شرابخواری را قدغن کرده بود، شرابخواران و مخصوصاً سربازان، بآب کوکنار توجه یافته و معتاد شده بودند، وبشاه خبر دادند که سربازانش بسبب نوشیدن آن بیحال وتن آسان ودر امورنظامی بیعلاقه وسهل انگارشده‌اند.

فرمان اوبسرعت اجراشد و در تمام کوکنارخانه ها ظرفها واسباب مخصوص اینکار را شکستند. ازآن پس هر که آب کوکنار نوشید، وهر کس که فروخت بی ملاحظه کشته شد. ولی شاه چون دریافت که ترک چنین عادتی بآسانی صورت پذیر نیست، بجبران آن شرابخواری را، که هشت ماه پیش ممنوع کرده بود، دوباره آزاد کرد.[۳]

۱- تذکرهٔ **عرفات عاشقین**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی ملک.

۲- ترجمهٔ سفرنامهٔ **تاورنیه**، ص ۹۴۳

۳- سفرنامهٔ **پیترودلاواله**، ج۵، ص۲۴۹

ولی این‌عادت ناپسند متروك نشد[1]، وپس ازشاه عباس دوباره رونق گرفت، ودر زمان شاه عباس دوم، چنانکه تاورنیه در سفرنامهٔ خود نوشته و در صفحهٔ پیش نقل کردیم، نوشیدن کوکنار دم کرده رواج کامل داشته است.

* ✡ *

۱– یکی‌از کوکناریان زمان شاه‌عباس **ملامخفی‌رشتی** شاعربوده، که دردستگاه **امامقلی‌خان** بیگلربیگی فارس، بسرمی‌برده‌است. **نصرآبادی** درتذکرهٔ خود می‌نویسد:

«... بکوکنار معتاد بود. هنگام جوش کیفیت وخمارکمال نمك را داشت. ازندمای مجلس امامقلیخان حاکم فارس‌بود. سه‌پایهٔ طلائی جهت‌کوکناراو ساخته درمیان مجلس میگذاشتند وملادرکمال لطف ونمك می‌نشست وخان از شوخیهای اومحظوظ بود. چون حقیرجثه بود وضعیف وکوکنار هم علاوهٔآن شده، روزی خان ازروی مزاح باومیگویدکه بواسطهٔ مداومت‌کوکنار ازوجود تو هیچ باقی نمانده. او درجواب میگویدکه از تأثیرکوکنار نیست، هرکس‌که‌کتاب می نویسد، در صدرآن می‌نویسدکه **مخفی نماناد**. منم که با اینقدر دعای بد باقایم‌کرده ایستاده‌ام! ....»

قلیان در زمان شاه عباس

تصویر نشمی کماندار

از کتاب « A Survey of Persien Art »

تألیف «ا.ا. پوپ»

مقابل صفحهٔ ۲۷۶

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۲

تنباکو وتوتون

کشیدن توتون وتنباکو هم، که پس از کشف قارهٔ امریکا ظاهراً بوسیلهٔ سوداگران پرتغالی و هندی، از بندرهای جنوب بایران آمده بود، در دورهٔ صفوی بسیار متداول گشت برخی از محققان معتقدند که تنباکو درسال ۹۹۹ هجری بایران آمده است.[۱] ولی چون از شاعری بنام **اهلی شیرازی**، که ظاهراً درسال ۹۴۲ هجری در گذشته، یك رباعی در وصف قلیان نقل کرده اند،[۲] معلوم میشود که کشیدن توتون و تنباکو درنیمهٔ اول قرن دهم ، یعنی بلافاصله پس از دست اندازی پرتغالیان بخلیج فارس و سواحل و جزایر جنوب (درسال ۹۱۳ هجری قمری)، درایران متداول شده بوده است . رباعی اهلی شیرازی اینست :

۱ـ رجوع کنید بکتاب هرمزدنامه ، تألیف آقای **ابراهیم پورداود** استاد دانشگاه ، صفحات ۲۱۲ و ۲۱۳

۲ ـ کتاب **حدائق المعالی** تألیف **عبدالرحمن خان شاکر** ، که در سال ۱۲۶۱ هجری قمری در هندوستان نوشته شده ، چهل و هشت شعر از چهارده شاعر در وصف تنباکو وقلیان نقل کرده که رباعی **اهلی شیرازی** نیز از آنجمله است . این رباعی را نیز از **باقر** نام آورده :

باقر چلمی چو نافه آهو کو — **چون فاخته تا چند زنم کو کو کو**

در محشر اگر آتش دوزخ بینم — **فریاد بر آورم که تنباکو کو؟**

چلم یا چیلم ، درهندوستان بمعنی سرقلیان ودرافغانستان بمعنی خود قلیان است .

این شعر نیز از **صائب تبریزی** (تولد او در حدود سال ۱۰۱۰ ومرگش در ۱۰۸۱ هجری قمری) در وصف قلیان است :

قلیان زدودمان وجود آشکار شد — **عالم پراز ستارهٔ دنباله دار شد**

نقل از هرمزدنامه ، ص ۲۱۹

قلیان زلب تو بهره ور میگردد نی در دهن تو نیشکر میگردد
برگرد رخ تو دود تنباکو نیست ابریست که بر گرد قمر میگردد.[۱]

کشت تنبا کو نیز ظاهراً درسالهای اول قرن یازدهم در ایران متداول شده است. بطوری که از تواریخ وسفرنامه های زمان شاه عباس برمی آید ، کشیدن قلیان وچپق در آغاز سلطنت وی چندان رونق و رواج نداشته واز اواسط پادشاهی او معمول گشته است .

شاه عباس ازدود چپق متنفر بود

شاه عباس از دود قلیان وچپق بسیار متنفر بود . درسال ۱۰۲۶ هجری قمری **نورالدین محمد جهانگیر** (شاه سلیم) پادشاه هند، یکی ازامیران بزرگ خویش بنام **میرزا برخوردار خان**، ملقب به **خان عالم** را بسفارت بدربار ایران فرستاد . این سفیر بکشیدن چپق معتاد بود، وهمیشه چپق طلائی بطول دوقدم و بقطر انگشت کوچك دست ، که بحقهٔ زرین کوچکی ببزرگی یك تخم مرغ می پیوست ، همراه داشت .

شاه عباس سفیر جهانگیر را با گرمی ومهربانی بسیار پذیرفت ، ودوسال در ایران نگهداشت وباخود ازشهری بشهر دیگر برد وازو پذیرائیهای شاهانه کرد[۲] .از آن جمله درشب ۲۷ ماه رجب سال ۱۰۲۸ اورا باسفیران اسپانی وانگلیس وعثمانی بخانهٔ **امامقلی خان** بیگلربیگی فارس، که درمحلهٔ عباس آباد اصفهان نزدیك خرابات بود، برد.در آنجاچون تابستان بود ، میزبان شاه وهمراهانش را بربام خانه پذیرائی کرد .

سفیر هند پیاپی چپق می کشید ودود بدبوی سیاه آنرا بسروچشم شاه واطرافیان میدمید . شاه عباس همیشه ازچپق کشیدن او در عذاب بود ، اما بحکم ادب چیزی نمی گفت ، وباآنکه ناراحتی حاضران را نیزمشاهده میکرد ، بروی خود نمی آورد . آنشب همینکه سفیر هند دست بچپق زرین خود برد ، شاه رو بسفیر اسپانی ، که در آن مجلس کناراونشسته بود ، کرد وبترکی پرسید که آیا دراسپانی هم چپق کشیدن متداولست ؟ سفیر که منظور او را ازین سؤال دریافته بود ، درجواب گفت که اینکار

۱- **اهلی شیرازی** ، چنانکه در **تحفهٔ سامی** تألیف **سام میرزای صفوی** ، از پسران شاه اسمعیل اول دیده میشود ، درسال ۹۴۲ هجری درگذشته است .

۲- دربارهٔ این سفیر در فصل **رفتار شاه عباس باسفیران بیگانه** ، مفصلتر سخن خواهیم گفت .

در کشور او جز میان سرخ پوستان امریکا وسیاهان افریقائی مرسوم نیست . شاه ازین جواب خنده بلندی کرد وچندبار دست برپیشانی زد ، وبرای اینکه از شردود چپق سفیرهند خلاص شود ، ببهانه‌ای ازجابرخاست وبسوی دیگر بام رفت . در راه‌نیزعمامهٔ امامقلی‌خان را ازسرش برداشت ودرآنسوی بام روی سکوئی زیرسر گذاشت وخوابید . ضمناً به **اسفندیاربیگ انیس** دستور داد که عمامهٔ او را به امامقلی‌خان دهد .

پس ازچند دقیقه امامقلی‌خان بفرمان شاه نزد سفیراسپانی رفت و باو گفت : «اعلیحضرت میل دارند باردیگر بشنوند که در اسپانیا چگونه کسانی چپق میکشند.» همینکه سفیراسپانی جواب نخستین را تکرار کرد، شاه که درهمان موقع ازآنسوی بام باز گشته‌بود، باتمام حضار بقهقهه خندیدند. ولی سفیرهند، چون برسم دربارصفوی این‌سخنان‌همه بترکی گفته‌شده بود ، چیزی در نیافت و همچنان بکار چپق کشی ادامه داد.[۱]

مخالفت شاه عباس باتنباکو وقلیان

شاه عباس باتنباکو وقلیان‌هم سخت مخالف بود ، وسعی‌فراوان کرد که مگر این عادت ناپسند تازه را از ایران براندازد ، ولی موفق‌نشد . دراواخر پادشاهی او کشیدن قلیان وچپق بقدری مرسوم شده بود که اعیان وسران دولت‌حتی‌درسواری وسفرو گردش هم قلیان همراه می‌بردند، وهمچنان‌سواره می کشیدند . قلیان کشیدن کم کم میان سایر مردم هم‌رائج شد . درمیهمانی‌ها اول چیزی که پیش میهمان میگذاشتند قلیان بود. درمدارس ومحافل علمی معلم و شاگرد قلیان زیرلب داشتند . درماه رمضان هنگام افطار پیش از هرچیز روزه را بادود قلیان میگشودند .

کوزهٔ قلیان بچند صورت ساخته میشد : شیشه ای ، گلی ، ازجوزهندی یا نارگیل ، و کدوئی، که ازپوست نوعی کدو میساختند. قلیان کشیدن غالباً بانوشیدن

۱- سفرنامهٔ **دن گارسیا** ، ص ۳۱۱ وصفحات ۳۲۷و۳۲۸ - سفرنامهٔ **پیترو دلاواله**، ج ٤،ص ۳۸۰ و ۳۸۱- این جهانگرد تاریخ دعوت شاه رادرخانهٔ امامقلی‌خان درشب شنبهٔ۵شعبان‌سال۱۰۲۸ - (۲۷ ژوئیهٔ ۱۶۱۹ میلادی) نوشته است .

قهوه نیز همراه بود. تنباکو را از بغداد و کردستان و عراق عرب می‌آوردند، و در اصفهان دکان‌های تنباکو فروشی از کیسه های توتون و تنباکوانباشته بود. تنباکوئی که بواسطهٔ تجار انگلیسی‌از اروپا بایران وارد میشد، از تنباکوهای دیگر مرغوب‌تر بود و آنرا تنباکوی انگلیسی میخواندند و این تنباکورا تجار انگلیسی از ایالت ویرجینیا درامریکای شمالی می‌آوردند. درایران تنباکو بیشتر در گیلان و کردستان کاشته میشد.[۱]

نوشته اند که شاه عباس یکروز که جمعی از سران کشور در مجلسی میهمان وی بودند، دستورداد تا همهٔ سرقلیان هارا باپهن خشك و کوبیدهٔ اسب «چاق» کردند، وبرای سرداران ومیهمانانی که قلیان می کشیدند، بمجلس آوردند سپس روبایشان کرد و گفت: «ببینید که این تنباکو چطورست. آنرا وزیر همدان برای من فرستاده و مدعیست که بهترین تنباکوی دنیاست.»

همه کشیدند وتعریف کردند و بسلیقهٔوزیرهمدان آفرین گفتند. آنگاه شاه‌روبه‌قورچی باشی کرد و گفت: «میل دارم عقیدهٔ خود را بی‌تعارف بگوئی.» قورچی‌باشی گفت: «بسرمقدس قبلهٔ عالم که از هزار گل خوش بوتراست.» شاه نظری بتحقیر براو افکند و گفت: «مرده‌شوی چیزی راببرد که نمیتوان آنرااز پهن تشخیص داد!»[۲]

عاقبت نیز کشیدن تنباکو وتوتون را قدغن کرد. در سبب این کار نوشته اند هنگامی که در سال ۱۰۲۷ هجری قمری **خلیل پاشا** سردار عثمانی را شکست داد، مواجب یکسالهٔ سربازان را یکجا پرداخت، وچون شنید که سربازان هرچه دارند صرف کشیدن توتون وتنباکو می کنند، اینکار را قدغن کرد. بحکم او اگر کسی چپق می کشید بینی ولبانش را می‌بریدند. درهمان ایام چون شنید تاجری که ازین حکم بیخبربوده، باچند بارتنباکو واردو آمده‌است، فرمان داد او را بابارهای‌تنباکویش برتودهٔ هیزمی‌افکندند وآتش زدند.[۳]

۱- سفرنامهٔ اولئاریوس، ص ۵۷۷ - توجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه، ص ۸۴۱

۲- سفرنامهٔ شاردن، ج ۲، ص ۳۰۷

۳- سفرنامهٔ اولئاریوس، ج ۱، ص ۶۲۶ - چندسال بعد درروسیه نیز(درسال۱۰۴۴هجری

«بقیه حاشیه در صفحه بعد»

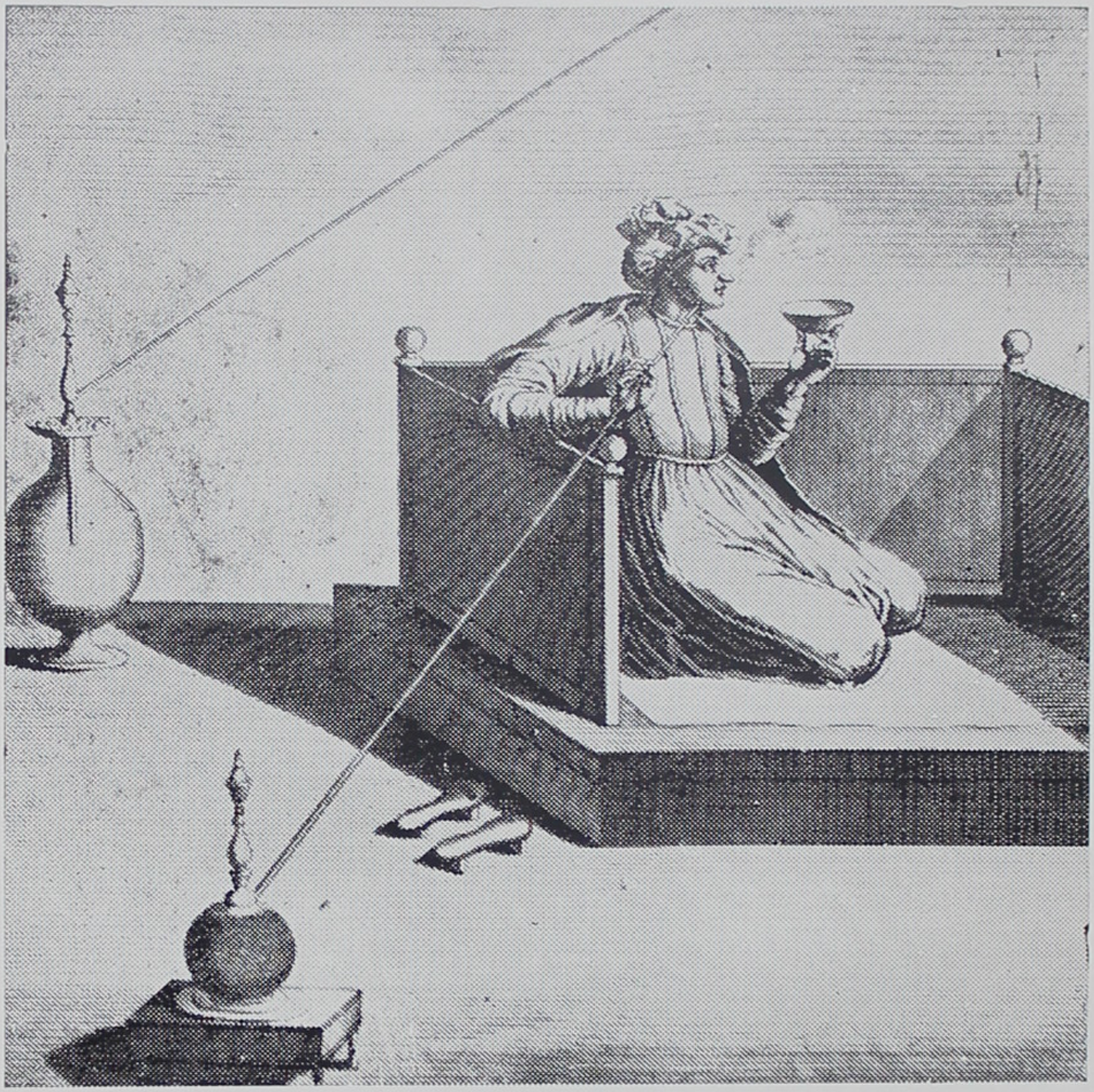

قلیان کشی

در عهد صفویه

از سفر نامهٔ «شاردن»

مقابل صفحهٔ ۲۸۰

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir

Acc. No. [redacted]

Author [redacted]

Title [redacted]

یکی ازمردم انگلستان که درسال ۱۰۲۶ ، دوسال پیش ازمرگ شاه عباس بایران آمده است ، می نویسد:

«... هنگام ورود مابقزوین چهل بارشتر تنباکو نیز وارد شد. مالکان آن نمیدانستند که شاه ورود تنباکورا قدغن کرده است. زیرا اوهرسال سه چهارمرتبه چیزی راقدغن میکند یا مجاز میشمارد ، **محمد علی بیگ** وزیر [۱] صاحبان تنباکورا بسختی تنبیه کرد. برخی رادماغ وبعضی راگوش بریدند ومحمولات آن چهل شتررادرچاهی ریختندوآتش زدند .بطوری که دوشب تمام هوای شهربوی تنباکوآلوده بود . [۲] »

نویسندهٔ **جام جهان نمای عباسی** [۳] دربن باره می نویسد :

«.... پیش از آنکه نواب همایون شاهی بجهت ترفیه حال خلایق منع از کشیدن تنباکو فرمودند ، یکی از اصحاب فطنت که نزدفقیر بمباحثهٔ قانون اشتغال داشت ، این رباعی گفت :

تنباکو چیست آفت برگ امید — گلخن به از آن گلو که این دود کشید
ازتنباکو نفع توان داشت گمان — ازدود اگر خانه توان کرد سپید .

بااینهمه پس ازمرگ شاه عباس باردیگر کشیدن توتون وتنباکو رواج گرفت وبسیاری ازمردم ایران باین عادت ، که هنوز هم باقیست ، گرفتار شدند . حتی درهمان زمانی که شاه عباس کشیدن تنباکوراقدغن کرده بود، دردستگاه امامقلی خان امیرالامرای فارس قلیان میکشیدند . نصرآبادی درتذکرهٔ خود درشرح حال **محمدقلی سلیم تهرانی** شاعر می نویسد :

«... ازراه شیراز روانهٔ هندشد. **میرزا ابوالحسن** (؟)اورا بخدمت امامقلیخان برد . بااینکه تنباکو **قرق** بود ، خان فرمودکه از برای اوقلیان آوردند .آن قلیان چینی وبزرگ جثه بود. **سلیما** فرمود که در **خانه بکدخدای ماند همه چیز.** چون خان قوی جثه بود، ازین حرف آزرده شد ودیگرتوجهی باونکرد .... [۴] »

بقیهٔ حاشیهٔ صفحهٔ پیش :

قمری)فروش تنباکووعرق راقدغن کردند ، وفروشنده وکشندهٔ آنرا بمجازاتهای سخت محکوم ساختند. همچنین کشیدن چپق درسال ۱۰۴۳ هجری ازطرف **سلطان مرادخان چهارم** ، درخاک عثمانی بفتوای روحانیان ترک قدغن شدوهزاران تن ازمردم عثمانی جان خود رافدای توتون وتنباکو کردند. (**هرمزدنامه، صفحات ۱۹۷ و۱۹۸**)

۱- رجوع کنید بصفحات ۱۰۱ تا ۱۰۴ این کتاب .

۲ - سفرنامهٔ **توماس هربرت** ، ص ۳۱۹

۳- رجوع کنید بصفحهٔ ۲۵۷ این کتاب

۴- تذکرهٔ نصرآبادی ص ۲۲۶

رواج توتون وتنباکودرزمان شاه صفی وشاه عباس دوم وبعدازآن روز بروز بیشتر شد ، وباآنکه این پادشاهان نیزمکرر کشیدن تنباکووتوتون راقدغن کردند، نتوانستند مردم ایران را ازینکار باز دارند ، وسرانجام خود نیز اسیرقلیان وچپق شدند.

صائب تبریزی شاعرمعروف، که ازعاشقان تنباکوبوده ، دربارهٔ ترک میخواری وقلیانی شدن خود غزلی ساخته که مطلع آن اینست :

شستم لب پیاله زآب شراب تلخ   کردم بدود تلخ قناعت زآب تلخ

ومی نویسد :

« ... روزهاست که این سودازدهٔ آفرینش ، واین سیاهنامهٔ قلمروبینش، کردن طاقت ازخطجام ودامن رغبت ازشرب مدام کشیده ، درحلقهٔ سلسله مویان ودائرهٔ سوختگان تنباکو درآمده ، مینای می رابطاق نسیان گذاشته ودیدهٔ ساغررا نمک فراموشی انباشته ، زآتش بیدود می ، بدود چشم سیاه اکتفا نموده ، و از شعلهٔ آواز مطرب بغلغل قلیان قناعت کرده .... »

✡ * ✡

فصل دهم

تفریحات شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

آتشبازی وچراغان

شاه عباس هروقت که ازلشکر کشی وجنگ ومملکتداری فراغتی می‌یافت ، دل بتفریحات گوناگون خوش میکرد. چراغان وآتشبازی وشکاروچوگان بازی وقپق‌اندازی‌را بسیاردوست‌میداشت تماشای‌جنگ گاووقوچ وشترو گرگبازی وجنگ‌شاهین وعقاب وحقه‌بازی وبندبازی ، ازجملهٔ تفریحات اوبود. گاه بماهیگیری می‌پرداخت وگاه درمراسم عید **آب پاشان** شرکت میکرد. گاه نیز بقهوه خانهای شهرمیرفت و باشاعران واهل ادب بگفتگو می‌نشست .

باآتشبازی وچراغان علاقهٔ بسیارداشت

علاقهٔ اوبچراغان و آتشبازی چندان بود که هرگاه بیکی از شهرهای بزرگ ایران میرفت، یاازسفری بپایتخت بازمی گشت، فرمان میداد شهررا چراغان کنند ، ووسائل آتشبازی فراهم آورند .اینگونه‌تشریفات غالباً چندین شب دوام می‌یافت ، وشاه هرشب ببهانه‌ای بتماشای چراغان میرفت.یك شب سفیران بیگانه را بتماشا دعوت میکرد ، شب دیگر بازنان حرم بگردش می‌پرداخت ، شب سوم گروهی ازسرداران وسران دولت را باخود بتماشا می برد.

هنگام ورودبشهرنیز دستور میداد که چندین‌هزارسرباز پیاده بالباسهای رنگارنگ وشمشیر وتفنگ ازدوسوی راه دردوصف قرار گیرند . این عده را غالباً از مردم شهر ودهکد های اطراف جمع میکردند ، وپس‌ازپایان تشریفات ورودشاه ، برسرکار خود میفرستادند . یکی ازمعاصران شاه عباس در بارهٔ پذیرائی مردم اصفهان ازو ، در سال۹۹۸ هجری قمری ، شرحی نوشته که مضمونش اینست :

«.... درسال ۹۹۸ که ازشیراز باصفهان بازگشت ، مردم اصفهان ازآمدن اواظهارسرور وشادی بسیار کردند وشهررا بدین‌شادی آئین‌بستند . ساحت‌میدانها و بازارها رامسطح کردند ، و دیوارها وسقفها رابنقش ونگارها وتصاویرچین وفرنگ آراستند . در

اطراف میدان با چوب درختان سرووچنار ، گلبنها وافلاك متحرك دوار، که همه برنگهای مختلف مزین بود ، ترتیب دادند وشمعها وچراغهای بسیار برآن درختان وفلکه‌های چوبین نصب کردند . هنگام شب ازافروختن آنهمه شمع وچراغ ومشعل ساحت میدان چون سپهر برین پرستاره میشد . موشك بازان نادره‌کار نیز فضای میدان‌را بانواع صنعت ، ازهیاکل جانوران و موشکهای گوناگون آراستند . . . . وقتی که شمعها وچراغها روشن میشد آن موشکها راآتش میزدند ، وجهانرا چون کورهٔ آهنگران پرازشرارهای رنگارنگ میساختند. این چراغان وآتش بازی نزدیك یکماه دوام یافت ، وشاه عباس شب و روز درآن مجلس بهشت افروز بمیگساری وعیش وکامرانی مشغول بود ... ودرآن روزها بسواری وگوی بازی وقپق اندازی میگذرانید .... ۱ »

نویسندهٔ دیگر از معاصران او نیز دربارهٔ ترتیب ورود شاه بشهر اصفهان در سال ۱۰۰۲ می‌نویسد :

« .... شاه عباس پیش از آنکه ازقزوین باصفهان رود ، به **الپان بیگ** یساول دستور فرستاد که پانزده هزار پیاده از اصفهان وتوابع جمع کند ، که هرهزار نفرملبس بلونی از لباس باشند ، وتمامی بایراق از شمشیر وتفنگ وکمان ، باتیر دستهای خدنگ وسپرهای ملون آسمانی رنگ مجتمع شوند، تا درروز ورود او از **دولت آباد** تاشهر، که درحدود سه فرسنگست، دورویه صف زده بایستند.

« الپان بیگ برحسب فرمان دراندك زمانی پانزده هزارپیاده بایراق مناسب ، بموجب دستورآماده کرد ، ودراول ماه ربیع الاول سال ۱۰۰۲ شاه وهمراهان ازقزوین حرکت کردند ... وروزهشتم ماه بدولت آباد رسیدند...آن پانزده هزارتن ازآنجا تادوصف ایستاده بودند. ولی ازاتفاق بد ، باران بسیارسختی فروبارید ومردم وسربازان رامتفرق کرد، ونقشهٔ شاه برهم خورد . اماهمینکه مردم بشهررسیدند ، هواروشن شد .

« شاه چون بشهرآمد فرمان داد که آنعده همه درباغ **نقش جهان** گردآیند ، وخودباجمعی ازخاصان پیاده گردمیدان گشت وبیام مدرسهٔ **خواجه ملك ستونی** (مستوفی؟) که دربرابرباغ نقش جهان است، رفت وازآنجا وضع پیادگان راتماشا کرد. سپس دستورداد تا همهٔ پیادگان تفنگها راپروبیکبارخالی کنند. پانزده هزارتفنگ یکمرتبه خالی شد ، بطوری که هوا تاریك گشت و مردم تماشاچی از تاریکی یکدیگررا گم کردند ، واینکارتاسه نوبت تکرارشد .

« پس ازآن شاه امرکرد مقداری میوه ببام بردند ، وازآنجا بدست خودمیوه

---

۱ — **روضة الصفویه**، نسخهٔ خطی

برسر مردم ریخت . مردم هجوم بردند و از جهت تیمن وتبرك (!) ازهم میربودند ، وغوغای عجیبی بود ... »

همین نویسنده باز دربارهٔ ورود او بشهر اصفهان ، درسال ۱۰۰٤ می‌نویسد:

« ... شاه‌عباس‌درسال ۱۰۰٤ از قزوین باصفهان رفت ، و بازبرحسب دستور او پانزده هزار پیاده ازاصفهان وتوابع ، مانند نطنزواردستان ونائین وغیره، گرفتند ... واز دولت‌آباد تا دروازه **توقچی** صف بستند .... امرا و اشراف‌هم پیشکشهای فراوان تقدیم کردند. درمیدان نقش‌جهان آتشبازی مفصل‌شد، که مخارج آن بدوهزاروسیصد تومان‌رسید، ومخارج پانزده هزارپیاده نیز، که هرنفررا گذشته ازیراق ولباس یك‌تومان‌نقد داده‌بودند، درحدود بیست هزارتومان شد .... [۱] »

مورخ‌دیگری هم دربارهٔ آئین‌بندی وچراغانی که بامرشاه درسال۱۰۰۳ درشهر قزوین شد ، می‌نویسد : شاه عباس به الیان بیگ یساول صحبت[۲] قاجار دستور داد که مردم را بچراغان کردن میدان **سعادت آباد** وادار کنند . بفرمان او دکانهای اطراف میدان رامیان امرا و ارکان دولت و یوزباشیان و قورچیان و ملازمان درگاه شاهی و مردم‌شهر واردو بازار تقسیم کردند ، وحکم شد که هر کس دکان خود را دوازده ذرع پیش‌آورد وباچوب بستها وستونها چهارطاقی بسازدو برآن‌چراغها وفانوسها بیاویزد، چنانکه برهردکانی بیش‌ازهزار چراغ وفانوس‌آویخته شود .[۳]

درشبهای چراغان ،گاه بفرمان شاه عباس آتشبازان مناظرمیدان‌جنگ رامجسم می‌کردند، ودرضمن آتشبازی‌تفنگ‌وتوپ نیز بکارمی بردند. جلال‌الدین محمد منجم‌باشی شاه عباس درتعریف چراغان وآتشبازی‌مفصلی که درآواخرماه شعبان۱۰۱٦ دراصفهان شده بوده است ، می‌نویسد :

«...آتشبازان‌کارهای‌نمایان کردند. چهارقلعه‌ساختندوجنگ‌آتشبازانه‌درگرفت، وازمقوا مناری ساختند . الغرض‌آتشبازئی کرده شد که چشم بیننده ندیده‌بود، وازتوپهائی که ازرومی وفرنگی گرفته بودند .... هفتصدتوپ‌ازجملهٔ آنها ، که بزرگ وقیمتی و نام

۱- **نقاوة‌الاثار** ، نسخهٔ خطی .

۲- **یساول صحبت** کسی‌بود که سفیران‌ومیهمانان‌دیگرشا.رابحضو.او راهنمائی میکرد، ومقامش زیردست‌ایشیك آقاسی بود . (رجوع کنید بقسمت‌ضمائم‌این کتاب)

۳- **عالم‌آرا**، ص ۳٤۱

قیاصره برآن ثبت بود ، پر کردند، وبجای گلوله « نمد » و « لته » گذاشتند وچند عدد راآتش دادند . طرفه صحبتی شد ودرو پنجرهٔ عمارات‌اطراف ازهم پاشید .... »

دیگری درشرح آتشبازی وچراغانی که شاه عباس‌درسال ۱۰۲۰، بسبب آمدن **ولی‌محمدخان** تارتار باصفهان، ترتیب داده بود می نویسد:

«... آتشبازان کرم دست آتش فعل‌بعضی اسباب آتش‌بازی درفیل بزرگی از فیلان پادشاهی‌تعبیه کرده بودند . درحین‌آتش دادن وتوپ انداختن ازآن کوه‌پیکرآتش خوی ... حرکات عجیب وحمله‌های مهیب مشاهده گشت ... [۱] »

پی‌یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی ، که خود چندین بار در قزوین و اصفهان شاهد اینگونه چراغانیها وآتشبازیها بوده است ، می‌نویسد :

«... وقتی که شاه‌عباس فرمان چراغان کردن میدهد، تمام کسبه و توانگران شهرناچار باید بردر واطراف خانه ها ودکانهای‌خودچراغهای فراوان بگذارند . حتی شهری که شاه فرمان چراغان وآتشبازی برایش صادر کند ، مبلغ گزافی نیز بکسی که حامل چنین فرمانیست بعنوان‌مژدگانی تقدیم میکند ! درشب چراغان روی تمام دیوارها وبامها وایوانهائی که دراطراف میدان بزرگ شهراست ، چراغهای کوچك گلی که پرازروغن‌است می چینند ، وبی‌آنکه‌برای جلوگیری ازباددور چراغها کاغذهای‌بنفش، یاچیزی‌شبیه‌آن، چنانکه درشهررم مرسومست ، بپیچند ،آنهاراروشن‌می کنند . حتی چراغهارا بی‌ترتیب و نظم‌وبدون‌آنکه نقشه وصورت معینی‌داشه باشد ، درهم وبرهم، قرارمیدهند. ولی‌با اینهمه چون تمام دیوارهای اطراف میدان که خیلی بزرگست ، ازبالا تازیر روشن میشود، خالی ازتماشا نیست ... [۲] »

در ماه رجب سال ۱۰۲۸ هجری ، که شاه عباس ازمازندران وقزوین باصفهان بازگشت ، دستور داد که بمناسبت ورودش میدان بزرگ نقش‌جهان وبازارهاو کوی‌- های اطراف‌آنرا چراغان کنند. **پی‌یترودلاواله** دربارهٔ این چراغان می‌نویسد :

«....شاه روزیکشنبهٔ (سوم رجب ۱۰۲۸)، که شانزدهم‌ماه‌ژوئن(۱۶۱۹میلادی) بود ، پس‌ازسه روز توقف دریکی ازباغهای‌چهارباغ ، نهانی وارد شهر شد[۳] ،

۱- **عالم‌آرا** ، ص ۵۹۲

۲ـ سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ، ج ٤ ، ص ۲۳۵

۳ـ شاه‌عباس می‌خواست روزپنجشنبهٔ ۲۹ جمادی‌الثانی باتشریفات‌مخصوص سلطنتی‌وارداصفهان شود ، ولی‌منجم مخصوصش **ملاجلال** گفت که ورود او بپایتخت تاسه‌روز دیگر صلاح نیست . بهمین سبب شاه سه روز درخارج شهر بسر برد، وبعدازآن هم نهانی داخل شهرشد. ـ دربارهٔعقیدهٔشاه‌عباس باحکام نجومی درفصل‌خاصی‌سخن‌خواهیم گفت .

یك زن ایرانی

در زمان صفویه

از کتاب « سانسون »

مقابل صفحهٔ ۲۸۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

بطوری که مردم ازورودش آگاه نشدند ، واین نخستین دفعه‌ای بود که اوبدین صورت از سفربپایتخت وارد میشد .... روزدیگر چون چراغها و مشعلها وسایرلوازم‌کارچراغان مهیا شده‌بود ، شاه دستور داد که آنها راروشن کنند، وتمام مردان بااسلحه از کوچهائی که بسته نبود، نزد وی روند . ولی زنان دردکانها وبازارها بمانند، زیراکه اومیخواهد بانوان‌حرم خودرا بتماشای چراغان برد ...

« ... محوطهٔ چراغان ، که راههای ورود بآنجا را ازهرسو با دیوارهائی‌بسته بودند، مشتمل‌بودبرمیدان **نقش‌جهان** ، یامیدان بزرگ‌شهر، باتمام خانه ها وسردرها و کویها و بازارهای اطراف این میدان ، وهمچنین بازار تجار ابریشم و بازارهای کفاشان وعطاران‌وبازار **قیصریه** ، که بازاریست بزرگ مخصوص فروش‌ماهوت وپارچه‌های دیگر، و **سکه‌خانه** ، که درآنجا پول سکه میزنند ، وکاروانسرای **لله‌بیگ** خزانه دارشاه، که محل‌کارهای مربوط باوست، وکاروانسرای کوچك دیگری که بمحلهٔ **گیلك** معروفست ، زیراکه مرکز معاملات سوداگران ومردم گیلان است ....

«... تمام دکانهائی که دربن محوطهٔ بزرگ واقع‌شده ، بابسیاری دکانهای‌دیگر که خارج‌ازاین‌محوطه بود، میان کسبه وتجارمختلفی که اجناس‌خود رادرآنجامیفروختند، تقسیم شده بود ، تاچراغان کنند، بکسانی که سرمایهٔ کافی برای اینکار نداشتند ، ازخزانهٔ شاهی وجه‌لازم‌قرض داده میشد. دکانهای‌کاروانسرای لله‌بیگ راهم ، که در بهترین محلات شهر واقع شده‌است، بثروتمند ترین‌سوداگران سپرده بودند . ده دکان‌این‌کاروانسرابارامنهٔ جلفا ، یکی به **آلکساندر استوندولی** [1] تاجرونیزی ، که در همانروزها باصفهان آمده بود ، ویك دکان برئیس یاکنسول تجارطرابوزانی، که معمولا مردم‌توانگری‌هستند، داده شده بود . این‌اشخاص برقابت یکدگر دکانهای خودرا بانواع تابلوها و ظروف طلا و نقره وپارچه های گرانبهای زربفت ، وهرچه بدستشان رسیده بود ،زینت داده‌بودند .... برسردر واطراف پنجره های تمام‌خانه هائی که درمحوطهٔ چراغان بود ، وبرتمام طاقنماهائی که ازچوب بدین‌مناسبت ساخته وبکاغذهای سرخ وسفید وزرورق‌آراسته شده‌بود ، مشعلها وچراغهای فراوان گذاشته‌بودند ... چراغها ومشعلها پوشیده ومحفوظ نبود ، وکوچه و بازاررا ازهرسوروشن میساخت [2] ... »

یکی‌ازانواع چراغانهای زمان شاه‌عباس هم‌چراغان **بام** بوده است که‌جزئیات آن معلوم‌نیست، وظاهراً گذشته از کوچه‌ها وبازارها ، برروی بامهای شهرنیزچراغ میگذاشته‌اند. ازآنجمله یکبار درهفتم ربیع‌الاخرسال۱۰۰۹ هجری ویکبار دردهم

۱- Alexandre Studendoli

۲- سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ج ٤ صفحات ۳۳۰ تا ۳۳۳

ماه صفرسال ۱۰۲۲ درشهرکاشان چراغان **بازار وبام** ، ودر ۲۲ جمادی الاول همین‌سال دراصفهان چراغان بام کرده اند .[۱]

یکی از همراهان برادران **شرلی**[۲] ، که در سال ۱۰۰۷ بایران آمدند ، دربارهٔ چراغان بام درشهر قزوین می‌نویسد :

«... شاه درساعت ده شب کس فرستاد ومارا بحضورخواست . بمیدان شهرکه جای زیبائیست رفتیم . شاه با جمعی ازسرداران وملازمان خود درآنجا بود . چراغها و مشعلهای بسیار ازهر-و برافروخته بودند ... شاه مارا بالای مناری برد تا ازآنجا چراغان را تماشا کنیم . بسیارتماشائی بود . بربام همهٔ خانه‌ها بیشتر ازستارگان آسمان چراغ چیده بودند ... سپس آتشبازی مفصلی کردند که بوسیلهٔ یکی ازاتباع عثمانی ترتیب داده شده‌بود. مانندآن بودکه چندین اژدها درهوا باهم می‌جنگند . درمیان میدان نیزحوض بزرگی بودکه ازدرون‌آن چیزهائی شبیه بماهی نزدیك ده دوازده متربیرون می‌جستند وازدهان خودآتش می‌پاشیدند . این آتشبازی عجیب مارا مبهوت کرد[۳] ...»

اگر وقتی شاه درمازندران یا گیلان بود دستور میداد کنار دریاچه یا رودخانه یا دریا راچراغان کنند. درسال ۱۰۰۷ که درمشهدسر (بابلسر) بود کنار دریاراچراغان کردند ، ودرسال ۱۰۲۱ که بمازندران رفته بود ، بفرمان او دور استخر **بارفروشده** (بابل) واطراف رودخانهٔ **مشهد سر** (بابلسر) ، وبنای **فرح آباد** چراغان شد . (در شب‌چهارم ربیع‌الاول) .

اگرشاه هوس چراغان میکرد ، برای اوماههای سال یکسان بود ، وبا آنکه در شبهای‌جشن وچراغان بمردم‌آزادی‌کامل داده میشد[۴] ، وبازار میخواری وعیاشی‌رواج میگرفت ، گاه درماههای مقدس مثل محرم وصفر ورمضان دستور برپا کردن جشن وچراغان میداد . چنانکه درماه محرم سال ۱۰۱۸ چنین کرد ، وظاهراً این امرمایهٔ

۱- تاریخ‌عباسی و زبدةالتواریخ ملا کمال .

۲- ازسفرنامهٔ ژورژ منوارینگ ، چاپ لندن‌در ۱۸۲۵ م . - دربارهٔ برادران شرلی وهمراهان ایشان درفصل سیاست‌خارجی شاه‌عباس مفصلتر سخن‌خواهیم گفت .

۳- سفرنامهٔ دن‌گارسیا ،ص ۲۹۱

ناخرسندی روحانیان شد. ولی هیچکس یارای مخالفت بارأی او نداشت. فقط **شیخ بهاء-الدین محمد عاملی** ناخرسندی خود را بصورت ماده تاریخی که برای این جشن و چراغانی در دوکلمهٔ **علی ببخشد**، پیدا کرده بود، ظاهرساخت!

جلال الدین محمد منجم درین باره می‌نویسد:

«... روز دوازدهم محرم (سال ۱۰۱۸) ابتدای جشن و چراغان باغ نقش جهان نمودند، و یازده شبانه روزاین صحبت بود، وقلم عفو برسرجرائم اهل عالم کشیدند، و باوجود قریب بیکهزار **جلالی**[۱] بی سروپای مست درآن باغ، یك کس بلند بکسی حرف نمیزد، و گویا بدمستی ازشراب مرتفع شده‌است. حضرت شیخ بهاء الدین محمد **علی ببخشد** تاریخ پیدا کرده است...»

بطوری که پیش ازین اشاره کردیم، مخارج چراغان و آئین بندی خانه ها و دکانها باصاحبان آنها بود، وچون غالباً اینگونه تشریفات چندین شبانروزدوام می‌یافت، کاربرمردم دشوار میشد وزبان بشکایت می گشودند. چنانکه وقتی اصفهان رابفرمان شاه آئین بسته چراغان کرده بودند، وشاه مدتها اجازه گشودن نداد. سرانجام مردم کاسب بتنگ آمدند، اما کسی جرأت شکایت نداشت. اتفاقاً روزی **حسن بیگ** ازشاعران هزلگوی، که شاه عباس او را **سگ لوند** لقب کرده بود، در ضمن تماشای چراغان شوخیهای مکرر کرد. شاه باو گفت: «سگ مکررشد». سگ لوند جواب داد: «آری، ولی نه چندان که آئین بندی وچراغان شما!» شاه مقصود او را دریافت و فرمان داد چراغان را برچیدند.[۲]

شاه عباس بچراغان وآئین بندی بقدری علاقه داشت که اگر در آن عیب و نقصی میدید، مأموران مسئول را بسختی مجازات میکرد. مثلا درماه ربیع‌الاخر سال ۱۰۱۸، که مردم کاشان بسبب ورود او شهر را چراغان کرده بودند، چون جشن را!

۱- **جلالیان** دسته‌ای ازاتباع دولت عثمانی بودند که مدتها باآن دولت مخالفت کردند، ودرچندین جنگ سرداران ترك راشکست های سخت دادند، ولی عاقبت مغلوب شدند، ودرسال ۱۰۱۶ هجری بایران پناه آوردند. شاه عباس ایشان رابمهربانی پذیرفت وسران آنقوم راچندی دراصفهان مهمان کرد. برای شرح حال این طایفه رجوع کنید به **عالم آرای عباسی**، صفحات ۵۳۹ تا ۵۶۷

۲- **تذکرهٔ نصرآبادی**، ص ۴۳۱ - همچنین رجوع کنید بصفحهٔ ۴۰ ازین کتاب.

برخلاف گذشته بی نظم وترتیب دید ، از **میرزا ابوطالب‌خان** وزیر سبب پرسید . اما وزیر نتوانست جواب کافی دهد ، وسخنانی گفت که شاه راخشمگین ساخت . پس فرمان داد یك دندان وزیر را کندند، واز وزارت معزولش کرد ، ولی روز دیگر او را خلعت داد وبکار وزارت باز گردانید .[۱]

* * *

۱- تاریخ عباسی .

۲

شکار وماهیگیری

چنانکه پیش ازین اشاره کردیم ، شکار نیز ازجملهٔ تفریحات و سرگرمیهای شاه عباس بوده است. این پادشاه گذشته ازشکارهای کوچکی که درضمن سفرهامیکرد، همه سال چندین شکار بزرگ ترتیب میداد ، وهر دفعه در شکارگاهی که خود معین کرده بود چندین روز بشکار مشغول میشد .

شکار جرگه پیش ازینکه شاه بشکارگاه رسد ، بفرمان او چندین هزار تن از مردم شهرها و دهکد های نزدیك ، برای جرگه کردن و راندن حیوانات شکاری درین کار شرکت میکردند. درشکارهای جرگه چون جانوران بسیاراز اطراف بنخجیرگاه رانده میشدند ، حیوانات فراوان زده میشد ، بطوری که گاه عدد آنها ازبیست هزار میگذشت .

درسال ۱۰۱۱ هجری هنگامی که بمشهد رفته بود، هوای شکار کرد ودستور د که تمام رعایای ولایات طوس وقوچان ونسا وابیورد ودشت خاوران وسرخس وجام و خواف وباخرز وتربت ونیشابور ، براندن ورماندن جانوران وحشی مشغول شوند ، و همه را دردشت **اوچ تپه** ، که میان سرخس وجام واقعست ، گردآورند . مأموران خاص شاه بهر ولایت رفتند وفرمان مخصوص او را دربارهٔ این شکار شاهانه بحکام رسانیدند . شاه درفرمان خود مخصوصاً نوشته بود که حاکم هرولایت باید تمام مردم آنجا رابکار راندن جانوران مجبورسازد، وهیچکس را ازینکار معاف نکند. رعایای بیچاره مدت یکماه براندن و گردآوردن حیوانات شکاری مشغول بودند، وسرانجام مقدار کثیری از انواع جانوران را دردشت اوچ تپه جمع کردند ، واطراف آنرا فرا گرفتند . مساحت این دشت درحدود یکفرسنگ مربع بود ، ودر اطراف آن رعایای ولایات مختلف ، در هفت صف دائره واربرماندن ودنبال کردن حیوانات مأمور بودند . ازجانب شاه حکم

شده بود که اگر جانوری ازمیان جرگه بطرفی متوجه گردد وموفق بفرارشود ، کسانی را که درآنجا مأمور راندن حیوانات بوده اند ، بسختی مجازات کنند .

پس از آن در روز معین باجمعی از نزدیکان وندیمان شراب خورد وبشکار مشغول شد . بسیاری ازجانوران را کشتند، وچون از کشتن فرسوده شدند ، دسته ای را « داغ بندگی » زدند ورها کردند . سپس خود ازشکارگاه بیرون آمد وهمراهان را درشکار باقی حیوانات آزاد گذاشت . دربن شکارگاه نزدیك سی ودوهزار شکار گردآمده بود، که ازآنمیان درحدود بیست هزار حیوان ازنوع آهو وغزال وبز کوهی وامثال آنها ، وششهزار گرگ وروباه وخوك وگراز وجانوران وحشی دیگر کشته شد ، وششهزار آهو وغزال رانیز داغ زدند وآزاد کردند .[۱]

پی یترودلاواله که خود در سال ۱۰۲۷ هجری شاهد یکی از شکارهای جرگه شاه عباس درفیروزکوه مازندران بوده است، مقدمات آن راچنین توصیف می کند :

« .... شاه این جلگه را برای شکار معین کرده بود ، و برای اینکه از تمام دره ها وکوههای اطراف جانوران وحشی رابآنجا برانند ، ازنواحی مختلف مازندران چندین هزار مرد رامأمور اینکار ساخته بود. **زیرا درمشرق زمین رعایا کارسگهای شکاری را انجام میدهند** (!) . همچنین برای آنکه حیوانات نتوانند از دشت شکارگاه فرار روند ، دستور داده بود که از کوهی بکوه دیگر ، درمیان دره باشاخه های درختان پرچین بلندی ساخته بودند ، بطوری که دست مرد اسب سوار نیز ببالای آن نمیرسید . بعلاوه گرداگرد دامنهٔ کوههای اطراف این جلگه هم دامهائی ازطناب کشیده بودند ، که بتیر-های بلند بسته شده بود ، چنانکه هیچ جانوری نمیتوانست از روی آنها بجهد.

«... من خبردارم که ازفرح آباد مازندران سیصد بارطناب برای اینکار فرستاده بودند ، اما چون شکارگاه وسعت بسیارندارد، همهٔ آنها بکارنرفت ... شاه قرارست درمیان این دشت باشمشیر وتیربشکارمشغول شود ، یا چنانکه ازقدیم مرسومست بعضی ازجانوران شکاری را زنده بگیرد ، تا گوشواری که نام او یانشان دیگری برآن منقوشست ، درگوش آنها کنند و آزاد سازند . بسیار اتفاق افتاده است که شکارچیان جانورانی گرفته اند که گوشوارها اززمان شاه طهماسب وشاه اسمعیل وپادشاهانی پیش ازیشان ، بگوش داشته اند. یعنی ازدست چند پادشاه گذشته بوده‌اند ! [۲] ...»

۱– روضة الصفویه ، نسخهٔ خطی .

۲ـ سفرنامهٔ پی یترودلاواله ، ج ۳ ، صفحات ٤۱۳ تا ٤۱٦

سپس جای دیگر باز درباره همین شکار می‌نویسد :

«... روزشنبه دوم ماه ژون ۱۶۱۸ میلادی (۸ جمادی الثانی ۱۰۲۷ هجری) کمی بعداز ناهارشکار آغازشد . چند هزارمرد دوبدوبا چماقهائی که دردست داشتند، فریاد کنان شکارهارا رم میدادند ، وگرد وخاکی برپا کرده‌بودند ... اما شکارزیادی جمع نشد وشاه چون عدهٔ جانوران را قابل ندید ، مارا خبرنکرد وخودبا زنان حرمش بشکارمشغول شد . ولی‌شنیدم که شکار گیلان بسیارخوب وحیوانات شکاری چندان بوده‌است که ازهشت تا ده هزارآهو وبز کوهی و گوزن و گراز وخرس وجانوران دیگر کشته اند[1] ...»

جان مردم را فدای شکار میکرد

دراینگونه شکارهای جرگه به‌مردم بیچاره‌ای که‌مأموررراندن شکار میشدندآسیب‌ورنج‌فراوان میرسید،و گاه بسیاری‌ازیشان‌ازسرما وبرف وباران تلف میشدند . یکی ازمعاصرانش می‌نویسد :

«... درسال ۱۰۰۰ هجری شاه‌دراصفهان فرمان دادکه اهالی بلوك وقصبات از اطراف جانوران شکاری را برانند ، ودرموضع **سیاه چال** جمع سازند . برحسب حکم اوخلق بسیارازشهر ونواحی بیرون‌آمدند ، وجانور بیشمار ازاطراف راندند . ولی بواسطهٔ سرمای‌بسیارسخت‌جمع کثیری ازیشان‌تلف‌شدند وشاه چون بشکارگاه‌رسید واجسادمردگان را دید متأثرشد وازشکارمنصرف گردید[2] ...»

ودیگری دربارهٔ شکار گرازی که شاه‌عباس درماه جمادی‌الاول سال۱۰۲۸هجری درجنگل **رانکوه گیلان** ترتیب داده بود ، نوشته است که :

«... حکم شدکه امرا ووزرا واصول و اعیان و کلانتران وسپهسالاران الکای گیلانات باهجوم عام ... حاضرشوند . نزدیك سی هزار کس از **بیه پس و بیه پیش**[3] ، درآن محل، که زمستان شدید وبرودت هوا وسرما بمنزلهٔ سد سدید بود ، حاضر شدند (برای راندن حیوانات). شاه عباس باتفاق **خان‌خانان** [4] ، درجنگل رانکوه شکاردلپسند کرد وازجانوران ، مثل گاوکوهی وخوك وخرس وپلنگ وسایرحیوانات وحشی‌آن مقدار صید شدکه محاسب وهم وقیاس از تعدادآن بعجزمعترف گردید . ودرآن شکارگاه عرض

۱ـ سفرنامهٔ **پی‌یترودلاواله** ،ج۳، ص۴۳۰

۲ـ **نقاوة الاثار** ، نسخهٔ خطی ،

۳ـ رجوع کنید بحاشیهٔ صفحهٔ ۱۲۸ همین کتاب .

۴ ـ مقصود **خان‌عالم سفیرنورالدین محمدجهانگیر** پادشاه هندوستانست . ــ رجوع کنیدبصفحهٔ ۱۳۶ همین کتاب

کردند که دوهزاروهفتصد نفرآدم ازمؤمنان ومسلمانان ازصدمت سرما وبرودت هوا هلاك شده اند . شاه عباس آن را وقعی ننهاد[۱] ...»

شکار میانکاله شاه عباس برای شکار جرگه بیشتر بگیلان و مازندران و گرگان وخراسان ، وبرای شکار پرندگان باطراف اصفهان وکاشان، مثل **لنجان** و **نطنز** میرفت . یکی از شکارگاههای مخصوص وی شبه جزیرهٔ **میانکاله** در گرگان بود . این‌شبه جزیره که ازسه طرف بدریا منتهی میشد ، برای شکار جرگه بسیار مناسب بود . مورخان زمان طول **میانکاله** را درحدود ده فرسنگ وعرضش را ازنیم تایك فرسنگ نوشته اند . شاه عباس مکرر درین شبه جزیره شکار جرگه کرد ، وازآنجمله درسالهای ۱۰۰۷ و ۱۰۱۷ و۱۰۲۸ هجری درآنجا شکارهای بزرگ ترتیب داد که گاه بیش ازیکهفته دوام می‌یافت . هنگام شکار پیادگان سپاه ورعایای آن سرزمین راه خشکی را برجانوران وحشی می‌بستند ، وشاه وهمراهانش باتفنگ وتیر ونیزه وشمشیر بشکارمی‌پرداختند . گاه حیوانات ازصدای تفنگ وتاخت وتاز وفریاد شکارچیان چنان بیمناك میشدند که خود را بدریا می‌افکندند ، تابشنا از خطر بگریزند . ولی‌چون خشکی نزدیك نبود، برخی درآب میمردند وبرخی دیگر ناچار باز می گشتند .[۲]

شاه عباس درتیراندازی ، چنانکه پیش‌ازین نیز گفته ایم[۳] ، بسیارمهارت داشت وتیرش کمتر خطا میکرد . منجم مخصوصش **ملاجلال** می‌نویسد که درشکارگاه‌میانکاله درسال۱۰۰۷هجری، ۱۷۰ گاو کوهی، ۵۰ روباه، ۶۰ گربهٔ وحشی، ۹ پلنگ ومقدارزیادی خوك بدست خود شکار کرد ، ودرهمانجا در سال ۱۰۱۷ پنجاه وهفت گاو کوهی، ۹۵ خوك، ۳ پلنگ، ۲ شغال، ۵۵روباه و۵۱ گربهٔ وحشی زد.[۴]

---

۱ - تاریخ گیلان ، تألیف عبدالفتاح فومنی ، ص ۱۵۶ و ۱۵۸

۲- عالم‌آرا ص ۶۶۵

۳- رجوع کنید بصفحات ۱۱۲و۱۱۳ این کتاب .

۴- ملاجلال در جای دیگر از تاریخ‌عباسی میگوید که شاه‌عباس درحوالی قوچان هفت گراز و یازده خوك ماده بدست خودکشت وهریك را بیك تیرانداخت . (درربیع الاول سال ۱۰۱۱هجری)

«بقیه درحاشیهٔ صفحهٔ بعد »

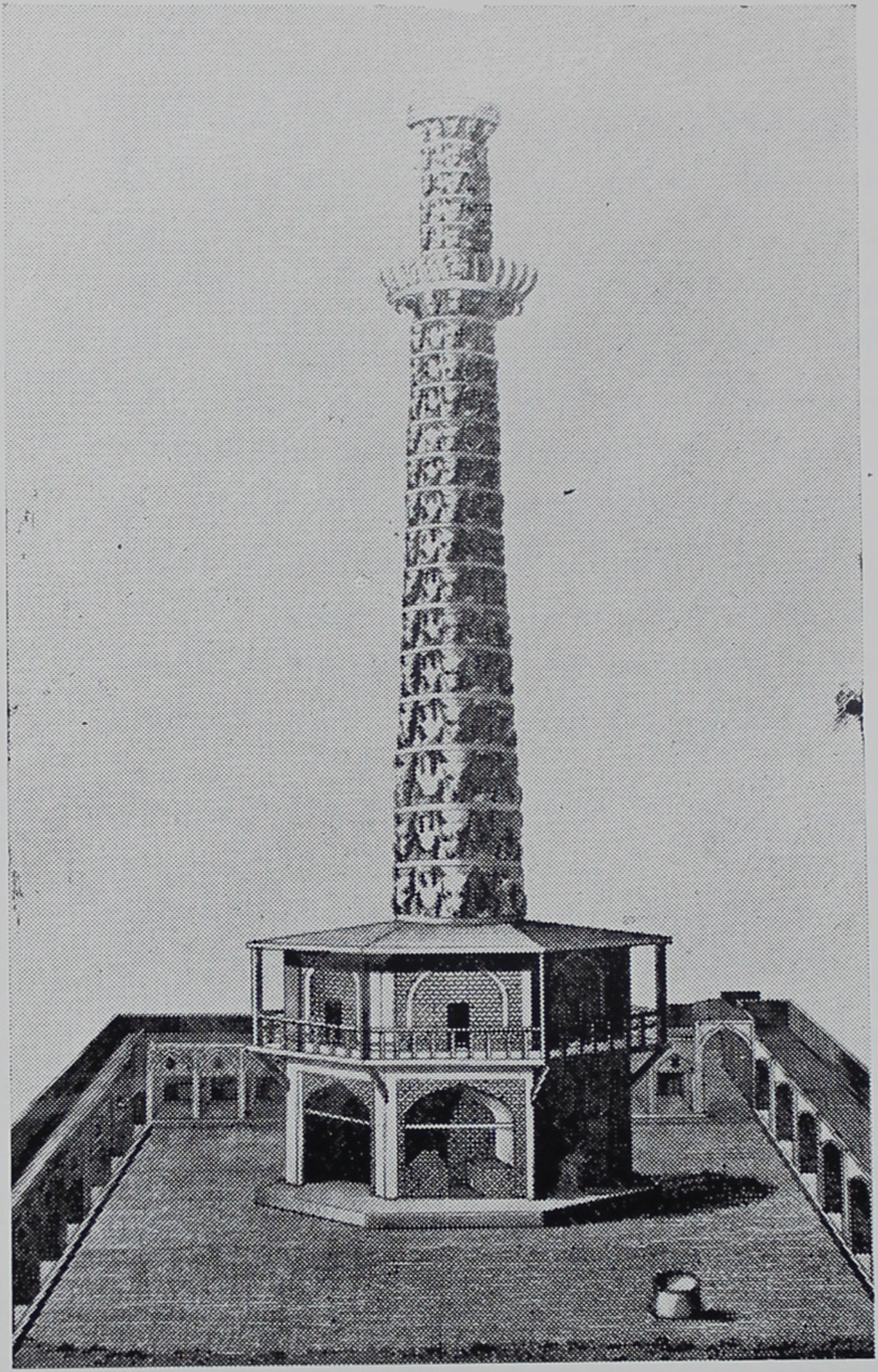

یک منار کله

که در زمان صفویه

از سرجانوران شکاری ساخته بودند

از کتاب سفرنامهٔ «شاردن»

مقابل صفحهٔ ۲۹۶

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

پی‌یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی می‌نویسد: دراصفهان مناری هست که آنرا **منارکله** می‌نامند، وازکلهٔ بزهای کوهی، که شاه یایکی از منسوبان او دریك روز زده‌است، ساخته شده[۱].

حیوانات‌شکاری رامی‌بخشید

شاه عباس‌پس‌از آنکه‌ازشکارخسته‌میشد، گاه برای اینکه نسل حیوانات برنیفتد، وگاه‌بعنوان‌ترحم، یاتقلید ازپیشینیان، باقی جانوران‌شکاری‌رامی‌بخشیدورهامیکرد. درین گونه موارد حیوانات آزادشده رایابداغ مخصوص‌شاهی‌نشان‌می‌کردند، یاچنانکه‌پیش‌ازین‌اشاره شد، گوشواری‌بنام‌شاه‌یاعلامتی دیگر بگوش‌می‌آویختند. جانورانی که بدین‌صورت‌بخشیده میشدند، تا پایان زندگی درامان‌بودند، واگر کسی آنهاراشکارمی‌کرد کشته میشد. یکی‌ازسفیران اروپائی که درشکار جرگهٔ سال۱۰۱۱ درخراسان باشاه همراه بوده است، می‌نویسد:

«... شاه روزی فرمان شکارجرگه داد. آهوان فراوان ازاطراف گردآوردند. سپس همه را بمهراوداغ زدند وآزادکردند، و امرکرد که اگر کسی شکاری را با داغ اوبتیرزند، کشته خواهد شد[۲]...»

مورخ چاپلوس دیگر در وصف شکار جرگهٔ او درسال۱۰۰۷ هجری، درچمن **رادکان گرگان**، میگوید:

«... جانوران شکاری چون خودرا اسیردام دیدند، ازچهارطرف باشارهٔ ملهم غیب بپای عجز وبیچارگی بجانب شاهسوار معرکهٔ شکاردویدند، ودرمکانی که او عنان کشیده‌بود، هجوم‌آوردند، وبردورآن سروربزانو درآمدند (!) واوچون شکاریان را مانند رمهٔ گوسفندان برخود محیط دید، تمام‌آن وحشیان را، که قریب دوسه هزاربودند، ازدام حلقه‌آزادگردانید ودستورداد که کسی بصیدآنها نپردازد[۳]...»

بقیهٔ پاورقی‌صفحهٔ پیش:

مؤلف عالم‌آرا نیز می‌نویسد:

«... راقم‌حروف درصیدگاه درملازمت اشرف‌بود. ملاحظه‌کردکه حضرت‌اعلی ده پانزده خوك‌بزرگ‌قوی هیکل، که هریك برمثال‌گاوی بودند، بنوك ناوك دلدوز شکار فرمودند. در آنروز تهور و مردانگی از آنحضرت مشاهده شدکه خردخرده بین انگشت تحسر بدندان تعجب گزید.» (درسال ۱۰۰۳ هجری)

- عالم‌آراء.ص۳۳۶

۱ - ج۲، ص ۳۷۷

۲ - سفرنامهٔ آنتونیودوگوه‌آ، ص۱۲۲

۳ - خلدبرین، نسخهٔ خطی

در آغاز محرم سال ۱۰۱۷ هجری، که در میانکاله بشکارجرگه سر گرم بود، ناگهان زلزله ای روی داد ، بطوری که اجساد جانوران کشته بحرکت در آمد . **صفی میرزا** پسر شاه عباس ، چون دید که شکم گاو کوهی مرده ای می جنبد ، بپدر گفت که این گاو آبستن است و گوساله زنده درشکمش حرکت می کند . شاه عباس که زلزله را احساس کرده بود ، بخنده گفت : «سرخوك هم حرکت می کند ، لابد بچه خوکی در آنست ! بابا ، این زلزله است ! »[1]

شکار زنگول

از شکارهائی که شاه عباس دوست میداشت ، یکی نیز شکار **زنگول** ، یاشکار خوك بود ، که بیشتر در گیلان و مازندران صورت میگرفت . ترتیب این شکار آن بود که گرد دشتی وسیع دیواری چوبین می کشیدند ، ودرانتهای آن چند محل وسیع سرپوشیده ، بشکل قفس با چوب می‌ساختند که درآنها باین دشت محصور باز میشد . سپس هم چنانکه در شکار جرگه معمول بود ، جمعیتی ازمردم ورعایا خوکها و گرازهای وحشی را ازجنگلهای اطراف بدرون آن محوطه و قفسها میراندند . آنگاه باحربه ای که به **نیش دار** معروف بود، بشکار کردن و کشتن خوکها می پرداختند . جلال الدین محمدمنجم باشی شاه عباس در وقایع سال ۱۰۱۶ می نویسد :

« ... دردوازدهم ذیحجه شکار زنگول نمودند ... دربن زنگول چون درخانه (چوبی) گشودند ، خوکی بیرون آمد ، وطالشی بی آلت حرب دو گوش خوك گرفت و از جانبین گیرودار بسیار شد ، تا خوك بزیر طالش درآمد وبخنجر آن خوك را کشت ...»

شاه عباس هر وقت که بگیلان میرفت ، بشکار زنگول می پرداخت و گاه نیز میهمانان بیگانهٔ خود را بتماشای این شکار می برد .

شکار پرندگان

شاه عباس بشکار پرندگان نیزعشق بسیار داشت. صید طیور بیشتر بوسیلهٔ باز های شکاری صورت می گرفت . همه سال حکام ولایات ازهرجا بازهای شکاری فراوان برای اومیفرستادند . گاه نیزفرستادگان مخصوصش از کشورهای بیگانه، مانند روسیه وترکستان، بازهای شکاری جلد وچابك بایران می آوردند .

۱– تاریخ عباسی .

شاه عباس درمحل **لنجان** اصفهان محل مخصوصی برای صید و شکار پرندگان ساخته‌بود . درماه شعبان سال ۱۰۱۷ هجری، که بقصد شکار باین ناحیه رفته بود ، بقطعه‌زمینی‌رسید که بسیارسبزوخرم وپرآب‌بود، واز کنارآن‌نهرآب بزرگی‌میگذشت، وپرندگان‌آبی وهوائی، مانند قاز واردك وکلنگ وسار و کبوتر و گنجشك ، در آنجا بسیار دیده میشد . پس دستور داد که درمیان‌آن‌زمین عمارتی‌دوطبقه بااطاقها وایوان‌های زیبا بنا کردند ، وبرابر آن دریاچه‌ای بزرگ ساختند ، و کنار دریاچه کومه‌ای، که دیوارهای کاشی داشت برای پرندگان‌آبی ، و پشت آن کومه علفزاری ، ترتیب دادند . درمیان دریاچه نیزجزیرهٔ کوچکی بصورت مربع مستطیل ساختند ، که باپلی بساحل مربوط میشد، وچون پل را برمیداشتند ، دیگر کسی بدانجزیره نمیتوانست رفت . اطراف دریاچه راهم‌بانواع گلهای سوسن وهمیشه بهاروشب ووقرنفل آراستند، وپشت‌آنرا تایکجریب یونجه‌کاشتند که‌همیشه سبز باشد. گرد آن‌یونجه زارنیزازهرسو چنارها نشاندند ، و دورچنارها خندقی عمیق کندند ، تاجانوران وحشی بآن محوطه وعمارت داخل نتوانند شد . گردخندق نیزنی‌کاشتند که چون سبز گردد خوددیواری دیگر شود .

ازآنپس‌همه سال شاه برای شکار پرندگان‌باین مکان میرفت و آنرا **کومهٔ سگ‌علی** نام داده بود. درآنجا همیشه انواع غذاها ومشروبها ولوازم زندگی ،ازفرش وخوابگاه ووسائل روشنائی وامثال‌آنها، فراهم بود ، وبهمین سبب نیزیکی ازشاعران تاریخ بنای‌آن را درجملهٔ **کومهٔ‌پرنعمت‌سگ‌علی** پیدا کرد .[۱]

ذوقی نام شاعری دیگر نیز این قطعه راسرود :

شاه عباس آنکه درهنگام صید	شیر گردون‌بستهٔ فتراك اوست
صیدگاهی ساخت درملك عراق	صیدگاهی کآسمانرا آبروست
صید گاهی آنچنان تا ساخته	صیدازشادی‌نمی گنجد بپوست

۱- ازجملهٔ کومهٔ‌پرنعمت سگ‌علی بحروف‌ابجد عدد ۱۰۲۳ بدست می‌آید ، ومعلوم میشود که شکارگاه شاهی درسال۱۰۲۳ ازهرجهت برای پذیرائی اوآماده‌بوده‌است.

شاه آنجا چون کمین ساز د بصید — همچو جان در قالب و می در سبو ست
گفت ذوقی از پی تاریخ آن — **صیدگاه پادشاه صید دوست**

۱۰۱۷

ودیگری در تاریخ آن گفت : **گوشهٔ عیش شاه** تاریخ است.

۱۰۱۷

شاه عباس در یکی ازین شکارهای « کومه » یکصد و چهار کلنگ ، ۱۸۰ اردك و کلاغ (!) وهوبره و ۱۷۰ مرغابی گرفت .[1]

بازلوند یکی از بازهای شکاری شاه عباس بازی بود معروف به **بازلوند**، واین بازراظ هراً بسبب جلدی وچالا کیش بدین نام میخوانده است.

شاه این باز بی باك چابك را از سایر بازان عزیز ترمیداشت . ولی اتفاقاً درسال ۱۰۰۱ هجری ، هنگامی که از اصفهان بقزوین میرفت ، بازلوند درنزدیکی قصبهٔ **نطنز** مرد و شاه بسبب علاقهٔ فراوانی که باین باز داشت، فرمان داد تا برفراز کوه برجی بیاد گار آن بنا کردند ، واین برج که هنوز هم آثاری از آن باقیست به **قبربازلوند** معروفست.

یکی از معاصران شاه عباس تفصیل مردن بازاوند راچنین نقل می کند :

« ... نواب کامیاب ازمنصف بهمن ماه جلالی (۱۰۰۱ هجری) بتائید لایزالی ازدارالسلطنهٔ اصفهان رایت نهضت بجانب اردستان برافراشت، و دو روز درآن بلده اقامت فرمود . ازآنجا شکار کنان سایهٔ عبوربرقصبهٔ نطنزانداخت، ودرحین وصول درائنای اشتغال بامرشکاربازی که پادشاه سرافرازبآن باز کمال توجه راداشت ، وازوضع جلدی وسبکپروازی اوبغایت مشعوف بود . ونظرتربیت وحمایت برحال اومی گماشت... واین باز ازسایربازها ممتازبود ، بحیثیتی چند وباکمال چستی وچالاکی موسوم بود به **بازلوند** .

اتفاقاً درهنگام شکار، که کبکی چند گرفته قصد دیگری کرد ، کبك بیچاره ازبیم چنگال بازسراسیمه حال خودرا بچاهی انداخت ، وباز ازغایت حمیت متعاقب کبك بچاه رفت ، وکبك را درمیان آب کرفت . لیکن بازرا درآن حال پروبال ترشد و نتوانست که بقوت پرواز ازچاه برآید .

لاجرم شخصی بچاه رفت وبازرا برآورد . اما بواسطهٔ ترشدن باز وتأثیربرودت هوای ناساز، بازآغاز تپیدن کرد وبعد ازساعتی فدای خاك پای خسروخورشید رای گردید. هلاك شدن باز موجب فی الجمله ملال خاطر شهریار سرافراز گشت ، و غبارآن ملال را

---

۱ - تاریخ عباسی .

بآستین شفقت ومرحمتی که بعجزه ومساکین نطنز بظهور رسانیده بود ، از صفحهٔ مرآت ضمیرمهرتصویربسترد ، واز کمال ترحمی که بحال ایشان داشت ، درین حالت نیزدرمراعات ومراقبت احوال این جماعت باقصی الغایة عدالت کوشید .

« ... چون رایت نهضت بجانب دارالمؤمنین کاشان برافراخت ، در حین توجه اشاره علیه براین موجب صادر گشت که حکومت پناه **نجم الدین محمودبیگ**(نبیرهٔ امیرنجم ثانی[1]) حاکم نطنز، درمقامی مرتفع ... عمارت عالیه جهت دفن بازلوند طرح اندازد، وایوانش براوج کیوان برافراخته بزودی باتمام رساند ، و جناب حکومت پناه اطاعت حکم نموده برقلهٔ کوهی رفیع، گنبدی عالی طرح افکند ، ودرعرض اندك زمانی باهتمام اوباتمام رسید[2] . »

یکی دیگرازمعاصران شاه عباس تفصیل اینواقعه را بصورتی دیگرنقل کرده است، که ازآن مفهوم حقیقی **شفقت ومرحمت** او را به **عجزه و مساکین نطنز** بهترمیتوان دریافت . می نویسد :

«... درآن اثنا شاه جمجاه شاه عباس صفوی بطریق سیروشکاربآن ملك (نطنز) آمد ، درهنگام شکار کبك باز شگاری آن شاهباز اوج سلطنت و بختیاری ،گریخته بربام یکی ازدرویشان آنجا فرود آمد ونشست..آن ذی شأن بنفس نفیس متوجه گرفتن آن باز شد ومیرشکاران وملازمان را ازهمراهی ورفاقت منع نموده ، وتنها بدرخانهٔ آن شخص آمد. دررا بسته دید . چندانکه مبالغه درگشودن درنمود ، مسموع نیفتاد وصاحب خانه بتصور آنکه ازسپاهیان وبی باکان قزلباش خواهد بود ، وباین بهانه میخواهد بخانهٔ او درآ ، وچون بدرون آیدآزار وآسیبی باومیرساند ، ویا مطلب نامعقول داشته باشد ، درنگشودن مبالغه نمود . ازین جرأت دریای ذخارغضب آن قهاربتلاطم درآمد و**حکم قتل عام آن ملك فرمود** ونزدیك بآن شد که آن معامله بوقوع انجامد. این خبربمولانا **حیدری** رسید . چند بیت درآن معنی دربدیهه انشا نمود ، که این بیت ازآنجاست :

دولت آمد بردرویبدولتی پروانکرد نکبتی را بین که دربروی دولت وانکرد

وبوسیلهٔ ندما ومقربان آن شعررا بعرض رسانید .آن ابیات مرضی طبع آن پادشاه افتاد . رقم عفو واغماض برجرائم آن شخص واهل آن ملك کشید ، وحسب الالتماس مولانا ایشان را بجان امان داد . همان باز را درهمان روز در کوهی رفیع منیع ،که در طرف قبلی نطنزواقعست ، بکبك پرانید وبعد ازصید کردن کبك عقابی ازروی هوا نمودارشد وبازرا شکار کرد ... وازغایت توجهی که بآن بازداشت ، عمارت عالی وقبهٔ متعالی برقلهٔ آن کوه ،

۱- امیرنجم ثانی ازسرداران بزرگ شاه اسماعیل اول بوده است .

۲- نقاوة الاثار ، نسخهٔ خطی .

درهمان مکان که عقاب بازرا صید نموده بود، ساختند ، که الحال سیرگاه مردم آن ولایت است ، و اگر کسی ملاحظهٔ آن عالی بنا می‌نماید ، میداند که چه زحمت دراتمام آن بنا رفته، وچه مبلغ زر درآنجا خرج شده ، چراکه آب وآبادانی درآن حوالی نیست ، ومصالح تمامی ازشهرنطنز برقلهٔ آن کوه، که یك فرسنگ است ، بپشت آدمی برده اند[1] ...»

ادام اولئاریوس سفیر **فردریك دوك هلشتاین**[2]، که درسال ۱۰۴۶ (۱۶۳۷م۰) سال هشتم سلطنت شاه صفی، جانشین شاه عباس، بایران آمده است، درباره مقبرهٔ **بازلوند** مینویسد:

«... درنزدیکی شهرنطنز درطرف راست دوکوه بلند نوك تیزدیده میشودکه روی یکی ازآن دوشاه عباس برج بزرگی بیادگاربازخود ساخته است . یکی ازبازهای او درین محل برعقابی حمله برده وپس اززد وخورد شدیدی بروغالب شده بود[3] ...

«چون ما همگی خسته یابیماربودیم، تنها مسیو **ماندلسلو**[4] با دوتن ازملازمان خود بتماشای این بنا رفت . این برج که تماماً ازآجرساخته شده بود ، ازپای کوه مورب دیده میشد وبنظرمی آمد که قطرش ازهشت قدم بیشتر نیست ، ولی بگفتهٔ اودربالای کوه وضع وشکلش تغییرمیکرد . دراطرافش بقدری سوراخ وپنجره گذاشته بودند که نور از هرسو بدرون آن داخل میشد. بسیارتعجب کردیم که چگونه ازچنان راه دشواری آنهمه لوازم ساختمان را بالای چنان کوه بلندی برده اند . مسیوماندلسلوبرای بالارفتن وفرودآمدن ازآنکوه رنج وخطربسیارتحمل کرد ، وشش ساعت تمام صرف اینکارشد[5] . »

شاه عباس درشکارگاه غالباً کاردی برمیداشت وروی میز بزرگی که باچرم زیبای بلغاری پوشیده شده بود ، بدست خود شکاری را قطعه قطعه میکرد واز بهترین قسمت آن پارهٔ گوشتی برمی گزید وبدست خود کباب لذیذی فراهم می‌ساخت.[6]

درپایان شکارنیز برای میهمانان ایرانی وبیگانه خودسهمی میفرستاد. **پی یترودلاواله** درین باره می نویسد:

۱- مآثررحیمی، تألیف ملاعبد الباقی نهاوندی، چاپ کلکته، ج۳، ص۱۳۳۵ و۱۳۳۶

۲- **Frederic duc de Holstein** . هلشتاین از ممالك اتحادیهٔ آلمانی درجنوب شبه جزیرهٔ دانمارك بوده‌است .

۳- نویسنده ظاهراً درغلبهٔ **بازلوند** برعقاب اشتباه کرده‌است .

۴- **Mandelslo**

۵- سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، ص ۴۷۷

۵- سفرنامهٔ **پی یترودلاواله** ، ج ۳ ، ص ۳۸

«... شاه همینکه مترجم مرا از دوردید (در روز یکشنبهٔ ۹ جمادی الثانی ۱۰۲۷، درشکارگاه فیروزکوه) اورا پیش خواند وپرسید شکاری راکه سفارش کرده است برای من آورند، آورده‌اند یانه؟ وچون شنید که نیاورده اند متغیرشد، ووزیرمازندران را خواست وباودستورداد که فوراً شکاررا بفرستد. وزیرهم بی درنگ یك شکارتمام بمترجم من سپرد. ولی این شکارچندان بزرگ بود که چون مترجم من آنرا بعادت ایرانیان زیر شکم اسب خود بست، بزحمت توانست تا خانه بیاورد. نمیدانم بزکوهی بود یاگوزن. دوشاخ سیاه بزرگ پیچاپیچ داشت ... درهرحال ازگوشت این حیوان وحشی، که‌بدست شاه یا یکی اززنان زیبای اوکشته شده‌بود، چند وعده خوراك ما فراهم شد[۱] ...»

ماهیگیری شاه

شاه عباس ماهیگیری رانیز دوست میداشت، وهروقت که در کنار دریایا رودخانه ای اردومیزد بصید ماهی مشغول میشد. حتی یکبارکه درسال ۹۹۹ هجری قمری بزیارت آرامگاه جد بزرگ خودشیخ‌صفی-الدین اردبیلی رفته بود، ازآنجا برای سیر وشکاربه **قزل آغاج** وحدود رودخانهٔ **کر**، که‌آنزمان سرحد متصرفات ایران وعثمانی‌بود، رفت وبماهی گرفتن پرداخت. جمعی ازسربازان عثمانی که درآنسوی رود بودند، باو تعارف کردند که نزد ایشان رود. شاه نیزبی‌هیچ ملاحظه‌با **فرهادخان‌قرامانلو**، ازسرداران بزرگ قزلباش، سواربرقایقی شد وبدانسو رفت، وساعتی میهمان ترکان بود هنگام بازگشت بمیزبانان تکلیف کرد که ایشان نیز بخاك ایران‌آیند. ترکان که اورانشناخته بودند، دعوتش راپذیرفتند. ولی‌چون بدینسوی‌آب آمدند، ودریافتند که آن جوان شاه ایرانست، ازگستاخی خود معذرت خواستند. شاه ایشان را ساعتی نزدخود نگاهداشت و میهمان کرد و با مهربانی بازگردانید.[۲]

در مازندران وگیلان بیشتر درکنار دریا بماهیگیری مشغول میشد. چنانکه درسال ۱۰۲۳ پس ازآنکه چند شب را درلاهیجان بعیش و عشرت و تماشای چراغان استخرآنجا بسربرد، به **امیرجه کلایهٔ** رستمدار رفت، وبصید ماهی پرداخت وبیك‌دام ۳۵ هزارماهی گرفت[۳].

۱- سفرنامهٔ **پیترودلاواله**، ج ۳، ص۴۳۱

۲- **زبدة التواریخ**، نسخهٔ خطی

۳- ایضا. - **جلال الدین محمدمنجم** می نویسد که یکبارنیزازرودخانهٔ **بالغلو** (درلرستان) بیستهزار ماهی کوچك وبزرگ صید کرد.

۳

چوگان بازی وقپق اندازی

شاه عباس بچوگان بازی، که از ورزشهای بسیار قدیم ایران وظاهراً از ابتکارات ایرانیانست ، عشق وعلاقهٔ فراوان داشت ، وهر گاه که از کارجنگ ولشکر کشی وسفر فراغتی می‌یافت ، یا میخواست میهمانان بیگانه خود راسر گرم دارد ،بچوگان‌بازی مشغول میشد .

ایرانیان بر خلاف برخی ازملل‌دیگر همیشه سواره چوگانبازی میکرده‌اند. درزمان شاه عباس عدهٔ سواران هرطرف ازپنج یاشش بیشتر نبود. هر گز ،چنانکه در بعضی ازبازیهای امروز مرسوم است ، بهم تنه یامشت نمیزدند ، و مانع پیشرفت و حملهٔ یکدیگر نمیشدند . هر سواری میکوشید که خود را زودتر به گوئی که از چوب بسیارسبك ساخته شده‌بود، برساند وآنراباچوگان، که چوب‌بلند سر کجی‌بود، ازدسترس‌حریف دور کند. چوگان‌رابدست‌راست‌میگرفتندوهنرچوگان بازدرآن بود که گوی‌راازنزدیك دنبال کند وهمیشه‌ازحریفان پیش‌باشد، واگروقتی‌نتوانست‌خودرا بگوی‌برساند،حتی‌الامکان‌راه حریفان رانیز ببنددونگذارد که گوی راباچوگان‌بزنند.[1]

چون‌کارچوگانبازی مستلزم خوب اداره کردن‌اسب وتمرین حرکات گوناگون بود ، ازین ورزش برای تربیت کردن سواران‌چابك بی‌باك‌استفادهٔ بسیار میشد ،وشاید بهمین سبب نیزشاه عباس چوگانبازی را تشویق میکرد. چنانکه غالباً بی‌آنکه خود دربازی شر کت کند ، در میدان بزرگ شهر بتماشا می‌نشست واجازه میداد که مردم نیز اززن ومرد برای تماشاحاضر شوند .

گذشته از سواران قزلباش، در میان مردم ولایات مختلف ایران ظاهراًاهالی

---

۱ ـ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۳، صفحات۴۴۷ تا ۴۴۹

چوگان بازی

در عصر صفوی (گرجستان)

از کتاب «تاریخی از ملت گرجستان» تألیف «آلن»

مقابل صفحهٔ ۳۰۴

قپق اندازی

در زمان پادشاهان صفوی

از کتاب «تاریخی از ملت گرجستان» تألیف «آلن»

مقابل صفحهٔ ۳۰۵

مازندران و گرگان درچوگانبازی مهارت بسیار داشته‌اند . جلال‌الدین محمد منجم در وقایع سال ۱۰۱۶ هجری می‌نویسد :

«... روزعید قربان درمیدان سبزساری چوگان بازی کردند ، و مازندرانیان چوگان‌رابسیارخوب باختند .»

در وقایع سال ۱۰۲۱ هجری هم بمناسبت پناهنده شدن **محمدولی‌خان** پادشاه ازبك بایران ، وشرح پذیرائیهائی که حکام ولایات بفرمان شاه عباس ازومیکرده‌اند ، نوشته‌است .

«... روزدیگر(ولی محمدخان وفریدون خان حاکم استراباد) بزیارت حضرت شیخ بایزید بسطامی رفتند ، وچون مراجعت واقع شد ، ولی‌محمد خان ازفریدون خان چوگان بازی قزلباش خواست ، وگفت که هرگزندیده‌ام ومیل تماشا دارم . حسب الاشارهٔ فریدون خان قزلباش وغلامان فصلی چوگان بازی کردند. خان وجماعت ازبك درتعجب ماندند وشگفتیها فرمودند ، ومکرراین بازی کرده شد ...»

شاه‌عباس همیشه میهمانان بیگانهٔ خودرا بتفریحات گوناگون سرگرم می‌کرد که از آن جمله یکی چوگانبازی بود. مثلا پس از آنکه همین‌محمد ولی خان ازبك باصفهان آمد ، همه روزه در میدان نقش‌جهان اصفهان او را بتماشای چوگان بازی وقپق اندازی ، یاآتشبازی وامثال آن دعوت میکرد . درینگونه بازیها مردم شهرنیز، چنانکه پیش ازین‌هم اشاره کردیم، اززن ومردبتماشا می‌آمدند، وچون بازی بپایان میرسید ، برای گردش وتفریح بباغهای‌سلطنتی ، که بروی مردم باز بود ، میرفتند . یکی‌ازسفیران بیگانه که چندی دراصفهان بسربرده و شاهد تفریحات شاه‌عباس‌بوده است ، می‌نویسد :

«... مردم اززن ومرد پس ازآنکه درمیدان چوگان بازی سواران را تماشا کردند ، برای گردش بباغ شاه میروند . در این باغ بامرشاه عباس بروی همه‌بازست، و باغبانها دستوردارند که ازهمهٔ مردم پذیرائی کنند ، مشروط بدانکه کسی‌بدرختان وگلها دست نزند ...

«سواران هم‌همینکه از چوگان بازی فارغ شدند ، پیاده بباغ شاه میروند و بشرابخواری مشغول میشوند . زیرا درین کشوربطری شراب هرگزفراموش نمیشود[1] ...»

---

۱ - سفرنامهٔ دن‌گارسیا، ص ۱۳۳

شاه عباس، چنانکه در آغاز این فصل اشاره کردیم، چوگان بازی را بسیار دوست میداشت ودرمدت سال مکرر باسرداران خودباین بازی باستانی ایران سرگرم‌میشد. یکی از مردم انگلستان که درسال ۱۰۰۷ بایران آمده‌است ، دربارهٔ چوگانبازی‌او در شهر قزوین می‌نویسد :

«... بازی کنان باشاه دوازده تن بودند ، که شش‌تن دریکسو وشش‌تن درسوی دیگرقرار گرفتند . هریك دردست خود چوب‌بلندی داشتند که باندازهٔ یك انگشت قطر آن بود، وبرسرچوبها چیزی مانند سرچکش نصب کرده‌بودند. همینکه هردوطرف روبروی هم واقع شدند ،کسی بمیان میدان‌آمد وگوی چوبینی را پیش ایشان انداخت ، وبازی شروع شد ... شاه مکررنزد ما آمد وپرسید که «آیا ازین بازی خوشتان می‌آید؟[۱]»

یکبار نیزدرضمن‌چوگان بازی کمر وپای اسب شاه شکست، ولی‌اوجان‌بسلامت برد. ملاجلال منجم باشی وی درین باره چنین نوشته است :

«... نواب کلب‌آستان علی براسب مادیان **لیلی** نام سواربود وبچوگان بازی اشتغال نمودند . چون گوی بزیردست وپای اسب درآمد ، نواب کلب‌آستان علی ازروی تعجیل سراسب کشیدند که گوی را بزنند . سراسب شکست ودستش ازجای بدررفت ، و چون اسب بعقب نشست ،کمراسب شکست . شاه ازاسب جدا شد وبپای ایستاد... بنوعی خودرا گرفت که حد بشرنبود ، واین هم باتفاق جمهوردست ولایت بود که اورا گرفت...»

شاه‌عباس‌درشهرهائی که‌برای چوگان بازی‌وبازیهای دیگر محل‌مناسبی‌آماده نبود ، میدانهائی میساخت . چنانکه در سال ۱۰۰۱ هجری، پس‌از گرفتن گیلان از **خان‌احمد** گیلانی، دستور داد باغ **پیش‌قلعهٔ** لاهیجان را ، که پر از درختان میوه دارو انواع گلهای زیبابود ودرحدود دوازده هزار ذرع مربع وسعت داشت، هموارو بمیدان بزرگی‌تبدیل کردند، ودرآنجامیلهٔ قپق برپاساختند، تابرای‌چوگانبازی وقپق اندازی آماده باشد .[۲]

قپق‌اندازی

قپق[۳] چوب بلندی بود که درمیان میدان بزرگ شهر برپا می‌کردند وبرسر آن گوئی‌یاجامی‌زرین ، یاخربوزه وسیب، وگاه

---

۱ ـ سفرنامهٔ ژورژمنوارینگ ، ص ۷۱

۲ ـ تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ، ص ۹۴ و۹۵

۳ ـ کلمهٔ قپق همانست که بعدها قاپوق گفتند. چوب قپق هم بجای‌آنکه وسیلهٔ تفریح وبازی باشد دردورهٔ قاجاریه برای نمایش سرمقصران وکسانی که بفرمان شاه کشته میشدند بکارمیرفت .

ظرفی پر ازسکهٔ طلا ، قرارمیدادند . سپس تیراندازان سوار چابك دست ، آنراهدف میساختند وهر کس که آن نشانه رابتیرمیزد، واز فراز قپق بزیرمی‌انداخت ،جائزه‌ای گرانبها می گرفت . این بازی که از جملهٔ تفریحات گوناگون پادشاهان صفوی بوده است ، **قپق اندازی** نامداشت .

شاه عباس باین بازی نیزعلاقهٔ وافر داشت‌واز تماشای آن‌لذت بسیار می برد. هر-وقت که بدستور او درمیدان شهر قپق اندازی میکردند ، خود برای تماشا در اطاق کوچك چوبینی که **شاه نشین** نامیده میشد، می‌نشست.این‌اطاق راروی‌چهارچرخ تعبیه کرده‌بودند، بطوری که‌بآسانی‌دورخودمیگشت‌وبمیل‌شاه‌ازجائی‌بجای‌دیگرمنتقل‌میشد.

درقپق اندازی سواران تیراندازمجبور بودند که درحال تاخت هدف را ازفراز قپق بزیر اندازند ، وپیداست که اینکار بی‌مهارت و چالاکی‌بسیار میسر نمیشد. اگر آنچه بالای قپق گذاشته بودند ظرفی پرازسکه های طلابود ، چون برزمین می‌افتاد سکه هایش را میان‌شاطران شاه قسمت میکردند . سواری‌هم که جائزهٔ بزرگ‌بازی‌را می‌برد[1] ناگزیربود همهٔ سرداران وبزرگانی که درآن شرطبندی شرکت کرده بودند، حتی‌شخص‌شاه را، بخانهٔ خود میهمان کنند .[2]

* ✡ *

---

۱ ـ یکی ازمورخان زمان شاه عباس دوم دربارهٔ جائزه‌ای که‌آن پادشاه بیکی ازبرندگان این بازی داده‌است، می‌نویسد :

« ... درمیدان قپق بازی تیرمرام صفی قلی بیگ بیگدلی ولد ساروسلطان برهدف مقصودآمد وطبق زررا که برفرازقپق نصب کرده بودند ، بیك چوبهٔ تیر ازسطح هوا بزیرآورد ، وخاقان بنده نواز بجائزه‌آن کمانداری خدمتش را برتبهٔ **یساولی صحبت** وخلعت خسروانه سرافرازفرمودند .

۲ ـ **سفرنامهٔ اولناریوس ، ج ۱، ص۵۳۳**

٤

جشن آبریزان

یکی دیگر از تفریحات شاه‌عباس شرکت درمراسم جشن **آبریزان** یا **آب‌پاشان** بود. **آبریزگان** یا آب ریزان، یکی از جشنهای باستانی ایرانیان پیش از اسلام بوده است. ایرانیان قدیم در روزسیزدهم تیرماه هرسال جشنی بزرگ میگرفتند، ودرین روز آب یا گلاب برسر وروی هم می‌پاشیدند. شاه عباس هم چنانکه منشی مخصوصش اشاره کرده است، جشن آبریزان را **شگون** گرفته بود[1]، و همه سال در نیمهٔ اول برج سرطان (تیرماه) مراسم مخصوص این جشن را باتشریفات بسیار انجام میداد.

درین روز اگرشاه دراصفهان بود، مراسم آبریزان در کنار **زاینده‌رود**، نزدیك پل چهارباغ، واگر درمازندران یا گیلان بود، در کنار دریای خزرصورت میگرفت. شاه باجمعی از بزرگان دولت وسرداران ومیهمانان بیگانهٔ خود، در زیر یکی ازطاق‌نماهای پل می‌نشست وبتماشا مشغول‌میشد.

مورخان معاصروی درآثار خویش‌مکرر باین‌جشن‌اشاره کرده اند. ازآن‌جمله ملاجلال منجم مخصوصش در وقایع سال ۱۰۰۷ هجری می‌نویسد:

«... چون آفتاب دراوایل سرطان بود، آب ریزان نمودند وبارعام دادند که هیچکس مانع نشود، وطرفه صحبتی‌شد.....»

ونویسندهٔ تاریخ عالم‌آرای عباسی درضمن حوادث سال ۱۰۲۰ نوشته‌است:

«... دراول تحویل سرطان، که بعرف اهل عجم وشگون کسری وجم، روز آب پاشان است، باتفاق درچهارباغ صفاهان تماشای آب پاشان فرمودند، ودرآنروز زیاده ازصد هزارنفس ازطبقات خلایق وضیع وشریف، درخیابان چهارباغ جمع آمده بیکدیگر آب می پاشیدند. از کثرت خلایق و بسیاری آبپاشی زاینده رود خشکی پذیرفت (!) و فی‌الواقع تماشای غریبی است[2]...»

---

۱ - عالم‌آرا، ص ۵۵۶

۲ - ایضاً، ص ۵۹۳

ودروقایع سال بعد، که شاه بسفر مازندران و گیلان رفته بود، دربارهٔ مراسم این جشن که درقصبهٔ **رودسر** باحضورشاه انجام گرفت، چنین نوشته است :

«... رسم مردم گیلانست که ایام خمسهٔ مسترقهٔ[۱] هرسال، که بحساب اهل تنجیم آن ملك بعد ازانقضای سه ماه بهار قرارداده اند، و درمیانهٔ اهل عجم روز **آب پاشان** است، بزرگ وکوچك و مذکر ومؤنث، بکنار دریا آمده درآن پنجروز بسور وسرور می پردازند، وهمگی ازلباس تکلف عریان گشته، هرجماعت با اهل خود بآب درآمده بایکدیگرآب بازی کرده بدین طرب وخرمی میگذرانند، والحق تماشای غریبی است. القصه موکب همایون ازفرح آباد بدانصوب درحرکت آمد وبقصبهٔ **رودسر** ازاعمال **رانکو** گیلان، که این صحبت بهجت افزا منعقد شده بود، رسیده تماشائی آن سور ونظاره گر آن انجمن سرور بودند[۲] ...»

پی یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی هم، که خود درسال ۱۰۲۸ هجری درشهر اصفهان شاهد جشن آب پاشان بوده است، درین بارهٔ شرحی نگاشته که ازآنچه مورخان ایرانی نوشته اند مشروحتر وجامعترست. می نویسد :

«... درروزجمعهٔ پنجم ماه ژوئیهٔ ۱۶۱۹ (۲۲ رجب ۱۰۲۸-۱۵ سرطان)، مراسم جشن آب پاشان یاآب ریزان انجام گرفت. من تاآنروزمراسم این جشن را ندیده بودم. چه ظاهراً درغیاب شاه موقوف میشود. آب پاشان نام کنونی این جشن است، ولی درکتابهای کهن آنراآب ریزان نوشته‌اند. درروزاین جشن تمام مردم، ازهرطبقه، وحتی شخص شاه نیز، بی هیچ ملاحظه بسبك اهالی مازندران لباسی کوتاه ببرمیکنند، وبرای اینکه عمامه‌هاشان ازریزش آب وگل آلوده نشود، بجای آن شب کلاهی بسرمی گذارند. سپس دستهارا بالا میزنند ودرکناررودخانه، یامحل دیگری که آب زیاد دردسترس باشد، حاضرمیشوند، وهمینکه شاه اشاره کرد، باظرفهائی که دردست دارند درضمن رقص وخنده وشوخی وهزار گونه تفریحات دیگر، برسروروی هم آب می‌پاشند. گاه کار این آب پاشی بجائی میرسد که برخی مردم ازخشم وغضب یابعلل دیگرظرفهارا بسوئی می‌اندازند وبادست بآب ریختن می‌شتابند. درینگونه موارد حریفان خودرا میان رود یا استخر می افکنند، بطوری که غالباً این جشن با خفه شدن جمعی ازمردم بپایان میرسد.

«دراصفهان مراسم جشن آب ریزان را درکنارزاینده رود، درانتهای خیابان چهارباغ برابرپل زیبای الله‌وردی خان بجای می‌آورند... بهمین سبب شاه آنروز ازاول صبح

---

۱ - این جشن را بهمین مناسبت مردم گیلان جشن **پنجك** می گفته اند - تاریخ خلدبرین

۲ - عالم آرا، ص ۶۰۳

بدانجا رفت وتمام روزرا دریکی ازغرفه‌های زیرپل بتماشا نشست . اندکی پیش‌ازآنکه مراسم جشن‌بپایان رسد ومردم دست از آب پاشی بردارند ، شاه سفیران بیگانه را بزیر پل خواند ، وچون وقت تنگ بود زمانی پس ازآمدن ایشان مردم را مرخص کرد، وخود درصحبت سفیران بباده‌گساری پرداخت[۱] ...»

از میان سفیرانی که جهانگرد ایتالیائی اشاره کرده ، یکی‌سفیر پادشاه اسپانی **دن گارسیا دوسیلوافیگوه‌را** بوده است ، که درسفرنامهٔ خود شرحی دربارهٔ این‌جشن و ترتیب پذیرائی شاه‌ازسفیران‌درزیرپل چهارباغ نوشته، ومضمون‌آن اینست:

«... چند روزبعد شاه ازسفیران خواهش کرد که طرف عصرروی‌پل زنده رود، که محلهٔ جلفا ومحلهٔ گبران را ازمحلهٔ تبریزیان وبقیهٔ شهر کهنهٔ اصفهان جدا میسازد، حاضرشوند. ازچندین‌قرن‌پیش، همه سال درماه ژوییه ایرانیان جشنی‌میگیرند، بدین‌ترتیب که همهٔ مردم ازهرملت وطبقه ، غیراززنان ، درکناررودخانه جمع میشوند ، وزنان بالای پل بتماشا می‌نشینند . مردان درینروزلباسهای کهنهٔ کوتاهی، که بالباسهای معمول ایشان تفاوت بسیاردارد می‌پوشند ، وشلوارهای تنگ بپا می کنند، وبجای عمامه شبکلاه کوچکی برسرمی‌نهند، ...

«درکناررودخانه همگی بدرون‌آب میروند وبرسرروی یکدیگرآب میپاشند، وبرای اینکه بهترازعهدهٔ این‌کاربرآیند ، هریك ظرفی‌نیزهمراه می‌برند ...کارآبپاشی گاه بدانجا میرسد که ظرفهارا بسوی یکدگر پرتاب میکنند ، وسرهای بسیارشکسته میشود وگاه نیزچندنفری بجهان دیگرمیروند ...

«... غرفه‌های پل ازهرسو برودخانه نگاه می کنند ، وهریك ازده تا نه قدم طول وچهارقدم عرض دارد . شاه وسفیرلاهور(هند) درغرفهٔ دوم‌نشسته بودند . سفیر بلخ (ترکستان)درراهروی که میان غرفه های دوم وسوم است ، قرارگرفته بود . شاه سفیر اسپانی را نزدیك‌خود نشانید وعقیدهٔ اورا دربارهٔ‌آن جشن پرسید. ولی‌داد وفریاد وهیاهوی مردم دربن وقت چندان بود که روی پل سخن‌گفتن میسرنمیشد . شاید بهمین سبب ، یا بعلت اینکه جمعی ازمردم سرهای یکدگررا شکسته و چندتن نیز کشته یا درآب خفه شده بودند ، شاه فرمان دادکه دست ازآبپاشی بدارند ...

«وقتی که سفیراسپانی وارد غرفهٔ شاه شد، دوتن‌اززنان رقاص، که غالباً شاه را مشغول‌میدارند ،آنجابودند وبرای‌تفریح خاطراوباسفیران لاهوروبلخ (سربسر) میگذاشتند. ولی همینکه سفیراسپانی وارد شد ، شاه بآندواشاره کردکه ازمجلس بیرون روند. سپس

---

۱ – سفرنامهٔ **پی‌یرودلاواله** ، ج ٤ صفحات ۳۷۰ تا ۳۷٤ .

روباطرافیان خود کرد و بخنده گفت : «سن سفیر اسپانی بجائی رسیده است که دیگر از مصاحبت زنان واینگونه تفریحات لذت نمیبرد[۱] ...»

گویندهٔ نامعلوم **تاریخ منظوم شاه عباس**[۲] نیز، عید آب پاشان را درین اشعار وصف کرده است :

چو هرسال روز نخستین مهر — برافروزد از برج **خرچنگ** چهر
بود آب پاشان برسم عجم — که کسری شگون کرده بوده‌است وجم
شهش نیز نیکو شمردی بفال — بامرش شدی جشن آن روز سال
در آن روز در چارباغ ازدحام — نمودند بیش از شمر خاص و عام
زبس ریختند آب بر یکدگر — جهان گشت تا ماهی و ماه تر .

* * *

۱ ـ سفرنامهٔ **دن گارسیا** ،ص ۳۱۳

۲ ـ نسخهٔ خطی ، کتابخانهٔ ملی **ملک** .

۵

شاه وقهوه خانه

یکی ازتفریحات شاه عباس رفتن بقهوه خانهای اصفهان بود. گاه بی خبر بقهوه خانها میرفت وباهنرمندان وشاعرانی که غالباً درآنجا بودند، بصحبت می نشست.[1] گاه نیز میهمانان عالیقدر و سفیران بیگانه وبزرگان وسران دولت خود رابقهوه خانهای می برد وایشان را درآنجا بانوشیدن قهوه و شراب و تماشای رقص جوانان خوبروئی که معمولا درقهوه خانهاکار میکردند، مشغول میداشت . دربارهٔ قهوه خانهای معروف اصفهان وخصوصیات هریك، وآنچه برشاه عباس وشاعران دربرخی ازقهوه خانها گذشته است ، پیش ازین سخن گفته ایم[2]. اینك بتعریف یکی ازپذیرائیهای « رسمی » این پادشاه درقهوه خانه می پردازیم :

شاه عباس درآغاز سال ۱۰۲۸ چندی درفرح آباد مازندران بسربرده بود . درین مدت سفیرانی ازهندوستان و اسپانی وروسیه وعثمانی بایران آمده ، وبرخی ازیشان درانتظار بازگشت شاه از ولایات شمالی کشور ، درقزوین و اصفهان مانده بودند. شاه درسوم ماه رجب آنسال ازمازندران باصفهان آمد ، وسه روزبعد که سفرای هند وعثمانی وروسیه از قزوین بپایتخت می آمدند ، باتشریفات بسیار باستقبال ایشان رفت.[3] پس از آن نیزچندین شب وروز میهمانان خود رابتماشای آتش بازی وچوگان بازی وبازیهای دیگر دعوت کرد. ازآنجمله درشب پنجشنبهٔ هفتم ماه رجب **خان عالم** ، سفیرنورالدین محمد جهانگیر پادشاه هندوستان ، و **دن گارسیا دوسیلوافیگوه** را سفیر فیلیپ سوم پادشاه اسپانی، وسفیران عثمانی ودولت مسکوی (روسیه)، وجمعی از کشیشان عیسوی

---

۱ ـ رجوع کنید بصفحات ۳۴ تا ۳۸ این کتاب

۲ ـ رجوع کنید بصفحات ۳۵ و۳۶ این کتاب.

۳ ـ شرح مفصل این استقبال شاهانه درفصل رفتارشاه عباس با سفیران بیگانه خواهدآمد .

عکسی از میدان نقش جهان اصفهان
در سالهای اخیر

مقابل صفحهٔ ۳۱۲

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

را باچند تن ازمیهمانان عالیقدر بیگانه ، باخود بیکی ازقهوه خانهای میدان نقش جهان برد. گزارش این پذیرائی بطوری که ازسفر نامه‌های دن گارسیا سفیر اسپانی وپی یترودلاواله جهانگرد ایتالیائی ، که هردو در آن مجلس همراه شاه بوده‌اند ، برمی آید چنین است :

روزچهارشنبهٔ ششم رجب سال ۱۰۲۸ شاه عباس سفیران هندوستان و اسپانی و دولت مسکوی(روسیه)، ونمایندهٔ انگلستان وسفیر ازبك وبرادر زادهٔ شریف مکه را، که دراصفهان بودند، باهمراهان هریك بتماشای چراغان شهردعوت کرد. همگی نزدیك غروب درمیدان نقش جهان گردآمدند. شاه نیزسوار براسب درمیدان حاضر بود. پس ازآنکه ساعتی بصحبت و گردش گذشت ، وچراغهای میدان وبازار روشن شد ، شاه میهمانان رابدرون بازار برد... درآنجا همگی ازاسب بزیر آمدند وهمراه شاه بقهوه خانه‌ای رفتند... قهوه‌خانها معمولا وسیع بوده ودیوارهائی بسفیدی برف داشته‌است ... چراغها ومشعلهای بسیار ازهرسوی قهوه خانه میدرخشید ، وچراغهائی که ازسقف گنبدی شکل آنجا فروآویخته بودند، مانند ستارگان آسمانی بنظر میرسید. میان قهوه خانه نیزحوضی بزرگ بود که عکس چراغهای سقف درآن منعکس میشد، وزمین هم ازانعکاس چراغها وآئینه ها وشمعهای سقف‌ودیوار، ومشعلهائی که دراطراف حوض نهاده بودند ، چون آسمانی پرستاره می‌نمود.

دراطراف قهوه خانه طاقنماهائی ساخته بودند که بافرشهای گوناگون مفروش ونشیمن مشتریان وتماشاگران بود . شاه عباس دریکی ازین طاقنما ها برزمین نشست و سفیران هندوستان واسپانی راهم، که ازدیگران محترم تر بودند ، باخودبدانجا برد. سفیرعثمانی درطرف چپ او قرار گرفت وسفیراسپانی را، که نمیتوانست مثل ایرانیان برزمین نشیند، در گوشه‌ای مقابل خودروی صندلی اذن جلوس داد . درطاقنمای مجاور نیزسفیرمسکو ومنشی‌اش و کشیشی روسی جای گرفتند . نمایندهٔ انگلستان هم، که آنروز منزلت واعتبار زیادی در ایران نداشت ، باهمراهان خود در طاقنمائی دورتر نشست . سایر میهمانان شاه ، مانند **پرژان تاده** رئیس کشیشان برهنه‌پا ، وچند کشیش

پرتغالی کلیسای اصفهان ، و کشیش دیگری بنام **برنارد**[1] هم، که درهمان ایام ازطرف پادشاه اسپانی نامه‌ای برای شاه آورده‌بود، زیردست سفیر اسپانی نشستند. «پی‌یترودلاواله» جهانگرد ایتالیائی‌هم ، که‌میهمان شاه بود ، زبردست ایشان و بالادست اسفندیار بیگ انیس وآقاحقی وچند تن دیگر از ندیمان ونزدیکان شاه نشست . ولی این دو نفر برسرپانشسته بودند ، وهرلحظه برای اجرای دستورهای شاه ازجابرمیخاستند .

مقابل ایشان ، درآنسوی قهوه خانه ، زیردست سفیرعثمانی، برادرزادهٔ شریف مکه، که بدربارایران پناه‌آورده ومیهمان شاه بود ، جای داشت . نزدیك او نیزجمعی ازسرداران ودرباریان در گوشه‌ای ، دورازنظرشاه ، ایستاده بودند ، که **خدابنده میرزا** پسر بزرگ شاه نیزدرمیان‌ایشان بود . **امامقلی‌میرزا** پسر کوچکتراوهم، در گوشه‌ای دیگر ایستاده وشمشیر پدررا بدست گرفته‌بود زیراشاه، درینگونه پذیرائیها گاه شمشیرخود رابدست اومیداد.

محمدآقای‌تاتار، از بزرگان ازبك، وسفیرهند دیرترازهمه رسیدند .شاه‌سردار ازبك رادردست راست وسفیرهند رادرمقابل‌خویش جای داد. اصیل زادگان‌اسپانیائی هم، که همراه سفیرآندولت‌حرکت‌میکردند ، کلاههای‌فرنگی‌خودرا دردست گرفته ، باملازمان سفیران هند ومسکوی درانتهای قهوه خانه ایستاده بودند .

همینکه هر کس‌درجای خودآرام گرفت، بچه رقاصان زیبای گرجی واصفهانی، که معمولا درقهوه خانها برای خدمت بمشتریان ، و ساقیگری و رقص وجلب توجه مردم ، استخدام میشدند ، بالباسهای زنانه، بصدای دایره وچهارپاره، بااجازهٔ شاه در میان‌جمع بپاپکوبی برخاستند، وتاشاه ومیهمانانش آنجابودند، بانواع‌رقصهای گوناگون ایرانی و گرجی و تاتاری وامثال‌آنها رقصیدند . از میان ایشان دوبچه رقاص ، یکی چرکس ویکی اصفهانی ، ازدیگران بهترمیرقصیدند ، وهریك ازآند ومیکوشید که خود را از دیگری درآن فن ماهرترنشان دهد .

هریك ازیشان نیز هواخواهان وطرفدارانی داشت که بر سراوشرط می‌بستند وبرایش دعامیکردند . هردو در انواع رقصها مهارت داشتند . پدربچه رقاص‌اصفهانی، که مهره بازی وبندبازی میدانست ، میکوشید که پسرش بربچه رقاص چرکس‌در

۱- Bernard

آن مسابقه غالب گردد، ودرتمام مدت رقص بسر، بادست وسر حرکات ورفتار اورا تقلید می کرد وعرق میریخت. حرکات این دوبچه رقاص، بگفتهٔ سفیر اسپانی، از حرکات زنان هم زنانه تر بوده است.

درهمان حال پیش شاه وسفیران سفرهٔ کوچکی گستردند وشام آورده شد. شاه چند لقمه‌ای بکار برد، ولی‌سفیران یا بسبب سیر بودن ویا بعلت‌آنکه صرف طعام رادر چنان محلی مناسب شأن و مقام خود نمی‌دانستند، چیزی نخوردند. سفیر اسپانی نیز باطناً ازینکه شاه عباس او را درقهوه خانه ای پذیرائی کرده بود، خشمگین بود، و در سفرنامهٔ خود پس از بیان وضع قهوه خانه وبچه رقاصان، بطعنه می‌نویسد که: «شاه ایران درچنان مکان پرافتخاری ازسفیران خارجی پذیرائی کرد!»

سفیران اسپانی وهند وعثمانی ومسکوی از آشامیدن قهوه هم، که شاه بدست جوانان خوبروی قهوه‌خانه، در فنجانهای طلا پیش ایشان می‌نهاد، خود داری کردند وبمیگساری قناعت نمودند. شاه باایشان بسلامتی پادشاهان هریك شراب خورد، و پس ازصرف طعام و شستن دست باآفتابه لگن زرین، دست و اب را با دستمالی که همیشه بر کمرداشت، خشك کرد وازجای برخاست و بامیهمانان ازقهوه‌خانه بیرون‌رفت..

چای خانه

درزمان شاه عباس محلهای خاصی نیز برای خوردن چای بوده است که آنها را **چایخانه** یا **چای‌ختائی‌خانه** می گفته اند. در چایخانه ها، برخلاف **شیره خانه** که مرکزمیخواری ورقص‌جوانان‌خوبروی وکارهای ناپسند بود، مردم محترم ونجیب جمع میشدند، وآنجادرضمن نوشیدن چای ببازی‌های نرد وشطرنج وامثال آن می‌پرداختند. یکی‌ازسفیران‌اروپائی که نه سال پس از مرگ شاه عباس بایران‌آمده است، میگوید که شطرنج بازان ایرانی غالباً ازشطرنج بازان مسکوی (روسیه) نیز زبردست ترند، درصورتی که شطرنج‌بازان روسیه در اروپا نظیر ورقیب ندارند.

همین سفیرمی‌نویسد که چای راسوداگران تاتار وازبك از **ختا** (چین) بایران می‌آورند، وبدین سبب بچای ختائی معروفست، و میگوید که ایرانیان برگ چای راآنقدر درآب میجوشانند که رنگی‌سیاه ومزه‌ای تلخ پیدا کند. سپس آنرا باباديان

ورازیانه وشکر می آمیزندومی نوشند. معتقدند که برای سلامت مزاج بسیار مفیداست وبهمین سبب برای هر کس که بدیدارشان رود فنجانی چای می آورند. چای راچندان داغ میخورند که دردست نگهداشتن فنجانهای چینی یانقره کار دشواریست. ازانیرو غالباً فنجانها رااز چوب یانی میسازندو بر آن روپوشی ازمس یانقره وطلامی کشند، تا گرمی چای دست نوشنده راآزار نرساند.[1]

تاورنیه جهانگرد فرانسوی، درسفرنامهٔ خود می نویسد شاه عباس چون دریافت که مردم درقهوه خانها بگفتگو های سیاسی و دولتی می پردازند و ممکنست این گفتگو هابتوطئه وفتنه انگیزی منتهی گردد، تدبیری بکارزد تامردم رااز دیرماندن درقهوه خانها باز دارد. بدستور او هرروز صبح، پیش ازآنکه کسی بقهوه خانه رود، ملائی بدانجا میرفت ومشتریان را باگفتن مسائل دینی ونقل تاریخ و شعر سرگرم میکرد، وبعداز دوسه ساعت ازجای برمی خاست وبحاضران میگفت که دیگر وقت کارست، برخیزید وبدنبال وکسب وکار خودبروید.[2]

* * *

۱ - ترجمهٔ فرانسوی سفرنامهٔ اولئاریوس، ج ۱، ص ۵۳۴ و۵۳۵

۲ - ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه، ص ۶۰۲

٦

جشن نوروز

شاه عباس همه سال عیدنوروز راجشن میگرفت و باجرای مراسم مخصوص این عید باستانی ایرانی علاقهٔ خاص داشت. در روزعید شاه بارعام میداد و همهٔ بزرگان کشور وسران سپاه ومأموران عالی‌مقام دولت را بحضور می‌پذیرفت. در جشن نوروزی بامیهمانان ایرانی وبیگانه‌وسرداران ووزیران وندیمان‌خویش‌بباده گساری می‌نشست. درینروز وزیران وحکام بزرگ پیشکش‌های گرانبها تقدیم میکردند، و شاه‌نیز بکسانی که خدمات شایسته کرده بودند، خلعت ومنصب تازه عطا می کرد.

درجشن نوروزسال ۱۰۱٤، که‌مصادف باروز اول ذیقعده بود، **میرزاحاتم‌بیگ اردوبادی** اعتمادالدوله (وزیراعظم)، دوهزار وهفتاد وچهارتومان ازنقدوجنس بشاه تقدیم کرد، ودرهمان روز **خواجه محمدشفیع** معروف به **میرزای‌عالمیان**[1]، وزیر گیلان نیزسه‌هزار تومان پیشکش آورده بود. ولی همیشه هدایائی که از طرف **الله‌وردی‌خان**، خان شیراز، یاپسرش امامقلی‌خان‌تقدیم‌میشد، گرانبهاتروبیشتر بود،وپیشکهای‌حکام آذربایجان وخراسان وشروان ومازندران و گیلان درمرتبهٔ دوم قرارداشت.[2] بدیهی است که‌آنچه حکام ولایات برای شاه میفرستادند، ازرعایاوکاسبان و مردم محل‌میگرفتند، وهر که پیشکش‌های گرانبهاتر بشاه تقدیم میکردنزد او عزیزترمیشد.

پس از بارعام نوروز، شاه بتماشای آئین بندی و چراغان میرفت. اگر در اصفهان‌بودجشن نوروز درباغ **نقش‌جهان** برپا میشد. این‌باغ‌را شاه‌اسماعیل‌اول درآن شهر ایجادکرده ودر وسط آن استخر بزرگی باعمارات زیباساخته بود. نهرآبی‌نیز

---

۱ ـ رجوع کنید بصفحات ۱۱۸ و ۱۱۹ این کتاب.

۲ ـ از پیشکشها وهدایائی که‌بشاه عباس تقدیم میشده، درفصل مخصوص **پیشکشها وهدیه ها** بتفصیل سخن خواهیم گفت.

ازمیان باغ میگذشت و باین استخر میریخت، وازسوی دیگر آن بیرون میرفت. این باغ را میان وزیران واعیان وتجار و اصناف مختلف شهر قسمت میکردند ، وهرطبقه ناگزیر بود قسمتی را که باوتعلق گرفته است آئین بندی وچراغان کند. مؤلف عالم آرای عباسی درین باره می نویسد :

«... درباغ مزبورجشن عالی طرح فرموده ، اطراف نهرآبی را که ازمیان باغ جاریست وحوض بزرگی که برمثال دریاچه ای درمیان آن ترتیب یافته ... باکابر واعیان دارالسلطنهٔ (اصفهان) وباوکات واهالی خراسان وصواحب تبریز وتجار واصناف خلایق ، که درپای تخت همایون بودند، علی قدرمراتبهم، قسمت فرموده، هرطبقه مجلسی طرح انداختند واطراف اربعهٔ آن دریاچه را بامراء ووزراء وارکان دولت ومقربان بارگاه سلطنت اختصاص دادند ، ومحافل فیض بخش بهجت افزا انعقاد یافته ، برابرهرمجلس چهارطاقها افراشته، استادان نجار ومهندسان نادره‌کاربفنون غریبه انواع هیاکل پرداخته ، چراغدانها برآن تعبیه کردند ، و همه شب تا بصبح روشنان سپهرمینائی ... بهزاران چشم حسرت برآن چراغان ومجالس بهشت نشان می‌نگریستند ...»

شاه عباس درین جشن ازهرسومی گشت وباهمهٔ حاضران بگفت وشنود وباده - گساری وشنیدن سازو آواز می‌پرداخت، یا بقول منشی مخصوصش «... در هرمقامی که دلنشین‌خاطر انورمیشدآرام میگرفت ، ونغمه سرایان خوش‌آهنگ ومغنیان تیز چنگ بنغمات دلاویز غمزدای خواطر بوده ، گلرخان لاله عذار ازباده‌های خوشگوار دماغ مجلسیان را تازه وترمی‌داشتند[1]...»

جشن نوروز غالباً ازسه تاهفت‌شبانروزدوام می‌یافت . گذشته ازباغ نقش جهان پل‌الله وردی خان را نیز آئین می‌بستند و چراغان میکردند ، وگاه بفرمان‌شاه عباس برسر پل مراسم گلریزان صورت میگرفت ، وگلهای فراوان در راه شاه و همراهان او ریخته میشد . ازآنجمله درسال ۱۰۱۸ ، باآنکه جشن فروردین مصادف باماه‌محرم بود، بفرمان‌شاه هفت شبانه روز جشن نوروزی گرفتند ، وبرسرپل گلریزان کردند ،

۱- عالم‌آرا، ص ۵۵۰ - خلدبرین

وچون مردم اصفهان در چراغان وآئین بندی هنرنمائی بسیار کرده بودند، شاه مبلغ پانصد تومان ازمالیات آنسال را بایشان بخشید.[۱]

شاه عباس بجشن نوروز چندان علاقمند بود که هرگز بسبب تصادف این عید باایام عزای عاشورا ازچراغان وآئین بندی وشادی ونشاط چشم نمی‌پوشید. مثلا درسال ۱۰۲۰ هجری که نوروز باروز جمعهٔ ششم محرم مصادف شده بود، اول بعزاداری پرداخت وسپس بگفتهٔ منشی مخصوصش **اسکندربیگ** «بدستور معهود درباغ نقش جهان امرقضانفاذ بترتیب

جشن عالی بصدورپیوست، وامرای عالیقدر، ازوزراء ومقربان درگاه واهالی واعیان قلمروهمایون... با تجار وطبقات اصناف **برحسب اشارهٔ همایون** ... طرح جشن عالی انداختند... وچراغان کردند وبرروی خلق ابواب بهجت وخرمی گشوده شد، ودرمجالس ساقیان سیمین ساق بجرعه‌های رواق نشاط افزای مجلسیان گشته، چند روز داد خرمی دادند[۲] ...»

درقزوین شاه عباس جشن نوروزی رادرباغ **سعادت آباد** برپامیکرد، واگردرفرح آباد مازندران بود، چراغان ومجلس شادی درکنار دریا دائرمیشد.

عیداسفند یکی ازجهانگردان اروپائی می‌نویسد که ایرانیان روزپانزدهم فوریه (حدود ۲۵ بهمن‌ماه) رانیز عید میگیرند، وآنرا **عید اسفند** می‌نامند. زیرادرین تاریخ گیاه معروف به **اسفند** اززمین میروید، واین نخستین گیاهیست که رسیدن بهارارانوید میدهد. درین روز وروز بعدازآن شهررا آئین می‌بندند وهنگام شب چراغها ومشعلهای بسیار دردکانهامی‌افروزند وبشادی ونشاط مشغول میشوند[۳].

عیدگل سرخ همین جهانگرد درجای دیگرازسفرنامهٔ خودمی‌نویسد، ایرانیان درماه اول بهاری وقتی که گل سرخ می‌شکفد، یکشبانه روز بنام **عیدگل سرخ** مجالس شادی وطرب ترتیب میدهند، ودرآنروز مرد وزن ازشهر بیرون

---

۱ - **تاریخ عباسی** - **میرحیدرمعمائی** شاعرکاشی این بیت را درتاریخ این گلریزان گفته است:

گل گشت روی پل چو کند خسروعجم | پی تاریخ کن رقم **گل گشت روی پل**

۱۰۱۸

۲ - **عالم‌آرا**، ص ۵۸۶ و ۵۸۷ - **خلدبرین**، دروقایع همان سال.

۳ - سفرنامهٔ **پی یترودلا واله**، ج ۵، ص ۵۷

میروند و ببازی وتفریح وتفرج مشغول میشوند و گل سرخ برسرو روی هم میریزند. درشهر نیز مردم درقهوه خانها برقص وآوازوشادی برمی‌خیزند، وهنگام شب جوانان خو بروئی که معمولا درقهوه خانهاخدمت می کنند، در کوچه ها وبازارهای اطراف میدان نقش جهان بصدای سازمیرقصند، و جمع دیگری که طبقهای پراز گل سرخ برسردارند . درمیان چراغ ومشعل وفانوس، برسروروی مردم گل می‌پاشندو درمقابل پولی می گیرند.[۱]

☆☆☆

---

۱ - سفرنامهٔ پیترودلاواله ، ج۳، ص ۴۲ - دورنیست که جهانگردایتالیائی مراسم سیزده عید را عید خاصی برای گل سرخ پنداشته باشد ،

مجلس پذیرائی شاه عباس

از ولی محمد خان ازبک

تصویر عمارت چهل ستون اصفهان

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۷

رقص را دوست میداشت

شاه‌عباس بتماشای پایکوبی زنان وجوانان نیز عشق فراوان داشته است . رقاصان زن در آن زمان بیشتر از جملهٔ زنان هرجائی شهرها بودند که در مجالس میهمانی میرقصیدند، وصاحبخانه ایشان را برای مشغول داشتن میهمانان خود دعوت میکرد. فقط شهر اردبیل ازینگونه زنان خالی بود ، زیرا که بفرمان شاه ایشان را از آنجا بیرون کرده بودند .

دستهٔ زنان رقاص غالباً از هفت یاهشت تن بیشتر نبود . بصدای دائره وتنبك وچهار پاره بپایکوبی برمیخاستند، وباحرکت دادن سرو گردن وچشم وابروی ودست وبازو، تماشا گران را سر گرم میکردند . رقصهاشان بیشتر سبك وفرح انگیز ومایهٔ شادی و خنده بود ، وازلحاظ هنرارزشی نداشت .

بچه رقاصان نیز بیشتر درقهوه خانها میرقصیدند، ومایهٔ جلب مشتری بودند. ولی بادستهٔ مطربان هم بخانهٔ هامیرفتند، وبارقصهای گوناگون گرجی وچرکسی وهندی وایرانی وغیره تماشا گران را مشغول میداشتند . گاه نیز درلباس زنانه میرقصیدند ، و دربن لباس رقصهائی میکردند که بیشتر صورت تقلید ونمایش داشت وموجب خنده وتفریح می‌شد .

در مجالس میهمانی وسرور شاه عباس همیشه معروفترین زنان وجوانان رقاص شهر ، برای سر گرم ساختن شاه ومیهمانان او ، حاضر بودند ،ودرتمام مدت میهمانی کمتر ازپای می‌نشستند.

یکی از رقاصان مخصوص شاه ، که بیشتر در خلوتگاه عیش ونشاط برای او و ندیمان نزدیکش میرقصیده، زنی ارمنی بوده است بنام غزال. اینزن خوبروی وسیاه ابرو و گشاده پیشانی وبلند گیسوی وشیرین زبان ومجلس آرا بود ، وشاه عباس اورا ازهمهٔ مطربان خود عزیز ترمیداشت .

درباره آغاز کار او نوشته‌اند که چون شاه عباس ارامنه را از جلفای ارس به اصفهان فرستاد ودرمحلی که بعداز آن بجلفای اصفهان معروف شد، جای داد ،غزال که شوهرش مرده بود، دیگرشوهر نکرد، ودرجلفا مسکن گزید روزی که شاه برای گردش بجلفای اصفهان رفته بود، همهٔ زنان آنجا ازخانه ها بیرون دویدند تاشاه را از نزدیك به بینند. غزال هم درمیان ایشان بود. شاه که زنان ارمنی را بدقت از نظرمیگذرانید، چون چشمش به غزال افتاد عنان اسب را کشید ویکی ازخواجه سرایان را بتحقیق احوال وی روانه کرد. همینکه خواجه بازگشت وشاه را ازنام ونشان و مسکن غزال آگاه ساخت، شاه بکدخدای جلفا فرمانی فرستاد که بی‌درنگ آنزن رانزدوی‌فرستد. کدخدا نیز ناچار اطاعت کرد، وچون غزال بخدمت شاه آمد چنان اورا فریفتهٔ خود ساخت که ازآنپس همیشه درسفروحضر باوی بود. هر وقت که شاه باندیمان بباده نوشی و نشاط می‌نشست، او برقص وآواز برمیخاست، وباحرکات زیبا وپایکوبیهای سرور انگیز دل ازشاه میربود.

غزال باآنکه سالها درخدمت شاه عباس بود، مسلمان نشد وازدین عیسی دست نکشید. روزهای یکشنبه بکلیسای عیسویان جلفامیرفت، وبی آنکه کسی ملامتش کند مراسم دینی را انجام میداد.

درسال ۱۰۳۲ که شاه عباس ازاصفهان بقصد گرفتن بغداد خارج شد، غزال را درآنشهر گذاشت، وچون بزیارت مشاهد مقدس میرفت، اورا باخودنبرد. چندروزپس از عزیمت شاه، آنزن که دوران جوانی را بپایان برده بود، ناگهان از گناهان گذشتهٔ خوداندیشناك شد وبقصد توبه واستغفار بلباس سیاه مخصوص خدمتگزاران کلیسادرآمد ودر زمرهٔ زنان پارسا داخل گشت.

پی ازچندی که شاه از بغداد باصفهان بازآمد، یکروزهنگام گردش در کوچه‌ای چشمش به غزال افتاد وچون اودرآن لباس دید پرسید: «مگرتوغزال نیستی؟ این چه لباس است که بتن کرده ای؟» غزال گفت: «آری من همان غزال خدمتگزار روسیاه و گنهکار اعلیحضرتم. ازترس غضب خداوند وازشرم گناهان بیشمار خویش باین لباس درآمده‌ام، تامگر خطاهای پیشین راتلافی کنم، وخدای بزرگ راباخودبرسرمهرآورم»

شاه از گفتهٔ او متأثر شد و دست بر آسمان برداشت و گفت : «خدایا مرا ببخش!» پس از آن از غزال پرسید که « خانه‌ات کجاست؟ » گفت : « در جلفا با زنان سیاهپوش، که خدمتگزاران کلیسایند، زندگی می کنم .»

شاه او را با خود بدولتخانه برد، و در آنجا بیکی از منشیان خود دستور داد تا فرمانی بتمام داروغگان وحکام بنویسد که «غزال هرجا باشد در انجام دادن مراسم دین عیسی کاملاً آزاد است ، وهیچکس بهیچ عنوان نباید درین کار مانع او گردد . اگر مسلمانی با او مثل مسلمانان رفتار کند خود مسلمان نیست، و اگر عیسویان او را مسلمان شناسند، باید بیدرنگ بدین اسلام درآیند .»

سپس فرمان را مهر کرد و به غزال سپرد . درهمانحال دستور داد که تا او زنده است، درهرجا که باشد، خوراکش را از برنج وروغن وآرد وغیره از خزانهٔ دولت بدهند. تاشاه عباس زنده بود غزال دراصفهان بسر برد، وچون شاه صفی بجای او نشست بارمنستان رفت وتا پایان عمر درآنجا میزیست.[1]

باده‌گساری بازنان ومردان هرشهر یکی دیگر از تفریحات شاه‌عباس این بود که چون بشهرهای کوچك میرسید، گاه فرمان میداد که زنان جوان ودختران و جوانان آنجا درمیدانی گردآیند. سپس با ایشان بخوردن وآشامیدن و گفتگو می‌نشست، وزنان را برقص وآواز برمی‌انگیخت . از آن‌جمله دریکی از سفرها که از شهر تبریز بقزوین واصفهان باز می گشت ، در دهکده‌ای دستور داد که زنان ودختران و پسران آنجا درمحلی حلقه‌زدند. سپس بفرمان شاه سفره‌ها افکندند وشراب آوردند شاه بدست خود درجامها شراب میریخت وبمهمانان میداد ، واگر بازنی زیبا روبرو میشد نیمی ازشراب راخودمی‌نوشیدونیم دیگررا باومی‌نوشاند . نوشته‌اند درین مجلس دختری بسیار زیبا بود که هیچ نمی‌خورد ونمی‌نوشید، وخاموش نشسته سربزیرافکنده بود. شاه پیش او رفت وبادست زیرچانه‌اش زد، وگفت : « دخترك ، چرا ببالا نگاه نمیکنی؟» دختر نظری باطراف افکند وگفت : «تو که پادشاه هستی ببالانگاه کن ! » واین جمله را دوبار تکرار کرد .

همینکه آن میهمانی شاهانه بپایان رسید ، بفرمان شاه برسر هریك از زنان

---

۱ -یادداشتهائی دربارهٔ صفویه، اززکریای کشیش ، صفحات ۲۴ تا ۲۶

چادری افکندندوپسران را کلاهی دادند وجملگی‌را مرخص کرد، ولی چون بخرگاه شاهی باز گشت، آن‌دخترك را نزدخود خواند، وپیشانیش را بوسه‌زد و گفت:« دخترم مقصودت از آنچه گفتی چه بود؟ » دختر جواب داد : « من کنیزاعلیحضرتم، دوسالست که بامرد جوانی نامزد شده ام، از آنپس‌هرگز نه بروی مردی دیگرنگاه کرده ، نه بامردی سخن گفته ، نه ازخانه بیرون‌آمده ، ونه‌در کوچه نقاب‌از روی برداشته‌ام. »

شاه گفت : « بسیاری ازمردم آرزو دارند که‌روی شاه رابه بینند و تواز دیدن روی من پشیمان وشرمگینی؟ » دخترجواب داد: «اگرنظر کردن برروی‌یکی‌ازرعایای سادهٔ‌شاه گناه ومایهٔ شرمساری باشد، نظرافکندن بروی‌اعلیحضرت گناهی‌بزرگترست!» شاه ازنجابت وعفت اوخرسند شد. دستور داد وسائل عروسیش‌را فراهم کردند وبموجب فرمان خاصی حکومت‌آن دهکده را باو وشوهرش سپرد. از آنپس‌آنجا به **قیزشهری** یاشهر دختران موسوم شد که همان شهر **میانه** است .[1]

---

۱ - ایضا یادداشتهای تاریخی دربارهٔ صفویه ، صفحات ۲۳ و۳٤

۸

تفریحات دیگر شاه عباس

گرگ بازی از جملهٔ تفریحات شاه عباس یکی هم تماشای گرگ بازی بود. این بازی، وامثال آن مانند گاو بازی وریسمان بازی وجنگ حیدری ونعمتی وحقه بازی، که تفصیل هریك راخواهیم نگاشت، هنگام عصر روزهائی که شاه درمیدان نقش جهان یامیدان قزوین پذیرائی مخصوصی نداشت ونمی خواست هدایای تازه‌ای را ازنظر بگذراند، یا بچوگان بازی وقپق اندازی سر گرم شود، صورت میگرفت وبرای اینگونه بازیها همه روزعصر میدان راجاروب وآبپاشی میکردند.

ترتیب گرگبازی این بود که نخست جمع کثیری ازمردم شهر گرد میدان حلقه میزدند. سپس گرگی زنده رابمیدان می‌آوردند و میان مردم رها می کردند. مردم ازاطراف دنبال گرگ میدویدند، وبا داد وفریاد آن حیوان وحشی راچنان خشمگین وبیمناك میساختند که بهرطرف حمله می‌برد وبسوی اشخاص می‌پرید. آنگاه مردمی که گرگ بطرف ایشان رفته بود، ازپیش اومیگریختند ودستهٔ دیگری آن حیوان را دنبال میکردند. ولی هرگز باو دست نمیزدند و آزاری نمیرساندند. تنها کارشان فریاد کردن وترسانیدن گرگ بود. گرگ نمی‌توانست بکسی آسیب رساند واگرهم اتفاقاً کسی را پنجه میزد یابدندان می گرفت، بسبب ازدحام مردم زود رهامیکرد وکار بزرگی ازپیش نمی‌برد.

این بازی بخودی خودچیز مهمی نبود، ولی داد وفریاد چند هزار کس، وحرکاتی که دراطراف گرگ وحشی می کردند، مایهٔ خنده وتفریح میشد. شاه نیز بابزرگان دربار ومیهمانان وسفیران بیگانه، سواره ازیکسوی میدان این بازی فرح انگیز راتماشا میکرد وباهمراهان شراب می‌خورد[۱].

---

۱ ـ سفرنامهٔ پیترودلاواله، ج ٤، صفحات ٤ و٥

گاوبازی و قوچ‌بازی

یکی دیگر از تفریحات شاه‌عباس تماشای گاو بازی وقوچ‌بازی بود . این بازیها معمولا سالی چند بار درمیدان بزرگ شهری که شاه درآنجا بود ، صورت میگرفت . گاه نیز اینگونه بازیها برای مشغول داشتن میهمانان شاه ترتیب داده میشد . چنانکه درسال ۱۰۲۷ هجری حاکم شهرکاشان قوچ‌بازی و گاوبازی مفصلی برای یکی ازسفیران اروپائی، که بقصد دیدارشاه از راه‌کاشان بقزوین میرفت ، ترتیب داد . یکی ازهمراهان این‌سفیر درشرح بازیهای‌مذکورچنین نوشته‌است:

«... ازهرسوی میدان چند تن وارد شدند ، وازآن میان دونفر هریك قوچ قوی‌بزرگی‌راکه گردن وشاخش بگلهای زیاد مزین‌بود می‌آوردند . درمیان میدان چیزی درگوش‌قوچها گفتند وآندورا رها کردند وآن دوحیوان بیدرنگ باهم‌بزورآزمائی‌پرداختند. مردم‌هم‌دودسته شده بودند وازغلبه یاشکست قوچ دستهٔ خود،با فریادهای شادی وغم ابراز احساسات میکردند .

«سپس گاوبازی‌آغازشد . دوگاومیش قوی هیکل را باز باهمان زینت وزیور وارد میدان کردند ومردم شهرنیز بازدودسته شدند ومیدان پرازجمعیت گشت. همهٔ مردم چماقهائی دردست داشتند، ولی دردست صاحبان گاوها چماق یااسلحه‌ای دیگردیده‌نمیشد... درناصیهٔ ایشان‌آثارغم واندوه هویدا بود ، و ازفکر شکست احتمالی گاو خود متأثر و دل مشغول بودند ... گاوبازی درتمام شهرهای ایران متداولست ، ولی مردم کاشان باین بازی بیشترعلاقه دارند . بطوری که همه‌سال اشخاصی ازین شهرمخصوصاً بنواحی دیگرمیروند ، وگاوهائی راکه درقوت معروف و در بازیها غالب شده باشند ، بقیمتهای گزاف میخرندو بکاشان می‌آورند . بهمین سبب اگرگاوشان درجنگ مغلوب گردد ، لطمه ای بشرافت و افتخارشان وارد میشود .

«درجنگ گاوغالباً طرفداران دوجانب هم بایکدیگر گلاویزمیشوند، وسرودست فراوانی‌شکسته میشود. زیرا صاحبان گاوها هنگامی که‌آندوحیوان در زد وخورد هستند، پیاپی گاوخودرا میستایند واورا ازگاوحریف برترمیشمرند، وهمین امرمایهٔ مشاجره ونزاع میشود ، وهمینکه‌آندوباهم درآویختند ، هواخواهان ایشان نیزدرهم میریزند، بطوری که جداکردن وآرام ساختن‌آنان ازعهدهٔ سرداران وسربازان هم خارج میشود .

«... گاوان پس ازمدتی زد وخورد، چون ازعهدهٔ یکدیگربرنیامدند، نعره‌ای چند کشیدند ، وعرق ریزان ازهم‌جدا شدند . خون ازسروگوش هردوفرومیریخت. سفیر بگمان اینکه‌آندوحیوان وظیفهٔ خود را بخوبی انجام داده اند ، دستورداد که دیگرجنگ

نکنند وخواست انعامی بگاوبازان دهد . ولی گاوبازان ازین دستور در خشم شدند ونزد سفیر داد وفریاد آغاز کردند که هیچ نیازی بانعام او ندارند ومایل نیستند که سفیر بایشان توهین روا دارد .

«کم کم داد وفریاد وغوغا بدانجا رسید که حاکم ناگزیر بتجدید بازی فرمان داد وبسفیر گفت که اگر یکی ازدو گاوغالب نشود، وحریف را ازمیدان بدر نکند، هواخواهان دوطرف بسختی درهم خواهند ریخت وجنگی برپا خواهند کرد ، که ممکنست بخونریزی منتهی گردد .

«گاوبازان همینکه اجازهٔ تجدید جنگ گرفتند، پیش گاوان خود بزانودرآمدند، وبا حرکات دست وسرو کلماتی که بسیارآهسته ادا میشد ، بآن دوحیوان بیگناه فهماندند که اگر ازجنگ سرباززنند ، دامان شرافت وافتخارصاحبشان لکه دارمیشود ، وپولی که صرف خوراک وتربیت آنها گشته است بهدرخواهد رفت... حاکم کاشان بسفیر گفت که گاوبازان بدین ترتیب گاوان خودرا تهدید میکنند که اگر بجنگ نپردازند، بگاوآهن بسته خواهند شد ، واگر بگریزند سرشان بباد خواهد رفت .

«... سرانجام گاوان برای جنگ مهیا شدند ، وباردیگر درهم آویختند . در آخر یکی ازآندو دیگری را مغلوب ومجبوربفرار کرد، ومرد وزن گاوبازفاتح را بافریادهای شادی بخانه اش بردند[1] ...»

شاه عباس ، چنانکه گفته شد ، بتماشای جنگ قوچ یا گاوعلاقهٔ بسیار داشت . منجم مخصوصش در وقایع سال ۱۰۱۷ می نویسد :

«در ۲۷ شعبان عیش وعشرت وتماشای جنگ گاو وقوچ نمودند و جشنی عظیم واقع شد ...»

ودرجای دیگر می گوید :

«... شب جمعه بسیر چراغان مشغول بودند ... ودرآخر روزش جنگ گاو و قوچ واقع شد[2] ...»

جنگ شاهین وعقاب

گذشته ازقوچبازی و گاوبازی شاه عباس گاه پرندگان شکاری رانیز بجنگ یکدگر می انداخت. چنانکه درسال ۱۰۰۹ شاهین چابک وزننده ای رابجنگ عقابی انداخت. وشاهین چنان درهواعقاب را زدکه برزمین

---

۱ - سفرنامهٔ دن گارسیا دوسیلوا فیگوه را ، صفحات ۲۱۱ تا ۲۱٤

۲ - تاریخ عباسی - وسفرنامهٔ پیترودلاواله ، ج ٤ ، ص ۳٦۷

افتاد . چون عقاب را برداشتند گردنش ازضربت چنگال شاهین شکسته ویك ناخن شاهین درسرش باقی مانده بود.[۱]

جنگ حیدری و نعمتی تماشای جنگ حیدری ونعمتی نیز ظاهراً ازجملهٔ تفریحات شاه عباس بوده ، هروقت که بقزوین میرفته طرفداران این دوفرقه اجنگ برمی‌انگیخته است. منجم مخصوصش ملاجلال دروقایع سال ۱۰۰۳هجری می‌نویسد :

«... روزیکشنبهٔ نوزدهم ربیع‌الاول درقزوین نزول نمودند ، ودرسه شنبهٔ بیستم جمادی الاول **جنگ حیدری ونعمت الهی** درمیدان **سعادت** قزوین حسب الحکم اشرف شد، وغلبه باجماعت میرحیدری‌بود، که غالب مطلق‌شدند، ودرروی مزار**شاهزاده حسین** نیزاین جنگ حسب الحکم شد[۲] ...»

یکی دیگر ازتفریحات شاه عباس تماشای جنگ **سنگ وشمشیر** بوده است ، که مردم شهر **ابیورد** میکرده‌اند . شاه هروقت که بخراسان میرفت ، وازابیوردمی‌گذشت، دستورمیداد که جنگ سنگ وشمشیر برپا کنند، وازتماشای آن لذت‌می‌برد.[۳]

ریسمان بازی و حقه بازی بندبازی یاریسمان‌بازی هم درزمان‌شاه عباس‌متداول بوده واین پادشاه گاهی خود را بتماشای آن مشغول میداشته است . از جزئیات این بازی درآنزمان چیزی‌نمیدانیم ، فقط برخی ازمورخان درآثارخودبدان اشاره ای کرده اند . مثلا جلال الدین محمد منجم باشی شاه ، در وقایع سال ۹۹۸ ، شرحی دربارهٔ کشته شدن **کچل مصطفی** نام ازاعیان افشارنگاشته ، ودرآنجا بریسمان بازی نیزاشاره ای کرده است. می‌نویسد :

«... نواب کلب‌آستانعلی با اعیان وبزرگان دولت دربالاخانهٔ سردرنشسته‌بودند وبتماشای ریسمان بازمشغول بودند . دربن مجلس کچل مصطفی ، که ازاعیان افشار بود ، ودرشعرفهمی خودرا یگانهٔ عصرمیدانست ، وبالطبع شوخ و مفتن بود (!) ، ارادهٔ فتنه ای نمود که مضمون‌آن خلاف رأی انوربود . کچل مذکور درآن مبالغهٔ بسیارمیکرد و قبول نمی افتاد واجاش رسیده‌بود. درسرپلکان بازبرسرحرف‌آمد ، ومبالغه‌آغاز کرد. حسب‌الحکم

---

۱ و۲- تاریخ عباسی .

۳ - ایضاً دروقایع سال ۱۰۰۸ هجری قمری .

جهانمطاع ازپلکان اورا بزیرانداختند . اجل استعجال نموده اورا بالا آورد ، و بازآغاز مبالغه کرد . غضب شاهانه در حرکت آمد وشمیشیری برمیانش زدکه بجز **پوستی از اثر** جسم او نماند ...»

دیگری نیزدروقایع سال ۱۰۲۱،دربیان سرنوشت **بهزاد بیگ** وزیر گیلان مینویسد:

«... شاه عباس... بحبس وقید بهزادبیگ وعاملان اوفرمان داد. ازقضا ریسمان بازی درصحرای رودسرریسمان بسته‌بود ، شروع دربازی نکرده روزگارشعبدهٔ دیگرنمود. حسب الحکم مطابق تقدیربهزادبیگ را ریسمان درپاکرده سرازبرازریسمان آویختند[1] ...»

تاورنیه تاجر وجهانگرد فرانسوی ، که در زمان پادشاهی شاه صفی (جانشین شاه‌عباس) وشاه عباس دوم مکرر بایران آمده، دربارهٔ ریسمان بازان ایرانی‌می‌نویسد:

«بندبازان ایرانی از بندبازان اروپائی بسیارچابك تر وماهرترند . من خود مکرردیدم که بندبازی یك‌سرطناب را بالای‌برجی بسته وسردیگررا درمیان میدان استوار کرده ولنگری بدست گرفته وازمیدان برروی طناب تابالای برج رفته ، وازآنجا بقهقرا برگشته است . این بندبازان وقتی که روی طناب هستندآنرا میان شست پا و انگشت دیگرمی اندازند وسخت فشارمیدهند. گاه نیزطفلی را برروی دوش خود میگیرند ، و با او از روی‌طناب میگذرند ، وطفل‌درآن هنگام پیوسته پیشانی بندبازرا می‌بوسد[2] ...»

کشیشی فرانسوی هم که در همین زمان در اصفهان بوده ، دربارهٔ بند بازان ایرانی شرحی نوشته که مضمونش اینست :

«... ریسمان‌بازان ایران ازبندبازان ما بسیارماهرترند. تازه‌کاران برای گذشتن از روی ریسمان چوبی برای حفظ تعادل بدست میگیرند ، ولی‌دیگران بی چوب‌ازریسمان میگذرند، وبالای طناب‌کارهای غریبی‌میکنند که ازبندبازان زبردست ما ساخته‌نیست[3] .»

حقه بازی ومهره بازی‌هم درایران معمول بوده است ، ومهره بازان ایرانی‌نیز ازحریفان اروپائی خود بسیار تردست تروچابکتر بوده اند . اگر مهره بازان اروپائی تکمه ای را از زیر فنجان میر بودند ، مهره بازان ایرانی‌تخم مرغی را بتردستی نهان میکردند. مهره بازان راهم بخانهٔ اعیان واشراف دعوت می کرده اند ، وهم در میدان

---

۱ - تاریخ گیلان ، صفحات ۱۴۸ و۱۴۹ .

۲ - ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه ، ص ۹۱۷

۳ - سفرنامهٔ پررافائل دومان «P . Raphael du Mans» چاپ شفر «Ch. Schefer» ص ۲۱۳ .

بزرگ شهر معر که میگرفته‌اند.[1] اولئاریوس درسفرنامهٔ خود می نویسد که ازمهره بازان ایرانی تردست ترندیده است.[2]

گلریزان حمام

یکی دیگر از تفریحات شاه عباس **گلریزان حمام** بوده است. بامر او آب خزینهٔ حمام بزرگ شهر را تازه میکردند و آنرا باچند خروار گل سرخ می آمیختند. سپس کلب استان‌علی باجمعی از نزدیکان و ندیمان مخصوص خود بدانجا میرفت. منجم مخصوصش درین باره چنین می نویسد:

«... در اواسط اینماه (ماه ذیقعدهٔ سال ۱۰۰۹ ه. ق.) طرفه گلریزانی در حمام بزرگ اصفهان نمودند، چنانکه مکرر آب خزینه را درصحن حمام رها کردند، با آب سرد بیرون شد. سپس آب درگل بستند، چنانکه درجمیع امکنهٔ حمام: **نشیننده را آب تا سینه بود**، وبیست خروار گل سرخ، که بوزن تبریز یکهزاروسیصد و پنجاه من باشد، درآب ریختند، وتمام روی این آب گل ایستاده بود، و از جوانان سیم ساق وغیره (؟) جزسرو گردنی نمودار نبودند. روز دیگرش ولد خلف کلب آستانعلی، بدستور پدرحمام را قرق کرد وبا رفقا وندیمان گلریزان کردند، واین عمل باعث عتاب وخطاب شاهانه شد ...»

قاب بازی هم میکرد

شاه عباس گاهی نیز باندیمان خود قاب بازی میکرد. از آن جمله دریکی ازروزهای نوروز سال ۱۰۱۹، که بامیرحیدرکاشی معمائی و **باباسلطان قلندراوائی قمی** شاعران زمان، و **ملاجلال منجم** درچهارباغ اصفهان طعام‌میخورد، ناگهان قاب بره‌ای را ازمیان بشقاب بدرآورد وبجانب ملاجلال افکند که پاك کند. چون قاب راپاك کرد باو گفت که قاب بیندازد. منجم قاب انداخت وعاشق آمد. سپس قاب را به میرحیدرکاشی داد، اونیزعاشق آورد. باباسلطان شاعرهم قاب افکند و عاشق آمد. آنگاه شاه برای خود قاب انداخت و دزدآمد! گفت: «بارك‌الله! شماهمه عاشق ومادزد!» میرحیدر بزبان تملق گفت: «دزدی، اما دلدزدی!» نواب کلب آستانعلی جواب داد: **«غلط کردی! من دل دزد نیستم، شاه دزدم!»**[3]

۱- تاورنیه، ص ۹۱۷

۲- سفرنامهٔ اولئاریوس، ص ۷۱۰

۳- تاریخ عباسی، ملاجلال منجم.

تخم مرغ بازی او

از جملهٔ تفریحات شاه عباس یکی هم **تخم‌مرغ بازی** بوده است. درشبها و روزهائی که بمناسبتی شهر اصفهان را آئین می‌بستند و چراغان میکردند واو باندیمان و نزدیکان ، یازنان حرم خود ، بتماشا میرفت ، گاه باجوانان به تخم مرغ بازی مشغول میشد . بازمنجم باشی‌اش دروقایع سال ۱۰۱۶ - نوشته است :

«... شب بدیدن آئین چراغان وسیربازار با مخصوصان مشغول بودند ، ومقرر بود که درهردکان یك جوان مقبول حاضرباشد ، با تخمهای رنگین . حقا که دکان بود که ازپنج‌وشش متجاوزبودند، وچون کلب آستان علی‌میرسید، بتخم بازی باجوانان مشغول میشدند، وآن جمع‌رابنوازشهای شاهانه سرافرازمیساختند. برخی را بخلع فاخرمناسب رنگ ووضع. وبعضی را بنقود غنی میگردانیدند ، وچندشب با سادها دربن چراغان بودند ، چه مجال عبوریك ریش داردربن بازارنبود ، وچند شب مخصوص زنان ساختند [۱] ...»

از بازیهای دیگری که دردورهٔ صفوی درایران معمول بوده‌است ، بازیهای **شطرنج، نرد، گنجفه، شش‌پچول** [۲]، **بازی‌کولی ، بازی‌باندی ، قراچه** [۳]، **کفتربازی ، خروس بازی ، جنگ‌خرس ، جنگ‌شتر وفلاخن بازی** را نیز نام برده‌اند . [۴]

✡ * ✡

---

۱ - تاریخ‌عباسی .

۲ - مؤلف فرهنگ برهان قاطع درتعریف لغت شش اندازمی‌نویسد : کسی راگویند که شش پچول بازی میکرده باشد ، وآن نوعی ازقمارست ، ونراد را نیز گویند ...» این بازی ظاهراً نوعی ازطاس بازی بوده است .

۳ - برنگارنده معلوم نشدکه بازی‌کولی وبازی باندی وقراچه چگونه بازیهائی بوده است .

۴ - تذکرهٔ نصرآبادی ، صفحات ۴۵۸ و۴۵۹

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فصل یازدهم

اعتقاد شاه عباس

به اخترشناسی و طالع بینی

و موهومات

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir

Acc. No. [redacted]

Author [redacted]

Title [redacted]

۱

به اخترشناسی و طالع بینی ایمان داشت

شاه عباس باآنکه امور مملکت را بااستبداد وقدرت کامل اداره میکرد ، خود محکوم رأی منجمان وستاره شناسان بود . مانند غالب مردم عصرخویش، باحکام نجومی وآراءِ مدعیان اخترشناسی و طالع بینی ایمان داشت. بی اجازهٔ آنان بهیچ کاربزرگی دست نمیزد ، و پیش از آنکه بچنین کار ها مصمم شود ، با منجمان مخصوص خود مشورت میکرد .

منجم باشی او در آغاز پادشاهیش **ملاجلال الدین محمد یزدی** بود ، که ازسال ۹۹۴ هجری قمری بخدمت وی در آمد . اینمرد ازندیمان مخصوص شاه و درسفر و حضرهمراه ومونس وی بود . شاه عباس درهرکار مهمی بااومشورت میکرد وبی صواب دید او تصمیم قاطع نمی گرفت . مثلا اگر می‌خواست بدفع حاکمی یاغی برخیزد ، عقیدهٔ اورامی پرسید، یااگرازسفری بپایتخت بازمی گشت، بی اجازهٔ او بشهرداخل نمیشد.

درآغاز سلطنت شاه عباس یکی ازسرداران قزلباش بنام **دولتیارخان سیاه‌منصور،** که درحدود سلطانیه وزنجان وطارم حکومت میکرد ، برشاه یاغی شد ، و از اطاعت احکام اوسرپیچید . شاه عباس سرداری ازطایفهٔ شاملو رابدفع وی روانه کرد . ولی در همانحال از ملاجلال خواست که عاقبت کارآن سردار یاغی رابحکم رمل معلوم کند . ملاجلال پس‌ازمطالعه در احوال ستارگان ، جواب داد که ازسردار شاملو کاری ساخته نمیشود ، وشاه باید خود بدفع دولتیارخان رود، وحتی گفت که سردار یاغی درروز دوشنبهٔ نهم رمضان تسلیم خواهد شد. شاه عباس بحکم اوشخصاً بحدود سلطانیه‌رفت ، وازقضا درهمان روز دولتیارخان ، که ازآمدن شاه غافل بود ، بقصد فرار ازقلعه بیرون آمد وگرفتار شد .[1]

در ماه رجب سال ۱۰۲۸ هم که از مازندران باصفهان باز می گشت ، پیش از

---

۱ - تاریخ عباسی دعالم آرا ، ص ۲۹۹ .

ورود بشهر ازملاجلال خواست که به بیند ساعت برای ورودش مناسبست یانه ، وچون منجم باشی گفت که اینکار تاسه روز دیگر صلاح نیست ، با آنکه جمع فراوانی از بزرگان وسران دولت ومردم شهر باستقبالش آمده ومیدان نقش جهان را باتمام بازارهای اطراف آن چراغان کرده بودند، باصفهان داخل نشد ، وبحکم ملاجلال سه روز در باغی بیرون از حصارشهر بسر برد ، وبعد از آن هم نهانی داخل شهرشد وبی خبر بدولتخانه رفت .[۱]

حتی سفیران ومیهمانان بیگانه را نیز بی اجازهٔ منجم باشی بارنمیداد، واگر میهمان عالیقدری میخواست باصفهان آید ، وملاجلال باورود او بحکم اختران مخالفت میکرد ، دستور میدادآن میهمان را دربیرون شهرتاروزی که منجم گفته است ،معطل نگاه دارند .

ازآنجمله درسال ۱۰۱۹ که **محمدولی خان** پادشاه ازبك ازبیش برادرزادگان خود گریخت ، وبایران پناه آورد ، شاه عباس دستور داد که درهمه جا ازوپذیرائیهای شاهانه کردند ، سپس بگفتهٔ ملاجلال : « ... دراحضارمنجمان حکم نافذ شد، وچون ساعت ملاقات سیم ربیع الاول، وساعت دخول باصفهان هشتم ماه تعیین شد ، حکمی به علیقلی خان ایشیك آقاسی باشی، که باستقبال خان ازبك رفته بود ، فرستاد ، وفرمان دادکاری کنند که خان درروزسوم ماه بمحل تاج آباد رسد ، تاشاه اورا درآنجا استقبال وملاقات کند[۲] ...»

شاه بملاجلال منجم چندان علاقه وعقیده داشت که اورا ازبزرگترین سرداران خود عزیزتر میشمرد[۳]، واگر بسببی رنجیده خاطر میشد ، برای جلب خاطرش ازهیچ کار مضایقه نمیکرد .

درسال ۱۰۰٤ هجری ملاجلال بنیروی علم خویش گفته بود که **عبدالمؤمن خان**

---

۱ - سفرنامهٔ پی یترو دلاواله ، ج ٤، صفحات ۳۲۹ و۳۳۰ . رجوع کنید بصفحهٔ ۲۸۸ این کتاب.

۲ - تاریخ عباسی و عالم آرا ، ص ۵۹۱ - نویسندهٔ عالم آرا ورود محمد ولی خان ازبك راباصفهان دروقایع سال ۱۰۲۰ آورده است .

۳ - شاه عباس بکارستاره شناسی بقدری علاقمند بود که درماه ربیع الاول سال ۱۰۱۸ هجری شیخ بهاء الدین محمد عاملی وجلال الدین محمد منجم وعلیرضای خوشنویس را به مراغه فرستاد ، تا عمارت رصد خانهٔ آنجارا بازدید کنند و برای ساختن رصد خانه تازه ای درآنجا نقشه ای بکشند . (اززبدة التواریخ ملا کمال .)

ازبك شهر سبزوار را خواهد گرفت وقتل عام خواهد کرد . ولی فرهادخان قرامانلو که آنزمان بزرگترین ومقتدرترین سرداران قزلباش ونزدشاه بسیار عزیزبود ، بااو بتمسخرسخن گفت ودرشتی بسیار کرد، بطوری که ملاجلال آزرده خاطرشد، وخشمگین ازمجلس شاه بخانه باز گشت . روزدیگر شاه عباس برای دلجوئی ونوازش منجم‌باشی شخصاً بخانهٔ وی رفت واورا خلعت داد وباخود بدولتخانه برد [۱].

ملاجلال منجم بگفتهٔ خودش غالب حوادث ووقایع رابفرمان شاه‌عباس پیش‌بینی میکرد، وچون درست درمی‌آمد، انعام وخلعت میگرفت .چنانکه درسال ۹۹۹ هجری چون‌میدانست که شاه بزودی بیمارخواهد شد،اورا ازرفتن بخراسان برای دفع عبدالمؤمن خان ازبك ، بازداشت . بهمین سبب فرهادخان قرامانلو سردار قزلباش ازخان ازبك شکست خورد وقسمتی از آنسر زمین بدست ازبکان افتاد . ولی چون شاه در تاریخی که منجم باشی معین کرده بود(۲۶ذیقعدهٔ آنسال) بیمار شد، برحکم اوخرده نگرفت [۲].

چهار سال بعد نیزپیش بینی کرد که عبدالمؤمن‌خان در شب یکشنبهٔ چهاردهم ذیحجه ازخراسان خواهد گریخت ، وچون گفته اش بحقیقت پیوست ، ازشاه خلعت وانعام گرفت .

ملاجلال منجم باشی درسال ۱۰۲۹ در گذشت [۳]. شاه عباس خانهٔ اورا در اصفهان برای پذیرائی میهمانان بیگانه اختصاص‌داده بوده‌وپیترودلاواله جهانگرد ایتالیائی مدتی درخانهٔ او، که خانهٔ بزرگی بوده ، منزل داشته‌است [۴].

* ✡ *

---

۱ - تاریخ عباسی .

۲ - ملاجلال درتاریخ عباسی می‌نویسد که درسال ۱۰۰۸ شاه درراه خراسان دوبار تب کرد و او ازروی طالع بنواب کلب‌آستان علی وعده داد که دیگر تب نمیکند ، وچون حکمش درست درآمد شاه اورا بانعام وجایزه سرافرازفرمود .

۳ - زبدة التواریخ ، ملاکمال پسرملاجلال .

۴ - سفرنامهٔ پیترودلاواله ، ج ۳ ، صفحات ۷۲ و۳۳۳

۲

شاه عباس

بحکم ملاجلال منجم از سلطنت کناره گرفت

شاه‌عباس درسال ۱۰۰۲ هجری، بحکم ملاجلال منجم‌باشی خود را ازسلطنت خلع کرد ودرویشی را سه روز بجای‌خویش برتخت‌نشاند، وخود مانند دربانان در برابر وی بخدمت ایستاد. شرح واقعه اینست:

از زمان شاه طهماسب اول **خسرو** نامی، ازمردم فرومایهٔ محلهٔ **درب کوشك** قزوین، که نیاکانش بکار کناسی وچاه کنی اشتغال داشتند، از پیشهٔ پدران خود دست کشید وبلباس قلندران در آمد. پس ازآن مدتی بسیاحت و سفرپرداخت وباجماعت **نقطویان**[1] آمیزش کرد، وازآئین‌ایشان آگاه شد وبقزوین بازگشت.

این‌قلندر درزمان شاه طهماسب اول دریکی‌ازمساجد شهرقزوین مسکن گرفت وبازار زرق وفریب گرم کرد، ودراندك زمان شهرتی‌یافت وگروهی ازمردم بروگرد آمدند. باهرطبقه بفراخورحال سخن می‌گفت وبلباس فقر ودرویشی درآمده، خودرا درویش خسرو نام داده بود. همینکه بازار وی رونق گرفت‌علما وروحانیان قزوین براو حسد بردند، واقوال واطوارش راخلاف دین اسلام شمردند، ومردم را از مصاحبتش منع کردند. چون خبرظهوراین درویش بشاه طهماسب رسید، اورانزد خود خواند و ازاحوال واقوالش پرسید. درویش خسروآنچه را که دشمنانش باونسبت داده بودند، منکرشد وجوابهائی داد که براعتقاد وی بقوانین وشرایع اسلام وقواعد مذهب شیعهٔ

---

۱ - دربارهٔ نقطویان و اصول‌آئین ایشان درفصل **شاهی ودینداری** بتفصیل سخن‌خواهیم گفت، ورفتارشاه عباس را با پیروان این مذهب بیان خواهیم کرد.

اثنی‌عشریه دلالت میکرد. شاه طهماسب چون چیزی برخلاف مسلمانی ازو ندید مرخصش کرد ، ودستور داد که دیگر درمسجد ننشیند ومردم را برخود جمع نکند . او نیزاز آنپس برای رفع بدگمانی بخدمت علمامیرفت وفقه‌می‌آموخت وروز های جمعه‌درمسجد جامع نمازمیکرد ودیگر کسی را بااوکاری نبود

اماپس از مرگ شاه طهماسب باز مسجدی را که پهلوی خانه اش بود نشیمن ساخت وسفرهٔ توکل گسترد. مریدان برایش نیازمیبردند واسباب معیشت‌اوودرویشانی راکه در خدمتش بودند ، فراهم میساختند. کم کم عدهٔ هواخواهان ومریدانش بجائی رسید که بدستیاری ایشان تکیه وباغچهٔ بزرگی‌ساخت ، وازمسجد کوچکی که تاآن زمان درآنجا مسکن داشت ، باین تکیه منتقل شد.

شاه عباس که غالباًدر کوچه هاومحلات شهر گردش‌میکرد، وباهرطبقه بصحبت می‌نشست ، روزی به تکیهٔ درویش خسرو رفت. درویش‌چون ازآمدن شاه خبریافت ، بیرون دوید وبدعا وثنا پرداخت ، وباچرب زبانی شاه رابکلبهٔ خود برد . شاه نیزبااو بمهربانی سخن گفت ، واز آنپس مکرر بتکیهٔ او میرفت ، و برای اینکه باطوار و افکارش آشنا شود، بااوبشیوهٔ ارباب سلوك واهل‌عرفان‌سخن‌می گفت . اکثرامراوارکان دولت نیز بتقلید شاه بدیدن درویش میرفتند، واو باشیرین زبانی وفصاحت‌بیان ایشان را مرید معتقد ساخته بود . چنانکه برایش هدایای گرانبها وپول وخوراك و پوشاك می‌بردند . کم کم عدهٔ مریدانش بدانجا رسید که غالباً بیش از دویست تن درتکیهٔ او حاضر میشدند . ازمیان مریدانش چند کس نیزبمقام نیابت وی رسیده شهرتی یافته بودند ، که ازآنجمله یکی **یوسفی** نام خراسانی‌تر کش دوز ، ویکی**درویش کوچك قلندر** بود .

شاه عباس بندیمان ونزدیکان خود گفته بود که اینمرد بالحاد شهرت‌یافته‌است، ولی این امربثبوت نرسیده ، ومنظور من‌ازدیدار او اینست که اگراین‌شهرت دروغ باشد، ازتهمت‌خلاصش کنم، واگرراست‌باشد، اوومریدانش راازمیان بردارم‌و کتابهای باطل ایشان را درآب‌بشویم .

شاه بایوسفی‌خراسانی هم‌مهربانی میکرد وهربار که ترکشی برایش میدوخت وبخدمت می‌برد، اورا پاداشهای گران میداد . درویش خسرو بگمان اینکه شاه‌عباس

نیز درحلقهٔ مریدانش درآمده است ، راز خود رانزد وی افشا کرده و ازشاه خواسته بود که جمعی ازعلما ومشایخ را ، که باو سرنسپرده و براه باطل میروند ، ازمیان بر-دارد ، و گفته بود که پنجاه هزار مرد جنگی درفرمان منند ، وبااین عده تمام‌جهان را میتوان گرفت .

شاه پس از آنکه باسرار وعقاید درویش پی‌برد ، بدفع اوهمت گماشت . اتفاقاً درهمان اوقات **شاهوردی‌خان‌لرعباسی** درلرستان باسرداران عثمانی دست یکی کرد، وسربشورش برداشت . شاه بقصد تنبیه او در روز پنجشنبهٔ بیست وسوم شوال ۱۰۰۱ هجری قمری ، بسوی لرستان حرکت کرد، ولی‌پیش ازحرکت باز بتکیهٔ درویش‌رفت وبامهربانی ازو دیدار کرد . درویش دربن‌مجلس بشاه گفت که « اگر ازسفرلرستان چشم پوشد بهتر است، واگر ازین‌سفرناگزیرست ، باید بکوشد که پیش ازحلول محرم‌سال۱۰۰۲ بقزوین‌باز گردد ، چه درآغازسال‌نویکی ازمریدان ما بمقام‌پادشاهی خواهد رسید ، واین محرم اول دورماست ، وچون استعداد سلطنت در ذات شاهی از دیگرمریدان، که سزاوار این مقامند، بیشترست، باید شاه خود رابشتاب‌هرچه‌تمام‌تر بپایتخت رساند، تا پادشاهی بدیگری منتقل نشود . »

شاه عباس ازسخنان گستاخانهٔ اوخشمگین شد ، ولی بازخشم خودآشکار نکرد وبااو بمهربانی سخن گفت ، وراه سفرپیش گرفت. چون بحدودخرقان رسید ، درویش کوچك قلندر از جانب درویش خسرو باردوآمد ، و نامه ای آورد که شاه ، چنانکه درویش گفته است ، در بازگشت بقزوین عجله کند واگر درین جنگ نیازمند کمك باشد ، درویش راآگاه سازد تا بی‌درنگ سپاهی‌مسلح وکارآزموده گسیل دارد.

این نامه شاه را دردفع درویش خسرو مصمم ساخت ، زیراممکن بود کهاگر غیبت شاه ازپایتخت طولانی‌شود، درویش‌درآنجا فتنه‌ای برانگیزد. ولی‌بازبرای جلب اطمینان او ومریدانش ، فرستاده را باپنجتومان نقد وخلعتی بقزوین باز فرستاد ، و پس‌از رفتن او به **ملك علی‌سلطان جارچی‌باشی** ، رئیس زنده خواران خود[۱] ، فرمان داد که بیدرنگ بقزوین رود ، وباصدسوارو‌پیاده تکیهٔ درویش خسرو را محاصره کند واو را باتمام مریدانش بگیرد. مخصوصاً تأکید کرد که اینکار راپوشیده ازمردم شهر

۱ - رجوع کنید بصفحهٔ ۱۲۵ و۱۲۶ این کتاب .

وبانهایت تردستی انجام دهد ، تا برای هواخواهان درویش مجال فتنه و آشوبی نماند.

جارچی باشی چون بقزوین رسید ، تکیهٔ درویش را درمیان گرفت ، وخود نزد وی رفت و بعنوان اینکه برایش خلعتی آورده است، قبائی ازدرون بسته‌ای بیرون کشید و پشت سر درویش رفت تاقبا را بردوشش افکند . اما همینکه درویش برای پوشیدن خلعت برخاست، مشتی سخت بر گردنش زد و بچابکی دست و پایش را بست . درهمان حال سربازان او نیز بدرون آمدند ، وجمعی ازمریدان درویش را کشتند ، و گروهی را دستگیر کردند . پس از آن جارچی باشی یوسفی ترکش‌دوز ودرویش کوچك قلندر راهم، که نایبان درویش خسرو بودند، گرفت و بخدمت شاه فرستاد. ولی درویش کوچك در راه تریاك خورد وخودکشی کرد ، وهنگام مردن گفت « رفتیم تادورهٔ دیگر بیائیم! »[1]

اتفاقاً درهمان اوقات ستارهٔ دنباله داری پیداشده بود ، و منجمان معتقد بودند که ظهور این ستاره نشان تغییر یامرگ پادشاهی ازسلاطین زمانست .**جلال الدین محمد یزدی** منجم باشی شاه ، برای آنکه شاه عباس ازآن خطر احتمالی بر کنارماند، چنین چاره اندیشید که شاه چند روزی از سلطنت کنار گیرد، وشخصی را که محکوم بمرگ باشد ، بجای خویش نشاند ، وپس ازچند روز اورا بکشد وخود بار دیگر بمقام شاهی باز گردد ، تا بدین حیله آثار شوم ستارهٔ دنباله دار زائل شود.

مقارن همین احوال یوسفی ترکش دوز را بحضور شاه بردند . شاه عباس ازو پرسید که ظهورستارهٔ دنباله دار چه تأثیری دراحوال جهان خواهد داشت ؟ یوسفی در جواب گفت : « ظهوراین ستاره دلیل بر آنست که دراساس سلطنت تغییری روی میدهد و یکی ازدرویشان سلسلهٔ ما ازرتبهٔ پادشاهی معنوی بمقام سلطنت صوری میرسد. » شاه گفت درسلسلهٔ شما برای پادشاهی ازتو کسی لایقتر نیست ، ترا پادشاه می کنیم ، تااثر این ستاره مطابق حکم تو باشد .

سپس باشارهٔ شاه لباس شاهی برتنش کردند، وتاج برسرش نهادند، و کمر مرصع ودیگر تشریفات پادشاهی بدوسپردند ، و برتختش نشاندند .بزرگان وسران دولت نیز

۱- نقطویان بطوری که درفصل شاهی ودینداری مفصلتر خواهیم گفت، معتقد به تناسخ بوده‌اند.

همگی بخدمتش آماده شدند. شاه هم خود عصای مرصعی بدست گرفت ومانند ایشیک آقاسی باشی در برابر او بخدمت ایستاد!

حکیم رکن الدین مسعود کاشی معروف بحکیم رکنا [1]، که از شاعران وندیمان شاه عباس بود، درین باب قطعه ای ساخته است:

شها توئی که در اسلام تیغ خونخوارت — هزار ملحد چون یوسفی مسلمان کرد
فتاد در دلم از یوسفی و سلطنتش — دو بیت قطعه مثالی که شرح نتوان کرد
جهانیان همه رفتند پیش او بسجود — دمی که حکم تواش پادشاه ایران کرد
نکرد سجدهٔ آدم بحکم حق شیطان — ولی بحکم تو آدم سجود انسان کرد!

یوسفی درویش سه روز، از روز پنجشنبهٔ هفتم تا بامداد روز یکشنبهٔ دهم ذیقعدهٔ ۱۰۰۱ بدینصورت پادشاهی کرد، اما درین مدت، با آنکه هرچه فرمان میداد بی تأمل اجرا میشد، هیچگونه حکمی بصلاح کار خویش نداد. فقط امر کرد که چندجوان زیبای روی نزد وی بردند وهریك را بخدمتی مشغول ساخت وآن سه روز را باایشان بسر برد.

نوشته اند که یکی از ظریفان به ملاجلال منجم باشی گفته بود که مسبب سلطنت چند روزه ومرگ این درویش توئی، اگر درین چند روز سلطنت بکشتنت فرمان دهد چه خواهی کرد؟ منجم باشی، که تا آنزمان ازین خطر غافل بود، سخت پریشانحال شد ودر مدت پادشاهی درویش خود را ازچشم او پنهان داشت.

در روز یکشنبهٔ دهم ذیقعده درویش یوسفی را، بدار آویختند وتیر باران کردند وشاه عباس بار دیگر باصوابدید منجم باشی برتخت نشست.

جلال منجم خود درین باره می نویسد:

«... ستاره ای درین ایام پدید آمد که منتج بتغییر وتبدیل پادشاه عصر بود. مقارن این حال یوسفی ترکش دوز وبرادرش راکه درالحاد تصانیف داشتند، آوردند. رأی این پیر غلام جلال منجم درعلاج آن ستاره برین قرار گرفت که شخصی را پادشاه باید کرد، و چون چند روزی پادشاه باشد، اورا کشت تااثر آن ستاره ظاهر شده باشد. بناء علیه یوسفی را درپنجشنبهٔ هفتم ذیقعده پادشاه ساخته وکلب آستان علی را ازپادشاهی معزول گردانیدیم... ودریکشنبهٔ دهم همین ماه یوسفی ترکش دوزرا بطالعی که مقتضی بود، بقتل آوردیم وشاه دین پناه بطالع مسعود بتخت سلطنت نشست ...»

---

۱ - رجوع کنید بصفحهٔ ۲۹ این کتاب.

چندی بعد که شاه از سفر لرستان بقزوین باز گشت ، فرمان داد درویش خسرو را حاضر ساختند وجمعی از علما در حضور شاه ازو سئوالاتی کردند . بگفتهٔ مورخان زمان ، بعضی را جواب گفت و بعضی را جوابهای نامناسب داد. در تکیه‌اش نیز خمهای شراب پیداشد. پس حکم کردند که وسیع المشرب است ورسوم شرع را منظور نمی‌داد ، وچون «قطوی بودن او ازغایت اشتهار درمحکمهٔ باطن مبارك اشرف درجه ثبوت یافته بود، جهت ترویج شریعت غراء حکم بقتاش فرمود[1]». بفرمان شاه ریش درازش را کندند ، واورا وارونه برخری نشاندند، ودر کوچه وبازار قزوین گردانیدند . زن ومردشهر سنگ و چوب برومیزدند وخاك وخاکستر برسرش میریختند. روز دیگر ریسمانی بردو پایش بستند وازجهازشتری بحلق آویختند وباز درشهر گردانیدند ، وسنگسار کردند. سپس جسدش را بردار کشیدند ویکهفته بالای دارماند.

بطوری که مورخان دورهٔ صفوی نوشته اند ، این درویش و پیروانش به **تناسخ** معتقد بوده و گمان داشتداند که آدمی پس ازمرگ باز بصورت تازه‌ای بدین جهان باز خواهد گشت . پیشوا و بنیان گذاراین مذهب مردی بوده است بنام **محمود پسیخانی گیلانی** ، که درسال ۸۰۰ هجری ق.ری این آئین نورا پدیدآورد اوآفرینش وظهورهمه چیز را ازخاك میدانست وآنرا نقطه می‌خواند . معتقد بود که هرچه در جهان هست هرگز ازجهان ناپدید نخواهد شد، واگر بصورتی ناپدید گشت ، باز بصورتی دیگر ، از انسان یا حیوان یاجماد ویاگیاه ، ظاهرمیشود .

پس از کشتن درویش خسروشاه عباس بکشتار پیروان او وهر کس که به نقطوی بودن متهم بودپرداخت، وازآن جمله میرسید احمد کاشی معروف به **پیراحمد** را، کهاز بزرگان این طایفه ، یا بگفتهٔ یکی ازمورخان زمان خلیفهٔ ایشان بود ، در **نصرآباد** کاشان بدست خود کشت. نوشته‌اند که چون پیراحمد رانزد شاه بردند ، بکشتن تهدیدش کرد تا مگر درآن پیرانه سرتوبه کند. ولی او درجواب گفت که : «مارا از کشتن باکی نیست ،چه یقین داریم که پس از اندك زمان بصورتی بهتر ازین می‌آئیم ، ومن چند نوبت باین جهان آمده ورفته ام . ازآن جمله سیصد وبیست سال پیش بصورت جوانی زیبا آمده بودم ، وبسیار خوش می‌نوشتم ، چنان که خط مرا برسم تبرك دست

---

۱ - عالم آرا ، ص ۳۲۵ .

بدست می‌بردند . اتفاقاً درین ایام قطعه‌ای بخط خود دیدم وشناختم ...» چون سخن بدینجا رسید ، شاه شمشیر ازنیام کشید وچنان بردهانش زد که کاسهٔ سرش بدورافتاد، وبچابکی شمشیر دیگر بر کمرش زد ودونیمش کرد .[۱]

میرزا ابوطالب نام‌کاشی متخلص‌به‌سخی این‌قطعه را دربارهٔ کشته شدن میرسید احمد وتاریخ مرگ او گفته‌است :

سرخیل اهل اضلال میراحمد مضل آنك — شد منکررسالت از کفر وازضلالت
ازمنکران احمد از پیروان **محمود**[۲] — چون او سگی نزاده ازمادر شقاوت
چون زد قضادونیمش ازتیغ **شاه‌عباس** — کش باد روز محشرازمصطفی‌شفاعت
. . . . — . . . .
چون‌منکررسالت‌بودآن‌شقی‌از آن‌رو — تاریخ قتل آن سگ شد **منکررسالت**

۱۰۰۱

ازرفتارشاه عباس بانقطویان درفصل **شاهی و دینداری** بتفصیل‌سخن‌خواهیم گفت.

* ✡ *

---

۱ - منابع این فصل : تاریخ‌عباسی ، نقاوة الاثار ، خلد برین ، بهاء التواریخ محمد ولی میرزا، تاریخ الفی ، خلاصة‌الاشعار تقی‌الدین‌محمدکاشی، خلاصة‌التواریخ میرمنشی‌قمی، عرفات عاشقین تقی اوحدی، نسخه‌های خطی- وعالم‌آرا ، صفحات ۳۲۳ تا ۳۲۶ روضة الصفای‌ناصری ، مآثرالامرا ج ۳ ، صفحهٔ ۲۸۵ و ج ۲ صفحات ۶۱۸ تا ۶۱۹ ، ایران‌کوده ، تألیف‌آقای صادق‌کیا ، استاد دانشگاه تهران .

۲ - مقصود محمود پسیخانی پیشوای نقطویان است .

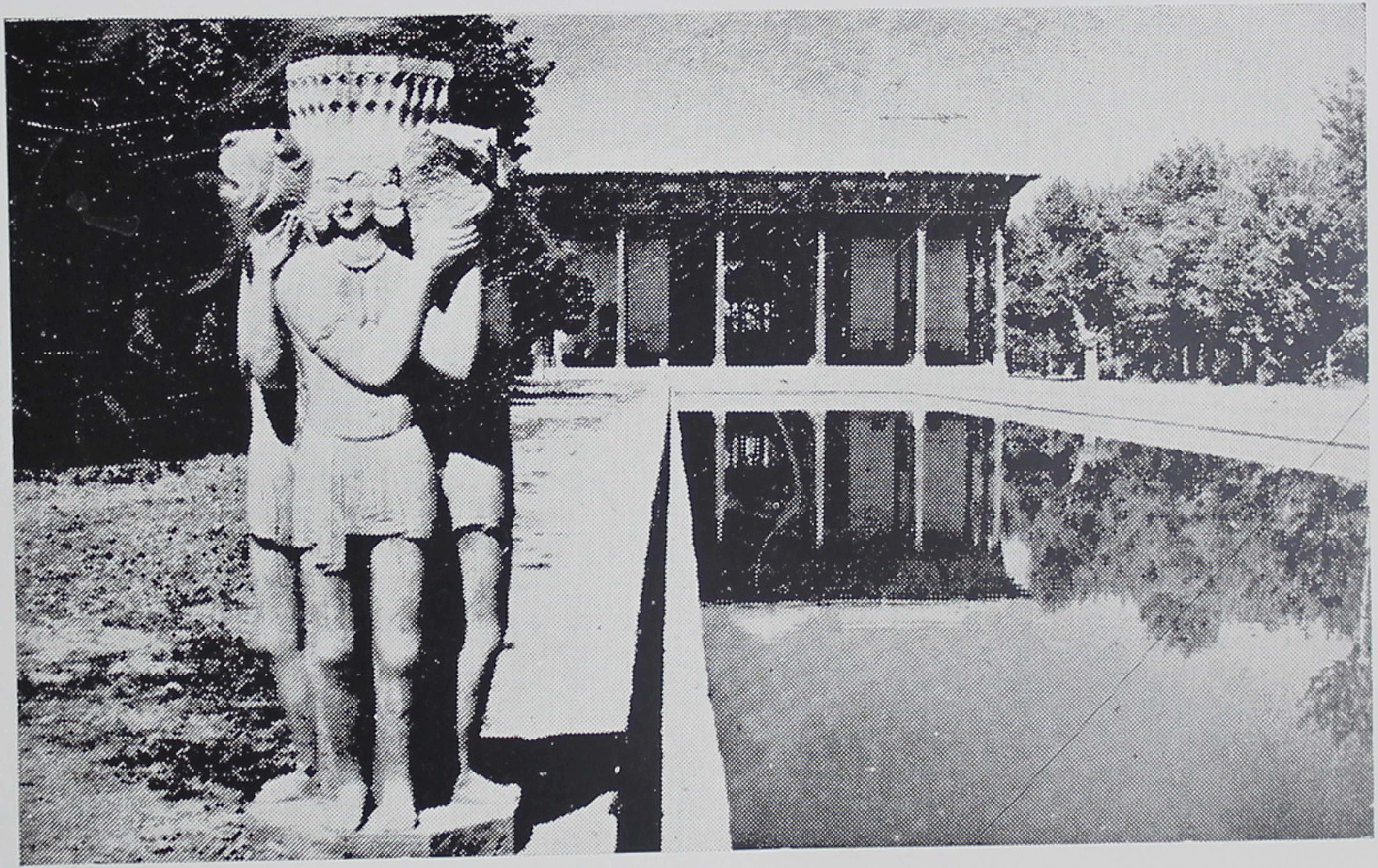

عمارت چهل ستون اصفهان

مقابل صفحهٔ ۳۴۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۳

اعتقاد شاه عباس

به‌استخاره وتفال وپیشگوئی وجادوگری

استخاره و تفال

شاه عباس گذشته از احکام منجمان و طالع بینان باستخاره و تفأل نیزعقیده داشت. پیش ازهراقدام بزرگی ازقرآن استخاره میکرد ، یا از دیوان خواجه حافظ فالی میگرفت ، واگرجواب مناسب نبود ،درآن اقدام ، هرچند هم که فوری می‌نمود ، مطالعه وتأمل را واجب میشمرد .

درسال ۱۰۳۲ که بعزم گرفتن بغداد می‌خواست ازاصفهان بیرون رود ، درین باره‌ازقرآن استخاره کرد. این آیه آمد که: **الم غلبت الروم فی ادنی الارض** سپس ازدیوان خواجه‌فالی گرفت، این شعر آمد که:

عراق وفارس گرفتی بشعر خوش حافظ　　بیا که نوبت بغداد ووقت تبریز است[۱]

پس بگفتهٔ منشی مخصوصش « بدین اشارت با بشارت مستبشر گشته ، درساعت مختار ، که سعود اقتباس سعادت ازآن نمودند، از اصفهان ... قدم توکل بر شاهراه مقصود نهاد...[۲] »

درآخرین سال عمرخود نیزهنگامی که درقزوین بود، بیمار و بستری شد. ولی چون میل داشت که ازآنجا بمازندران رود وپزشکانش آن مسافرت دراز راتجویز نمی‌کردند، ورطوبت هوای مازندران رانیز مناسب حال وی نمیدانستند ، باز به‌استخاره

---

۱ - زهرالربیع ، ازسید نعمت الله جزائری .

۲ - نویسندهٔ عالم‌آرا می گوید : «... چون‌حضرت‌اعلی برسم معتاد وعادت معهود. که درامور کلیه وجزئیه بی تفأل و مشورت‌الهی درهیچ‌امری شروع‌نمی نمایند. درین‌ماده‌بکلام مجید ربانی‌تفأل‌فرمودند . .دراول صفحهٔ یمین بسم‌الله‌الرحمن الرحیم که‌بین‌الجمهور‌دلیل‌افتتاح مقصد ومبارکی‌سفراست برآمد . . . » عالم‌آرا ص۷۰۳ - خلد برین .

توسل جست. اتفاقاً خوب نیامد، اما چون بگردش وشکار درمازندران عشق وافرداشت، پس از چند روز بازاستخاره کرد، چون این باربدنیامد، بی‌درنگ بجانب مازندران براه افتاد. ولی درآنجا بیماریش سخت‌تر شد وپس‌از چندماه هلاک کرد.

هنگامی که بیماروبستری ونزدیك بمرگ‌بود، مصمم‌شد که نوهٔ‌خود**سام‌میرزا**، فرزند پسر بزرگش‌صفی‌میرزا، را ازاصفهان به‌اشرف مازندران (بهشهر) آورد، تا پس ازمرگش درآنجا جانشین وی گردد. اما دربن‌کارنیزاستخاره را واجب شمرد، ویکی ازمنجمان‌خویش**ملامحمدتقی‌جنابدی** رانزد **ملامرادمازندرانی**، که‌ازروحانیان‌معروف آن دیاربود، فرستادتا درآن خصوص‌استخاره کند. ملامرادازقرآن استخاره کرد واین آیةآمد که: «الن یکفیکم ان یمدکم ربکم‌بثلثة آلاف من‌الملائکةمنزلین، بلی ان تصبرواوتتقوا ویأتوهم من‌فورهم‌هذا یمدد کم‌ربکم بخمسةآلات من‌الملائکة مسومین.»

ازبن آیه چنین دریافتند که ارادهٔ شاه مبارکست، ولی در آوردن شاهزاده از اصفهان بمازندران شتاب جائزنیست. بهمین سبب نیزشاه عباس ازآوردن سام میرزا به اشرف منصرف شد، واوپس ازمرگ جدش در اصفهان برتخت نشست.[۱]

عقیدهٔ اوبه پیشگوئی وجادوگری

دراواخرماه ذیقعدهٔ سال ۱۰۲۷هجری قمری، درآسمان ایران باز ستارهٔ دنباله داری ظاهرشد که تاچند ماه پیدا بود. منشی مخصوص شاه عباس دربارهٔ این ستاره چنین می نویسد:

«... ازسوانح این سال ظاهرشدن علامات‌آسمانیست. اول‌خطی روشن محرف شبیه شمشیر ازجانب مشرق ظاهرشد. قریب بهرصبح مرئی می‌گشت و دنبالهٔ‌آن بجانب جنوب کشیده بود. منجمین‌آنرا **ذهره** مینامیدند. پس ازچند روز ستارهٔ دیگرآتشی از جانب مشرق، مایل بشمال، نمایان شدکه شعاع‌آن ببالا می‌تافت. گویند ذوذنابه بود. تایکماه بلکه چهل روزشعاعش افزایش وروشنی تام داشت. بعد ازآن کمترشد و تا دو سه ماه امتداد داشت. اخترشناسان عهد ومنجمان این‌ملك تأثیرآنرا بیماریهای صعب وتلف شدن‌خلایق ولشکرکشی وخونریزی‌قرارمیدادند، ومی گفتند معظم تأثیرش‌درجانب مشرق وشمال وجنوب خواهد بود، ودرولایت ایران، که وسط ربع مسکون است، کم خواهد

---

۱ - عالم‌آرا، ص ۷۵۶

بود . معهذا تأثیرات عظیمه ظهوریافت. زیرا دراکثرممالك فتنه وفتور ولشکرکشی واقع بود . میان سلاطین روم وفرنك وماوراءالنهر وترکستان واکثر بلاد محاربات روی داد وبیماریهای متنوع شیوع یافت . دردارالمرزمازندران ومحل مایل بشمال ، خلقی کثیر راه عدم پیمودند (!) [1] ...»

دربن سال هرحادثه‌ای ، ازطغیان وجنگ ومرگ اشخاص وامثال آن، روی‌داد ، باآنکه نظایرآنها درسالهای پیش نیزمکرر اتفاق‌افتاده بود ، مورخان نتیجهٔ‌مستقیم ظهورستارهٔ دنباله دارشمردند ، وباآنکه شاه عباس یکسال ونیم بعد ازآن درمازندران بیمارشد[2]، بیماری او راهم بحساب ستارهٔ دنباله دار گذاشتند .

☆☆☆

ستاره شناسان غالبا حوادث آینده را برای شاه عباس پیش‌بینی میکردند ، واو نیز باورمیکرد . مثلا هنگامی که درسال ۱۰۲۷ در آذربایجان با **خلیل‌پاشا** سردار عثمانی درجنگ بود ، چون در برابر صد و پنجاه هزار سوار ترك بیش از چهل هزارسوار نداشت ، بسرداران خود دستور داده بودکه ازجنگ احتراز کنند وازبرابر دشمن عقب نشینند . حتی‌چون خبررسید که سردار ترك می‌خواهد برقوای ایران شبیخون زندو بطرف اردبیل پیش‌آید، شاه عباس دستور دادکه حرم وبارو بنه را بمازندران فرستند ، واردبیل راخالی کنند . ولی‌جمعی ازندیمان ووزیرانش او را ازین‌کارباز داشتند . درهمانحال **ملامظفرجنابدی** وپسرش **محمد شفیع** ، که هردو از منجمان مخصوص‌شاه بودند ، باو مژده دادندکه احوال ستارگان حاکی ازپیروزی سپاه قزلباش است . شاه نیز باورکرد وآندو را باردوی قرچقای خان‌سپهسالار ایران فرستاد ، تا درآنجا ساعت مناسب جنگ را به اصطرلاب معین کنند و سردار رافقط درآنساعت اجازهٔ جنگ کردن دهند ، وتاساعت محقق نگردد ، سربازان را ازمحاربه بازدارند .[3] منجمان نیز بحسب فرمان باردو رفتند ، وساعت سعدی برای آغاز جنگ تعیین کردند ، و اتفاقاً سرداران ایران برسپاه دشمن پیروز شدند . اما سبب پیروزی

---

۱ - عالم‌آرا ، ص ٦٦٤

۲ - رجوع کنید بصفحات ۱۸۹ و۲۰۷ این کتاب .

۳ - روضة الصفویة .

تعیین ساعت سعد نبود، وسببی دیگر داشت که پیش‌ازین درداستان **علی بیگ** گفته‌ایم[۱].

☆☆☆

در سال ۱۰۳۰ نیز چون ستارهٔ مریخ در عقرب واقع شده بود، ملامظفر منجم جنابدی «پس از تفکر وتدبر بسیار ازضعف وتباهی حال مشتری درآنوقت» بخاطرش رسید، که یکی‌ازعلمای زمان خواهد مردواز آن شکستی برمذهب واردخواهدشد، وچون بزرگترین علمای وقت شیخ بهاءالدین محمدعاملی‌بود، قرعهٔ مرگ بنام‌اوافتاد. پس این خبر را بشاه عرض کرد واو بسیار ازین پیش بینی تأسف خورد. ولی منجم دلداریش داد که «درین باب ذغدغه بخاطر اشرف نرسد، که طالع این دولت قوی است،» وازقضا چند ماه بعد شیخ بهائی در گذشت.[۲]

☆☆☆

درسال ۱۰۳۶ هم‌چون قران‌نخستین دربرج جدی واقع شد، واین «دلالت دارد که برحاکم وعامل‌آن شهرهائی که باین‌برج منسوب است،آسیبی خواهد رسید» ملامظفر نهانی درسفر آذربایجان بشاه عباس اطلاع داد که **نورالدین محمدجهانگیر** (شاه سلیم) پادشاه هند درآنسال خواهد مرد، وپس ازاندك زمانی خبرمرگ وی بایران‌رسید.[۳]

درسال ۱۰۲۵ هم‌منجمان مخصوص شاه عباس جان اورا از مرگ نجات دادند. درماه ذیحجهٔ‌این‌سال، که شاه عباس درپای قلعهٔ شماخی (درشروان) بود، دستور داد که برای مراسم عید قربان نزدیك دیوانخانهٔ شاهی، ایوان بزرگی باچوب بسازند تابزرگان وسران دولت ومیهمانان بیگانه را درآنجا پذیرائی کند. نجاران بفرمان او ایوان وسیعی باستون ها وسقفی که بانی پوشیده شده بود، برپا کردند و در روز یکشنبهٔ‌آن ماه، که روز عید بود، بسیاری‌ازسرداران وبزرگان دولت وعلما ومیهمانان شاه، در ایوان بانتظار او قرار گرفتند. ولی شاه درساعت مقرر که هنگام ظهر بود،

---

۱ - رجوع کنید بصفحات ۱۰۵ تا ۱۰۷ این کتاب.

۲ - کتاب التنبیهات، تألیف محمد قاسم بن مظفر، ص ۲۲۳

۳ - کتاب التنبیهات، ص ۶۹

بیرون نیامد ولحظه ای بعد سقف آن ایوان فروریخت ، وبسیاری ازحاضران ،مخصوصاً علما راکه درحرکت ازدیگران کند تروسنگین ترند ، ازپای درآورد وبجهان دیگر فرستاد . شاه ازشنیدن این خبر ازدیوانخانه بیرون دوید و دستور داد که مجروحان رافوراً خون بگیرند ومداوا کنند .

درعلت دیربیرون آمدن شاه منشی مخصوصش چنین نوشته است :

«... ازنوادر اتفاقات مسموع شد که منجمان خاصه اززائجه طالع اقدس یافته بودند که درنصف النهارآنروزذات مقدس را احتمال ضررو آسیبی هست . اما ازتأثیرنظرات کواکب سعد که درآنوقت بکوکب عمرودولت صاحب طالع ناظرند، امید هست که جبران نحوست شود ، والمی بذات مقدس نرسد ، ودرخلوتخانهٔ خاص آنحضرت را دمبدم بحرف و حکایت مشغول ساخته اند ، که تا انقضای معظم تأثیرحرکتی ازآنحضرت واقع نشود ، وبدین جهت تأخیر دربیرون آمدن واقع شده بود ، که آن حالت روی داد[1] ...»

✡✻✡

درماه صفرسال ۱۰۳۵ هجری هم که **حافظ احمدپاشا** سردار ترک قلعهٔ بغداد را محاصره کرده و کار برمردم قلعه تنگ شده بود ، چون شاه عباس میترسید که بغداد بتصرف ترکان درآید، **میرزامحمدتقی** و **میرزاشفیع** منجمان او، که هردوپسران ملامظفر جنابدی بودند ، « ازطالع مسئله استخراج کردند که ترکان را درآن حمله کاری از پیش نمیرود[2] » و **ملامحمد طاهریزدی** منجم دیگر برای تأئید عقیدهٔ خود ، ازشاه اجازه گرفت که بدرون قلعهٔ بغداد رود ، ودر زمرهٔ محصوران درآید . شاه نیز اجازه داد و اتفاقاً سردار ترک هم نتوانست بغداد را بگیرد .

موهوم پرستی او

شاه عباس بخرافات وموهومات هم عقیده داشت وسحرجادوگری را درکارهای جهان مؤثر میدانست . نوشته اند درسال ۱۰۲۷ که بعزم جنگ باخلیل پاشا سردارعثمانی ازقزوین بآذربایجان میرفت ، شنید که در زنجان جادوگری هست که کارهای عجیب میکند . پس اورا به اردو خواست وهمراه خود بآذربایجان برد ، تا از وجودش در جنگ باترکان استفاده کند . در سلطانیه هم

---

۱ - عالم آرا ، ص ۵۱۹

۲ - عالم آرا، ص ۷۳۱ - خلد برین .

چند تن ازامیران لزگی، که میهمانش بودند، باو گفته بودند که حاضرند باوی کمك کنند وباسحر وجادو نقشهٔ ترکان رابرهم زنند.[۱]

وقتی‌نیز قطعه الماس گرانبهائی را، که یکی از رایان هند بجدش‌شاه طهماسب هدیه کرده واو درآرامگاه حضرت رضابیکی ازچراغهای آنجاآویخته بود، بعنوان آنکه یمن‌نداشته ومایهٔ بدبختی بوده است، بمبلغی نزدیك شانزده هزار تومان، بسلطان عثمانی فروخت. معتقد، بود که‌آن الماس قطعاً موجب تیره بختی سلطان خواهدشد ومیگفت که بهمین سبب آنرا بعیسویان، که دوستان ایرانند، نفروخته‌است. پول آن الماس‌راهم بفرمان وی دراستانبول میان فقیران تقسیم کردند[۲].

بااینهمه گاه نیز بااینگونه عقاید مخالفت میکرد. مثلا درماه ربیع‌الاول‌سال ۱۰۰۷، که قصد گرگان و گرفتن گنبدقابوس کرده‌بود، باو گفتند که‌آن گنبد «طلسم» است وهرپادشاه یا حاکمی که بدان نزدیك شود، گرفتارآفتی خواهد شد. شاه‌عباس جواب داد که من این طلسم‌را می‌شکنم، وددرروزهشتم‌آن ماه متوجه گنبد قابوس شد[۳].

۱ - سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله، ج ٤، صفحات ۱۱٦ و۱۱۷

۲ - سفرنامهٔ آنتونیو دوگوه‌آ، ص ۹٦-۹۷

۳ - تاریخ عباسی

فصل دوازدهم

مردم و شاه عباس

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

علاقه و عقیدهٔ مردم ایران بشاه عباس

همانقدر که سرداران قزلباش و مأموران دولت وحکام و سپاهیان از شاه عباس می‌ترسیدند ، مردم شهرها وروستائیان وطبقات عامه اورا دوست میداشتند . چون پس ازمرگ شاه طهماسب اول میان پسران او برسرپادشاهی اختلاف افتاد ، وچنان که در مجلد اول این کتاب بتفصیل گفته ایم ، سران طوائف مختلف قزلباش در هر ولایت بهواخواهی شاهزاده ای برخاستند ، امنیت وآسایش از ایران برافتاد ، و تا سال دوم سلطنت شاه عباس، یعنی مدت سیزده سال، ولایات ایران یا عرصهٔ تاخت وتازسپاهیان عثمانی ، ویا درمعرض لشکرکشی ویغماگری طوائف مختلف قزلباش بود . شاه عباس از آغازپادشاهی مصمم شد که سران خودسر وصاحب نفوذ قزلباش را ازمیان بردارد و حکومتها واختیارات موروثی ایشان را محدود کند. بااین‌سیاست دراندك زمان امنیت وآرامشی‌درسراسرایران پدید آورد که دردورهٔ هیچیك ازپادشاهان ایران بعد ازاسلام سابقه‌نداشت. دردوران پادشاهی‌او راهزنی ودزدی برافتاد، ودست تعدی‌حکام وسرداران سپاه ازجان ومال رعایا کوتاه‌شد . کارتجارت وصنعت رونق گرفت و درسایهٔ امنیت و توجه‌خاصی که شاه عباس‌بآباد کردن‌وساختن شهرها وکاروانسراها وعمارات وراهها ، و برواج کاربازرگانی‌وصنعت داشت، مردم بکارو کوشش و کسب وثروت دلبستگی‌یافتند، ودیری نگذشت که رعایا وکارگران ومردم زیردست، که همواره درفقرومسکنت بسر می‌بردند ، صاحب زندگانی دلپذیر ومرفه ومطمئن وآسوده ای شدند .

محبت وعلاقمندی مردم ایران بشاه عباس امری‌کاملا طبیعی وبی‌ریا بود. زیر که این پادشاه اگرهم ، بحکم غریزهٔ بشری چنانکه درفصل «سختگیری وقساوت» او اشاره کرده ایم ، گاهی نسبت برعایای خود ستمکاری روا میداشت ، همواره درتأمین آسایش وسعادت مردم ایران می کوشید وهرگز ازجزئیات احوال ایشان غافل‌نبود .

رفتار مردم با شاه

مردم ایران گذشته ازینکه شاه عباس را عزیزمیداشتند ، اورا وجودیمقدس ومحترم وبرترازدیگران میشمردند. بزرگترین سوگند ایرانیان قسم «بسرشاه عباس» بود ودرهرسوگند دیگری بانام خدا یاپیغمبر غالباً نام اوراهم برزبان می‌آوردند . مثلا می گفتند : «بسرشاه وبروح پیغمبر» واین دوسوگند درنظرایشان یکسان بود[۱]. بلکه اگر کسی بسرشاه قسم می‌خورد گفته اش را زودترقبول‌میکردند. سرداران‌قزلباش حتی هنگام گفتگونیزبجای انشاء الله بترکی می گفتند : «شاه سوراندا دیرسنیز» یعنی‌اگرشاه بخواهد . شاه عباس‌خود نیز گاهی به «سرخویش» سوگند می‌خورد[۲]!

نیم‌خوردهٔ شاه ، یا هرخوراکی‌را که‌ازمطبخ یاسفرهٔ شاهی‌بدست‌می‌آمد، متبرك و مایهٔ شفای دردها می‌پنداشتند ، واگربیماری داشتند برای علاجش بجستجوی چنین داروی مؤثری برمی‌خاستند . وقتی همسایهٔ سفیراسپانی که نساجی بود، شنید که شاه برای اومقداری مربا فرستاده است . چون زنش بیماربود ، وازچند روزپیش چیزی نمی‌خورد ، کس‌نزد سفیرفرستاد وخواهش کرد که کمی‌ازمربای شاهی برایش بفرستد تا بزن خویش دهد، واورا ازآن بیماری‌خلاص کند . سفیرشیشه ای ازآن مربا برای نساج فرستاد ، وزن تمام‌آنرا با اشتهای وافرخورد ، ودوروز بعد ازبستربرخاست . زن وشوهر هردومعتقد بودند که مربای شاه سبب رفع بیماری شده‌است ، ولی درحقیقت شفای زن ازمعجزات میوه بود[۳] !

اگرشاه عباس ازسفری بازمی‌آمد ، یا درضمن سفر بشهری وارد میشد ، همهٔ مردم‌اززن‌ومرد باشوروشعف‌بسیار، باستقبالش‌می‌شتافتند، فریادهای شادی برمیکشیدند، وجای سم اسبش را می‌بوسیدند . یکی ازسفیران بیگانه ،که در سال ۱۰۱۱ هجری همراه شاه ازمشهد باصفهان رفته است ، دربارهٔ ورود او بشهرکاشان چنین مینویسد :

«... هنگام ورودش بکاشان مردم اززن ومرد تا یکفرسنگی شهر باستقبال آمده‌بودند. زنان بانقابهای بالازده وروی بازدیده میشدند . ازدیدارشاه مردم چندان شادی

---

۱ - سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ۲ ، صفحات ۳۵۳ و۳۵٤

۲ - سفرنامهٔ توماس هربرت .

۳ - سفرنامهٔ دن‌گارسیا دوسیلوا فیگوه را ، ص ۳۲٤

کردند که مایهٔ تعجب بود . باآنکه سرداران وسربازان شاه ایشان را ازسرراهش میراندند ، وگاه بسختی میزدند ،کاری ازپیش نبردند . بسیاری ازمردم بشاه رسیدند وخودرا برزمین افکندند وجای سم اسبش را بوسه دادند . زنان نیزبرسینه میکوفتند وازخدا میخواستند که عمرایشان را بگیرد وبرعمرشاه بیفزاید .گروهی نیزقفسهای پر از کبوتر وپرندگان دیگر دردست داشتند ، و همینکه شاه از برابرشان میگذشت ،آنها را آزاد میکردند . منظورشان ظاهراً این بودکه شاه بمردم ایرانآزادی داده است . دستهٔ دیگرنیز گاوهائی برای قربان کردن حاضرساخته بودند[۱] ...»

دیگری دربارهٔ استقبال کردن مردم اصفهان ازشاهعباس درسال ۱۰۰۷ میگوید :

«... درسه فرسنگی شهرسی هزارسرباز درانتظارشاه ایستاده بودند ، وچون او پیدا شد ازکرناها و طبلها چنان صدائی برآوردند که گفتیآسمان و زمین برهم خورده است ... دردوفرسنگی اصفهان نیز ده هزارتن ازمردم شهر با لباسهای فاخرباستقبال آمده بودند ، وزمین را با پارچه های حریر وزربافت فرش کرده بودند ، تا شاه از رویآنها بگذرد. شاه بوسیلهٔ کدخدایان شهر ازمردم تشکر کرد، وتمام پارچه‌های حریر وابریشمی راکه برزمین گسترده بودند ، بهمراهان خود بخشید[۲] ...»

ودیگری می‌نویسد :

«... چون شاه بجلفای ارس که مسکن ارامنهٔ عیسوی است رسید (در سال ۱۰۱۲ هـ .) ، تمام شهررا چراغان کردند . خانه های این شهرشیروانی ندارد وهمه دارای ایوانیست... تمام شب نزدیك پنجاه هزارچراغ کوچك بربام وایوان خانه ها میسوخت[۳] ...»

برخیازمردم برای اینکه باشاهآشنا ونزدیكشوند، خرجهای گزاف میکردند، وگاه بکارهای ابلهانه متوسل میشدند. نوشته اند که وقتی یكآخوند تبریزینزدیك آنشهر برسر کوه ، جائی که هرگزآبی نمیگذشت ، پلی ساخت و هیچکس منظور اورا ازساختن پل درآن محل نامناسب نمیدانست. تااینکه درهمان سال شاه عباس به تبریز رفت وآن پل را دید وپرسید که این پل را کدام ابله ساخته است .آخوند که ازجملهٔاستقبال کنندگان شاه بودبشادی پیش‌دوید و گفت: «قبلهٔ عالم بسلامت باد، بانیاینپلغلام اعلیحضرتست . آن رافقط برای اینساخته‌ام که قبلهٔ عالم چون بتبریز

---

۱ – سفرنامهٔ آنتونیودوگوهآ ، ص ۱۵۰

۲ – سفرنامهٔ ژرژمنوارینگ .

۳ – ایتر پر سیکوم ، ص ۵۲

آینه نام بانیش را بپرسند !»

بیچاره آخوند از فرط جاه طلبی وحماقت مخارج گزافی را متحمل شده بود ، برای اینکه فقط شاه اسمش را بشنود[۱] .

هروقت که شاه بیمارمیشد، مردم شهرها بمصلی‌میرفتند و برایش‌دعا میکردند . چنانکه درماه شوال ۱۰۲۸ دراصفهان ودرپانزدهم‌شعبان ۱۰۲۹، که روزتولد صاحب‌الزمان بود ، درفرح‌آباد مازندران کردند[۲].

اگر برای شاه مشکلات دیگری هم پیش می‌آمد، بازمردم برایش دست بدعا برمیداشتند . ازآنجمله درسال ۱۰۲۷ هجری ، که خلیل پاشا سردار عثمانی با سپاه بسیار بآذربایجان تاخت ، وبجانب اردبیل متوجه شد ، شاه چون درخود یارای مقاومت نمی‌دید ، درروز پنجشنبهٔ ۲۱ شعبان آنسال فرمان داد که مردم اردبیل آنشهررا خالی کنند وبشهرهای مرکزی یامازندران روند. درهمانحال مصمم شده بود که استخوانهای نیاکان خودرا ازاردبیل بمحلی مطمئن‌تر انتقال دهد تا بدست دشمنان سنی مذهبش نیفتد. چون این اخبار درشهر منتشرشد مردم همه از زن ومرد بمصلی رفتند تا برای پیروزی شاه دعا کنند[۳].

محبت وعلاقهٔ مردم بشاه‌عباس بحدی‌بود که گاه شیادان ازین‌امر استفاده میکردند ودر گوشه و کنارایران خودرا باسم‌شاه «جا» میزدند. ازآن جمله درسال۱۰۱۷ هجری مردی با چندتن از همدستان خود ، بیکی ازدهکد های نزدیك خلخال رفت ، ودر لباس شاه‌عباس بازی شکاری بردست گرفت ، وبعنوان اینکه بعزم شکاربآنجاآمده‌است، باهمراهان بخانهٔ کدخدا وارد شد . مردم دهکده ، که شاه را نمیشناختند، ازخبرورود اوشادیها کردند و بخدمتگزاری کمربستند . همراهان شاه عباس دروغین نیز هریك بصورت سرداری‌معروف درآمده‌بودند وبشیوهٔ قزلباش اورا «پادشاهم، پادشاهم» و«قربان اولدغم» خطاب میکردند. کم کم آوازهٔ ورود شاه بقصبات همسایه رسید ومردم ازهرسو

---

۱ ــ ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه ، ص ۱۱۸

۲ ــ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ٤ ، ص ٤۰۹ وج ٥ ، ص ۱۱۱ــ رجوع کنید بصفحات ۱۸۹ و۲۰۷ این کتاب .

۳ ــ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله ، ج ٤ ، ص ۱۳۳

با نذور و هدایا و تحفه‌های گوناگون، بقصد درک سعادت رکاب بوسی و دیدار شاه بآن دهکده روی آوردند.

شاه دروغین چند روزی در آنجا بساط عیش و عشرت گسترده داشت، تا اینکه آن خبر بخلخال رسید و یوسف بیگ یوزباشی حکمران آنجا، بشتاب خود را بآن دهکده رسانید. در روز ورود او شاه دروغین، که خطر را پیش بینی کرده بود، با چند تن از همراهان گریخت، ولی یکی دو تن از رفیقانش دستگیر شدند، و چون شاه خود بحدود خلخال رسید، بگفتهٔ منشی مخصوصش «جهت عبرت دیگر شعبده بازان ابله طراز... خرمن حیاتشان بشعلهٔ قهر قهرمان زمان سوخته شد[1].»

خط و نامهٔ شاه را نیز مردم ایران بسیار عزیز و گرانبها میشمردند، و معمولاً آنرا در کیسه های زربافت و مروارید دوزی شده می نهادند. حتی اگر سفیری بیگانه نامهٔ پادشاه خود را بی آنکه در جعبه‌ای زرین باشد، عرضه میداشت، وزیران شاه آنرا نمیپذیرفتند و از نشان دادن آن بشاه خودداری میکردند و میگفتند که آن نامه قطعاً جعلی و بی اساس است[2].

نام شاه همه جا و در هر مورد تکرار میشد. حتی مطربان نیز نام او را در تصنیفها و آوازهای خود جای داده بودند[3].

یکی از بزرگترین افتخارات برای وزیران و اعیان دولت و سرداران و حکام بزرگ این بود که شاه بخانهٔ ایشان رود. زیرا چنین کاری نشانهٔ کمال توجه و محبت شاه بصاحب خانه بود. شاه‌عباس گاه بیخبر بخانهٔ اشخاص میرفت، و گاه اشخاص بمناسبتی او را بخانهٔ خود دعوت میکردند. مثلا اگر از سرداران کسی در قپق اندازی جایزهٔ بزرگ را می برد، بایستی شاه را با همهٔ سران دولت و بزرگانی که در آن بازی شرکت کرده بودند، بخانهٔ خود میهمان کند[4].

پیش از شاه عباس مرسوم بود که چون یکی از بزرگان کشور شاه را بخانهٔ خویش

---

۱ - عالم آرا، ص ۵۵۸

۲ - سفرنامهٔ شاردن، ج ۵، ص ۴۹۷

۳ - سفرنامهٔ پیترودلاواله، ج ۲، ص ۳۵۳

۴ - رجوع کنید بصفحهٔ ۳۰۷ این کتاب.

دعوت میکرد، برای تهیهٔ ناهار یاشام او هرچه را که **توشمال باشی** ، یا ناظر مطبخ شاهی، صورت میداد فراهم میساخت . ولی شاه عباس این رسم را برهم زد . زیرا دریافت که آشپزان ازینکار فائدهٔ بسیار می برند ، وغالباً دو برابر مخارج واقعی را ازصاحب خانه میگیرند . پس دستور داد که بعد ازآن هر کس او رامیهمان کند ، به توشمال باشی فقط دوازده تومان برای مخارج بپردازد [۱]

خانهٔ شاه بست بود

کاخ شاهی یادولتخانه، که آنرا **درخانهٔ شاهی** نیز می گفتند ، بمنزلهٔ بست وپناهگاه مجرمان محسوب میشد. هر گناهکاری اگر موفق میشد که خود را بدرون دولتخانه اندازد، ازهر گونه آسیبی درامان بود. ورود بکاخ شاهی نیز مانعی نداشت وهر کس می توانست بآزادی داخل شود . هنگام روز بردرخانهٔ شاه دویاسه کشیکچی بیشتر دیده نمیشد، ولی شبها پانزده کشیکچی نزدیك دردولتخانه، وسی تن درمقابل عمارت شاهی، کشیك میدادند. کشیکچیان همگی از نجیب زادگان و پسران سرداران وحکام بزرگ بودند ، که در تمام مدت شب خدمت میکردند ، وهر یك بنوبت ساعتی روی خاك می خفتند . رئیس ایشان **کیشکچی باشی** نام داشت و همه شب نام کشیکچیان رابرای شاه میفرستاد ، تامحافظان خود را باسم بشناسد.[۲]

جلودرکاخ شاهی چندین عراده توپ، باندازهای مختلف دیده میشد، که گلولهٔ آنها بیشترهجده یابیست وچهار کیلو وزن داشت. این توپها راامامقلی خان امیرالامرای فارس، پس ازآنکه جزائرقشم وهرمز راازپرتغالیان باز گرفت ، باغنائم فراوان دیگر باصفهان فرستاد ، وازآن تاریخ جلو در دولتخانه ودر اطراف میدان نقش جهان قرار دادند. صدوده عراده ازین توپها تازمان شاه سلیمان صفوی نیزدرین میدان بوده‌است.[۳]

در دولتخانه درنظرمردم مقدس بود وآن را **آستانهٔ دولت** می‌خواندند . گاه نیز ازین دو کلمه دربارشاهی را اراده میکردند . هر کس که میخواست بدولتخانه داخل شود ، بایستی نخست بخاك افتد وآستانهٔ در راببوسد . تمام بزرگان ایران ، از وزیر

---

۱ ـ سفرنامهٔ شاردن ، ج ۳ ، ۳۶

۲ ـ سفرنامهٔ اولئاریوس ، ج ۱ ، ص ۵۳۰

۳ ـ ایضاً ، ص ۵۲۹ ـ سفرنامه های شاردن و تاورنیه

وسردار وخان وسلطان، وحتی پسران شاه ، همینکه مقابل دردولتخانه میرسیدند ، از اسب بزیر می‌آمدند، وبخاك می‌افتادند وآستانهٔ در را می‌بوسیدند . حتی سفیران ومیهانان بیگانه هم غالباً این رسم را رعایت میکردند ، چنانکه سفیر **نظامشاه** والی **دکن** ، که درماه ذی قعدهٔ سال ۱۰۲۹ باصفهان آمد ، چنین کرد.[۱]

درسفرنامهٔ **دن‌گارسیادوسیلوافیگوه‌را** سفیراسپانی ، نوشته شده است که :

«... چون سفیر درمیدان نقش‌جهان اصفهان نزدیك‌کاخ شاهی رسید ، بزرگان ایران ازوخواهش کردند که‌برسم مردم کشور، که تمام سفیران بیگانه نیزرعایت میکنند، باکسان خود ازاسب فرودآید ، ودربرابرکاخ کلاه ازسربردارد وبخاك افتد ... اما سفیر باینکارتن نداد ... وباآنکه همراهان ایرانیش همگی پیاده شدند ، اوهمچنان تا مقابل درکاخ سواره رفت ، ودرآنجا فقط روی خودرا بسوی عمارت شاه کرد وباحترام کلاه از سر برداشت ، وبازبرسر گذاشت وبراه افتاد . همراهان وملازمانش نیزچنین کردند[۲] ...»

چنانکه پیش ازین گفتیم ، خانهٔ شاه بست‌بود ، وهر کس بدانجا داخل میشد ازهرخطری درامان میزیست . منزل و خوراکش را نیز همانجا مهیا میکردند . ولی اگر پاازدولتخانه بیرون میگذاشت فوراًدستگیرو مجازات میشد. گاه نیزشاه دستور میداد ببست نشستکان غذا ندهند تا از دولتخانه خارج شوند . طویلهٔ خاص سلطنتی نیز ، مثل دولتخانه ، درحکم‌بست و پناهگاه مجرمان و گناهکاران بود ، غالباً کسانی که گناه بزرگی‌مرتکب میشدند وجان خود رادرخطر میدیدند، بآنجا پناه‌می‌بردند. چنانکه **اوزون‌بهبود** ، کشندهٔ صفی‌میرزا پسربزرگ شاه عباس ، چنین کرد[۳].

با اینهمه گاهی شاه اجازه میداد که گناهکاران بزرگ را درخانهٔ او نیز بکیفر رسانند . درسال۱۰۲۸هجری که شاه عباس‌دراشرف (بهشهر) مازندران بود ،**خجنه‌بیگ** نام گرجی ، از غلامان خاص شاه ، با دوسه تن ازسرداران خود ،**زهرماربیگ** نام از گرجیان شاهی سیون را کشت. شاه فرمان داد که **امت‌بیگ** داروغهٔ فرح‌آباد ،ایشان را در دیوان عدالت حاضر کند ، تا**میرزاطالب‌خان** وزیر و **کلبعلی‌بیگ** یساول صحبت شاملو، حقیقت واقعه را رسیدگی کنند. خجنه بیگ درین محاکمه بگناه خودافرار

---

۱ - سفرنامهٔ **پی‌یترودولاواله** ، ج۱ ، ص۵۳۰

۲ - سفرنامهٔ **دن‌گارسیا** ، صفحات ۱۸۱ و۱۸۲

۳ - رجوع کنید بصفحهٔ ۱۷۹ این کتاب .

کرد، ولی همینکه کلبعلی بیگ خواست او را توقیف کند، برادرانش شمشیرها کشیدند و بریساول صحبت زخمهای کاری زدند، واز آنجا خود را بدولتخانه انداختند. درخانهٔ شاه نیزامت بیگ داروغه را مجروح کردند، ودونفر از ملازمانش را کشتند. شاه عباس بعنوان اینکه ایشان حرمت دولتخانه را، که بست و پناهگاه گنهکاران است، نگه نداشته ودر آنجا مرتکب قتل شده اند، اجازه داد که جملگی را بتیر تفنگ از پای درآوردند.[۱]

۱ - عالم آرا، ص ۱۶۶ وخلدبرین.

تصویر یك چوپان

کار رضا عباسی

از کتاب « نقاشیهای رضا عباسی » تألیف « زاره‌و میتوخ »

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۲

کرامات شاه عباس

شاه عباس بنیروی هوش واستعداد و نبوغ ذاتی، وبزور اراده وخود رائی وقدرت نفس ، چنان بردل وجان مردم ایران حکومت ونفوذ یافته بود ، که وجودش رابرتر از انسان عادی و صاحب کشفیات و کرامات می پنداشتند . گمان داشتند که حوادث آینده از عالم غیب باو الهام میشود ، هرچه می کند باشارهٔ ملهم غیبی است ، اسرار مردم را بآسانی کشف می کند ، می‌تواند قفل بسته را بگشاید ، بیماران را شفا دهد ودشمنان را باشاره ای ازپای درآورد، واگردست نیازبدرگاه خداوند بر دارد ، قطعاً دعایش مستجاب وآرزویش بر آورده خواهد شد !

بدیهی‌است که گزافه گوئی‌ها و کرامت سازیهای متملقان ودروغپردازان منفت‌ـ جوی نیز، اینگونه عقاید را درازهان مردم ساده لوح تقویت میکرده، وبرخی اتفاقات مساعد هم ، که بیشتر نتیجهٔ مستقیم هوشمندی وزیرکی‌وارادهٔ‌آهنین وتهور و اعتماد بنفس آن پادشاه بوده ، برایمان مردم بقدرت روحی وغیبی او می‌افزوده‌است .

ازشاه عباس کرامات متعدد شمرده‌اند که برخی ازآنها را دراینجانقل‌می کنیم. نخست معتقد بوده اند که شاه عباس سالها پیش ازآنکه جانشین پدرشودمژدهٔ سلطنت را از عالم غیب شنیده بوده است. می گفتند یکروز که او درآغازجوانی باللهٔ خود علیقلی‌خان شاملو ، در نزدیکی هرات بشکار مشغول بود ، پیری پیداشد وسنگ کوچکی بشکل ورنگ گردو بدست شاهزاده داد . بریك روی این سنگ بخط سفید نوشته شده بود : **عباس میشود پادشاه** و بریك‌روی دیگر : **درسنهٔ۹۹۹** . علیقلی‌خان پیررا گفت : بدین مژده گرجان فشانم رواست . همین‌جابنشین تا ما ازشکاربازآئیم . اما چون ازشکار بازآمدند اثری ازآن پیرندیدند .[۱]

---

۱ - تاریخ عباسی .

درباره آگاه بودن او از راز دیگران ، یکی از ندیمانش می‌نویسد :

«... درچمن «بحرمکان» یابحریان (؟) (درگرکان) مردی **جانقلی** نام بدر دولتخانه آمد وسجده کرد و گفت: «یاشاه عباس بتوپناه آوردم. یکدینارندارم وپیاده مانده‌ام. تومیدانی که من بیش ازین تاب ندارم .» نواب کلب آستان علی درحرم بود . چون زمانی شد ، از حرم بیرون آمد وآن مرد را طلبید وگفت ترا قورچی کردم و یکصد تومان و اسبی باوداد، وجلال منجم با غیاث‌بیگ دواتدار ازاول تاآخرمطلع بودند[1] ...»

همین نویسنده درجای دیگر میگوید :

«... روزپنجشنبهٔ دهم ربیع الاول (سال ۱۰۱۱) داخل مشهد شدند ، و سحر روزجمعهٔ یازدهم درآستانهٔ امام ثامن **خواجه ابراهیم خلیل** وزیریزد ، شمعی از خود روشن کرده درشمعدان آستانه نهاده بود ، بجهت تبرك ته شمع ... ازقضا آنروز نواب کلب آستان علی بخدمت مشغول شدند ، وشمعدان با شمع برمیداشتند وبدست شیخ بهاءالدین محمد میدادند، ودست بدست بیرون میبردند . خواجه ابراهیم‌خلیل گفت : « چکنم، ته شمع ما رفت ! » جلال منجم گفت سهل است ... چون نوبت بآن شمعدان رسید ، نواب کلب‌آستان علی بدست‌مبارك خود ته‌شمع را برداشته بخواجه ابراهیم خلیل گفت : «مال تست بگیر!» وشمعدان خالی بیرون بردند . حقا که کرامت بزرگست[2] . »

چنانکه پیش ازین اشاره کردیم، شاه عباس قادر بود که بیماران رانیزشفادهد. از آنجمله یکروز مادری کودك پنجسالهٔ خود را که شل گشته‌وپایش کج مانده بود ، به‌مجلس‌بزم‌او برد. شاه دست خود رابرپای کودك کشید وباوفرمان داد که‌راه برود. بچه ازترس‌چند گام برداشت وبراه افتاد .[3]

قفلهای بسته نیزدردست اوباز میشد. بازمنجم‌باشیش در«تاریخ عباسی»می‌نویسد:

«... (درجمادی الاخر سال ۱۰۲۰) چون نواب کلب‌آستان علی متوجه زیارت مادرشاه جنت مکانی (یعنی مادرشاه طهماسب اول) که درپائین پا دربیرون حرم (آرامگاه شیخ صفی دراردبیل) واقع است شدند، دربسته بود . همینکه دست مبارك بقفل نهادند فی‌الفور گشوده شد . چون بشربت خانهٔ قطب العارفین (شیخ صفی) رسیدند و دست بقفل نهادند ، دفعة گشوده شد ...»

---

۱ - **تاریخ‌عباسی**

۲ - ایضاً

۳ - ایضاً

در دیگ هم درمطبخ آرامگاه جدش شیخ‌صفی الدین خود بخود دربرابر او بلند می‌شد ودوباره برسردیگ بازمی‌نشست (!). درین باره چنین نوشته اند :

«... دراواخرجمادی الاخر(سال ۱۰۲۰) داخل آستانهٔ متبرکهٔ شاه‌صفی شدند، وبعد اززیارت متوجه مطبخ شدند . چون بپای دیگ **عرب فرقانی** رسیدند ، سرپوش دیگ قریب یك وجب ازدیگ برخاست وبنوعی بردیگ خورد که صدای‌آن را جماعتی که درمطبخ بودند شنیدند . نواب کلب آستانعلی سربرزمین‌نهادند وسجده شکر کردند . چون سربرداشتند بازسرپوش بدستورسابق ازدیگ جدا شد وبحال‌خودعود کرد واین باعث تعجب حضارشد . نواب کلب‌آستان علی دوازده تومان بطباخان وعملهٔ ایشان شفقت کردند... اما سبب تسمیهٔ این دیگ به **عرب فرقانی** آنست که عربی این دیگ را ازمکه درسال۹۱۲ آورده وقف‌آستانه نموده بود. ازخوارق عادت‌آنکه وقتی‌که **المه**[۱] ناصوفی ، ازین‌آستان روی‌گردانید وباجاق **عثمان لو** رفت ، وبعد ازمدتی نادم شده معاودت نمود ، و قربانی کشته بدیگ عرب‌فرقانی انداخت، چون بجوش‌آمد جمیع پارچهای گوشت ازدیگ بیرون افتاد وباعث زیادتی اعتقاد صوفیه شد [۲] ...»

ازجملهٔ کرامات شاه عباس یکی هم این بود که اگرآرزومیکرد کسی بمیرد آنشخص فی‌المجلس می‌مرد ! روزی درسالهای اول سلطنت خود بافرهادخان قرامانلو سرداربزرگ خویش، زیرچادری‌نشسته بود . ناگاه**شاهوردیخان‌صالحی** ، ازملازمان قدیم شاه ، که‌آنزمان درخدمت گنجعلی‌خان حکمران کرمان بود ، از دورپیدا شد . شاه‌آهسته به فرهادخان گفت : «این‌مرد بمن دروغ‌بسیار گفته وحیله‌بازیهای فراوان کرده ، درحیرتم که چرا تاکنون زنده است . » هنوز این سخن بپایان نرسیده ، و شاهوردیخان درحدود سی مترازشاه دوربود، که لرزه براندامش افتاد و ازپای درآمد، و چون درباریان نزدیك رفتند معلوم شد که مرده است ![۳]

---

۱ – **المه یا الامه سلطان، ازسران طایفهٔ تکلو** درزمان شاه‌طهماسب اول امیرالامرای‌آذربایجان بود ، ولی میخواست وکیل یا نایب السلطنه باشد ، وچون شاه درخواستش را نپذیرفت بامرشدکامل ازدرجنگ درآمد . اماشکست خوردوبسلطان سلیمان خان قانونی خواندگارروم (سلطان عثمانی) پناه برد . ـ رجوع کنید بصفحهٔ ۱۷۴ ازضمائم جلد اول این کتاب .

۲ – **تاریخ‌عباسی وزبدة‌التواریخ ملاکمال .**

۳ – **تاریخ‌عباسی .**

جانوران وحشی نیز گاه از بیم دشمن بشاه عباس پناه میبردند . چنانکه درشکار جرگهٔ **چمن رادکان** (درسال ۱۰۰۷) آهوان وحشی، همینکه خود رامیان شکارچیان بیرحم‌اسیر دیدند ، «باشارهٔ ملهم غیب» باوپناهنده شدند، ودراطرافش حلقه واربزانو درآمدند .[۱]

یکبار نیز مار کوچکی‌از ترس‌ماری‌بزرگ بشاه عباس پناهنده شد.جلال‌الدین محمد منجم باشی او درشرح این واقعه چنین نوشته‌است :

«... چون نزول در کنارسیاه رود واقع شد ، نواب کلب‌آستان علی‌بزسم شکار ماهی بآب درآمدند ، و چون بکنار آب ایستادند ، برای‌آنکه گل نباشد ، قدری علف چیدند وبزیرپای ریختند. ماری در کمال باریکی وضعیفی ازآن سوی خودرا بآب انداخت وراست بجانب شاه‌آمد وزبان ازدهان بیرون‌آورد . نواب کلب‌آستان علی فرمودند که‌این ماررا حادثه ای پیش‌آمده وبما پناه‌آورده . پاشنهٔ پای برداشتند وآن مار زیرپای برهنهٔ شاه حلقه زد... باندك فرصتی ماری سیاه وبزرگ وبسیارقوی ازعقب اورسید، وچون‌بمیان آب رسید ماهئی پیش‌آمد. مار این ماهی راگرفت وبقدرشش دقیقه تقریباً سرازآب‌بیرون آورده ماهی را بحضارنمود، ومعاودت‌کرد. بعد ازآن مار کوچك متوجه رفتن شد ...»

دعای شاه عباس نیز همیشه نزد خداوند مستجاب میشد . هر وقت که مشکلی بزرگ پیش می‌آمد ، سر برهنه میکرد ورفع آن مشکل را بانااله وزاری از خدا می‌خواست ، وهمواره بمراد خود میرسید .

ازآنجمله دراواخرآبان ماه‌سال ۱۰۰۷هجری، که بساختن‌قلعهٔ **استراباد** فرمان داده بود ، همه روزباران می‌بارید و کار قلعه پیشرفت نمیکرد . پس روزی سر برهنه کرد وازخداوند بتضرع وزاری‌آفتاب خواست. چون سر ازسجده برداشت آفتابی‌شد که روشن ترازآن متصور نبود ، ودراندك زمانی کارگران ازگرماآزرده شدند (!) و بنای آن قلعه درمدت چهارده روزچنان بسرعت‌پایان یافت که تاریخ‌بنایش رادرجملهٔ **قلعه شد زود تمام** یافتند .[۲]

---

۱ - **عالم‌آرا** ، ص ۳۹۹ **وخلدبرین** - رجوع کنید بصفحهٔ ۲۹۷ این کتاب .

۲ - شاعری درتاریخ بنای این قلعه گفته است :

حکم شه دین در استراباد بکام — مانند سپهر قلعه ای داد نظام

کردم چوزهرسوطلب تاریخش — ازغیب‌آمدکه **قلعه‌شدزودتمام**

۱۰۰۷

در همین سال چون خواست از راه دماوند بتهران آید ، در کتل مشاپشم (وشم؟) چنان برف سختی در گرفت که بیم بسته شدن راه میرفت و بسیاری از سربازان و همراهانش دل ازجان شستند . اما شاه باز سر برهنه کرد و بدرگاه خداوند نالید که « خدایا! گناهکارمنم که این بیچارگان را ازین راه آوردم ، مرا ببخش ! » هنوز او درعجز و استغاثه بود که برف ایستاد وهوا روشن شد ...

سه سال بعدهم وقتی بتسخیر بلخ میرفت ، روزی در بیابان مکرر تگرگ درشت فروبارید ، و از آن بسپاهیان آسیب بسیار رسید . هر وقت که تگرگ آغاز میشد ، شاه دست بدعا برمیداشت وتگرگ می ایستاد[1].

بعقیدهٔ معاصران شاه عباس عنایت خدائی همیشه متوجه او بود وجان ومالش را ازهر گونه آسیبی حفظ می کرد. مثلا درماه ذی‌حجهٔ سال ۱۰۱۵ ، که درپای قلعهٔ شماخی اردو زده بود ، طاق ایوانی که بفرمان او برای پذیرائی وانجام دادن مراسم عیدقربان باچوب برپا کرده بودند ، مقارن ظهر روز عید فرود آمد ، وجمعی از علما ومیهمانان وسران دولت را کشت یامجروح ساخت. اماشاه ، که مقرر بود پیش‌ازظهر بایوان آید، تا پس از وقوع حادثه ازدیوانخانهٔ خاص بیرون نیامد . زیرا بقولی ، چنانکه در فصل پیش گفتیم ، منجمان بدان خطر پی برده او را در دیوانخانه سرگرم ساخته بودند ، و بقولی دیگر او را خواب در ربوده وتا وقوع حادثه بیدارنشده بود. منشی مخصوصش دربارهٔ قول دوم مینویسد :

«... راقم حروف بیواسطه ازوحیدالزمانی مولانا **علیرضای خوشنویس**[2] که ازخواص مقربان حضرت اعلی بود، شنیدم که اززبان الهام بیان آنحضرت تقریرمیکرد که وقت بیرون آمدن ، خوابی برآن حضرت غلبه کرده بی اختیاربخواب میروند وهنوز درخواب بودند که این قضیه سانح شد ، وسبب تأخیر و تعویق بیرون آمدن ، آن خواب بی اختیاربود ... وحفظ الهی نگهبانی کرده . ـ وآنرا که حفظ آلهی نگهبانست ازحوادث روزگارچه ضرر وآنجاکه لطف ایزدیست ثوابت وسیاررا چه اثر[3] ...»

---

۱ ـ تاریخ عباسی .

۲ ـ رجوع کنید بصفحات ۵۳ تا ۵۷ این کتاب

۳ ـ عالم آرا ، ص ۵۱۹

درسال ۱۰۲۰ هجری که شاه دردشت مغان بود، از اصفهان عریضه‌ای رسید که بی‌آبی مایهٔ خرابی باغها و کشتزارهای شهر واطراف کشته وبروستائیان ورعایاخسارات فراوان رسیده است. شاه حکمی نوشت که چون اراضی **لنجان والنجان** برنج‌کارست، واز املاك خاصهٔ شاهی است ، اوازنفع خود می گذرد واجازه میدهد که آب اراضی آنجا راباصفهان آورندومیان برزگران آن‌شهر بتساوی‌تقسیم کنند . اما همینکه حکم شاه باصفهان رسید ، ودرمسجد جامع شهر خوانده شد ، بفاصله سه ساعت ابرآمد وسه روز تمام باران فروبارید.[۱]

***

۱ - تاریخ عباسی.

۳

شاه و مردم

مهربانی او بارعایا وزیردستان

همانقدر که مردم شهرها وطبقات زیردست وروستائیان ورعایا شاه عباس را دوست میداشتند، آن پادشاه نیز باایشان بملاطفت ومهربانی وعدالت وانصاف رفتار میکرد، وجزدربرخی موارد استثنائی که ستمکاریهائی بزیردستان ورعایای بیگناه روامیداشت ، معمولا نسبت بطبقات عامه دلسوز وخیرخواه وعادل بود و پیوسته درتأمین راحت وآسایش رعیت میکوشید .

چنانکه از تواریخ وآثار نویسندگان زمان او برمی‌آید ، این پادشاه همواره آرزوداشت که مردم درویش وتنگدست بملك ومال توانگرشوند، وازرنج فقر وبیچارگی رهائی یابند. مانند پدری مهربان وسرپرستی دلسوزمراقب احوال رعیت بود. بکسانی که ازگذشت زمان وحوادث نامساعد اسیرفقر وتنگدستی شده بودند ، زمین وگاو وگوسفند می‌بخشید ، یاازخزانهٔ خود سرمایه‌ای میداد تابکار کسب وتجارت مشغول شوند وبعد ازآن قرض خود را بتدریج، ازدرآمد کارخویش، بپردازند. غالباً ازمطالبهٔ آنچه بقرض داده بود نیزمیگذشت . باغلامان وخدمتگزاران درستکار خود هم بسیار مهربان بود . برای‌آنها که زن نداشتند وسائل عروسی فراهم میکرد ومخارج آن را ازخزانهٔ خود می‌پرداخت ، وآنها را که هنر وحرفه‌ای نیاموخته بودند ، نزداستادان هنرمند میفرستاد تاهنری وصنعتی که درزندگانی بکارآیدفرا گیرند .[۱]

هرچند سال یکبار قسمتی ازمالیاتهای دیوانی را ببهانه ای بمردم یکشهر یا تمام ایران می‌بخشید . مثلا درسال ۱۰۰۷ هجری چون برازبکان غلبه کرد، درحدود صد هزار تومان ازمالیات مردم عراق، یعنی ولایات قزوین وقم وکاشان واصفهان ، را

---

۱ ـ عالم آرا ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ پاریس ـ سفرنامهٔ پی‌یترودلاواله، ج ۳، ص ۲۲۵

بخشید[1]، وازآن جمله مالیاتی‌را که بعنوان **چوپان‌بیگی** از گوسفندان رعایامیگرفتند، ودرآمد سالانهٔ آن درحدود بیست هزار تومان بود، بکلی منسوخ کرد. درمالیات دیگری هم که بنام **دیناری‌پنجدینار** گرفته میشد، تخفیف کلی داد. چنانکه ازنام این مالیات برمی‌آید، حکام ولایات همه سال ببهانهٔ منافع تیولداری وداروغگی‌وغیره، پنج برابر مالیات اصلی را ازرعایا وصول‌میکردند. تخفیف سالانهٔ این مالیات نیز درحدود شصت هزارتومان بود. درهمین سال شاه عباس مالیات یکسالهٔ اصفهان راهم، که به بیست هزارتومان میرسید، «درازاءِ خدمات ونیکوبندگیها که ازاهل صفاهان بظهورآمده بود»[2] از ارباب ورعایای آن شهر نگرفت.

درسال ۱۰۲۲ هم که شاه عباس ازفرح‌آباد مازندران باصفهان بازگشت، مردم پایتخت باچراغان کردن وآئین‌بستن خانه‌ها ودکانها وبازارها، چندان ازورودش اظهار خرسندی وشادمانی کردند که اومالیات سه سالهٔ اربابی ورعیتی، وده یك تمام‌محصولات دیوانی آنجا را، که نزدیك سی هزار تومان[3] میشد، بارباب و رعایا و زارعان املاك دیوانی بخشید.

دوسال بعد نیزمالیات یکماههٔ رمضان را ازشیعیان سراسر ایران مطالبه‌نکرد، ومالیات **احداث**[4] را درحدود سی‌هزار تومان تخفیف داد. همچنین امر کرد که در ماه رمضان‌ازشمع‌سازان‌تمام‌ایران‌مطالبهٔ مالیات‌نکنند. اماپیروان مذهب‌تسنن‌مشمول‌این تخفیفات نمیشدند، وشاه عباس مخصوصاً این نکته را در فرمانهای خود قید میکرد. ازآن جمله درفرمان زیر که درهمین سال ۱۰۲۴ هجری بحکام‌دماوند وخوار وفیروز-کوه، دربارهٔ تخفیف مالیات فرستاده، صریحاً دستور داده است که سنیان ومردمی را

---

۱ - اگر در نظر داشته باشیم که قیمت صد من گندم در زمان شاه عباس فقط پنجریال بوده است، اهمیت تخفیفاتی که شاه عباس در مالیاتها داده معلوم خواهد شد.

۲- عالم‌آرا، ص۴۰۵ - خلدبرین.

۳- عالم‌آرا، ص۶۵۹- خلدبرین.

۴- احداث پولی بود که شحنه وعسس ازمردم کوی وبازاربپاداش‌نگهبانی وپاسبانی‌میگرفتند، چنانکه انوری گفته است:

بی‌شك امروز شحنهٔ حمام — خواهداحداث ومن تهی‌دستم

که از نواحی دیگر ایران درآنجا هستند ، مشمول تخفیف نشمارند . اینك قسمتی ازفرمان او :

حکم جهان مطاع شد

«آنکه درین وقت بنابر شفقت بی‌غایت شاهانه در بارهٔ شیعیان الکاء دماوند و خوار وفیروزکوه ، از ابتداء توشقان‌ئیل توجیهات ایشان رادر یکماههٔ شهررمضان، سوای توجیهاتی که باجاره داده میشود، بتخفیف وتصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام دیوان‌اعلی این رقم عطیه را در دفاتر خود ثبت نموده تغییر وتبدیل بقواعد آن راه ندهند ، وآنچه نیول ومواجب همه ساله مقرر است برطرف دانند ... کلانتروکدخدایان الکاء مذکوره بحقیقت رسیده ، اگر سنی در میان شیعیان بوده ، یا مردم محلی از محلات آنجا باشند ،تخفیفات‌آن داده‌نمیشود ، ونسخهٔ منقح آنرا در دست داشته بدفتر خانهٔ همایون فرستند که در دفاتر ثبت نمایند ، ودانسته باشند که اگرپنهان نموده باشند ، در دنیا بازخواست خواهند شد، ودر آخرت درخدمت حضرت‌امیرالمؤمنین وامام‌المتقین‌علیه‌السلام شرمنده خواهند بود. وتغییر کنندهٔ تخفیف مذکور بلعنت آلهی ونفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد، وباید که دستور دوام‌الشرف را برسنگ نقش نموده بردر مسجد جامع نصب نمایند، ودر دعاگوئی‌دوام دولت قاهره تقصیر نکنند. - فی‌شهر شعبان سنهٔ اربع و عشرین والف،۱۰۲٤»۱

شاه عباس پس از جنگهای بزرگ ، اگر ولایتی عرصهٔ تاخت و تاز وغارتگری دشمن شده بود ، فرمان میداد که خسارات رعایا را از خزانهٔ دولت بپردازند . مثلا در سال۱۰۲۷ هجری که **خلیل پاشا** سردارترك به‌آذربایجان‌تاخت ، وشهر تبریزرا گرفت، وعاقبت ازقرچقای خان سپهسالار ایران شکست خورد ، بگفتهٔ **اسکندربیگ ترکمان** در تاریخ عالم‌آرای عباسی : «...ازمراحم واصطناعات شاهانه‌نقصان وخسراتی که ازممرعبورلشکر مخالف برعایا وعجزهٔ‌آذربایجان رسیده بود ازروی تحقیق وتفتیش درقلم‌آورده ، مع‌شئی زائدازدیوان اعلی عوض داده شد و رعایابدین عطیهٔ عظمی مسرور وشادمان گشته ، درلوازم دعاگوئی افزودند..»۲

۱-مرآت‌البلدان، ج٤،ص۱۰٤.- ملاجلال منجم نیزدر وقایع سال۱۰۲۰ مینویسد:
"... زیارت شیخ زاهد(گیلانی) فرمودند . وتصدق بسیار دادند ، مشروط بآنکه بسنی داده نشود ؛ودر ضمن‌آن‌لعن بسیارکرده‌شد.»

۲- عالم آرا ، ص٦٦۱ وخلدبرین ، نسخهٔ خطی.

رفتار او با فقیران و مستمندان

شاه عباس درمدت سال چندین بار ازمال صدقات و موقوفات ، یا ازخزانهٔ سلطنتی بفقیران و مستمندان کمک می کرد. در ماه‌های محرم ورمضان واعیاد مذهبی ، بدستور اوجمعی از فقیران شهر را غذا میدادند، و درشهرهای مشهد واردبیل همه روز گروهی از مردم بی‌چیز از مطبخ آستانهٔ رضا و آرامگاه شیخ صفی‌الدین اطعام میشدند. درآرامگاه شیخ صفی پیش‌ازشاه عباس بفقیران وصوفیان، فقط ناهار میدادند. ولی شاه‌عباس دستور داد که شبهانیز بایشان شام بدهند[۱]. هرروز وهر شب سی وپنج دیگ وپاتیل بزرگ پلو پخته میشد ، وبا گوشت و خورش میان‌هزارتن ازمستمندان‌وصوفیانی که مقیم آرامگاه شیخ صفی‌بودند ، تقسیم‌می گشت. ظاهراً درسالهای آخرسلطنت شاه عباس روزی سه بار صبح وظهر وعصر بفقیران طعام میداده اند.[۲] برای کسانی که آبرومندتر بودند ونمی‌خواستند درحلقهٔ فقیران وصوفیان داخل شوند، غذا شب وروز بمنزلهای‌ایشان فرستاده میشد. مخارج آشپزخانهٔ آرامگاه شیخ صفی دراردبیل از دومحل تأمین میشد . خرج دوغذای صبح را، که درحدود سه تومان بود ، از محل موقوفات آرامگاه می پرداختند ، وخرج غذای شب را شاه از موقوفات دیگری که خود معین کرده بود ، میداد . همینکه ساعت تقسیم خوراک فرا میرسید فقیران را بصدای طبلی[۳] خبر می کردند ، تابرای گرفتن‌پلو حاضرشوند .

شاه عباس‌هروقت که باردبیل‌میرفت ، مخصوصاً به‌آشپزخانهٔ‌آنجا سر کشی‌می‌کرد، ودرکار اطعام فقیران شرکت می‌جست ، و حتی گاه حوله‌ای بکمر می‌بست و بدست خود برای ایشان پلو می کشید .[۴] پس از آنکه بفرمان او مقررشد روزی دوبار

---

۱ ـ سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله، ج۴، صفحات ۱۳۹و۱۴۰

۲- **اولئاریوس**، که در زمان شاه صفی جانشین شاه عباس بایران‌آمده است، می‌نویسد که در اردبیل روزی سه‌بار در ساعات شش وده صبح وسه بعدازظهر بفقیران طعام میدهند ـ ج۲،ص۶۳۹از چاپ لیدن .

۳ـ ایضا . ـ در آنزمان معروف بوده است که این طبل را **شیخ صدرالدین موسی**، جد صفویه با بیرقی متعلق به حضرت فاطمه از مدینه باردبیل برده‌است.

۴ ـ سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله ، ج۴، ص۲۰۵

بفقرا طعام دهند ، درسال ۱۰۱٤ آشپزخانهٔ تازه‌ای درآرامگاه شیخ صفی بنا کردند که مولانا **ایاز** نام گیلانی تاریخ آنرا درجملهٔ **معمور بادمطبخ** یافته است.[۱]

گاه نیزشاه عباس بفقرا پول میداد تادرعوض برایش روزه بگیرند . از آنجمله در ماه رمضان ۱۰۲۸ بجمعی ازمستمندان مبلغی پول نقد داد تابجای او روزه گیرند ، ودعایش کنند.[۲] اینگونه پولها را معمولا یا ازدرآمد موقوفات می‌پرداخت ، و یا از عیسویان جلفا بوام میگرفت وپس از اندك مدتی باز میداد . زیرا معتقد بود که چون پول مردم جلفا بیشتر ازبازرگانی وصنعتگری حاصل میشود، ازهرپولی حلالتروبرای مصارف دینی ومعنوی شایسته ترست.[۳]

شاه عباس بااینکه نمی‌خواست مردم ایران تنگدست ونیازمند باشند ،هرگز اجازه نمیداد که افراد طبقات مختلف پااز گلیم خود درازتر کنند .اگر می‌شنید که کسی دارائی بسیار گردآورده ودرخرج اسراف میکند ، یا میدید که ازطبقات عامه کسی از حد خود تجاوز کرده وفی‌المثل بلباس افراد طبقهٔ بالاتر درآمده است ، او را مجازات میکرد .

یکی ازمعاصران دورهٔ صفوی می‌نویسد شاه عباس وقتی‌شنید که **آقاملك معرف** ازسلسلهٔ معرفان اصفهان ، مال بسیار گرد کرده ودارائیش بدانجا رسیده است که همه روز یك مثقال عنبر در مبال خانهٔ خود می ریزد . پس‌فرمان داد او را گرفتند وتمام اموالش‌رابتصرف دیوان درآوردند. آن بیچاره پس‌ازآن هم که‌ازبند رها شد ،بمشهد گریخت. سرانجام‌شاه وقتی که بخراسان رفته‌بود ، بپایمردی **اعتمادالدوله حاتم بیگ** اردوبادی وزیر،ازتقصیرش گذشت.[۴]»

دیگری‌می‌نویسد که روزی‌شاه مشاهده کرد که‌یکی‌ازخدمتگزارانش‌جورابی‌از پارچهٔ زربفت برروی جوراب خود پوشیده است . ازو پرسید که مواجبش چقدراست و چون دریافت که مواجب او با پوشیدن جوراب زربفت متناسب نیست ، فرمان داد

۱-تاریخ عباسی ، در وقایع سال ۱۰۱٤.

۲ -سفرنامهٔ پیترودلاواله ج٤،ص۳۸۹

۳- ایضاً ص۳۹۰

٤-تذکرهٔ نصرآبادی ،ص۱۳۲

چوب وفلك حاضر کردند واو را بچوب بستند . مردبیچاره باتعجب گفت: «قبلهٔعالم، من تقصیری ندارم، پایم بدردنقرس مبتلاست وطبیبان گفته‌اند که چنین‌جورابی بپا کنم تا آنرا گرم دارد.» شاه گفت : «طبیبان نفهمیده وبد دوائی بتوداده‌اند. دوای قطعی‌دردت همین چوبست که بکلی نقرس را برطرف خواهد کرد!» سپس امر کرد او را آنقدر زدند تامرد[1]!

* ✡ *

۱- ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه ،ص۹۲۳

۴

سفرها و گردشهای نهانی شاه عباس

شاه عباس برای اینکه از جزئیات احوال رعایای خود آگاه شود و بحقیقت عقاید وافکار ایشان دربارهٔ خویشتن پی برد ، گاهگاه بصورت ناشناس و بالباس مبدل ، تنها یا با یکی دوهمراه، درشهرمی گشت وباافرادمردم ازطبقات مختلف بصحبت می‌نشست[۱]. روزی بصورت درویش یا دوره گرد وخرده فروش بخانهٔ مردم میرفت وبا ایشان از هر دری سخن میگفت، وروزدیگر بقصد تفتیش درکار کسبه وپیدا کردن متقلبان و گران-فروشان ، در بازارشهر بدکانهای مختلف سر کشی میکرد . گاه نیز برای اینکه عقیدهٔ مردم هرولایت را دربارهٔ حکمران آنجا دریابد، نهانی ازپایتخت بمرکز آن ولایت سفر میکرد و گمنام وناشناس ، درآنشهر ازاشخاص مختلف دربارهٔ رفتار حاکم و وضع آن ت اطلاعات کافی میگرفت .

درخصوص اینگونه گردشهای شاه عباس داستانهای گوناگون روایت میکنند که غالباً بنیان تاریخی ندارد وبافسانه شبیه ترست . اما روایاتی که ما درین جا نقل می کنیم ازتواریخ معتبر وآثارمعاصران آن پادشاه اقتباس شده است .

شاه عباس و شیرفروش

وقتی درحدود سال ۱۰۱۷ هجری شاه‌عباس بالباس مبدل درشهر اصفهان ببازاررفت وبا شیرفروشی بنام **مصطفی** بصحبت نشست وازوپرسید که داروغه بامردم چگونه رفتارمی کند. شیرفروش درجواب گفت: «بسیار بد! زیرا درین‌شهرچندتن ازدزدان نابکارزندگی رابرما حرام کرده اند، وداروغه اصلا درپی گرفتن و مجازات کردن ایشان نیست . چنانکه معروفست ازیشان مرتباً رشوه

---

۱ - عالم‌آرا، ص۳۲۳

میگیرد ودرکار دزدی آزادشان میگذارد . اگر من بجای او بودم ، بیدرنگ دزدان را میگرفتم وسرمی بریدم !»

شاه عباس از گفتار او و رفتار داروغه درغضب شد ، ولی خشم خودرا پنهان کرد وبشیرفروش گفت که روزدیگر بدردولتخانه رود ، وازقراولان شاه بخواهد که اورا نزد عباس برند .

شیرفروش روزدیگر بدولتخانه رفت وازقراولی سراغ عباس را گرفت. اورا بیدرنگ برحسب فرمان نزد شاه بردند . مردك شیرفروش چون شاه را شناخت ، بخاك افتاد و بخشایش خواست . ولی شاه اورا داروغهٔ اصفهان کرد و فرمان داد که نخست داروغهٔ پیشین وپس ازوی دزدان شهررا بگیرد. داروغهٔ رشوه گیررا بفرمان شاه کشتند. دزدان را نیزداروغهٔ تازه گرفت ومجازات کرد .

میرزا مصطفای داروغه دراندك زمان دزدی ونا امنی را از اصفهان برانداخت و پیش شاه چندان عزیزشد که بحکومت یکی از ولایات سرحدی رسید . چندی بعد شاه وقتی که بسفری میرفت ومیرزا مصطفی نیزازملتزمان رکاب وی بود ، درارد وتخت روانی دید که قالیچه ای ابریشمین وگلدوزی شده برآن افکنده بودند. پرسید که آن تخت از کیست ، وچون دانست که ازمیرزا مصطفی است ، اورا نزد خود خواست وامر کرد که آن تخت روان را بوی پیشکش کند. میرزامصطفی بپای شاه افتاد واستدعا کرد که شاه همهٔ دارائیش را بگیرد، ولی از آن تخت روان چشم پوشد . زیرا که دارائی واقعیش درون این تخت است . شاه از گفتهٔ اودرغضب شد وبزندانش فرستاد . سپس دستورداد آن قالیچهٔ ابریشمی را از روی تخت روان برداشتند ، تا به بینند که دارائی میرزا مصطفی چقدرست. ولی درون آن جزلباسهای ژنده وظرفهای مخصوص شیرفروشی چیزی نیافتند . شاه ازمشاهدهٔ آنها ازآنچه بدانمرد نیك سیرت کرده بود متأثرشد . اورا بار دیگر نزد خود خواند و پرسید که چرا آن لباس کهنه و ظرفهای بیفایده رابااینهمه دقت درون تخت روان پنهان کرده است . میرزامصطفی درجواب گفت «برای اینکه الطاف ملوکانه بسته باندك تقصیریست ، ومن بدخواهان وحاسدان بسیاردارم که هرلحظه می‌توانند نظرمهرشاهی را ازمن بگردانند . این لباس وظروف کهن را

نگاهداشته ام تا اگر بروز نخستین باز گشتم وسیلهٔ معاشی داشته باشم.» شاه عباس فرمان داد لباس کهنهٔ شیرفروشیش را سوزاندند ، سپس اورا در زمرهٔ ندیمان مجلس خاص خویش آورد ، وسالی چهارهزارتومان مواجب معین کرد[۱] .

شاه عباس و الله وردی

وقتی نیز شاه عباس بحدود گلپایگان رفته بود . روزی هنگام عصر براسب نشست وبایك سوار براه افتاد . اتفاقاً بارانی سخت باریدن گرفت وسراپای ایشان را تر کرد . نزدیك غروب بدهکدهٔ گلپایگان رسیدند وازدور باغ بزرگی دیدند که درش بازبود. شاه بجانب باغ راند وهمچنان سواره داخل شد. درآنجا مردی را دید که درایوان روی تشکی نشسته است . سلام کرد و گفت : «سراپای من ازباران تراست و از سرما میلرزم . بخاطرشاه امشب مرا در خانهٔ خود جای ده .» مرد جواب داد : «چون نام شاه را بردی ازاسب پیاده شو.»

سپس نوکری را آوازداد تا ازاسب شاه و سواری که همراهش بود مراقبت و پذیرائی کنند . خود نیزشاه را باطاق پاکیزه ومجللی برد . لباسهایش را کند تاخشك کنند ، ویك پوستین زرگ بردوشش انداخت وبخنده گفت: «چطورست؟» شاه جواب داد : «خیلی خوبست! » صاحبخانه بازخندید و گفت : «البته که خوبست ، قرم..ق ، چرا بد باشد!»

بعد گفت : «اگربخاری را روشن کنم چطورست ؟ بد که نیست ؟» شاه گفت : «نه ، خیلی‌هم خوبست ! » مرد بازخندید و گفت : « راستی ، قرم .. ق ! بعقیدهٔ تو خوبست ؟» ودستورداد آتشی دربخاری افروختند .

پس ازلحظه ای بازپرسید : « اگربگویم برایت کبابی بیاورند چطورست؟ » شاه گفت : «خیلی‌خوبست! » صاحبخانه بازبخنده گفت : «البته که خوبست ! قرم .ق!»

این مکالمه ساعتی دوام یافت ومرد صاحبخانه باهرشوخی چیزی ازخوراکی با مشروب وشیرینی پیش‌میهمان میگذاشت. اماهر وقت که سخن ازشاه بمیان‌می آمد،

---

۱ - ترجمهٔ سفرنامهٔ ژرژ منوارینگ ، از همراهان برادران شرلی ،صفحات ۹۲ تا۹٤ - این داستان بسیار شبیه است بداستان محمدعلی بیگ کرکیراق اصفهانی ، که در صفحات ۱۰۱ تا ۱۰٤ همین کتاب نقل کرده‌ایم، با این تفاوت که قسمت آخر داستان محمدعلی بیگ در زمان پادشاهی شاه‌صفی روی داده وداستان میرزا مصطفی مربوط بسالهای اول سلطنت شاه عباس است.

نام او را با کمال احترام و علاقه برزبان میراند. صحبت آندو بنیمه شب کشید و سر انجام برای شاه رختخوابی پاکیزه آوردند، ومرد گلپایگانی پیش از آنکه اورا تنها گذارد گفت: «راحت بخواب وازجهت اسب وسوارهم آسوده خاطرباش!»

بامداد روز دیگر شاه بصاحبخانه گفت: «دیشب برای ماچقدر خرج کردی، بگو تابپردازم.» مرد جواب داد: «لعنت خدای برمن باد اگرچنین کاری کنم. تو میهمان من بودی و بخاطر شاه پذیرائیت کردم. مگر میخواهی مرا از اجر آخرت محروم کنی؟»

شاه دیگرچیزی نگفت وخدا حافظی کرد وباسوار بیرون آمد. اما اسم او را ازنوکرش پرسیدومعلوم‌شد که **الله‌وردی** نام دارد. همینکه باردورسید، بی‌درنگ‌سه سوار بگلپایگان فرستاد وبایشان دستور داد که بخانهٔ الله وردی روند وبگویند که‌شاه اوراخواسته‌است‌واگرپرسد که شاه مرا ازکجا میشناسد، بگویند که «ترا درخواب دیده است.»

سواران بخانهٔ الله وردی رفتند و فرمان شاه را باو گفتند. مرد بیدرنگ لباسی ابریشمین پوشید وشالی زیبا وپشمین روی‌آن بر کمر بست، پوستین گرانبهائی بردوش افکند، عمامه ای زربفت برسر گذاشت، چکمه‌ای محکم برپا کرد، تفنگی حمایل ساخت، براسبی زردنشست، شاطری بجلوا داخت وباسواران شاه براه افتاد.

در راه ازسواران پرسید: «شاه ازمن‌چه می‌خواهد؟ لابد قصدداردمرا بکشد، زیرا درین روزها سربازی‌بده‌آمد وکارهای زشتی کرد که من ناچار چوبش زدم. شك نیست که اوبشاه شکایت برده وشاه‌مرا احضار کرده‌است‌تابکشد. ولی من‌شمشیر بگردن خواهم افکند وپیش پایش بخاك خواهم افتاد تامگراز‌تقصیرم بگذرد.»

سواران اورا باردو بردند وآنچه گذشته بودبرای‌شاه نقل کردند. شاه عباس بحضورش خواند وهمینکه چشم‌الله‌وردی بشاه افتاد اوراشناخت. شاه گفت: «خوب قرم.. ق، حالت چطورست؟ اگر خلعتی بتو بدهم خوبست یابد؟» مرد جواب داد: «قربان خیلی‌خوبست!» شاه گفت: «قرم..ق، البته که خیلی‌خوبست. اماخیال دارم‌خرگاهی بااسباب آشپزخانه نیز برآن بیفزایم! چطورست؟» باز مرد گفت: «قربان بسیار خوبست!» شاه باز گفت: «البته که خوبست، قرم.. ق، اما میخواهم خانات‌شهر

شیراز راهم بتو بدهم، چه عقیده داری ؟ » الله وردی گفت : «این دیگر از همه بهترست!» شاه گفت : «البته ! ...» و باز همان کلمه را تکرار کرد ...

سپس دستور داد آنچه را که گفته بود باو دادند و فرمانی صادر کرد که خانات شیراز راهم باو دهند ..[1]

شاه عباس و داود کشیش روزی دیگر شاه عباس درلباس دوره گردی خرده فروش دردهکدهٔ **لنجان** اصفهان بخانهٔ **داود** کشیش عیسوی رفت این کشیش شرح‌حال قدیسان مسیحی را، که بگفتهٔ مورخان کلیسای عیسوی شرق، درایران وممالك مشرق شهید شده اند ، می نوشت . شاه بکشیش گفت : « ازمن چیزی بخر . » کشیش پرسید: «قلمتراش داری ؟ » خرده فروش دروغی جواب داد: «آری ، قلمتراش خوبی دارم» کشیش گفت : «بده ببینم.» شاه قلمتراش ظریفی بدست اوداد و سیزده پول[2] مطالبه کرد.

پس از آن با هم از هردری سخن گفتند . درآخر شاه گفت : « بابا کشیش، آیا توازشاه راضی هستی یا ازوشکایتی داری؟ » کشیش جواب داد : « من فعلا خوب و بدی ازشاه نمیدانم وچون صاحب اختیار ماست بهترست که ازوبدنگوئیم .» بعدشاه پرسید: «این چه کتابیست که می نویسی ؟ » کشیش درجواب گفت : « کتاب شهیدان است . » شاه گفت: « اگرشاه را دوست داری برای من بگو که این شهیدان راچگونه کشتند.»

کشیش صفحه ای از کتاب را گشود و شرح کشته شدن **سن ژاك شهید** را خواند ، وجمله بجمله برای شاه عباس بتر کی ترجمه کرد ، و گفت که چگونه او را پاره پاره کردند .

شاه بادقت تمام بسخنان وی گوش میداد وهرچه می گفت بخاطر می سپرد. بعد پرسید : « این مرد را درزمان کدام پادشاه کشتند؟ » کشیش گفت : «درزمان یزدگرد که پادشاهی زردشتی بوده است نه مسلمان .[3]» شاه عباس گفت : «هنوزهم دراصفهان ما زردشتی فراوان داریم وبآنها « گبر» می گوئیم. »

---

۱ — یادداشتهای تاریخی زکریا کشیش دربارهٔ صفویه، ص۱۳تا۱۵.

۲ـ پول راکه گاه غازبیگی هم گفته میشد، در دورهٔ صفویه ازمس سکه میزدند، وده پول معادل یکشاهی بوده‌است.

۳ـ سن ژاك در۲۷ ماه نوامبرسال ٤۲۱ میلادی، دومین سال پادشاهی بهرام پنجم(بهرام گور) کشته شده‌است، نه درزمان یزدگرد اول پدراو.

بعد شاه بکشیش گفت: « مرادعا کن» وازخانهٔ او بیرون آمد ، ومی کوشید که آنچه کشیش دربارهٔ مرگ « سن‌ژاك » گفته است ، درست بخاطرسپارد .

چند روز بعد جمعی از روحانیان ، و از آنجمله **صدرخاصه**[1] و اعتمادالدوله وزیر[2] را باجمعی از بزرگان دربار خود احضار کرد و گفت : « دیشب خواب عجیبی دیدم که هنوز دلم از بیم آن میلرزد ! » حاضران گفتند : « خوبست قبلهٔ عالم خواب خود را نقل فرمایند، تانواب (یعنی‌صدر) تعبیرش کند . » شاه گفت خواب من‌تعبیر شدنی نیست ، ولی ممکنست روزی عیناً تکرار شود . سپس تمام داستان کشته شدن « سن ژاك » را ، چنانکه داود کشیش گفته بود ، بحساب شخصی خود گذاشت ، و اضافه کرد که« چون فرمان اجراشد ، ناگهان نوری چنان روشن از آسمان برجسد پاره پاره او فرو بارید که روشنائی آفتاب دربرابرش ناچیز بود . اینك حکم میکنم که بی‌تأمل در کتب خود بنویسید، وبعمال خویش دستور دهید که بعدازین اگر از عیسویان کسی‌مسلمان شد ، ودوباره بدین عیسی‌بر گشت، مزاحم‌اونشوند وشکنجه‌اش نکنند ، و درکار دین‌بکلی آزادش گذرانند . زیرا اگر کسی باین‌جرم کشته‌شود،ممکن است‌نوری‌از آسمان برجسداوفرودآیدوسبب بی‌اعتقادی مسلمانانی که‌آنراخواهند دید ، بدین‌مقدس‌اسلام‌بشود. هروقت که یکنفرمسیحی نزد شماآمد، باو اجازه نامه‌ای بدهید که دردین خودآزادست، تابدین ترتیب‌کافر بمانند وبشماجزیه بدهند .»

حکم شاه ازآن زمان اجراشد، وتاپایان دورهٔ صفوی نیزبقوت خود باقی‌بود[3].

شاه عباس وگنجعلی‌خان

وقتی‌نزد شاه عباس از **گنجعلی‌خان**[4]، حاکم کرمان ، سعایت کردند که مردی ستمکار و نادرست و بارعایا بدرفتارست . شاه

---

۱ - رجوع کنید بقسمت «ضمائم این کتاب»

۲ - **زکریا** کشیش که این داستان را درتاریخ خودآورده ، می گوید وزیر اعظم **ساروتقی** نام داشت . ولی این اشتباهست . زیرا ساروتقی درزمان شاه عباس وزیرمازندران بود وپس ازمرگ اودر زمان شاه صفی اعتماد الدوله شد . - رجوع شودبکتاب **هشت مقالهٔ تاریخی وادبی** ، ازنصرالله‌فلسفی، ص ۱۳۱ تا ۱۵۵

۳- ایضاً یادداشتهای **زکریا** ،صفحات ۱۶و۱۷

۴- **گنجعلی** خان از کودکی شاه عباس ، هنگامی که اودرهرات بسرمیبرد، درخدمت وی‌بود.

« بقیهٔ حاشیه در صفحهٔ بعد »

چون گنجعلی خان را از جوانی میشناخت و باخلاق ورفتاراو آشنا بود ، گفتهٔ ساعیان را نپذیرفت ، ولی برای اینکه حقیقت امر را دریابد ، بی‌خبر وتنها از اصفهان به یزد واز آنجا به کرمان رفت .

در روز ورود شاه اتفاقاً حکمران کرمان با گروهی‌ازمردم بسر آسیائی‌میرفتند. شاه نیز خود را میان‌آن گروه افکند وبتحقیق احوال حاکم مشغول شد . پس از آن سه شبانه روز نیزدریکی‌ازکاروانسراهای کرمان بسر بردوازهر طبقه دربارهٔرفتار واطوار گنجعلی‌خان تحقیقات‌کافی کرد، و برو ثابت شد که برخلاف گفتهٔ بدخواهان حاکم، او مردی بسیار عادل ومهربان ودرستکارست.

بعد ازآن شاه بعزم بازگشت از کرمان بیرون آمد ، ولی ناگاه برف وباران شروع شد وناچاردر محل **باقین** ، که نخستین منزل درراه کرمان باصفهان بوده‌است، توقف کرد.درآنجا ازشیخ‌حسین نامی‌خواهش کرد که‌آنشب اورا درخانهٔ خودجای‌دهد وچون‌میهمانی‌بپذیرد. شیخ نیزخواهش شاه رابمهربانی‌پذیرفت واو رابخانهٔ خود برد. اسبش را بطویله بردند ووقت شام برایش خروس پلوئی‌آوردند .

بامداد فردا شاه هنگام حرکت بشیخ‌حسین گفت چیزی‌نوشته زیرفرش‌نهاده‌ام، آنرا بصاحبش برسان. شیخ حسین پس‌از رفتن اونامه را پیدا کرد و خواند . مضمون نامه چنین بود :

«**گنجعلی خان** ، جمعی‌ازحرکات و رفتارتو بد می گفتند . خواستم شخصاً تحقیق کنم. بهمین‌جهت بکرمان‌آمدم وهمان روزی که توباجمعی برسرآسیا میرفتی باین شهررسیدم . با جمعیت بسرآسیا آمدم . سه شب درفلان‌کاروانسرا ماندم وبرمن یقین‌شد که آنچه دربارهٔ توگفته بودند ، دروغ و خطا بوده است . اینک باصفهان برمیگردم که بدخواهان تو ودروغگویان را مجازات کنم . روز مراجعتم هوا بد بود . در« باقین » خانهٔ شیخ حسین ماندم . میهمان نوازی کرد وبرای من خروس پلو پخت . سه دانگ از قریهٔ «باقین» را ، که تمامش خالصهٔ دیوان است ، بشیخ حسین بخشیدم . بتصرف اوبدهید .» :

بقیهٔ پاورقی‌صفحهٔ پیش :

پس ازآن بحکومت کرمان رسید ، ونزدیك سی‌سال درآنجا حکومت کرد. سپس بیگلربیگی‌قندهار شد (ازسال ۱۰۳۱ هـ .) ودرسال ۱۰۳۴ ازایوان خانه فروافتاد ودرگذشت ، - **عالم‌آرا** ، ص۷۳۳

شیخ حسین پس‌ازخواندن دستخط شاه ، که مهر وامضای اورا داشت ، متحیر ومردد ماند ، ولی ناگزیرآن رانزد گنجعلی‌خان برد . خان بمحض‌رؤیت دستخط‌شاه آنرا چندین بار بوسید وبرسر گذاشت، وبی‌درنگ ازدنبال وی بطرف اصفهان‌حرکت کرد . درراه اصفهان چون‌بشاه رسید، ازاسب بزیرجست و او شاه رابوسید ، والتماس کرد که بکرمان باز گردد. ولی‌شاه نپذیرفت و درجوابش گفت : « کرمان شاه همین نقطه است . دراینجاکاروانسرای بزرگی بساز ونام‌آنرا **کرمانشاه** بگذار .»

گنجعلی‌خان بموجب فرمان او درهمان نقطه ، که محلی دور ازآبادی بود ، کاروانسرائی‌ساخت که هنوزهم. بنام کرمانشاه معروفست .[۱]

شاه و عطا

شاه عباس‌پس‌ازآنکه درسال ۱۰۲۵هجری گرجستان راگرفت، هنگام‌بازگشت دردشت **دانقی** ،ازتوابع **شکی** ، اقامت‌گزید[۲] تازمستان آنسال را درآنجا بگذارند . درین محل روزی، چنانکه عادت او بود ، لباس ساده‌ای پوشید وچاروقی‌بپا کرد وبازخود را بصورت خرده فروشی درآورد ،وددرهکدهٔ **میافر** بگردش پرداخت . پائیز بود . شاه بخانه‌ای داخل شد . درآنجا زنی را دید که با دختربچه ای پنجساله کنار منقلی نشسته بدوختن جوراب مشغولست . شاه گفت : « چیزی ازمن‌بخر . » زن پرسید : « مروارید داری ؟ » جواب داد : « مروارید های درشت دارم . » زن گفت : « بیار تا به‌بینم .» شاه خرده فروش جعبهٔ خود را باز کرد و رشته مرواریدی بیرون کشید و بدست او داد . زن پرسید : « اینها بچند ؟ » شاه جواب داد : « هرچه میخواهی بده . ضمناً بدان‌که من بسیار گرسنه ام واگربجای مروارید ها نان هم بدهی قبول دارم . » زن گفت : « چطور ! بتونان بدهم و درعوض چیزی بگیرم ! چنین‌کاری‌آبروی مراخواهد ریخت ! » سپس ازجابرخاست وبدرون

---

۱ - ازمقالهٔ‌آقای مهندس **منوچهرسالور** درنامهٔ **مرد امروز**. - آقای سالور می نویسد که این داستان را درجنگی خطی متعلق بمرحوم **حسینقلی‌میرزا سالور** دیده‌است ، ومیگوید که **مظفرالدین شاه** قاجاروقتی خواست تمام قریهٔ باقین را بتصرف **خان باباخان** برادرامیرالامراءِ کرمانی دهد ، ولی چون دستخط شاه عباس را ، که هنوزهم درخانوادهٔ شیخ حسین باقیست ، دید ازینکارچشم پوشید .

۲ - **عالم‌آرا** ،ص ٦٤٢

اطاق رفت وسه‌دانه‌تخم‌مرغ درظرف آبی افکند و برروی آتش گذاشت، وهمینکه بیضه‌ها پخته شد، آنها را باماست و کره ونان ارزن پیش خرده فروش نهاد . شاه چون از خوردن فارغ شد، گفت : « مادرجان ، شوهرداری؟ » گفت : «آری شوهری دارم که چوپان وگوسفند چرانست . » پرسید : « گوسفندان مال شماست یامال دیگری ؟» زن جواب داد : «هم مال‌ما وهم مال دیگران ... چون سه‌نفر باهم شریکند .میروند ومی‌آیند ، زیرا که چراگاه دورنیست. »شاه بازپرسید : «نام شوهرت چیست؟» گفت: « اسمش **عطاست**. »

آنگاه شاه عباس‌جعبهٔ خود را باز کرد ، چند رشته مروارید بگردن دختربچه انداخت ویك دستبند زرین بدست زن بست و گفت : « خداخانه‌ات را آباد کند ! » زن گفت : «قیمت اینها چقدرست، بگو تابدهم ! » خرده فروش جواب داد : «همان‌طور که تو آبرویت را دوست داری ، منهم دوست دارم . هرگز چیزی از تو نخواهم گرفت . » وبی درنگ ازخانه بیرون آمد.

همینکه باردو بازگشت ، گفت جار زدند که اگر کسی از رعایا چیزی‌بگیرد وقیمت‌آن را ندهد ، سرش بریده خواهد شد . زیرا که آنزن ازسربازان شاه شکایت کرده بود که بخانهٔ رعایا میروند و بزور چیزهائی میگیرند . دو روز بعد نیزسواری بقریهٔ **میافر** روانه کرد که بخانهٔ « عطا » رود وباو وزنش بگوید که کسی ازآندوبا‌شاه سخن گفته وشاه مایل بدیدار ایشانست .

عطا وزنش فوراً با دختر خودآمادهٔ حرکت شدند . مرد چوپان برهٔ زیبائی هم باخود برداشت. چون پیش شاه رسیدند بخاك افتادند و او را دعا کردند . شاه گفت : « مادر خیلی خوش‌آمدی .» زن گفت : « خدا بجان و مال شما برکت دهد . » شاه پرسید : « مرا میشناسی ؟ » گفت : « بلی، شما همان کسی هستید که این مروارید ها را بدختر من دادید . » شاه دستها را برهم زد وخنده ای کرد و گفت: « بارك‌الله ! من آنروز خرده فروش بودم ، وامروز شاه شده ام ! » سپس مدتی باآندوسخن گفت ، و ایشان را دو روز دراردوی خود میهمان کرد . پس از آن مرد وزن و دختر را خلعت

داد ویکی ازمنشیانش باشارهٔ او فرمانی نوشت که « بموجب آن عطا واولادش حاکم ، یا باصطلاح محل **ملك** آن ولایت میشدند . سپس فرمان‌داد **ملك عطا** را درتمام آن ولایت گرداندند وحکم شاهی را برعایا ومردم ابلاغ کردند .[۱]

شاه عباس وکسبه

شاه عباس برای‌اینکه از گرانفروشی وتقلب کاسبان جلوگیری کند، غالباً بصورت ناشناس دربازارها می گشت وباخریدن نان و گوشت وامثال آنها بوزن‌وقیمت وخوبی‌هرچیز رسیدگی‌می کرد. وقتی‌بصورت مردی فقیر دراردبیل بدکان نانوای توانگری رفت ونان‌خواست. نانوا ازفروختن نان‌مضایقه کرد و گفت : « هرچه نان هست باید برای شاه عباس و سربازانش نگاهدارم ، که ماشاءالله ازخوردن سیر نمیشوند ! » ازآنجا بدکان قصابی رفت ومقداری گوشت‌خرید. ولی چون آنرا دردکان دیگری وزن کرد معلوم شد که مقداری کمست . روز دیگر دستور داد مرد نانوا را بتنور انداختند وقصاب را بقناره کشیدند.[۲]

وقتی نیزدر اصفهان دستور داد نانوا و کباب فروشی را بجرم کمفروشی گرفتند ودرتمام‌شهر گرداندند وجارزدند که هردو بجرم کمفروشی در میدان شهرپخته و کباب خواهند شد . آنگاه نانوارا درتنور افکندند و کبابی رابسیخ کشیدند[۳] .

شاه عباس دروغی

چون شاه عباس غالباً بلباس مبدل در شهر ها گردش میکرد ، مردم هر کس‌را که‌اندك‌شباهتی‌بدو داشت‌بجای وی میگرفتند. نوشته‌اند که در ماه‌رجب سال ۱۰۱۱هجری عباس نام گیلانی کتاب فروش بشهر**شماخی** رفت. این شهرآن زمان درتصرف ترکان عثمانی بود . به **احمد پاشا** حکمران شماخی خبر دادند که این کتابفروش جزشاه عباس کسی دیگر نیست . پاشا مجلسی‌با تکلفات فراوان مهیا کرد و کس بطلب عباس کتابفروش فرستاد ، و چون او را حاضر کردند

۱- یادداشتهای تاریخی **زکریا** ، صفحات ۱۸ تا ۲۰- زکریا می‌نویسد که درسال ۱۰۸۶ نوهٔ **ملك عطا** را در**میافر** دیده وعین داستان را اززبان اوشنیده است .

۲- سفرنامهٔ **اولئاریوس** ، ج ۱ ، ص ۶۳۵

۳- رجوع کنید بصفحهٔ ۱۳۰ این کتاب.

درصدرمجلس جایش دادوخود در برابرش دست بسینه ایستاد. هرچه عباس بیچاره می گفت که شاه عباس نیست پاشا نمی پذیرفت. عاقبت دنبال **ماموبیگ** نامی، که پیش از آن شاه عباس رادیده بود، فرستادند. اوتصدیق کرد که مرد کتابفروش شاه عباس نیست، ولی پاشا بازهم قبول نمیکرد، تاآنکه ماموبیگ بر گفتهٔ خودسوگند خورد، وپاشامردك گیلانی راآزاد کرد[۱].

چرا لباس ساده می‌پوشید

چنانکه پیش ازین گفته ایم، لباس شاه عباس درسادگی بالباس مردم عادی و روستائیان فقیر فرقی نداشت.[۲] یکی از مورخان درعلت ساده پوشی اوداستانی نوشته که نقلش درینجا مناسبست ، وباآنکه کاملادرست نمی‌نماید ، خالی ازحقیقتی نیست :

می نویسد : شاه عباس درآغاز پادشاهی لباسی زربفت وشاهانه بر میکرد و بر- اسبی که زین ولگام ورکاب طلا داشت ، می‌نشست وبرتاج خود جواهر گرانبهامیزد . امایکروز مشاهده کرد که تمام‌اعیان دربار وسرداران سپاهش ازوتقلید کرده وصورت شاهانه گرفته اند . پس رو به‌اعتمادالدوله کردو گفت : « لله[۱]، باتوحرفی دارم .می بینم که همهٔ ملازمان و سرداران من لباسهای فاخر و گرانبها می‌پوشند و اسب خود را بصورت اسب من بازین ولگام زرین می آرایند . پس امتیاز من بر ایشان چیست ؟ و اگر بیگانه‌ای مرا باایشان به‌بیند ، ازکجا میتواند فهمید که شاه منم ؟ من فقط عنوان شاهی دارم ، وگرنه بظاهر همه شاه شده اند . اگر بایشان بگویم چرا مثل من لباس می‌پوشید، خواهند گفت مگر پولش را توداده ای ؟ بتوحکم می کنم بگوئی درهمهٔ اصفهان جاربزنند که بحکم شاه ازین‌پس هر کس لباس زربافت نپوشد واسبش زین ولگام زرین نداشته باشد ، سرش بریده خواهد شد .[۴]»

۱- تاریخ‌عباسی جلال منجم .

۲- رجوع کنید بصفحهٔ ۱۳ این کتاب .

۳- نویسنده ظاهراً اشتباه کرده ومقصود از**لله** محبعلی بیگ للهٔ غلامان شاهی وخزانه دارشاه وسرکارعمارات سلطنتی اصفهانست ، که موردتوجه وعلاقهٔ خاص شاه عباس وازندیمان اوبود . و اورا **لله‌بیگ** میگفتند .

۴- البته مقصود ازهر**کس** درینجا هریك ازاعیان وسران دولت است، نه همهٔ مردم اصفهان .

پس از آن شاه برای اسب خود زین ولگامی ازچرم ساده ساخت ولباسی پوشید که بالباس مردم عادی فرقی نداشت. بدین ترتیب هر کس میتوانست بآسانی اورادر میان همراهانش بشناسد ، و چون بلباس سادهٔ رعایای خود درآمده بود محبت مردم نیز باو زیاده گشت .[۱]

✲✲✲

۱- یادداشتهای تاریخی زکریا ، صفحات ۱۷ و۱۸

توضیحات و ضمائم

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۱

آقا رضا مصور هروی

درصفحات ۷۰ تا ۷۲ این کتاب شرحی درباره **آقارضای کاشی ورضای عباسی**، نقاشان چیره دستی که باشاه عباس اول معاصر بوده و برای اونقاشی‌ها کرده‌اند، نگاشته شد. دراینجا باید متذکر شویم که درهمان زمانی که این دونقاش بزرگ در دربارشاه عباس بهنر نمائی مشغول بودند، نقاش زبر دست دیگری نیز بنام **آقارضا** در دربار **نورالدین محمد جهانگیر**، یا شاه سلیم، پادشاه هندوستان زندگی میکرده است. جهانگیر درتشویق شاعران و خوشنویسان و نقاشان ایرانی کوشش بسیار داشت، و چون میخواست درجلال وشکوه پادشاهی برشهریارصفوی برتری یابد، درجلب گویندگان وهنرمندان از بذل مال مضایقه نمیکرد. بهمین سبب نیز بسیاری از خوشنویسان و نقاشان و شاعران زبردست و چیره زبان ایرانی بهندوستان رفتند و در دربار پادشاه تیموری بنام ونان رسیدند.

ازجملهٔ نقاشان هنرمندی که درخدمت جهانگیر بودند، یکی **آقا رضا** مصور هروی است. تاریخ ورود او بدربار جهانگیر معلوم نشد، ولی مسلمست که لااقل از سال ۱۰۰۸ هجری درخدمت این پادشاه بوده، زیرا درحواشی برخی ازصفحات مرقعی بنام **مرقع گلشن**، متعلق بکتابخانهٔ سلطنتی ایران، تصاویری ازین نقاش زبردست دیده میشود که یکی ازآنها راچنین امضا کرده است: **«غلام به‌اخلاص شاه سلیم، آقا رضای مصور، فی‌تاریخ رمضان ۱۰۰۸»**[۱]

درصفحهٔ دیگری از ضمائم همین مرقع نیز مجلسی ازآثار این نقاش موجود

۱- رجوع کنید بمقالهٔ «مادام‌یدا آ. گدار - Mme. Yedda A. Godard» در کتاب آثار **ایران**، چاپ پاریس، درسال ۱۹۳۶ م. جزودوم.

است، که دانشمند محترم **آقای دکتر مهدی بیانی** ، رئیس کتابخانهٔ های تهران ، آنرا دیده ودربارهٔ آن مخصوصاً یاد داشت زیررا برای نگارنده فرستاده اند :

«دریکی ازصفحات ضمائم **مرقع گلشن** کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، یك مجلس تصویر آب رنگ مینیاتوربشیوهٔ **بهزاد** هست که ازآثار **آقا رضای مصور** هروی است. این مینیاتورهم رقم وهم تاریخ کاردارد ، بدین صورت : «**درسن شصت سالگی ساخته شد ، سنهٔ ۱۰۳۰ ، عمل مرید باخلاص آقا رضا جهانگیرپادشاهی**» و این رقم وتاریخ چند مطلب را روشن می‌سازد :

۱- اینکه این آقا رضای مصور، که معاصر شاه عباس کبیرصفوی است، نقاش دیگری غیر ازآقای رضای مصورکاشی است .

۲ - این آقا رضا معروف به «رضای جهانگیری» یا «رضای جهانگیرپادشاهی» ونقاش دربارجهانگیرپادشاه تیموری هندوستان بوده است .

۳ - تاریخ تولد او درسال ۹۷۰ هجری بوده و درسالهای پیری ، یعنی شصت سالگی ، بامهارت واستادی مانند جوانی کارمیکرده است .

٤ - تاریخ حیات وی که تا سال ۱۰۰۸ هجری معلوم بود ، تا سال ۱۰۳۰ نیز مسلم است .

٥ - این اثرنفیس آقا رضای مصورهراتی بنظر **مادام گدار** که نکات وتوضیحاتی دربارهٔ زندگانی او درنشریهٔ «آثارایران - جلد اول ، جزودوم ، چاپ سال ۱۹۳٦ .» نگاشته‌اند ، نرسیده است .»

بهمن ماه ۱۳۳٤ - **مهدی بیانی**

آقا رضای هراتی چنانکه گفته شد ، در خدمت شاه سلیم میزیست و برای او کارمیکرد. برسر در **باغ خسرو** ، از باغهای سلطنتی قدیم **الله آباد** هندوستان، کتیبه‌ای بخط نستعلیق هست ، بدینمضمون :

«حسب الحکم حضرت شاهنشاه جهان پناهی ظل اللهی نورالدین محمد جهانگیر پادشاه غازی، باهتمام **مرید باخلاص آقارضا مصور** ، این بناء عالی صورت اتمام پذیرفت.»

این کتیبه بخط **عبدالله مشکین قلم** خطاط معروف زمانست ، و ازآن چنین برمی‌آید که آقارضا بفرمان شاه درساختن بنا نظارت کرده، وخود فقط نقاش بوده واز خوشنویسی بهره‌ای نداشته است ، وگرنه کتیبه رانیز خود می‌نوشت .

یك نسخهٔ خطی از کتاب معروف **انوار سهیلی** نیز در **بریتیش موزیوم** لندن هست

یك صفحه از ((مرقع گلشن))

که نقاشی‌های حاشیهٔ آن کار آقا رضای هروی است

از کتاب «آثار ایران»، تألیف «ا. گدار»

مقابل صفحهٔ ۳۸۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

که در آن مینیاتوری[۱] از آقا رضا دیده میشود ، که مربوط بزمان پادشاهی **جلال الدین اکبر**، وآغازسلطنت پسرش **نورالدین محمد جهانگیر** (شاه سلیم) است . تاریخ کتابت این نسخه سال ۱۰۱۹ هجری است. درین نسخه نام نقاش باختلاف **آقارضا** ، **آقامحمد رضا** و **محمدرضا** نوشته شده ، و دنبال آن عناوین **مریدپادشاهی** یامرید باخلاص دیده میشود .

آقارضای هروی پسری نیزداشته است بنام **ابوالحسن** ، که مانند پدرنقاش بوده وقسمتی ازمینیاتورهای کتاب انوارسهیلی بریتیش موزیوم نیزکاراوست .[۲]

* * *

---

۱ - تصویر ۲۹ از Add. 18579

۲ -َ رجوع شودبه کتاب ارمغان علمی، تألیف دکترعبدالله جغتائی پاکستانی .

۲

امامقلی خان امیرالامرای فارس
چگونه کشته شد

در بارهٔ **امامقلی خان** پسر الله وردیخان ، امیرالامرای فارس ، واهمیت اودر زمان شاه عباس، درصفحات ۹۷ تا ۱۰۱ این کتاب شرحی نگاشتیم، ووعده کردیم که تفصیل کشته شدن اورادرزمان شاه صفی، درقسمت ضمائم نقل کنیم.

شاه صفی جانشین شاه عباس، ششمین پادشاه خاندان صفوی، هنگامی که ازمادر بوجودآمد، هردودستش پراز خون بود . نوشته‌اند که جدش شاه عباس چون ازین امر آگاه شدمتأثر گشت وبنزدیکان خود گفت که این پسرا گرروزی بپادشاهی نشیند، دست بخون مردم بی گناه خواهدشست.[۱]

پیش بینی شاه عباس کاملا درست بود . شاه صفی در دورهٔ کوتاه سیزده سال ونیم سلطنت خویش، تمام شاهزادگان صفوی وبستگان نزدیك آن خاندان را هلاك کرد، وبسیاری ازمردان و سرداران نامی ایران را، که بجدش خدمات بزرگ کرده بودند ، بسعایت بدخواهان وباتهامات واهی سر برید، وچندتن از آنان را بدست خود کشت . حتی برزن ومادر خود نیز ابقا نکرد. ملکهٔ ایران را ، که مادر یگانه پسروولیعهدش **محمد میرزا** (شاه عباس دوم) بود ، درحال مستی شکم درید، ومادر را با جمعی اززنان حرم زنده بگور کرد. حتی نوشته‌اند که پس از کشتن تمام شاهزادگان صفوی، بیکی از خواجه سرایان فرمان داد که چشم ولیعهدش راهم میل کشد، واورا نیز کور کند . ولی آن خواجه، که میدانست شاه بزودی ازفرمان خود پشیمان خواهدشد، جان خویش در خطر افکند واز اطاعت امر او سر پیچید...

یکی از مردان بزرگی که بفرمان شاه صفی کشته شد، امامقلی خان امیرالامرا

۱ ــ سفرنامهٔ اولئاریوس ، ج ۲، ص ۹۲٤ ، چاپ لیدن ، درسال ۱۷۱۹ م .

وخان بزرگ فارس بود. علت اساسی کشته شدن او، چنانکه درصفحهٔ ۱۰۱ این کتاب اشاره کرده‌ایم، آن‌بود که مردم یکی از پسران اورا پسرشاه عباس بزرگ میدانستند. زیراشاه عباس، چنانکه پیش‌ازین گفته‌ایم، یکی اززنان حرم خودرا به امامقلی‌خان بخشیده بود، وآن زن هنگامی که بخانهٔ خان فارس رفت آبستن بود، وپس از ششماه پسری آورد که فرزند وی معرفی شد، ولی در حقیقت از شاه عباس بوجود آمده بود. این پسر **صفی‌قلیخان** نام داشت، وپس‌ازمرگ‌شاه‌عباس،چون شاه‌صفی همهٔ‌فرزندان ونوادگان اورا کشت، ازوجود وی‌نیز آرام نداشت واز بیم آنکه مبادا روزی‌امامقلی خان اورا در فارس بسلطنت بردارد، وبا قوای آماده ومجهزخود باصفهان تازد، مصمم بود که خان فارس را با همهٔ فرزندان ونزدیکانش نابود کند. بدخواهان و دشمنان امامقلی‌خان، ومخصوصاً مادر شاه‌صفی نیز اورا بدین‌کارتحریض میکردند، وازقدرت و واعتبار ومحبوبیتی که‌خان فارس در میان‌مردم ایران داشت برحذرمیداشتند.

شاه صفی ازآغازسلطنت برای برانداختن خاندان‌امامقلی‌خان بهانه‌ای‌می‌جست، ولی‌چون خان فارس هرگزبکاری که نشانهٔ اندك خود سری ونفاقی‌باشد، دست نمیزد وهمواره فرمانبردار وامادهٔ خدمت بود، شاه نیزجزصبوری چاره ای نداشت.

چون درسال۱۰۴۲هجری شاه صفی چندتن ازسرداران بزرگ خود، ازآنجمله **چراغ‌خان‌زاهدی** قورچی باشی، و **یوسف‌اقا** یوزباشی‌غلامان‌حرم را، که درکمال صداقت باوخدمت کرده بودند کشت، بسیاری ازحکام وسرداران ایران، وازآن‌جمله **داود خان** برادرکوچك امامقلی‌خان هم، که ازاواخرپادشاهی شاه‌عباس بیگلربیگی قراباغ بود، برجان خود بیمناك شدند.[۱]

نوشته اند که درهمین زمان شاه صفی‌تمام حکام ولایات وسرحدات راباصفهان خواست. ولی داودخان چون میدانست که شاه صفی باو وبرادرش‌لطفی ندارد، از رفتن باصفهان خود داری کرد، ویکی از پسران خود را بگروگان نزد شاه فرستاد. اماشاه صفی راضی‌نشد، ودرآمدن اوبپایتخت اصرارنمود. داودخان چون یقین داشت که شاه درپی کشتن او وبرادرش امامقلی‌خان است، آشکارا سربمخالفت برداشت، و

۱- ذیل عالم‌آرا، ص ۱۱۲

بگفتهٔ یکی از نویسندگان زمان پانزده تن از بستگان خود را که با این کار موافق نبودند، کشت[1] و با **تهمورس خان گرجی** امیر کاختی، دست یکی کرد و او را بگرفتن قراباغ برانگیخت.

دوستی داودخان و تهمورس خان از سال ۱۰۳۶ هجری به یگانگی مبدل شده بود. زیرا درین سال بپایمردی داودخان واستدعای او شاه عباس از تقصیرات تهمورس خان گذشته، واورا باردیگر بامیری گرجستان کاختی منصوب کرده بود.[2] از آن پس آن دو مکرر درقراباغ و گرجستان یکدیگر رادیدار میکردند، وچند روزی باهم درمجالس بزم ونشاط، یا بشکار وتفرج میگذراندند.

نوشته اند که داود خان به تهمورس خان گفته بود که شاه صفی برای کشتن او فرصتی می جوید، وا در آندو باهم متحد شوند میتوانند بیاری برادرش امامقلی خان، که درتمام فارس وبحرین ولار وهرمز وخوزستان وعربستان وسواحل خلیج فارس حکومت دارد، شاه صفی را ازسلطنت بردارند، و**صفی قلیخان** فرزند شاه عباس را، که بظاهر پسر امامقلی خان معرفی شده است، بجای اونشانند.

تهمورس خان و داودخان در گرجستان و قراباغ سر بطغیان برداشتند، وحکام شروان وچخور سعد (ارمنستان) ونواحی اطراف را نیز بافرستادن نامه وپیغام باطاعت وهمدستی خود خواندند.

نافرمانی داودخان برای شاه صفی در برانداختن خاندان امامقلی خان بهانهٔ خوبی بود. پس فرمانی برای خان فارس فرستاد که بیدرنگ بدربار آید تادر بارهٔ اوضاع گرجستان وقراباغ بااومشورت کند. امامقلی خان که بقصد نهانی شاه پی برده بود، نخست ببهانهٔ اینکه جزیرهٔ هرمز درخطر حملهٔ کشتیهای پرتغالی است، ازرفتن باصفهان عذر خواست. ولی چون شاه صفی درآن باره اصرار کرد، ناچار اول صفی قلیخان رابدربار فرستادوسپس خود با دوپسر دیگر ازدنبال اوبسوی پایتخت حرکت کرد.

یکی ازمعاصران شاه صفی می نویسد که چون اماه قلی خان آمادهٔ حرکت شد، پسرش صفی قلی خان باو گفت: «پدر، ماباپای خود بقتلگاه میرویم.» خان جواب

۱- سفرنامهٔ **اولئاریوس**، ج ۱، ص ۶۳۳

۲- برای شرح اختلافات تهمورس خان وشاه عباس رجوع کنید بصفحات ۲۱۷ تا ۲۲۴ این کتاب.

داد: « شاید حق باتو باشد ، اما من تا امروز هرگز برپادشاه خود یاغی نشده واز اطاعت فرمانش سرپیچی نکرده ام . تا دم مرگ نیز مطیع فرمان اوخواهم بود[1] ... »

شاه صفی در همان اوقات از اصفهان برای دفع فتنهٔ گرجستان بطرف قزوین وآذربایجان حرکت کرده بود . امامقلی خان وپسرانش درماه جمادی الاول آنسال در قزوین باردوی او رسیدند. شاه صفی او و پسرانش را بامهربانی پذیرفت، وچون سپاهیانی که از اطراف احضار کرده بود درآنشهر گردآمدند ، روزی سان سپاه دید و پس آن سه شب بجشن وشادکامی وتماشای چراغان شهر پرداخت . در آخرین شب ، هنگامی که جمعی از سران دولت با **صفی قلی خان** و **فتحعلی بیگ** و **علیقلی بیگ** پسران خان فارس، درخدمت او بباده گساری مشغول بودند، ناگهان ازجای برخاست وباطاقی دیگر رفت ، وپس از اندك مدتی **حسین خان بیگ ناظر** باسه تن ازجلادان بمجلس درآمدند ، وپسران خان را سر بریدند وسرهای ایشان را درطبقی زرین نزد شاه بردند . شاه صفی دستور داد که سرها را بخانهٔ امامقلی خان ببرند تا ببیند ، سپس سر اورا نیز ببرند وپیش وی آورند. برای کشتن خان فارس نیز مخصوصاً دوتن از نزدیکان وی **داود بیگ** و**علیقلی بیگ** میردیوان را ، که هردو داماد امامقلی خان بودند، مأمور کرد. آندو با **کلبعلی-بیگ** ایشیك آقاسی بخانهٔ خان فارس رفتند ، وسرهای پسرانش پیش اونهادند . خان چون پیر بود ازمجلس شاه زودتر برخاسته بخانه رفته بود ، و چون مأموران بآنجا رفتند ، بقولی درکار برهنه شدن وخفتن وبقولی مشغول نماز بود . ایشیك آقاسی باشی ودامادانش او را ازفرمان شاه آگاه کردند . خان بی آنکه آثار وحشتی در چهره اش پیدا شود، خواهش کرد بگذراند نمازش را تمام کند ، وچون از نمازفارغ شد ، بمرگ تن داد . سراو را نیز باسرهای دیگر پیش شاه بردند ، وشاه آنها را بحرمخانه نزدمادر خودفرستاد ! (دراول ماه جمادی الثانی ۱۰۴۲)

نوشته اند که اجساد پسران خان فارس سه روز در میدان قزوین افتاده بود . پس ازمرگ امامقلی خان شاه **اغورلو خان** ایشیك آقاسی باشی را بحکومت فارس فرستاد، وباو دستور داد که بقیهٔ فرزندان او را نیز کور کنند . امامقلی خان پنجاه ودو فرزند

---

۱ - ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه ، ص ۷۸۵

داشت که همه‌یا کشته ویا کورشدند . شاه **میرزامحسن** وزیر راهم با **میرزا معین‌الدین محمد** وزیر و**فولاد بیگ** ناظر امامقلی‌خان مأمورشیراز کرد که تمام اموال واملاك او راتوقیف کنند . یکی‌ازمعاصران شاه صفی می‌نویسد که همهٔ فرزندان خان فارس بجزدو کودك شیرخوار، که‌بوسیلهٔ دایگان خودازمرگ خلاص یافتند ، بدست‌فرستادگان شاه کشته شدند ، وخاندان وی منقرض گردید[۱] . دیگری نوشته است امامقلی خان بجزسه پسری که درقزوین کشته شدند ، سیزده پسر دیگر داشت که همه را ، جز یکی که با مادر خود بحدود بصره گریخت ، کشتند .[۲]

برخی از مورخان زمان نوشته اند که شاه صفی امامقلی‌خان و فرزندانش را بدان سبب کشت که برادرش داود خان درنامه‌های خود بحکام شروان وچخور سعد ، اشاره ای بسلطنت صفی‌قلیخان کرده بود .

شاه صفی پسر داود خان راهم، که بعنوان گروگان بدربار فرستاده شده بود، بمهتران اصطبل شاهی وجلادان خود سپرد ، تاباوهرچه خواهند بکنند[۳]...

* * *

---

۱ - سفرنامهٔ تاورنیه .

۲ - سفرنامهٔ اولئاریوس ، چاپ لیدن ، ج ۲ ، ص ۹۳۵

۳ - منابع این فصل : عالم‌آرای عباسی - ذیل عالم‌آراء - سفرنامهٔ تاورنیهٔ فرانسوی - سفرنامهٔ اولئاریوس - تاریخ خلدبرین - زبدة التواریخ ملاکمال .

امامقلی خان

امیرالامرای فارس

کار یکی از نقاشان زمان

ازکتاب « مینیاتورسازی ایرانی واسلامی» تألیف « والتر شولتس »

مقابل صفحهٔ ۳۹۴

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

۳

مقامات و مناصب

روحانی کشوری و لشکری ایران

در دوران سلطنت صفویه

۱- مقامات روحانی

ملاباشی

بزرگترین مقامات روحانی ایران در دورهٔ صفویه شغل**ملاباشی** بوده است . ملاباشی رئیس همهٔ روحانیان ایران بود . تازمان شاه سلطان حسین صفوی فاضلترین ایشان بدینمقام میرسید ، ودرمجلس شاه نزدیک بمسند شاهی درجای معین‌می‌نشست .کاراو استدعای وظیفه برای طالبان علم وفقیران ورفع ظلم ازمظلومان وشفاعت‌از گناهکاران وتحقیق درمسائل‌شرعی وتعلیم ادعیه بود ، وبکارهای دیگر مداخله نمی کرد .

صدارت

مقام **صدارت** درایران بدونفراختصاص‌داشت، یکی **صدرخاصه** ودیگری **صدرعامه**یا **صدرممالک**. تعیین حکام‌شرع ومباشران اوقاف تفویضی و رسیدگی بکارهای سادات و علما و مدرسان و شیخ الاسلامان وپیش نمازان وقاضیان ومتولیان وخدام مقابر ومزارات و مدارس ومساجد ووزیران اوقاف وناظران ومستوفیان وسایرمتصدیان موقوفات وامثال آنها، بامقام‌صدارت بود .رسیدگی بدعاوی مربوط بقتل وازالهٔ بکارت وشکستن‌دندان و کور کردن ، که «احداث اربعه» گفته میشد ، نیز باحضورصدرعامه وصدرخاصه ودیوان بیگی‌انجام میگرفت ، وسایر حکام‌شرع‌حق‌مداخله دراینگونه دعاوی‌رانداشتند.

صدر خاصه روز های شنبه ویکشنبه وبادیوان بیگی در کشیکخانهٔعالی قاپو

بدیوان می‌نشست، وحکام شرع نواحی یزد وابرقو ونائین واردستان وقمشه ونطنز و محلات ودلیجان وخوانسار وفریدن وچاپلق و گلپایگان و کمره وفراهان وکاشان و قم وساوه ومازندران واستراباد، وقسمتی دیگر از ولایات ایران را اومعین میکرد، وامور مربوط بصدرخاصه را درین ولایات نایب الصداره وعمال صدراداره میکردند.

صدرممالك نیزحکام شرع ومباشران موقوفات ومدارس ومساجد ومزارات سایر ایالات وولایات ایران، مانندآذربایجان وفارس وعراق وخراسان وغیره راتعیین میکرد. گاه نیز این دومنصب فقط بیکنفر داده میشد.

صدرخاصه یا **صدارت پناه**، پس ازاعتمادالدوله یا وزیراعظم، دارای بزرگترین مقامات کشوری بود ودرمجلس شاه پائین‌مسند شاهی، دردست راه او، قرارمیگرفت. پادشاهان صفوی غالباً باصدور مواصلت میکردند. چنانکه شاه عباس حوابیگم‌دختر خود را به **میرزا رضی** شهرستانی صدر داده بود، وپس‌از مرگ وی این دختر بعقد برادرزاده اش **میرزا رفیع** درآمد، وشاه عباس شوهردوم اورا نیز بمقام بزرگ صدارت منصوب کرد. صدورخاصه وعامه را **نواب** هم میگفتند، زیرا که درامور شرعی نایب شاه بودند.[۱]

صدورخاصه وعامه مواجب معینی نداشتند، ولی‌ازحق‌التولیه ها وحق النظارهٔ موقوفات وغیره ده نیم بایشان میرسید.

قاضی اصفهان

قاضی‌اصفهان سومین‌مقام‌روحانی‌ایران‌را داشت. کاراورسیدگی بدعاوی شرعی مردم بود، ولی درامورشرعی دستگاه سلطنتی، که مخصوص صدرخاصه بود، مداخله نمیکرد. قاضی بجز روزهای جمعه درخانه می‌نشست وبدعاوی مردم میرسید و دیوانیان احکام شرعی او را بی‌چون و چرا اجرا میکردند. **شاردن** درسفرنامهٔ خود می‌نویسد که «قاضی ازچند قرن پیش دیگرقدرت زیادی ندارد، وبرای اینکه‌مانند پیش درحکومت‌سیاسی مداخله نکند، ازاختیاراتش کاسته اند. امروز کارهائی که قضات سابق انجام میدادند بیشتر دردست صدرو**شیخ‌الا-سلام** است ...» قاضی‌اصفهان همیشه بفرمان شاه معین میشد.

۱- سفرنامهٔ سانسون - Sanson، ص ۲۰

شیخ‌الاسلام اصفهان شیخ‌الاسلام یا آخوند درخانهٔ خود بدعاوی شرعی وامر بمعروف ونهی از منکرات میرسید. طلاق شرعی رانیز درحضور اومیدادند وضبط مال غایب ویتیم اغلب باو رجوع میشد. شیخ‌الاسلام ازشاه همه سال مواجبی داشت و مانند قاضی اصفهان بافرمان مخصوص‌وی معین میشد، ودرمجلس زیردست صدرممالك می‌نشست. ولی‌صدور وشیخ‌الاسلام درمجالس‌میهمانی شاه حاضر نمیشدند، زیرا شاه دربن گونه مجالس‌بامیهمانان خودشراب می‌خورد، و حضور علمای روحانی درآنجامناسب نبود.

قاضی عسکر قاضی‌عسکر باحکام شرعی سربازان رسیدگی میکرد. ولی در اواخردوران‌صفویه شغل‌اومنحصر باین‌شده بود که‌حوالهٔ‌حقوق افراد سپاه را مهرمیکرد، وحکام ولایات بی‌مهراوحقوق بسرباز نمیدادند.

۲- منصبهای دیوانی و درباری

مناصب درباری ودولتی‌بتناسب‌اهمیت‌آنها بچند دسته تقسیم میشد. اول‌منصب‌هائی که نام‌صاحبان‌آنهاباعنوان **عالیجاه** همراه بود. صاحبان این مناصب نیزدودسته بودند: اول **امرای سرحد**، یعنی‌امیرانی که درخارج‌ازدولتخانهٔ شاهی‌خدمت میکردند، ودوم **امرای دولتخانه** که همگی‌دردربارشاهی بودند، وهریك شغل‌خاصی داشتند.

امرای سرحد امرای سرحد نیزبترتیب اهمیت بچهار طبقه تقسیم میشدند: **ولات**، **بیگلربیگیان**، **خانان**، و **سلطانان**. درایران چهار والی وجود داشت: اول **والی‌عربستان**، دوم والی‌**لرستان‌فیلی**، سوم **والی گرجستان**، چهارم **والی کردستان**. سیزده ولایت رانیز بیکلربیگیان اداره میکردند و آن سیزده ولایت **قندهار** و **شروان** و **هرات** و **آذربایجان** و**چخورسعد** (ارمنستان) و**قراباغ** و**استراباد** و**کوه‌کیلویه** و **کرمان** و**مروشاهجهان** و **علیشکر** و **مشهد** و **قزوین** بود.

---

۱ - سانسون درکتاب خود مقام شیخ الاسلام را سومین مقام روحانی ایران شمرده است، و می‌نویسد که اوسالی پنجاه هزارلیور(پول فرانسه درآن عهد) از شاه حقوق میگیرد، تا در زندگانی تنگدست‌نباشد وبرشوه گیری وحکم ناصواب دادن مایل نشود. هرتومان ایران معادل ۴۵ لیورفرانسه بوده، وازین قرارشیخ الاسلام درسال نزدیك هزاروصدتومان حقوق میگرفته است.

درهر ایالت وولایت نیز خانان وسلطانان متعدد در نواحی مختلف حکومت داشتند، که عزل ونصبشان دراختیار ولات وبیگلربیگیان بود.

درزمان شاه عباس مقام وقدرت خان فارس، که بعنوان امیرالامرا وبیگلربیگی هردوخوانده میشد، ازهمهٔ حکام ایران برتر وبیشتر بود.

امرای سرحد از هرطبقه ناگزیر بودند که همه سال ازدرآمد قلمروحکومت خودحقوق سربازان مخصوص آن جا را بپردازند، ومبلغی معین برای خزانهٔ شاهی ووزیر اعظم بفرستند. در مدت سال نیزچندبار ببهانه‌های مختلف پیشکشهاوهدایائی، که باصطلاح زمان **بارخانه** گفته میشد، برای شاه میفرستادند. این هدایا بیشتر پارچه های نفیس، ظروف مرصع، پول نقد، اسبان اصیل، غلامان و کنیزان خوبروی، انواع میوه ها ومحصولات مخصوص محل وامثال آنها بود. بعلاوه مجبور بودند برای وزیران ونزدیکان وندیمان شاه نیز هدایائی بفرستند، تا پیش شاه ازیشان بنیکی یاد کنند وزبان بدگوئی وسعایتشان بسته باشد.

اگر حاکمی اتفاقاً در فرستادن هدایای شایسته تأخیر میکرد، شاه اسبی از طویلهٔ سلطنتی یا مرغی شکاری و یا تن پوشی از صندوقخانهٔ خود، بوسیلهٔ یکی ازسرداران برای اومیفرستاد، وفرمان میداد که در مقابل مبلغی معین بآورنده تقدیم کند![1]

امرای دولتخانه ازمیان امرای دولتخانه گذشته از **اعتمادالدوله** یاوزیراعظم، مقام **قورچی باشی وقوللرآقاسی وایشیک آقاسی باشی و تفنگچی آقاسی** ازمقام دیگران بزرگتر و برتر بود، وایشان را «ارکان دولت قاهره» مینامیدند. این چهار با وزیراعظم و **واقعه نویس** و **دیوان بیگی**، که برروی هم هفت نفر میشدند، از امرای جانقی بودند، یعنی در مجلس شورای سلطنتی شرکت میجستند، واگر مجلس مشورت برای فرستادن سپاه ولوازم جنگ بیکی از نواحی کشور بود، سپهسالار نیزدرآن مجلس حاضر میشد.

اعتماد الدوله مقام وزیراعظم یا **اعتمادالدوله** بزرگترین مقامات درباری ایران بود. تمام درآمدها ومخارج مملکت از هرقبیل باجازهٔ اووصول

---

۱ - وضع ایران درسال ۱۶۶۰ م.، از پررافائل دومان، ص ۱۵۲

یا خرج میشد، وتمام احکام کشوری ومالیاتی ولشکری نخست بمهراو وبعد بمهر شاه میرسید. دخل وخرج کشور با صوابدید وموافقت اومعین میشد، وتمام اسناد ومدارك مالیاتی و گزارشهای تحویلداران وتحصیلداران وحکام ومأموران دیوان از نظر اومیگذشت. اعتمادالدوله همه‌روز در **کشیکخانهٔ دولتخانه** می‌نشست، وبعرایض مردم میرسید. امرا و ارباب مناصب ومستوفیان ووزیران وسرداران بزرگ نیز برای اجرای احکام ودستورهای او درآنجا گردمی‌آمدند. اعتمادالدوله در حقیقت رئیس شورای سلطنتی، وزیردارائی، وزیر خارجه، وزیر تجارت ودر هرکارنایب شخص شاه بود، وچون در مجلس شاه در جانب راست اومینشست، اورا **وزیر راست** هم میگفتند.

اعتمادالدوله مواجب معینی نداشت، ولی بعناوین **رسم الوزاره** **انعام** و **رسومات** مبالغی میگرفت. مثلا وزیر اعظم در زمان شاه سلطان حسین مبلغ هشتصد وسه تومان وسه‌هزار و کسری دینار بعنوان رسم‌الوزاره، ودرحدود بیست وهفت تومان نقد وجنس بعنوان انعام و تومانی پانصد دینار از اجارهٔ املاك ومستغلات دیوانی، و تومانی سیصد وسی دینار ازتیول مأموران وحکام، وتومانی هفتصدوچهارده دینارازانعام امرا ومواجب وحق‌السعی عمال وغیره دریافت میکرد.[1] یکی از مسافران فرانسوی، که در زمان شاه سلیمان صفوی بایران آمده است، مینویسد که اعتمادالدوله درهرماه قمری هزارتومان از خزانه برای مخارج خود برمیدارد. ولی این مبلغ جزئی ازدرآمدهای سرشاراوست. زیرا اختیار تمام عوائد و مخارج کشوری و لشکری ایران رادردست دارد، وازینراه مداخل بسیاری می‌برد. بعلاوه حکام ولایات هروقت هدایائی برای شاه میفرستند، اعتمادالدوله راهم فراموش نمیکنند. چه‌درین صورت ازپیشکشها وهدیه‌هائی که بشاه تقدیم کرده‌اند، هیچگونه‌نتیجه‌ای نخواهند گرفت.[2]

در دوران سلطنت شاه عباس هفت کس وزیر اعظم یا اعتمادالدوله شدند. اول **میرزا شاهولی** اصفهانی، که وزیر **مرشدقلیخان** استاجلو بود، وشاه عباس بخاطر آنسردار اورا در نخستین سال پادشاهی خود(۹۹۶هجری) وزارت داد. ولی وزارتش دوامی نیافت

---

۱ - تذکرة الملوك، ص ۵۸

۲ - وضع فعلی کشورایران، تألیف سانسون، ص ۲۷

وشاه عباس پس از آنکه درشب پنجشنبهٔ دهم رمضان ۹۹۷ خان استاجلورا کشت،[1] میرزا شاهولی را نیزازوزارت خلع کرد .

دوم **میرزا محمد کرمانی** . که درزمان ولیعهدی **ابوطالب میرزا** برادرشاه عباس هم اعتمادالدوله شده بود ، ولی چون در کشتن مرشد قلیخان استاجلو باشاه عباس همدستی کرده وشاه باووعدهٔ وزارت داده بود، پس از کشته شدن خان بدانمقام منصوب شد . اما دوران وزارتش از ششماه نگذشت و بفرمان شاه عباس در آغاز سال ۹۹۸ هلاکش کردند.

سوم **میرزالطف‌الله شیرازی** که در ماه جمادی‌الاول سال ۹۹۸ هجری بوزارت رسید . این مردپیش‌ازآن نیز وزیر شاهزادهٔ **حمزه‌میرزا** برادر شاه عباس و **زینب‌بیگم** عمهٔ اوبود . این وزیرهم در روزبیست‌وپنجم جمادی‌الاول‌سال ۱۰۰۰ هجری ، که روز اول فروردین بود، ازوزارت خلع‌شد .

چهارم **حاتم‌بیگ اردوبادی** ، که از گمنامی و کلانترزادگی قصبهٔ **اردوباد** و وزارت بیگتاش‌خان حاکم کرمان، در اول فروردین سال ۱۰۰۰ هجری، بوزارت‌اعظم رسید[2] ومدت بیست سال وزارت کرد . شاه عباس باین وزیر بسبب کفایت وفداکاری و صداقت وی علاقه واطمینان بسیارداشت. حاتم بیگ درشب جمعهٔ ششم‌ربیع الاول سال ۱۰۱۹ هجری درپای قلعهٔ **دم‌دم** ، درسه فرسنگی‌شهر **اورمیه** بسکته در گذشت.

حاتم‌بیگ از اخلاف خواجه نصیرالدین طوسی وپدرش در زمان شاه طهماسب اول کلانتر **اردوباد** بود. درآغازکاربیش‌ازدهسال وزارت **ولیخان‌افشار** وپسراو**بیگتاش خان** حکام کرمان راداشت. پس‌ازآن بخدمت‌شاه‌عباس‌رفت ومنصب **مستوفی‌الممالک** یافت ، و چون درین منصب کفایت و کاردانی بسیارنشان داد ، پس‌از ششماه بمقام بزرگ وزارت اعظم رسید . وزیری درستکاری ودانشمند وشاعر ولایق وخیرخواه بود . جلال‌الدین محمد یزدی‌منجم‌باشی شاه عباس دربارهٔ اوچنین نوشته است:

۱- برای تفصیل کشته شدن مرشد قلی خان استاجلو رجوع کنید بصفحات ۱۴۶ تا ۱۵۱ از مجلد اول این کتاب .

۲- **عالم‌آرا** ، ص ۵۰۹

«. . . در واقع درین دولت عظمی وزیری که جامع جمیع اسباب قابلیت و استعداد باشد مثل او نبود . طبع وقادش درفنون شعراز غزل ورباعی وقصاید وتواریخ وبدایع آن ماهر وبی نظیر بود ، ومرآت طبع لطیفش عکس پذیر صورخیرخواهی بود . هرگز بسنن پیشینیان بگرفتن ارباب تجمل وبدست آوردن مال جریمه مایل نبود وازین معنی گریزان بود ... »

پنجم **میرزا طالب‌خان**، پسر حاتم بیگ که پس ازمرگ پدر بفرمان شاه‌عباس جانشین او شد، وده سال وزارت کرد. درسال ۱۰۳۰ هجری شاه اورا بسبب «مصاحبت باجهال و مداومت درساغرهای مالامال[1]» معزول کرد، ولی پس از مرگ شاه‌عباس درزمان سلطنت شاه صفی بار دیگر بوزارت رسید[2]، ودوسال بعد بدست آن پادشاه خونخوار کشته‌شد.[3]

ششم **سلمان خان** استاجلو که باخاندان صفوی منسوب بود ،وپس ازعزل میرزا طالب‌خان بجای اواعتمادالدوله‌شد. ولی چهارسال بیش وزارت نکرد ، ودر سال ۱۰۳۳ بمرض سرطان درگذشت ، وچون فرزندی نداشت تمام دارائی خود را بشاه عباس بخشیده بود.

هفتم **سلطان‌العلماءخلیفه‌سلطان** پسر میررفیع‌الدین محمد صدر ، که داماد شاه عباس بود وپس ازمرگ سلمان خان استاجلو بوزارت اعظم رسید.خلیفه سلطان تامرگ شاه عباس، ودردورهٔ شاه صفی نیز تاسال ۱۰۴۱ هجری، درمقام وزارت باقی بود. دربن‌سال شاه صفی اورا ازوزارت معزول وچهارپسرش را، که نوادگان شاه عباس بودند، کور کرد.[4]

قورچی باشی

قورچی باشی که بلقب **رکن السلطنه** نیز خوانده میشد، پس از اعتمادالدوله بزرگترین امرای دولت صفوی بود . ریاست یاریش سفیدی همهٔ طوایف وایلهای مختلف قزلباش با او بود . تمام امور قورچیان را او اداره میکرد وتیول و مواجب سالانهٔ ایشان بااجازه وتصدیق وی پرداخته میشد . اوخود هرسال ازهزارتا هزار وپانصد تومان حقوق میگرفت وناحیهٔ **کازرون** تیول وی

---

۱ - خلد برین .

۲ - درسال ۱۰۴۱ هجری پس ازمعزول شدن خلیفه سلطان .

۳ - برای تفصیل کشته شدن این وزیر رجوع کنید بمقالهٔ مؤلف این کتاب بعنوان دستهای خون‌آلود ،درشمارهٔ ۱۱ سال سوم مجلهٔ **اطلاعات ماهانه** ، چاپ‌تهران .

٤- رجوع کنید بصفحهٔ ۲۰۰ این کتاب .

بود . ریاست قورچیان همیشه بیکی از سران نامی طوایف قزلباش ، که مورد اعتماد کامل شاه بود، سپرده میشد . شاه عباس اینمقام را از سال ۱۰۲۳ هجری بداماد خود **عیسی‌خان صفوی** که رئیس خاندان **شیخاوند** بود داد.[۱] عدهٔ قورچیان درزمان این پادشاه دوازده هزار بوده است .

قوللر آقاسی

قوللر آقاسی برئیس غلامان شاهی گفته میشد، ولقب **رکن الدوله** داشت . شاه عباس برای اینکه از خطر قدرت واهمیت و نفوذ قزلباشان بکاهد ، سپاه مجهز ومرتبی‌ترتیب داد که یکدستهٔ بزرگ آن از غلامان شاه تشکیل میشد . افراد این دسته بیشتر ازطوایف گرجی وچرکس وارمنی بودند . مقام قوللر آقاسی بعد ازقورچی‌باشی مهمترین مقامات دولتی بود، وتمام امورمربوط بغلامان بصوابدید واجازهٔ اوانجام میگرفت . حقوق سالانهٔ قوللر آقاسی دراواخر دولت‌صفوی از درآمد ولایت گلپایگان پرداخته میشد ، واین ولایت تیول وی بود . درزمان شاه عباس‌نخست **الله‌وردی‌خان**، وپس ازوی **قرچقای خان** مقام قوللر آقاسی داشتند ، که اولی امیرالامرای فارس شد و دومی سپهسالار کل ایران و امیرالامرای آذربایجان و خراسان گردید .[۲]

ایشیک آقاسی باشی

ایشیک آقاسی باشی رئیس تمام یساولان و ایشیک آقاسیان و قاپوچیان وجارچیان دیوان شاهی، ومسئول نظم وترتیب مجلس شاه بود . جای کسانی را که درین مجلس اجازهٔ جلوس داشتند، بارعایت مقام ومنصب هر کس ، او معین میکرد ، و ایستادگان مجلس نیز باصوابدید و موافقت او درجای خود قرار میگرفتند . ایشیک آقاسی باشی چهل ایشیک آقاسی درفرمان خود داشت که بنوبت در ادارهٔ مجلس شاه دستیار او بودند . در پذیرائیهای رسمی شاه ایشیک آقاسی باشی چماقی زرین ومرصع، که **دگنک** می گفتند، بدست میگرفت ومقابل او می‌ایستاد. آنچه بشاه پیشکش میکردند بوسیلهٔ اوازنظرش میگذشت، وهر وقت که شاه سفیری

---

۱ - برای اطلاعات بیشتررجوع کنید بصفحات ۲۱۱و۲۱۲ ازجلد اول زندگانی شاه‌عباس‌اول.

۲ - برای اطلاعات مشروح‌تر دربارهٔ غلامان شاه بصفحات ۱۷۹ تا ۱۸۱ مجلد اول این کتاب مراجعه شود .

بیگانه را بارمیداد ، او زیر بازویش رامیگرفت وبحضور می برد . هرزمان هم که شاه سوار میشد ، او با دگنك خود پیشاپیش وی حرکت میکرد . تیول او ولایت ری و تهران بود وده یك آنچه بشاه پیشکش میکردند میان او و **پیشکش نویس**، یعنی کسی که حساب هدایا وپیشکشها رانگاه میداشت ، تقسیم میشد .

تفنگچی آقاسی

شاه عباس برای اینکه ازقدرت قزلباشان بکاهد، یکدسته سپاه منظم تفنگدار نیز ازروستائیان ورعایای ولایات واعراب خوزستان وغیره ایجاد کرد ،که مثل غلامان شاهی از خزانهٔ دولت مواجب میگرفتند . رئیس ایندسته را **تفنگچی آقاسی** می گفتند، واومسئولیت تمام کارهائی را که مربوط بتفنگچیان بود ، ازتعلیم وتربیت افرادوجمع آوری ایشان درمواقع جنگ وپرداخت مواجب آنان ، برعهده داشت .[۱]

ناظر

ناظر یارئیس دربار برتمام بیوتات سلطنتی و صندوقخانه وجبه خانه واملاك خالصه وایلخی های پادشاه ریاست ونظارت میکرد، و رسیدگی بامور درباری ازجملهٔ وظایف وی بود . بدستور او در اول سال مشرف « یامه یز » بیوتات مخارج ششماههٔ « سرکار خاصهٔ شریفه » یعنی دستگاه سلطنتی را بتخمین برآورد میکرد ، و بامضای ناظر برای اعتمادالدوله میفرستاد وبااجازهٔ او از خزانه میگرفت . ناظر زیر دست خود ناظران و صاحب جمعان ومأموران مخصوصی داشت که خریداری احتیاجات دربار سلطنتی، ازخوراك وپوشاك وآذوقه وتهیهٔ لوازم آشپزخانه وآبدارخانهٔ شاهی وساختمان وتعمیرعمارات سلطنتی ، ورسیدگی ومراقبت در امور مربوط بایلخی های شاه بوسیلهٔ ایشان انجام میگرفت ، وناظر برآن جمله نظارت میکرد . لباسهای شخصی شاه و خلعتهائی که در مدت سال باشخاص مختلف میداد، همه بوسیلهٔ ناظر تهیه میشد ، وهیچ گونه خرج درباری بی اجازهٔ کتبی اومیسر نبود . میرآخورباشی وجبه دارباشی ومتصدیان آشپزخانه وآبدارخانه واصطبل وبیوتات واملاك شاهی ، همه دراختیار وفرمان او بودند. ناظررا بترکی **کرك یراق** هم می گفتند

۱ - رجوع کنید بصفحهٔ ۱۸۱ ازمجلد اول این کتاب .

که بمعنی فراهم کننده ومباشروپیشکار است [۱]. حقوق ناظر دراواخر دورهٔ صفوی سالی سیصد وشش تومان بوده وازآنچه برای دستگاه سلطنتی خریده میشده نیز تومانی صد یا پنجاه دینار باومیرسیده است.

دیوان بیگی دیوان بیگی نیزاز ارکان دولت صفوی بود، وباعناوین **عالیجاه** و **مقرب الخاقان** خوانده میشد. دیوان بیگی هرهفته چهار روز با **صدرخاصه** و**صدرممالك** در کشیك خانه، که مخصوص دیوان بیگیان بود، می‌نشست و بدعاوی مربوط بقتل وازالهٔ بکارت و کور کردن وشکستن دندان یا «احداث اربعه» رسیدگی میکرد. اجرای احکام شرعی ومراقبت درنظم وآرامش شهر اصفهان وجلوگیری از تعدیات اقویا برضعیفان نیز از وظایف وی بود. دو روز دیگر هفته را هم درخانهٔ خود بدعاوی عرفی میرسید، ولی اگر دعوی دربارهٔ مالیات دولت یاطرف دعوی از جملهٔ زیر دستان و ملازمان وزیر اعظم بود، آنرا بوزیرمراجعه میکرد. دعاوی مربوط بقورچیان وغلامان وکارکنان دولتخانهٔ شاهی رانیز نزد ریش سفیدان و رؤسای هردسته میفرستاد.

دیوان بیگی درحقیقت برامورقضائی کشور نظارت میکرد، وتمام قوانین حقوقی وجزائی بدست او ودستیارانش اجرا میشد. حتی مردم ولایات هم اگرازحکام شکایتی داشتند، باو مراجعه میکردند، واوبشکایات ایشان رسیدگی‌میکرد وحقیقت را بعرض شاه میرسانید. شاه خود نیز گاه به کشیکخانه می‌رفت وبادیوان بیگی وصدوربشکایات مردم میرسید.

حقوق دیوان بیگی در اواخر دورهٔ صفوی پانصدتومان بعنوان مواجب ونودو دوتومان سه هزار و کسری بعنوان تیول بوده، وگاه نیز هزارتومان میگرفته است. از جرائمی هم که مقصران می‌پرداختند، ده یك باو میرسید، وچنانکه یکی از

۱- «Kerek yeragh» که درتواریخ فارسی بصورت **کرکیراق** نوشته شده است- سفرنامهٔ اولئاریوس، ج ۲، ص ۹۵۰ - مینورسکی درحواشی کتاب **تذکرة الملوك** این کلمه را **گرك یراق** باکاف فارسی نوشته ومعتقد است که ازدو کلمهٔ **گرك** ترکی، بمعنی «ضروری وموردا‌حتیاج» و **یراق** ترکیب شده - **تذکرة الملوك**، حاشیهٔ ص ۱۷۸.

مورخان نوشته است، اگرمرد درستکاری بود لااقل سالی سه‌هزارتومان درآمد داشت[1].

میرشکار باشی صاحب اینمقام کارشکارشاه را اداره میکرد وعنوان قوشچی‌باشی هم داشت. بیش ازهزارنفرزیردست اوبکارتهیهٔ اسباب وادوات شکار وتربیت بازان ویوزان وسگان‌شکاری‌شاه مشغول بودند. مواجب سالانهٔ اوهشتصد تومان بود، ولی بعنوان رسوم نیزسالی صد تومان از صیادان شروان، یکصد و پنجاه تومان بعنوان انعام ازدرآمد گیلان، پنجاه تومان انعام ازارامنهٔ جلفا، وبیست‌تومان اززردشتیان اصفهان میگرفت. سلاخان وکله پزان ومرغ‌فروشان نیزهمه‌ساله مبلغی باورسوم میدادند.

توپچی باشی رئیس‌توپچیان‌بود وبکارهای ایشان رسیدگی‌میکرد. فرماندهی نیروی دریائی ایران نیز باوی بود، ولی درحقیقت‌کار وزحمت زیادی نداشت. زیرا شاه عباس غالباً توپ را درپشت قلعهٔ دشمن میریخت، وتوپخانهٔ منظم و مفصلی درکارنبود. نیروی دریائی ایران هم چیزی نبود که نیازمند فرمانده و مدیرباشد. درخلیج فارس‌اساساً کشتی‌دولتی وجنگی، چنانکه کشورهای‌بزرگ اروپائی داشتند، نبود ودر بحرخزرهم‌دولت صفوی‌برای جلوگیری‌ازحملات ناگهانی طوایف ازبك وقلموق وامثال آنها فقط چند کشتی کوچك داشت.

میرآخور باشی در دربار صفوی دونفر شغل **میرآخور باشی** داشته اند، یکی **میرآخورباشی جلو** که مأمورنظم وترتیب اصطبلهای شاهی و نگاهداری اسبان سلطنتی وآنچه باوپیشکش میکردند بود. هنگام سوار شدن شاه نیز درکارجلوداران وهمراهان وی مراقبت میکرد. مواجب میرآخوران وجلوداران ومهتران وخادمان وخواجه سرایان وسایرعملهٔ اصطبلهای شاهی نیزبا تصدیق ومهراو پرداخته میشد.

دیگر **میرآخورباشی صحرا** که‌همه‌سال با **ناظر دواب** بایلخی‌های‌خاصهٔ‌سلطنتی رسیدگی‌میکرد ودرتربیت‌ونگاهداری‌آنها نظارت داشت. مواجب سالانهٔ میرآخورباشی جلوصد وهشتاد ودوتومان و کسری بود، وازپیشکشها وانعامها وغیره نیزچیزی‌بعنوان

---

۱ ـ وضع ایران درسال ۱٦٦۰ م. ، ص ۱۸

رسوم میگرفت . میرآخورباشی صحرا همسالی صد و بیست و هفت تومان و پنجهزار دینارمواجب داشت ومبلغی نیزازطریق رسوم وانعام بدومیرسید .

مجلس نویس شاه

مجلس نویس یا واقعه نویس پس ازوزیراعظم ازهمهٔ درباریان دورهٔ صفوی باشخص‌شاه محرمتربود ، وبهمین‌سبب اورا«عالیجاه مقرب الخاقان» میخواندند . درمجالس خاص‌وعام نزدیك شاه می‌نشست ، ودرشوراهای سلطنتی شرکت می‌جست ، وچون تمام‌احکام شاهی بوسیلهٔ اونوشته واجرا میشد، و ازهمهٔ اسراردولتی آگاه‌بود، امرای‌دولت وحکام وسرداران ومأموران کشوری ولشکری درجاب دوستی ومحبتش میکوشیدند ، تا بدستیاری وی خود رابشاه نزدیکتر کنند .

تمام احکام واوامرشاهی‌بوسیلهٔ مجلس‌نویس تهیه وابلاغ میشد، جواب نامه‌های پادشاهان بیگانه‌را اوانشاء میکرد، احکام‌مناصب ومواجب وتیول وغیره را اومینوشت، عرایض امرا وحکام راکه ازولایات میرسید ، اوبعرض شاه میرسانید ، وجواب آنهارا بدستورشاه اوتهیه میکرد . واقعه نویس اجازه داشت که درهرموقع درمجالس‌خاص یا عام بخدمت شاه رود واستدعای خود یا دیگران‌را بعرض رساند . زیردست اونیزیکنفر بعنوان **رقم نویس دیوان اعلی** و سه نفردستیار ویك سررشته دارثبت ارقام و دورقم - نویس ودوعضودفتری ویك نامه‌نگارخدمت میکرده اند[1].

مجلس نویس سالی سیصد تومان مواجب‌داشت ، واز تیول‌ومواجب امرا وحکام وغیره نیز تومانی دویست‌دیناربعنوان رسوم میگرفت . درمجلس شاه هم درجانب چپ اومی‌نشست وبهمین‌سبب گاه اورا **وزیرچپ** میگفتند[2].

ازمجلس نویسان معروف زمان شاه عباس یکی **میرزا طاهرنطنزی** معروف به **میرابوالمعالی** یا **آقامیر**بود ، که پس‌ازمرگ پدرش **میرزا محمد** جای اورا گرفت. شاه عباس به‌آقامیرچندان علاقه واطمینان داشت که‌میگفت «مهرمن اعتباری ندارد، بلکه خط‌آقامیرمعتبرست !»[3] آقامیردرسال ۱۰۴۲ هجری، هنگامی که شاه به‌نجف میرفت،

---

۱ - **اولئاریوس** درسفرنامهٔ خود می‌نویسد که درزمان شاه‌صفی زیردست **میرزا معصوم** واقعه‌نویس چهل نفرکارمیکردند . - ص ۷۴۸ ، ازچاپ لیدن .

۲ - **وضع ایران درسال ۱۶۶۰ م .** ،ص ۱۸

۳ - رجوع کنید بصفحهٔ ۱۰۸ این کتاب .

سکته کرد ومرد . شاه عباس پسرش **میرزا محمدرضا** را بجای او گماشت ، ولی اونیز درسال ۱۰۳۸ درقزوین درگذشت، ومنصب مجلس‌نویسی به **حسن‌بیگ** اردستانی رسید.

مستوفی الممالک مستوفی‌الممالک مسئول مالیاتهای کشور بود وعمال دولتی بایستی مالیاتها را از روی صورتهائی که اومعین میکرد، وصول کنند. مواجب وتیول بیگلربیگیان وحکام ولایات، رسوم وزیران ومستوفیان و کلانتران ، حقوق ارباب قلم وسربازان وغیره نیزبا تصدیق ومهر او پرداخته میشد . مستوفی‌الممالک مسئول‌کار همهٔ مستوفیان ونویسندگان دربارشاهی بود ، ومستوفیان ایالات و ولایات نیزهمگی زیر دست وفرمانبردار او بودند .

مواجب سالانهٔ‌اودراواخردولت صفوی سالی‌سیصد ودوتومان ونه هزار دینار بوده ولی ازتیول ومواجب وانعام امرا وحکام ودرباریان ، وازبرواتی که بنام هر کس صادر میشده نیز بتفاوت ازتومانی سی تا نود دینار میگرفته است .

خلیفة الخلفا صوفیان در دورهٔ صفویه ازسایرطوائف قزلباش بشاه نزدیکتر و نسبت بدو فداکارتر ومطیع تربودند . رئیس‌صوفیان هریك از طوائف قزلباش را **خلیفه** ورئیس همهٔ صوفیان را **خلیفة‌الخلفا** می گفتند . این مقام تا زمان شاه عباس اول از مقامات بزرگ بود . زیرا خلیفة الخلفا از نظر صوفیان نایب **مرشد کامل** ، یاپادشاه صفوی، محسوب میشد، وهمگی‌اطاعت احکام‌اورا ، مانندا‌حکام شاه ، لازم وواجب میدانستند . ولی‌شاه عباس ، که از گروه صوفیان نیز مانند طوایف قزلباش، بعللی که درمجلداول این کتاب گفته شده است[1]، متنفر بود، از قدرت ونفوذ ایشان‌کاست، تاآنجا که‌کارشان ازملازمت ونگاهبانی شاه بجاروب کشی‌عمارات دولت‌خانه ودربانی ودژخیمی وامثال آن رسید .

کارخلیفة‌الخلفادرزمان شاه عباس‌این بود که درشبهای جمعه درویشان وصوفیان را در **توحید خانه** جمع میکرد، و به ذکرمشغول میداشت . درهمین شبهانیزمقداری نان وحلوا بانظارت اومیان درویشان وصوفیان تقسیم میشد .

---

۱ - صفحات ۱۸۴ تا ۱۹۰ ، ازمجلد اول .

۳ - صاحب منصبانی
که عنوان مقرب‌الخاقان ومقرب الحضرة داشتند

مهتر

رئیس یاریش سفید خواجگان شاه را **مهتر** میگفتند ، و او عنوان مقرب الخاقان داشت. تازمان شاه عباس خواجه سرای سفید در دربار پادشاهان صفوی نبود، وهمهٔ خواجگان سیاه بودند. ولی شاه عباس‌صد تن‌ازغلامان گرجی راخواجه کرد ویکی‌ازیشان را که ازدیگران‌معتبرتر بود **یوزباشی** یارئیس آن صدنفرساخت . یوزباشی دیگری نیز برای خواجگان سیاه معین کرد .

مهتر بمنزلهٔ پیش‌خدمت باشی یا رئیس خارت شاه بود ، واز میان خواجگان سفید انتخاب می گشت . این خواجه هرگز ازشاه جدا نمیشد وازتمام ارکان دولت صفوی، چه درمجالس عمومی وچه درخلوت، بدونزدیکتر بود. غذای شاه را اومراقبت میکرد ، پوشاندن یا کندن لباسش از وظائف وی بود ، جواهر و زر و زیورش را او نگاه میداشت ، وپول نقدش از دست اوداده میشد . همیشه بر کمرخود کیسه یاجعبهٔ کوچك زرین مرصعی ، بشکل قابق داشت که‌آنرا **قابلق** می گفتند ، وپیوسته درآن دوباسه دستمال سفید و کوچك، باعطر وحبهای تریاك وادویهٔ مقوی مهیا بود ،تااگر شاه بخواهد بیدرنگ‌تقدیم کند. این‌جعبهٔ کوچك نشانی‌ازمقام بلند مهتر بشمارمیرفت، وچون‌اوبگوش شاه‌ازهر کس‌نزدیکتر بود، می‌توانست‌بمیل‌خودبدوستان‌خدمت ودرحق دشمنان سعایت کند . مخصوصاً اگرپادشاه خردسال یابی اراده بود ، مهترفرمانروای واقعی کشور میشد .[۱]

مهترو‌خواجگان سفید هرگز بدرون حرمخانهٔ شاهی داخل نمیشدند ، مگر اینکه شاه خودایشان رابدانجامی‌برد . خدمت کردن درحرمخانه مخصوص‌خواجگان سیاه بود که هرگز ازآنجا بیرون نمی‌آمدند . خواجگان سفید هر وقت که شاه از حرمسرا بیرون می‌آمد ، ازپی اوحرکت میکردند ، وهرگاه که درمجالس بارعام وپذیرائی بر تخت یا مسند شاهی می‌نشست ، نه یا ده خواجهٔ جوان ده تا چهارده سالهٔ

---

۱ - سفرنامهٔ شاردن ، ج ۵ ، صفحات ۳۷۷ و ۴۷۰ - ۴۷۱ - وضع ایران درسال ۱۶۶۰ ، ص ۲۰ .

نمونه‌ای از لباسهای مردان
وزنان (هنگام سواری)
دردورهٔ صفوی
«از سفرنامهٔ شاردن»

مقابل صفحهٔ ۴۰۸

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

خوبروی ، پشت سرش مثل مجسمهٔ مرمر بالباسهای فاخردست بسینه می‌ایستادند ، وپشت سر ایشان خواجگان بزرگتر ، که هریك تفنگی بردوش داشتند، قرارمیگرفتند. مهترنیز بردست راست شاه می‌ایستاد .

غلامان خاصه ای که پشت سرشاه می‌ایستادند ، للهٔ مخصوصی داشتند که اورا **للهٔ غلامان** می گفتند ، ودر زمان شاه عباس للهٔ غلامان خاص او **محبعلی بیگ** نام‌داشت که به **لله بیگ** معروف بود .

خزانه های شاهی را نیزغالباً بیکی ازغلامان سیاه یاسفید میسپردند ، واورا **صاحب جمع خزانه** می گفتند . شاه سلیمان و شاه سلطان حسین ناظر وجبه دارباشی رانیزازمیان خواجگان سفیدانتخاب کردند .

حکیم باشی حکیم باشی برئیس پزشکان شاه گفته میشد که‌درتمام مجالس عام یاخاص ندیم ومونس وی بود . نبض شاه را فقط او میگرفت ، وپزشکان دیگر بامشورت وصوابدیدوی بمالجهٔ شاه می‌پرداختند. هروقت که‌شاه بخوردن می‌نشست حکیم‌باشی پهلوی اوقرار میگرفت تابپرسشهای او دربارهٔ هرخوراك جواب گوید ودرخوردن غذاهای مفید راهنمائیش کند. حقوق‌وانعام طبیبان‌شاهی نیز بااجازه وتصدیق‌او داده میشد، و**عطارباشی** هم‌ازجملهٔ اتباع وی‌بود. مواجب حکیم‌باشی سالی چهارصد تومان‌بود وسایر پزشکان‌واتباع وی، که درزمان شاه‌سلطان حسین صفوی‌شصت و هشت تن بوده اند ، هزار و هفتصد ونودوشش‌تومان و کسری‌مواجب میگرفته‌اند.[۱]

منجم باشی منجم باشی هم‌مانند حکیم‌باشی ازجملهٔ ندیمان ونزدیکان شاه و**مقرب الخاقان** بود . چنانکه درفصل **اعتقاد شاه عباس به‌اختر‌شناسی وطالع بینی** گفته شد[۲]، شاه بهیچ‌کار بزرگی بی‌صوابدید واجازهٔ او اقدام نمی‌کرد . اگر فی‌المثل میخواست بسفر رود یا دوائی بخورد ، یارخت نوببرد ، یابپوشد یابشهری داخل شود ، یابادشمنی بجنگ برخیزد ، منجم‌باشی قبلاساعت سعدی‌برای هریك ازین کارها می‌جست وباو خبرمیداد . در روز مولود شاه یاهنگام خسوف و

۱– شاردن می‌نویسد که درزمان شاه سلیمان صفوی‌حقوق سالانهٔ‌پزشکان ومنجمان شاه ومخارج عطارخانهٔ شاهی‌به ۲۵۰۰۰۰۰ لیور(پول‌فرانسه)یا درحدود ۵۵۵۰۰ تومان میرسید – ج ۵ ، ص ۱۶۸ ،

۲ – رجوع کنید بفصل یازدهم این کتاب .

کسوف هم، که معمولا قورچی باشیان و امرای دولت وجوهی تصدق وجود شاه می‌کردند، آنرا منجم باشی بمستحقان ودرویشان تقسیم میکرد، وپس ازآنکه بعد ازشاه عباس یکی ازروحانیان بسمت **ملاباشی** معین شد، اینکارازجملهٔ وظایف وی گردید. یکی از کشیشان فرانسوی که در زمان شاه عباس دوم درایران بوده می‌نویسد که «شاه هرسال بیست هزار تومان خرج منجمان خود می کند.[۱]»

معروفترین منجم باشیان شاه عباس **ملاجلال‌الدین‌محمد یزدی** بود، که دربن کتاب ازو مکرر نام برده‌ایم. پس ازوی **ملامطفرجنابدی** و پسرانش **میرزامحمد تقی** و **میرزاشفیع** ازجملهٔ منجمان معروف اُوبوده اند.

معیرالممالک

صاحب اینمقام مسئول ضرابخانهٔ شاهی بود. تمام‌سکه های طلا و نقره بااطلاع واجازهٔ اوضرب میشد، وعیارآنها را اومعین می‌کرد. معیرالممالک هم عنوان مُقرب الخاقان داشت، زیرامی‌توانست درمجالس خاص وعام نزدشاه رود، ومطالب خودرا بی واسطه بعرض رساند. عزل ونصب **ضرابی‌باشیان** و **سکه‌کنان** و **حکاکان وصرافان** و **قرص‌کوبان** و **آهنگران** و **چرخ‌کشان** و **سفیدگران** وسایر عملهٔ ضرابخانه نیزاز جملهٔ اختیارات معیرالممالک بوده است.

منشی الممالک

مقرب‌الخاقان منشی‌الممالک کارش‌این‌بود که فرمانها ومنشور‌های شاهی، وحکمهائی‌راکه‌ازجانب دیوان بیگی داده میشد، باآب طلا ورنگ سرخ طغرا میکشید، عنوان می‌نوشت، وبرای آنکه بمهرشاه رسد آماده میکرد. درآغاز احکام مواجب و تیول وامثال آنها جملهٔ «فرمان همایون شد» ودرجواب نامه ها واحکام دیگر عبارت «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» می‌نوشت، واحکام دیوان‌بیگی را باجملهٔ «حکم جهانمطاع شد» آغازمیکرد. منشی‌الممالک زیر دست خود نویسندگانی باعناوین **رقم‌نویس** و **حکم‌نویس** و**منشی‌دیوان** وامثال‌ایشان داشته‌است که درزمان‌شاه‌سلطان‌حسین جملگی‌بیست وهشت‌نفر بوده اند.

مهردار

مهرداری شاه نیز شغلی ارجمند بوده و مهردار یا **وزیرمهر** همیشه درمجلس شاه نزدیک وی می‌نشسته است. مهرداران‌شاه

---

۱ - وضع ایران درسال ۱۶۶۰ م. ، ص ۱٦٦.

سه تن بوده اند : یکی مقرب الخاقان **مهردار مهرهمایون** ، یا وزیرمهر . دیگری **مهردارمهرشرف نفاذ** ، واینوهریك قسمتی ازنامه ها و فرمانهای شاهی رامهرمیکرده و برخی ازاحکام رانیز بهردومهرمیرسانیده‌اند. سومی **مهردارقشون** که فقط احکام‌مربوط بسرداران وسپاهیان ومسائل جنگی را مهر میکرد .

مهرهای شاه درجعبهٔخاصی درحرمسرا نگاهداری میشد، واین جعبه بمهردیگری که شاه همیشه بر گردن‌خودآویخته داشت ، ممهور بود. جعبهٔ مهرشاه عباس‌دوم وشاه سلیمان رامعمولا مادرشاه محافظت میکرده است .[۱]

درزمان شاه سلیمان روزهای جمعه روز مهر کردن نامه‌ها وفرمانهای‌شاهی بوده است ، واین‌کار رادرحضورشاه وبااجازهٔ او ، **مهرداران** ویا **دواتداران**، انجام‌میداده‌اند. در زمان شاه عباس اول وزیرمهر **او میرزا عنایت‌الله اصفهانی** بود که سالهادربن مقام خدمت کرد ودرسال ۱۰۳۲ هجری دربغداد درگذشت.

ایشیك آقاسی باشی‌حرم این‌مقام درزمان‌صفویه بیکی ازخدمتگزاران قدیمی که درست‌کار ومتدین ونجیب وبشاه ازدیگران محرم‌تر بود، سپرده میشد. ایشیك آقاسی‌باشی‌حرم شب وروز بردرحرم خانهٔ شاهی حاضر بود وتمام قاپوچیان و ایشیك‌آقاسیان حرم مطیع فرمان او بودند .

یساولان صحبت یساولان‌صحبت شاه همیشه ازمیان‌امیرزادگان بزرگ ومعتبر انتخاب میشدند ، و ازهشت یانه تن بیشتر نبودند . درمجالس خصوصی شاه بجای ایشیك‌آقاسی باشی خدمت میکردند ، و در مجالس عام پیش روی شاه می‌ایستادند وخدمت این‌مجالس با ایشیك‌آقاسیان بود . **یساولان صحبت** همگی زیر دست ایشیك آقاسی باشی بودند و عنوان ایشان را در مراسلات مقرب الحضرة می‌نوشتند . هنگام خدمت چماقهای منقوش وزرین بدستمیگرفتند و کارشان‌بیشتر راهنمائی سفیران بیگانه بکاخ شاهی ، گذراندن پیشکشها وهدیه‌های حکام ازنظر شاه واجرای دستورهای او بود .

قاپوچی باشیان دربارصفویه دو **قاپوچی‌باشی** داشت، یکی **قاپوچی‌باشی‌دیوان**، ودیگری **قاپوچی‌باشی‌خلوت**، وهریك ازآندودستیارانو زیر-

---

۱ - سفرنامهٔ شاردن ، ج ۵ ، صفحات ٤٥٢ و٤٥٣

دستان فراوان داشتند . نگاهداری و مراقبت دردولتخانهٔ شاه درمیدان نقش‌جهان و اطراف آنجا با قاپوچیان دیوان ، ومحافظت قسمت درونی عمارت و خلوتخانهٔ شاه با قاپوچیان خلوت بود . ولی همگی درفرمان ایشیك‌آقاسی باشی بودند وعنوان ایشان نیز،مثل یساولان صحبت، « مقرب الحضرة » بود .

جبه‌دار باشی جبه دارباشی‌مسئول جبه‌خانه وقورخانه ومأمور محافظت آلات وادوات حرب وانبارهای سرب وباروت و آنچه‌مربوط بلوازم جنگ باشد، بوده است . عملهٔ قورخانه وجبه داران وکارگران کارخانهای آلات حرب و آتشبازان و باروت سازان ، همه زیر دست او بودند وبا اجازه و دستور او مواجب می گرفتند .

وزیر اصفهان وزیراصفهان مسئول‌رسیدگی کردن‌بأمورخانه‌هاوعمارات‌و باغها واملاك وآسیاها ومستغلات و قنوات سلطنتی وخالصه ، درشهر وولایت اصفهان بود . عوایدآنها را جمع‌آوری میکرد و بمصارفی که مقررشده بود میرسانید. محافظت وتعمیر وآباد کردن‌املاك ومستغلات ودادن بذرومساعده بمستأجر ورعیت ووصول مالیات دیوانی ، ورسیدگی بکار املاك ومزارعی که گرفتار آفات ارضی وسماوی شده باشد ، ازجملهٔ وظایف وی بود.

کلانتر وظیفهٔ **کلانتر** تعیین کدخدایان محلات وریش سفیدان اصناف بودکه بامشورت وموافقت مردم هرمحل وافراد هرصنف‌معین میکرد . رسیدگی باختلافات کسبه واصناف وشکایات رعایا وزارعین ورفع ظلم اقویا ازضعیفان ، واصلاح حال رعیت نیز ازجملهٔ وظائف‌وی بوده است .

داروغه داروغه مسئول پاسداری‌شهر وخارج شهر وجلوگیری‌ازدزدی وغارت ونزاع وستمکاری ومردمکشی وتقلب وامورخلاف شرع؛ مانند قمار و شرابخواری (در موقعی که شاه شرابخواری را قدغن میکرد) و تجاوز بحقوق دیگران وامثال آنها بود، یعنی‌درحقیقت‌فرماندهی کل‌پاسبانان یاریاست‌شهربانی آنزمان را برعهده داشت . مقصران را بتناسب گناه تنبیه یاجریمه میکرد ، ولی غالباً مجازات نقدی را ترجیح میداد ! داروغهٔ اصفهان همه شب ، چون سه ساعت از غروب میگذشت، نخست ساعتی بر دربازار قیصریه توقف میکرد، سپس باجمعی ازشبگردان

سوارمیشد وهرشب یکقسمت شهر را خود وقسمتهای دیگر را مأموران وزیر دستان وی گردش‌میکردند، واول بامداد، وقتی که نقارهٔ صبح زده میشد، بخانه بازمی گشت. گذشته ازجمعی عسس که درفرمان داروغه بودند ، شاه گروهی ازقورچیان و غلامان وتفنگچیان وتوپچیان راهم در اختیاراومیگذاشت که شبها بپاسبانی‌شهرمشغول شوند. دعاوی مالی‌مردم‌راهم، که مبلغش ازدوازده تومان بیشترنبود، داروغه رسیدگی‌میکرد، واگر زیادتر ازآن بود به دیوان بیگی رجوع میشد. ولی دیوان بیگی میتوانست در احکام داروغه تجدید نظر کند .

اگرخانه یادکانی را دزد میزد، **میرشب** یا رئیس‌پلیس‌شهر ، موظف بود که در همانروز داروغه را ازآن واقعه آگاه‌سازد. اگر دزد دستگیر ومال دزدیده، شده‌بدست می‌آمد ، یك سوم‌آن حق میرشب بود وبایستی بقیهٔ مال را با اطلاع دیوان بیگی و وداروغه بصاحبش بازدهد. اما اگردزد پیدانمیشد، میرشب‌ازداروغه مهلتی‌میگرفت ، وهرگاه بعداز انقضای مدت مهلت نیز دزد بدست نمی‌آمد ، ناگزیر بود که غرامت مال دزدیده را از دارائی خویش بپردازد .

درزمان شاه عباس دوم مواجب داروغهٔ اصفهان سالی چهارصد تومان بوده که‌از جریمهٔ مقصران ومجرمان برمیداشته است . ولی اگرجمع جرائم بچهار صدتومان نمیرسید ، بقیه را شاه ازجیب خود میداد، وبرای اینکه داروغه درینکار تقلب نکند، مشرفی بروگماشته بودکه حساب جرائم سالانه را نگاهدارد . ولی غالباً ایندو باهم میساختند وشاه را بدهکار میکردند !

محتسب الممالك

محتسب‌الممالك مسئول قیمت‌اجناس وتعیین‌نرخ‌آذوقه وخوراك مردم بود . همه ماه قیمت اجناس را یکی ازمأموران او بنام **صاحب نسق** باریش سفیدان هرصنف‌تعیین‌میکرد، وازیشان التزام‌نامه‌میگرفت و به‌محتسب‌الممالك میداد. اونیز پس‌از رسیدگی و دقت کامل‌آنصورتها را تصدیق میکرد ونزد **ناظر بیوتات** میفرستاد. اگر پس‌ازتعیین‌نرخ هرجنس‌یکی‌از کسبه ازآن تخلف

میکرد، او را بدستور محتسب‌الممالك **تخته کلاه**[1] میکردند، ودرشهر میگرداندند، تا مایهٔ عبرت دیگران گردد.

محتسب‌الممالك درهمهٔ شهرهای ایران نایبانی داشت که وظایف وی را درهر شهر انجام میدادند.

نقیب نقیب بکسی گفته میشد که مأمور تشخیص بنیچه یا عوارض و مالیات اصناف شهر بود. این مرد درسه‌ماه‌اول‌هرسال کدخدایان هرصنف راجمع میکردتاباتوافق یکدیگر، مطابق قوانین و مقررات گذشته، بنیچهٔ هرصنفی رامعین کنند. سپس‌صورت‌آنها رابرای کلانترشهر میفرستاد تادرموقع وصول کند. استادان وریش سفیدان اصناف نیزبانظر و صوابدید نقیب تعیین میشدند، وبا موافقت وی احکام ایشان ازجانب کلانتر داده میشد.

* * *

گذشته ازمنصبها وشغلهای بزرگی که‌درین فصل گفته شد، مناصب ومقامات درباری ودولتی کوچکتری هم بوده است که مهمترین‌آنها را درینجانام میبریم:

۱ـ **صاحب جمع خزانه**، که‌آنچه از درآمد ایالات وشهراصفهان بدیوان‌شاهی تعلق داشت، باوتحویل میشد.

۲ـ **صاحب‌جمع قیچاجیخانهٔ خاصه**، که درحقیقت‌مسئول‌خیاطخانهٔ شاهی‌بود و لباسهای شاه وپارچه های نفیسی راکه برای پوشش او تهیه میشد، باو میسپردند. خیاط باشی درساعتی که منجم باشی‌تعیین میکرد وبعرض‌شاه میرساند، درحضور ناظر و صاحب جمع قیچاجی خانه لباس شاه را می‌برید و میدوخت وتحویل صاحب جمع مذکور میداد. خیاط وجوراب دوز وچاقشور دوزواتو کش وحلاج وصافگرو کلاه‌دوز همه اززیردستان این صاحب جمع بودند. **صاحب جمع قیچاجیخانهٔ‌امرا** نیزخلعتهائی راکه به وزیران وحکام و کلانتر وامثال ایشان داده میشد، فراهم میکرد.

۱ـ ترتیب **تخته کلاه** کردن این بود که سرمقصررا ازسوراخ تختهٔ پهن وبزرگی‌میگذرانیدند، بطوری که این‌تخته روی شانه‌های اوقرارمیگرفت. جلوتخته نیززنگی‌می‌آویختند که هنگام حرکت مقصر صدا میکرد. کلاه سبدی درازی هم بر سرمقصر میگذاشتند و او را بدینصورت در کوبها و محله‌های‌شهرمیگرداندندوجمعی‌ازمردم کوچه گرددنبالش دست‌میزدندوفریادهای تمسخرآمیزمی کشیدند.

۳ـ **صاحب جمع ابدارخانه** ، که همهٔ اسباب و آلات آبدارخانهٔ شاهی دردست وی بود .

٤ـ **صاحب جمع قهوه خانه** ، رئیس قهوه خانهٔ شاهی .

٥ـ **صاحب‌جمع مشعلخانه ونقاره خانه** ، که همهٔ مشعلهای طلا ونقره ومس وپیه وروغن و کوس ونقاره و کرنا ونفیر وسرنا و آنچه متعلق بمشعلخانه ونقاره خانهٔ شاهی بود ، در اختیار وی بود .

٦ـ **صاحب جمع انبارشاهی.**

۷ـ **صاحب جمع اصطبل‌شاهی**

۸ـ **میهماندارباشی** ، که ازمیهمانان شاه پذیرائی میکرد ووسائل زندگانی و اقامت ایشان را درایران فراهم میساخت، وسفیران بیگانه را بحضور شاه می برد ، و میهمانداران دیگری درفرمان وی خدمت میکردند .

۹ـ **مشعل‌دارباشی** ، که هر وقت شاه شب هنگام از دولتخانه بیرون می‌رفت ، مشعلی بزرگ بردوش میگرفت وپیشاپیش او براه می‌افتاد . این مشعل بسیار سنگین بود وبچوب نوك تیزی منتهی میشد که درزمین فرو می‌بردند . بالای‌چوب کاسهٔ گرد بزرگی تعبیه شده بود که در آن پیه وچربی میریختند . مشعلهائی که پیشاپیش شاه کشیده میشدزرین و آنها که درکاخهای‌سلطنتی‌میسوخت نقره بود. گرم کردن دولت‌ـ خانهٔ شاهی از وظائف مشعلدار باشی بشمار میرفت وچون چوب‌دراصفهان کردان بود، اینکارخرج گزاف داشت. مشعلدارباشی‌برفاحشه خانه‌ها وقمارخانه ها ومراکز بازی‌ـ های دیگر، مانند خیمه شب بازی وحقه‌بازی وبندبازی و آنچه مایهٔ تفریح وخوش‌ـ گذرانی مردم بود نیز نظارت میکرد وازینراه درآمد بسیار داشت .

۱۰ـ **صراف باشی** ، که‌آنچه پول زرد وسفید بخزانه میرسید صرافی میکرد و درکیسه ها میریخت ومهرمیکرد .

۱۱ـ **وزیرقوچیان** ، که بکارهای دفتری قورچیان میرسید وبامستوفی قورچیان احکام مواجب وتیول ایشان را تهیه میکرد .

۱۱ـ **وزیرغلامان** ، که بامور دفتری ومواجب و تیول‌وانعام غلامان وسایرکار‌ـ های ایشان رسیدگی میکرد .

۱۲ـ **وزیر تفنگچیان** ، که بامستوفی مخصوص ایندسته از سپاه ، مسئول کارهای دفتری تفنگچیان ویوزباشیان ومین باشیان وجارچیان بود .

۱۳ـ **وزیر توپخانه** ، که بامستوفی توپخانه بکارهای توپچیان رسیدگی میکرد.

۱٤ـ **توشمال باشی** ، یاناظر مطبخ ورئیس تشریفات سلطنتی ، که برمطبخ شاه ومتعلقات آن نظارت میکردو باغذای شاه ازوقتی که ازمطبخ خارج میشدتا بسفره میرسید، همراه بودو باقی ماندهٔ سفرهٔ شاه نیز ازآن او بود.

۱۵ـ **سفره‌چی باشی** ، که سفرهٔ شاه را میگسترد وغذاها را ترتیب میداد و این شغل غالباً موروثی بود .

۱٦ـ **جلو دارباشی** ، که مأمور آماده داشتن اسبان سواری شاه بود و همه روز ازپنج تاشش اسب، خصوص شاه را بازین ویراق برردیوانخانه مهیای سواری نگاه میداشت.

۱۷ـ **زیندار باشی** .

۱۸ـ **شرابچی باشی** .

۱۹ـ **میراب باشی** .

۲۰ـ **نقاشباشی** .

۲۱ـ **معمارباشی** .

۲۲ـ **خاصه‌تراش** ، که ریش وسرشاه را می‌تراشید واصلاح میکرد وهمه سال ده دست لباس سیاهی که شاه در ده روزهٔ اول ماه محرم می‌پوشید ، باوداده میشد [۱].

۱ـ **مآخذ مهم این فصل :**

۱ـ **تذکرة الملوك** ،اصل آن باترجمه‌وحواشی « و. مینورسکی » چاپ لندن، درسال۱۹٤۳.

۲ـ سفرنامهٔ شاردن باحواشی«لانگلس» ،چاپ پاریس، درسال۱۸۱۱.

۳ـ وضع ایران درسال۱٦٦۰ م.از رافائل دومان کشیش فرانسوی، باحواشی «شارل شفر» چاپ پاریس، درسال۱۸۹۰

٤ـ ترجمهٔ سفرنامهٔ تاورنیه، چاپ تهران

۵ـ وضع فعلی دولت پادشاهی‌ایران ،از «سانسون» کشیش مسیحی، چاپ پاریس‌در۱٦۹٤م.

٦ـ سفرنامهٔ آدام اولئاریوس.چاپ‌لندن، درسال۱۷۱۹م .

۷ـ سفرنامهٔ کرنلیوس دوبروین شوالیه ونقاش هلندی، چاپ آمستردام ،درسال۱۷۱۸م .

۸ـ سفرنامهٔ پی‌یترو دلاواله

۹ـ عالم آرای عباسی.

۱۰ـ خلدبرین ،نسخهٔ خطی .

مآخذ مهم
این کتاب

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

ماخذ مهم این کتاب

۱- مآخذ فارسی و ترکی

۱- **آتشکده** (تذکره) ، تألیف لطفعلی بیگ آذربیگدلی ، نسخهٔ خطی .

۲- **آثارایران** ، از انتشارات ادارهٔ **باستان‌شناسی** ایران ، قسمت اول ، جزو اول ، (چاپ سال ۱۹۳۶ م .) وجزو دوم (سال ۱۹۳۷م .)

۳- **احسن‌التواریخ** ، تألیف **حسن روملو**، دروقایع ایران ازسال ۹۰۰تا ۹۸۵ هجری‌قمری، بسعی وتصحیح « چارلس نارمن سیدن - C.N.Seddon » چاپ کلکته ، درسال ۱۹۳۱ ، مجلد اول و دوم . متن فارسی وترجمه وحواشی انگلیسی ، دردوجلد .

٤- **احسن‌التواریخ** ، تألیف **محمدفرید بیگ** بزبان ترکی . ترجمهٔ فارسی علی‌بن‌میرزا عبدالباقی مستوفی اصفهانی ، درسالهای ۱۳۲٤ تا ۱۳۳۰ هجری قمری .

۵- **احوال و آثارمیرعماد** ، سخنرانی آقای دکترمهدی بیانی رئیس کتابخانهٔ ملی تهران، چاپ « انجمن دوستداران کتاب » درسال ۱۳۳۰

۶- **ارمغان علمی** ، تألیف دکتر عبدالله جغتائی پاکستانی .

۷- **انقلاب‌الاسلام‌بین‌الخاص‌والعام**، تألیف **محمد عارف‌ارززومی**، درسال ۱۳۰۷هجری قمری در تهران . نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تهران ، بنمرهٔ ۱۳۰۸ در سه مجلد بزرگ - منابع این کتاب نفیس که بدستور محمد حسن خان اعتماد السلطنه برای ناصرالدین شاه قاجار گرد آمده این کتابها بوده است :

تاج التواریخ ، از خواجه سعدالدین .

حقیقة التواریخ ، از اسماعیل‌بیگ توقیعی .

مشاهیرالنساء ، از ذهبی افندی .

تاریخ‌جهان‌نما ، ازمصطفی افندی معروف بکاتب چلبی

مصباح‌الساری ، از دکتر ابراهیم افندی .

۸- **اقبالنامهٔ‌جهانگیری** ، درتاریخ سلطنت چهار پادشاه اول سلسلهٔ تیموری هند :
بابر، همایون، اکبر ومخصوصاً **جهانگیر**. تألیف **ابن‌دوست محمدشریف**، ملقب‌به **معتمدخان**. این‌مرد ازسرداران ایرانی‌بود که بخدمت نورالدین‌محمدجهانگیر درآمد ودرسال ۱۰۱۷ هجری‌قمری ازو لقب‌معتمدخان یافت .

اقبالنامه مرکب ازسه قسمت است: قسمت اول درتاریخ اجداد جهانگیر وقسمت دوم درتاریخ اکبر. این دوقسمت بسیار نایابست، ولی قسمت سوم که درتاریخ جهانگیرنوشته شدهٔ فراوانست. اقبال‌-نامه درسال پانزدهم سلطنت جهانگیر باوتقدیم شد (در سال ۱۰۲۹ هجری) — نسخهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس‌بنمرهٔ :Supp.288 ،ازفهرست **بلوشه** .

۹ ـ **اکبر نامه**، تألیف شیخ ابوالفضل علامی، پسرشیخ مبارك ناگوری، چاپ کلکته در سال ۱۸۷۹ .

۱۰ ـ **اویماق مغول**، تألیف میرزا محمد عبدالقادرخان، چاپ «امرت سر» در سال ۱۳۱۹ هجری قمری .

۱۱ـ **ایران کوده**، شمارهٔ ۱۳، نقطویان یاپسیخانیان، ازآقای صادق کیااستاددانشگاه‌تهران، چاپ تهران درسال ۱۳۳۱.

۱۲ـ **بحرالجواهر**، از محمدبن یوسف هروی.

۱۳ـ **بهاءالتواریخ**، از محمد ولی میرزا بهاء الدوله، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملك .

۱٤ـ **پیدایش خط وخطاطان**، تألیف میرزا عبدالمحمدخان، چاپ مصرسال ۱۳٤٥ق .

۱٥ـ **تاریخ ادبیات ایران**، ازنیمهٔ قرن هفتم‌تاآخرقرن نهم‌هجری، تألیف **پروفسورادوارد براون** انگلیسی، ترجمهٔ آقای «علی‌اصغرحکمت» درسال ۱۳۲۷هجری‌شمسی.

۱٦ـ **تاریخ ادبیات ایران** ازآغاز عهد صفویه تازمان حاضر، تألیف **پروفسورادوارد براون** انگلیسی، ترجمهٔ «رشید یاسمی» درسال ۱۳۱٦ هجری شمسی .

۱۷ـ **تاریخ الفی**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس (Supp.1326) از فهرست «بلوشه». (برای تعریف این کتاب رجوع کنید بصفحات ۲٤۳ و۲٤٤ مجلد اول این تألیف)

۱۸ـ **تاریخ جهان آرا** منسوب به **ملا ابوبکر تهرانی**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ‌ملی تهران.

۱۹ـ **تاریخ خانهای کریمه**، خلاصهٔ تاریخ چهارده خان تاتار از زمانی که بحمایت‌سلطان عثمانی درآمدند . متن ترکی از **عبدالله** پسر رضوان پاشا، وترجمهٔ فرانسه‌آن از «Delaunay» نسخهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس بنمرهٔ (Supp . 847) از فهرست بلوشه، نسخ ترکی .

۲۰ـ **تاریخ خانی**، تألیف علی‌بن‌شمس‌الدین حاجی‌حسین لاهیجی، که برای **سلطان احمدخان** (جد خان احمد گیلانی) نوشته ودرنیمهٔ صفرسال ۹۲۲ باتمام رسانیده است. چاپ **برنهارددرن** «B.Dorn»، در سن پطوبورگ، درسال ۱۸٥۷.

۲۱ـ **تاریخ طبرستان**، تألیف **سیدظهیرالدین‌مرعشی**، نسخهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس‌نمرهٔ (Supp . 2047) از فهرست کتب خطی فارسی «بلوشه» و نسخهٔ چاپ سن‌پطرزبورگ در سال ۱۸٥۰ میلادی .

۲۲ـ **تاریخ عباسی**، تألیف **جلال‌الدین محمد یزدی**، منجم‌باشی شاه عباس، نسخه‌های خطی کتابخانهٔ ملی تهران وکتابخانهٔ ملی حاج حسین‌آقا ملك .

۲۳ـ **تاریخ فرشته**، تألیف محمد قاسم هندوشاه استرابادی، مشهور بفرشته، چاپ هند.

۲٤ـ **تاریخ گیلان**، تألیف **عبدالفتاح فومنی**، چاپ رشت درسال ۱٥ـ ۱۳۱٤

۲٥ـ **تاریخ منظوم شاه‌عباس**، ازگویندهٔ نامعلوم که درزمان‌سلطنت **شاه سلطان‌حسین صفوی** سروده شده. نسخهٔ خطی متعلق بکتابخانهٔ ملی ملك. تاریخ کتابت سال ۱۱۳۲ هـ . ق . بخط **سیداحمدالحسینی** خلیفه، نوادهٔ صدرخاصهٔ شریفه .

۲٦ـ **تاریخ نظامشاه دکن**. درمجموعهٔ منتخبات ایرانی ـ «Chrestomathie persane» چاپ **شارل شفر** «Ch. Scheffer» مجلد دوم .

۲۷- **تحفة العاشقين**، ازنورالدين محمد، چاپ بمبئی، درسال ۱۲۶۷ه.
۲۸- **تحفهٔ خطاطين**، تأليف **مستقيم زاده**. چاپ استانبول، درسال ۱۹۲۸م.
۲۹- **تذكرة الخطاطين**، از**ميرزا اسنكلاخ**، چاپ تبريز درسال ۱۲۹۵ ه.ق..
۳۰- **تذكرة الخطاطين**، از**محمد يوسف لاهيجی**، نسخهٔ خطی متعلق بآقای دکتر مهدی بيانی، رئيس كتابخانهٔ ملی تهران.
۳۱- **تذكرة الشعرا**، تأليف **محمد عبدالغنی خان صاحب غنی**، چاپ عليگر در سال ۱۹۱۶م.
۳۲- **تذكرة الملوك**، ازمؤلف نامعلوم چاپ عكسی باترجمهٔ انگليسی آن وضمائم وحواشی توسط پرفسور «**مينورسكی** -V.Minorsky» چاپ اوقاف «گيب» درلندن، سال ۱۹۴۳.
۳۳- **تذكرهٔ حسينی**، تأليف **ميرحسينی دوست سنبهلی**، چاپ لكهنو درسال ۱۲۹۲ق.
۳۴- **تذكرهٔ خوشنويسان**، ازمولانا **غلام محمد** هفت قلمی دهلوی، چاپ كلكته، در سال ۱۹۱۰م.
۳۵- **تذكرهٔ شمع انجمن**، تأليف سيد**محمد صديق حسن خان بهادر**، چاپ هندوستان درسال ۱۲۹۲ ه.ق.
۳۶- **تذكرهٔ ميخانه**، ازملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوينی، چاپ لاهور، درسال ۱۹۲۶م.
۳۷- **تذكرهٔ نصرآبادی**، چاپ تهران، درسال ۱۱۷ای شمسی.
۳۸- **تذكرهٔ هفت اقليم**، از **امين احمد رازی**، نسخهٔ خطی كتابخانهٔ ملی پاريس، نمرهٔ «**Supp. 357**» ازفهرست نسخ فارسی «بلوشه».
۳۹ - **تقويم التواريخ**، تأليف **حاج خليفه**، نسخهٔ خطی كتابخانهٔ ملی پاريس بنمرهٔ: — «**Supp. 1739**» ازفهرست كتب خطی فارسی «بلوشه».
۴۰- **توزك جهانگيری**، تأليف معتمد خان ومحمد هادی درتاريخ سلطنت جهانگير تاسال ۱۰۲۷ ه.ق.، نسخهٔ خطی كتابخانهٔ ملی پاريس، بنمرهٔ «**Supp. 291**» ازفهرست بلوشه.
۴۱- **تنبيهات المنجمين**، تأليف **محمد قاسم منجم مظفر** كه درسال ۱۰۳۱ ه.ق. برای شاه عباس نوشته است. چاپ سنگی.
۴۲- **جام جهان‌نمای عباسی**، تأليف قاضی بن كاشف الدين محمد، نسخهٔ خطی آقای محمد دانش بزرگ نيا. (رجوع كنيد بصفحهٔ ۲۵۷ اين كتاب)
۴۳- جهانگيرنامه، ترجمهٔ «**ميجر د. پرايس** – **Major D. Price**» اين كتاب ظاهراً درآغازسلطنت **شاه جهان** پادشاه هند نوشته شده وبااين بيت آغازميشود:

ای نام تو سردفتر ارباب وجود   نقش قلمت بر در وديوار وجود

نسخهٔ خطی كتابخانهٔ ملی پاريس، بنمرهٔ: «**Supp 290**».
۴۴- **حبيب السير**، تأليف غياث الدين بن همام الدين مشهوربه **خواندمير**.
۴۵- **خلاصة الاشعار وزبدة الافكار** (تذكره)، تأليف تقی الدين محمدبن شرف الدين علی حسينی كاشی، درنيمهٔ اول قرن يازدهم هجری. نسخه‌های خطی كتابخانهٔ مجلس شورايملی ونسخهٔ خطی آقای دكترمهدی بيانی، رئيس كتابخانهٔ ملی تهران.
۴۶ - **خلاصة التواريخ**، تأليف قاضی ميراحمدبن شرف الدين حسين حسينی معروف به

میر منشی قمی . نسخهٔ خطی متعلق به آقای سعید نفیسی . این مورخ تاریخ صفویه را تا سال ۹۹۸ هجری نگاشته است .

۴۷— **خط وخطاطان** ، تألیف **میرزاحبیب اصفهانی**، چاپ استانبول درسال ۱۳۰۵ﻫ . ق.

۴۸— **خلدبرین** ، تألیف محمد یوسف قزوینی،متخلص به **واله**، شاعر ومورخ زمان صفویه. حدیقهٔ پنجم ازروضهٔ هشتم کتاب درتاریخ شاه عباس اول ، نسخهٔ خطی متعلق بآقای سعید نفیسی .

۴۹— **دائرة المعارف اسلامی** چاپ «لندن» .

۵۰ — **دائرة المعارف بریتانیا** ، چاپ لندن .

۵۱— **دانشمندان آذربایجان** ، تألیف محمدعلی‌تربیت ، چاپ تهران درسال ۱۳۱۴ شمسی

۵۲— **دبستان المذاهب** ، چاپهای بمبئی (۱۲۶۲ ﻫ . ق) وبهوپال (۱۹۰۴ م .)

۵۳ — **دیوان اشعار** ابوتراب بیگ وقاسم بیگ ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس بنمرهٔ — (Supp. 176) ازفهرست بلوشه .

۵۴ — **ذیل‌عالم‌آرای عباسی** ، ازاسکندربیگ ترکمان ومحمدیوسف واله ، چاپ تهران درسال ۱۳۱۷ . بتصحیح آقای‌سهیلی خوانساری .

۵۵— **روز روشن** (تذکره) ، تألیف محمد مظفرحسین ، متخلص به **صبا** ، چاپ بهوپال هندوستان ، درسال ۱۲۹۷ ﻫ .

۵۶— **روضة الصفا** تألیف محمدبن خاوند شاه ، معروف به **میرخواند** ،که در سال ۹۰۳ هجری قمری درگذشته است ، ومتممِ‌آن از **رضاقلی‌خان لله‌باشی** ، متخلص به **هدایت** ، چاپ تهران درسال ۱۲۷۴ ﻫ . ق .

۵۷— **روضة الصفویه** ، تألیف میرزا بیگ پسر حسن حسینی جنابدی ، نسخهٔ خطی متعلق بآقای سعید نفیسی .

۵۸— **ریاض‌الشعرا** (تذکره) ، ازعلیقلی‌خان والهٔ داغستانی، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی‌تهران .

۵۹— **سبحة الاخباروتحفة الاخیار**، ازشریف (شفیعی؟)معاصرسلطان سلیمان خان قانونی، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ **وین** .

۶۰ — **زبدة التواریخ** ، تألیف نورالحق المشرقی الدهلوی البخاری ، درتاریخ هندوستان ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس «Supp. 1810» ازفهرست نسخ خطی «بلوشه»

۶۱— **زبدة التواریخ** ، تألیف ملا کمال پسرجلال الدین محمد منجم باشی شاه عباس، نسخهٔ خطی ازآقای سعید نفیسی .

۶۲— **زهرالربیع** ، تألیف سید نعمت الله شوشتری ، ترجمهٔ پسرش نورالدین محمد .

۶۳— **سفرنامهٔ تاورنیه** ، ترجمهٔ ابوتراب نوری ، چاپ تهران درسال ۱۳۳۱ ﻫ . ق .

۶۴— **سفینهٔ خوشگو**،گردآوردهٔ محمدبن عبدالکریم هاشمی علوی ، نسخهٔ کتابخانهٔ ملک .

۶۵— **شرفنامه** ، ازشرف بن امیرشمس‌الدین کرد ، (برای شرح این کتاب رجوع کنید بصفحهٔ ۲۴۶ ازمجلد اول این تألیف) .

۶۶ـ **شمع‌انجمن** (تذکره)، تألیف سید محمد صدیق خان بهادر (امیرالملك) چاپ بهوپال درسال ۱۲۹۳

۶۷- **صبح گلشن** (تذکره) ، ازسید علی حسن خان بهادر، چاپ هند، درسال ۱۲۹۵ هـ . ق .
۶۸- **صحائف الاخبار**، تألیف احمدبن لطف الله منجم باشی ، چاپ استانبول .
۶۹- **طبقات اکبری** ، ازخواجه نظام الدین احمد که درسال ۱۰۰۲ بپایان رسیده است . چاپ کلکته درسال ۱۹۳۱ م .

۷۰- **عالم آرای عباسی**، تألیف اسکندربیگ منشی ترکمان، ازمنشیان مخصوص شاه عباس اول، چاپ تهران درسال ۱۳۱۴ هـ . ق . ونسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس بنمرهٔ «**Supp. 1348**». اسکندربیگ درسال ۹۶۸ هجری متولد شد . نخست تحصیل ریاضیات کرد وبحسابداری پرداخت. سپس بفراگرفتن فن انشا ونگارش مکاتبات سیاسی مشغول شد ، واز سال ۱۰۰۱ هجری قمری بخدمت شاه عباس درآمد ، یابقول خود : «درسلک منشیان عظام انتظام یافت ودررکاب شاه باصفهان رفت . »

۷۱- **عباسنامه** ، ازمحمدطاهروحیدقزوینی (۱۰۱۵ تا ۱۱۱۰هـ . ق .) تصحیح و تحشیهٔ آقای ابراهیم دهگان ، چاپ اراك درسال ۱۳۲۹ شمسی .

۷۲- **عرفات عاشقین** (تذکره) ، تألیف تقی الدین محمد اوحدی بلیانی، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی ملك .

۷۳- **فارسنامهٔ ناصری**، تألیف حاج میرزا حسن حسینی پسرمیرزا حسن شیرازی مشهوربفسائی، چاپ تهران درسال ۱۳۱۳ هـ . ق .

۷۴- **فرهنگ بهارعجم** ، تألیف **رای تیگ**، متخلص به بهار، چاپ لکهنو، درسال ۱۹۱۶ میلادی .

۷۵ - **فرهنگ لغات انگلیسی - هندی** ، معروف به **هوبسون - جوبسون** ، چاپ انگلستان درسال ۱۹۰۳ میلادی .

۷۶- **فهرست نمایشگاه خطوط خوش نستعلیق** کتابخانهٔ ملی تهران ، تألیف آقای دکترمهدی بیانی ، چاپ تهران درسال ۱۳۲۸ هجری شمسی .
۷۷- **فهرست نمایشگاه خطوط خوش** کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، تألیف آقای دکترمهدی بیانی ، چاپ تهران درسال ۱۳۲۹ شمسی .

۷۸- **فتوحات همایون** ، تألیف سیاقی نظام ، درتاریخ سالهای اول سلطنت شاه عباس اول، نسخهٔ خطی ، کتابخانهٔ ملی پاریس، نمرهٔ ۴۸۴ ازمجلد اول فهرست نسخ خطی فارسی «بلوشه» .
۷۹- **قصص الخاقانی** ، تألیف **ولی قلی شاملو**، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تهران ونسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس. فهرست «بلوشه» صفحه های ۳۰۰ و۳۰۱ (برای جزئیات این کتاب رجوع کنید بصفحهٔ ۲۴۸ ازمجلد اول تاریخ «زندگانی شاه عباس اول»)
۸۰- **قصص العلماء** ، تألیف میرزامحمدبن سلیمان تنکابنی، چاپ تهران درسال ۱۳۰۴ هـ . ق.
۸۱- **کلمات الشعرا** یا تذکرهٔ سرخوش، تألیف محمد افضل سرخوش ، چاپ لاهور.
۸۲- **گلستان هنر**، ازقاضی احمدبن میرشرف الدین حسینی منشی قمی. معروف به **میرمنشی** مؤلف کتابهای **خلاصة التواریخ** و**تذکرة الشعرا**، نسخهٔ خطی متعلق بآقای دکترمهدی بیانی، رئیس کتابخانهٔ ملی تهران . این کتاب درزمان شاه عباس اول تألیف شده وآخرین تاریخی که در آن دیده میشود سال ۱۰۱۵ هجری قمریست .

۸۳ - **لب التواریخ** ، تألیف یحیی بن عبدالطیف الحسینی قزوینی . نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی وین .

۸٤- **مآثررحیمی** ، ازملا عبدالباقی نهاوندی که درسال ۱۰۲۵ هجری تألیف شده است، در ٤ مجلد . چاپ کلکته درسال ۱۹۳۱ میلادی .

۸۵- **مثنوی محمود وایاز**، از**لالی خوانساری** . نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس، نمرهٔ (Supp . 947) ازفهرست بلوشه .

۸٦- **مجالس النفایس** ، ترجمهٔ حکیم شاه محمد قزوینی . چاپ تهران .

۸۷- **مجالس المؤمنین** ، تألیف قاضی نورالله بن شریف مرعشی شوشتری . چاپ تهران در سال ۱۲٦۸ ه . ق .

۸۸- **مجانی الادب** ، جزء چهارم ، چاپ بیروت .

۸۹- **مجانی الادب** ، (شرح) چاپ بیروت .

۹۰- **مجلهٔ ارمغان** ، بمدیری وحید دستگردی ، سال هفدهم ، شمارهٔ ۳ .

۹۱- **مجلهٔ سخن** ، دورهٔ چهارم ، چاپ تهران .

۹۲- **مجله یادگار**، بمدیری عباس اقبال ، سال دوم ، چاپ تهران درسال ۱۳۲٤ ه . ش .

۹۳- **مجمع التواریخ** ، درتاریخ انقراض صفویه تاسال ۱۱۰۷ هجری قمری . تألیف میرزا محمد خلیل مرعشی صفوی . چاپ تهران درسال ۱۳۲۸ شمسی .

۹٤- **مجمع الخواص** ، (تذکره) . تألیفُ صادقی کتابدار درسال ۱۰۱٦ ه . ق . (برای شرح حال اورجوع کنید بصفحهٔ ۷۲ این کتاب). ترجمه ازترکی توسط آقای عبدالرسول خیامپوراستاد دانشگاه تبریز. چاپ تبریز درسال ۱۳۲۷ شمسی .

۹۵- **مخزن الادویه** ، تألیف میرمحمد حسین خراسانی ، درسال ۱۱۸۳ ه . ق .

۹٦- **مرآت البلدان** . تألیف محمد حسنخان صنیع الدوله . چاپ تهران .

۹۷- **مرات العالم** ، ازبختاورخان ، چاپ لاهوردرسال ۱۹۳٤ م.

۹۸- **مرقاة الزمان** فی احوال سلاطین آل عثمان . ازمحمد عارف ارزرومی بن محمد شریف. نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تهران .

۹۹- **منتظم ناصری** ، تألیف محمد حسنخان صنیع الدوله . جلد دوم چاپ تهران در سال ۱۲۹۹ ه . ق .

۱۰۰- **منتخب التواریخ مظفری**، تألیف حاج میرزا ابراهیم خان مستوفی ملقب به صدیق الممالك.

۱۰۱- **نگارستان سخن** ، تألیف سیدنورالحسن بن سید محمدصدیق حسن خان بهادر. چاپ هند درسال ۱۲۹۲ ه .

۱۰۲- **نقاوة الاثار فی ذکر الاخیار**، تألیف محمودبن هدایت الله الافرشته النظیری، در تاریخ پادشاهان اول صفوی تاسال ۱۰۰۷ ه . ق . مؤلف کتاب خودرا درسال ۹۸۸ ه . ق . شروع کرده و دربن هنگام نزدیك شصت سال داشته است . نسخهٔ خطی متعلق به آقای عباس اقبال .

۱۰۳- **هرمزدنامه** ، تألیف آقای ابراهیم پورداود استاد دانشگاه تهران ، چاپ تهران .

۲ - مآخذ اروپائی

۱۰٤ - **تاریخ مردم گرجستان** ، تألیف « و. ا. د. آلن » چاپ لندن درسال ۱۹۳۲

Allen (W.E.D) - A History of the Georgian people .

۱۰۵ - **سفرنامهٔ آنتونیودوگوهآ** ، چاپ « رون » درسال ۱٦٤٦ ،

Antonio de Gouvea - Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Chah Abbas contre les empreurs de Turquie Mohamet et Achmet, son fils .

۱۰٦ - **تاریخ ارمنستان** ، ازآراکل تبریزی ،

Arakel de Tauris - Histoire de l'Arménie , traduite par M . F . Brosset .

۱۰۷ - **شاه‌عباس اول** - از « لوسین لوئی بلان » ،

Bellan (Lucien - Louis) - Chah Abbas 1, sa vie , son histoire . Paris , 1932 .

۱۰۸ - **وصف مینیاتور ایرانی** - . از « لورنس بنیون » ،

Binyon (Laurence)- Persian Miniature painting , Oxford University , 1933 .

۱۰۹ - **تاریخ گرجستان** ، ترجمهٔ « بروسه »،

Brosset (M .F.) - Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu, au XIX siècle , traduite du Géorgien . St. - Petersbourg , 1856 -7 .

۱۱۰ - سفرنامهٔ **شاردن** ،

Chardin (Chevalier J.)- Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient, pub - par L.Langlès , Paris , 1819 .1o vols.

۱۱۱ - **تاریخ کشیشان کره‌ملیت درایران** ، چاپ لندن ،

A Chronicle of the Carmelites in Persia , and the Papal Mission of the XVII and XVIII Centuries , London 1939 .2 vols

۱۱۲ - کتاب « **دن‌خوان ایران** - Don Juan of Persia » تألیف **اروج بیگ‌بیات** ازسرداران قزلباش که‌مستشرق انگلیسی «لوسترانج - G. Le Srtange» ، بانگلیسی ترجمه کرده ودرسال ۱۹۲٦ میلادی درلندن چاپ شده‌است. برای شرح‌حال مفصلتراو رجوع شود بکتاب «**تاریخ روابط ایران واروپا دردورهٔ صفویه**» تألیف نصرالله فلسفی ، چاپ تهران ، صفحات ۲۳ تا ۳۰ ، ومجلد اول این کتاب ، ص ۲۵۰

۱۱۳ - **زیبائیهای ایران** ، تالیف « دلاند » ،

Deslandes (A. Daulier) , Les beautez de la Perse, Paris , 1673

۱۱٤ - سفرنامهٔ **دن‌گارسیادوسیلوافیگورا** ، چاپ‌پاریس ،

Garcia de Silva Figueroa (Don) - Ambassade en Perse , traduction de Wicquefort , paris , 1669 .

١١٥ - **تاریخ گرجستان**، از« فرسدان جیور جیژانیدزه »، ترجمهٔ « بروسه »،

Giorgijanidze (Farsadan) - Histoire de la Géorgie , traduite par M.F.Brosset.

١١٦- Godard (A.) -Athar-e Iran, Tome I et II .Paris 1936-1937.

١١٧- Heinrich E . Jacob - Sage und siegeszug des Kaffes .

١١٨ - **تاریخ امپراطوری عثمانی**، تألیف « هامر »،

Hammer -. Purgstall (Josef Freiherr Von) - Histoire de l' Empire Ottoman. Traduite de l'allemand par M . Dochez . Paris , 1840 - 42 .

١١٩ - سفرنامهٔ **سرتوماس هربرت**،

Herbert (Sir Thomas) - Relation du Voyage de Perse et des Indes orientales , traduit de l' anglais par Wicquefort . Paris ,1663 .

١٢٠ . **مینیاتور درمشرق اسلامی**،

Kuhnel (Ernest) - Miniaturmalerei im Islamischen Orient , Berlin, 1922 .

١٢١ - **تاریخ ترکیه**، تألیف کلنل **لاموش**.

Lamouche (Colonel) - Histoire de la Turquie , Paris , 1934.

١٢٢ - سفرنامهٔ **ماندلسلو**،

Mandelslo (J.A.) - Beschryvingh van de gedenkwaerdige Zee - en Landt - Reyze door Persien naar Oost-Indien , traduction en français par A.de Wicquefort . Paris , 1679

١٢٣ - سفرنامهٔ آدام **الئاریوس**، سفیر« فردریك » دوك « هلشتاین » که در سال ١٠٤٦ هجری قمری بایران آمده است . (برای شرح حال اوبکتاب « تاریخ روابط ایران و اروپا در زمان صفویه » تألیف نویسندهٔ این کتاب (صفحه ٩٦)مراجعه شود .

Olearius (Adam) , Voygaes en Moscovie , Tartarie et Perse, trad . en français par Wicquefort . Paris 1656-66 , et Leide ,1719 . 2 vols.

١٢٤ - Pope (A. U.) - A Survey of Persian Art.

١٢٥ - **سرگذشت سرآنتونی شرلی**، چاپ « سردنیسن‌راس »،

Ross (Sir . E .Denison) - Sir Anthony Sherley and his persian ad - venture . London , 1933 .

١٢٦- **وضع فعلی دولت پادشاهی ایران**، از«سانسون» ، کشیش مبلغ مسیحی که در سال ١٦٨٣ میلادی بایران آمده است .

Sanson (Missionaire apostolique) - Estat present du royaume de Perse , Paris , 1694 .

۱۲۷- کتاب « وضع ایران درسال ١٦٦٠» تألیف «رافائل دومان» ، بامقدمه وحواشی شارل شفر ،

Schefer (Ch.) -Estat de la Perse en 1660 , par le P . Raphael du Mans , avec notes et appendice . Paris , 1890 .

۱۲۸ - سفرنامهٔ ژان باپتیست تاورنیه ، چاپ پاریس درسال ۱۶۹۲ میلادی ،

Tavernier (J.B.) - Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier... en Turquie , en Perse et aux Indes . 2 vols . Paris , 1692 .

۱۲۹ تاریخ چامیچ ، مورخ گرجی ، ترجمهٔ « بروسه» ،

Tchamitch - Histoire de la Géorgie , traduite par M.F.Brosset.St. Petersbourg 1856-7.

۱۳۰ - یادداشت دربارهٔ اصل سلسلهٔ صفوی ، از «ترسیه» فرانسوی ،

Tercier - Mémoire sur l'origine de la Dynastie de Sophis en Perse(Mémoire de Littérature de l'académie des inscriptions , 1761 XXIV p.p. 754-79 .)

۱۳۱ - سفرنامهٔ بی‌یترودلاواله ایتالیائی که درسال ۱۰۲۵ هجری قمری بایران آمده‌است ،

Vallé (Pietro della) gentilhomme romain - Voyages dans la Turquie , l'Egypte , la Palestine , la Perse , les Indes orientales et autres lieux . 8 vols . Rouen , 1745 .

۱۳۲ - تاریخ کارتلی، کاختی ، شمستخه وایمرتی (ازسال ۱۴۶۹ تا۱۷۴۴ میلادی) ، تألیف شاهزاده تسارویچ واخوشت ، ترجمهٔ « بروسه » ، عضو آکادمی سلطنتی علوم روسیه ،

Wakhoucht (Tsarevitch) - Histoires de Kartli , Kakheti , Samtzkhé et Imerti , traduites et publiées par M . F Brosset , St - Petersbourg , 1856-7

۱۳۳ - مینیاتورسازی ایرانی واسلامی،از «والتر شولتس» ، چاپ لایپتسیک‌درسال ۱۹۱۴.

Walter Schulz (Ph.) - Die persisch - islamische Miniaturmalerei, Leipzig , 1914 .

۱۳۴ - یادداشتهای تاریخی دربارهٔ صفویه ، از « زکریا » مورخ ارمنی ،

Zakaria (le Diacre) - Mémoires historiques sur les Sophis , trad. par M.F. Brosset , St - Petersbourg , 1876 .

این‌مرد درسال ۱۶۲۶ میلادی (۱۰۳۶ هجری) تولد یافته‌ودر ۱۶۹۹ در۷۳سالگی‌درگذشته ودر ارمنستان بسرمی‌برده است .

-۱۳۵

Zeichnungen Von Riza Abbasi, Bearbeited von F.Sarre und E.Mittwoch , Munchen, 1914:

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

فهرست اعلام

۱ـ اشخاص، حیوانات و طوائف

الف

آدام اولئاریوس : ۴۰۶،۳۷۰،۳۴۰،۳۰۲
آقاحقی: ۲۶۶ ، ۳۱۴
آقا رضاکاشی : ۷۳،۷۰ ، ۳۸۷ـ۳۸۸
آقا رضا مصورهروی : ۳۸۷-۳۸۹.
آقامیر : رجوع شود به‌میرزاطاهر نطنزی .
آق قویونلو : ۲۰
آلکساندراستوندولی: ۲۸۹
آلکساندرخان :۲۱۳ ـ ۲۳۲،۲۱۷،۲۱۵
آلن : ۲۲۴
آنا : ۲۲۰
آنتونیودوگوآه : ۲۶۴،۱۱۳-۱۱۲،۹۰
آندره‌پولیس : ۷۰
ابراهیم : ۲۶
ابراهیم‌خان‌استاجلو : ۱۷۱
ابراهیم خلیل (خواجه) : ۲۰۳-۲۰۴، ۳۶۲
ابراهیم عادلشاه : ۳۳
ابراهیم میرزا : ۶۹-۷۰
ابوالبقاء تفرشی (میر) : ۴۴
ابوالحسن (پسرآقا رضا هروی نقاش) : ۳۸۹
ابوالحسن (میرزا) :۲۸۱
ابوالقاسم کازرونی (شیخ) :۴۴
ابوالقاسم میرزا : ۱۹۸
ابوالقاسم فندرسکی (میر) :۴۴ ، ۲۴۹
ابوالمعالی[۱] اصفهانی (میر) : ۴۴
ابوتراب اصفهانی ، معروف به « ترابا » ۶۳ـ۶۴، ۶۶
ابوتراب بیگ :۴۳
ابوتراب محروم رازی (میر) : ۴۴
ابوطالب تبریزی طبیب : ۴۴
ابوطالب‌خان (وزیر) : ۲۰۱-۲۰۲ ، ۲۹۲
ابوطالب کاشی ، متخلص به « سخی»: ۳۴۴
ابوطالب میرزا : ۱۶۷،۱۶۴-۱۶۹ ، ۴۰۰
احمدبیگ ایشیک‌آقاسی (شیخ) : ۱۷۵
احمد بیگ گرامپا : ۱۶۸
احمد بیگ لنگ رازی : ۴۵
احمد پاشا : ۱۲۷ ، ۳۸۲
احمدخان اول (سلطان) :۹۵
احمد خان گیلانی : ۸۱،۴۵-۸۲،۸۵، ۱۵۲،۱۲۰، ۱۶۸، ۱۷۱-۱۷۲، ۳۰۶،۲۱۲،۲۰۴
احمدکاشی (میرسید) معروف به پیر احمد : ۳۴۳ـ۳۴۴
احمد کمانچه‌ای، معروف به«امیرقاضی»: ۲۴۵
ادهم‌بیگ ترکمان : ۴۴،۳۵
استرابون: ۱۴۱
اسکندر بیگ ترکمان : ۸۱،۶۲،۲۳، ۳۶۹،۳۱۹،۲۴۳،۲۰۰،۱۲۲،۸۵
اسفندیاربیگ معروف‌به «انیس» :۱۷۷، ۳۱۴،۲۷۹،۲۶۰،۲۲۶ـ۲۲۵،۲۲۲
اسماعیل اول (شاه) : ۲۰ـ۲۱، ۶۹ ، ۱۲۲ ، ۱۲۵-۱۲۶،۱۳۰،۱۹۹، ۳۱۷،۳۰۱،۲۹۴،۲۷۸،۲۵۵،۲۳۳،۲۰۵
اسماعیل دوم (شاه) : ۷۲،۵۴، ۱۶۱ ، ۱۶۴ ، ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۸۴،۱۸۱ ، ۲۷۲،۲۵۶،۲۰۴
اسماعیل‌میرزا (پسرحمزه میرزا):۱۶۴، ۱۶۷-۱۶۸
اسماعیل میرزا (پسرشاه‌عباس) : ۱۷۰ ، ۱۹۲،۱۸۸

اسیرشهرستانی (میرجلال‌الدین) :٤٥
اسیری شیرازی : ٤٥
اسیری قائنی (میرقاسم) :٤٥
اسیری مشهدی : ٤٥
اش‌پروا : ٢١٤
اشراق اصفهانی (میرمحمد باقرداماد) : ٤٥_٤٦
اصلی‌خان بیگ ذوالقدر: ٤٥
اغلان پاشا خانم :٢١١
اغورلوخان : ١٢،٣٩٣
اغورلوسلطان بیات : ١٧١
افشار داغستانی (محمدجان‌بیگ) :٤٥
افضل‌اصفهانی (جلال‌الدین) : ٤٥
افندی «خواننده» : ٢٤٥
اقدسی مشهدی (ملامحمد) : ٤٥، ٢٥٩
الاوردی : ٢١٥
الپان بیگ : ٢٨٦_٢٨٧
الله وردی : ٣٧٥-٣٧٧
الله وردیخان (امیرالامرای فارس) : ٩١_٩٣، ٩٥،٩٧، ٢٠٥،٣٠٩، ٣١٧_٣١٨،٣٩٠،٤٠٢
الله قلی‌بیگ قاجار : ١١٥،١٧٤
المه سلطان تکلو:٣٦٣
الوندبیگ آق‌قویونلو : ٢٠
انسی دلیری ذوالقدر (حسن‌بیگ) : ٤٥
انوری : ٢٣ ، ٤٥ ، ٣٦٨
امامقلی‌خان(خان‌فارس) : ٧٣،٩٢ _ ٩٣،٩٧-١٠١، ٢٣٨ _ ٢٣٩ ، ٢٦٣ ، ٢٦٧،٢٧٦، ٢٧٨_٢٧٩ ، ٢٨١،٣١٧، ٣٥٨،٣٩٠-٣٩٤
امامقلی‌میرزا (پسرشاه عباس) :١٤٩ ، ١٧٠،١٧٣_١٨٤، ١٨٨-١٩٠ ، ١٩٢_١٩٧،٣١٤
اماموردی بیگ :٩٧
امت بیگ: ٣٥٩
امیرالامراء کرمانی:٣٨٠
امیربیگ ، معروف به چلاق:١٠٥
امیرخان موصلوی ترکمان : ٧٢
امیرقاضی: رجوع‌شودبه‌احمد کمانچه‌ای
امیرقلی جلودار : ٢٢١
امیرگونه خان قاجار : ١١٥،١٤٠
امیر نجم ثانی :٣٠١
امینای‌نجفی : ٣٥
امین یزدی : ٤٥
اوتارشالی‌کاشویلی : ٢٠٣
اوجی نطنزی: ٤٥
اوزون بهبودچرکس، معروف به «بهبود بیگ»: ١٣٦،١٧٨،٣٥٩
اهلی شیرازی: ٢٧٦، ٢٧٨
ایاز گیلانی: ٣٧١
ایاز منجم: ٤٥
ایلاریام بیگم(؟) : ٢٣٠

ب

باباشاه اصفهانی، ملقب به «رئیس‌الروسا»: ٦٧
باباشاه قهپایه ای: ٤٥
باباشمس‌تیشی : ٣٦،٢٤٥-٢٤٦
بابافراش: ٣٦
بابافغانی: ٢٩
بازلوند : ٣٠٠-٣٠٢
باقرهروی: ٤٥
باقی‌خان : ١٢٦
بایزید بسطامی : ٣٠٥
بایندر تبریزی : ٤٥
بدوه میرزا: رجوع شود به تهمورس‌خان
بدیع اصفهانی : ٤٥
بدیع‌الزمان قاضی:٤٥
بدیع الزمان عباسی: ٥٧
برنارد (کشیش : ٣١٤

بروسه (Brosset) : ۱۷۹، ۲۳۵،۲۲۴،
۲۳۸
بشنداس (نقاش هندی) : ۱۵
بکرات میرزا : ۲۲۲،۲۱۲
بلوشه : ۴۳،۲۳، ۷۷
بنگی شاعر: (رجوع شود به تقی‌الدین محمد اوحدی بلیانی)
بوداق خان چگنی : ۱۸۵
بهاءالدین محمد (شیخ): رجوع کنیدبه «عاملی»
بهادرخان: ۱۰۷
بهبود بیگ : رجوع شود به اوزون - بهبود چرکس
بهرام پنجم (بهرام گور) :۳۷۷
بهرام میرزا : ۲۱۱،۶۹-۲۱۲
بهروزه خانم:۲۳۳
بهزاد : ۶۹،۷۲، ۳۸۸
بهزادبیگ : ۱۱۸ ، ۱۵۰- ۱۵۱، ۲۰۵ ۳۲۹
بیخودی سمنانی (ملا) ۴۵
بیخودی گنابادی : ۳۷،۲۷
بیرام تکله : ۱۵۶
بیگتاش خان : ۴۰۰

پ

پیررافائل دومان : ۴۱۶،۳۹۸
پرژان تاده ، معروف به «پرژان» : ۱۴۶ ۳۱۳،۲۶۳،۲۲۰
پری : رجوع شود به «خوراشان»
پورداود (براهیم) : ۲۷۱، ۲۷۷
پیامی عرب‌لاری (میرعبدالسلام): ۴۵
پیراحمد : رجوع شودبه «میرسیداحمد کاشی»
پیربوداق خان‌ثانی :۹۱
پیری‌بیگ مشهوربه «قراپیری قرامانلو»: ۱۷۴
پیکرخان : ۲۳۸
پی‌یترودلاواله: ۱۱-۱۲،۷۰،۱۰۹،۱۳۱، ۱۴۳،۱۴۵،۱۴۹،۱۵۵،۱۷۰،۱۹۱، ۱۹۳،۱۹۵،۲۲۱،۲۲۸-۲۲۹،۲۳۹، ۲۶۰-۲۶۲،۲۸۸،۲۹۴،۲۹۷،۳۰۲، ۳۰۹،۳۱۳-۳۱۴،۳۳۷

ت

تاجلی خانم : ۲۳۳
تاورنیه (ژان‌باپتیست) : ۱۰۲،۱۳۰، ۱۴۷، ۱۸۳ ، ۲۷۵-۲۷۶، ۳۱۶، ۳۲۹-۳۳۰
تخته بیگ: ۱۴۳-۱۴۴، ۲۶۸
ترابا : رجوع‌شود به ابوتراب اصفهانی.
ترابی (ملا): ۷۳و۱۰۰
تقی‌الدین محمداوحدی: ۱۹ ،۲۵،۳۱، ۳۵ ، ۳۸ - ۳۹،۴۹،۵۴، ۲۴۳، ۲۴۵-۲۴۶،۲۷۴-۲۷۵،۳۴۴
تقی‌الدین‌محمدکاشی: ۳۴۴
تقی‌خان مستوفی‌الممالک : ۶۵
تکتاندرفن دریابل:۱۳،۸۰،۱۳۳
تومات هربرت : ۱۸۱،۱۹۲
تهمورس‌خان (مشهوربه بدوه‌میرزا) : ۷۰،۱۰۶،۲۱۴،۲۱۷،۲۲۰-۲۲۴، ۲۳۸،۳۹۲
تیمور: ۱۲۵
تینانین(لیلی‌یافاطمه سلطان): ۲۱۳، ۲۳۸

ج

جانی‌خان :۱۷۹
جسمی همدانی :۴۵
جعفربیگ‌لاهیجی: ۴۵
جعفر کاشانی (میر): ۴۵
جعفری ساوجی (میرخود): ۴۵
جلال‌الدین‌اکبر : ۳۰،۳۲،۴۷،۳۸۹

جلال‌الدین جعفر فراهانی (ابوالحسن): ۴۵
جلال‌الدین سیستانی (ملک): ۴۶
جلال‌الدین محمد یزدی: ۱۱،۱۹،۲۴-۲۵، ۴۲،۴۶،۵۴-۵۶،۷۳،۸۲،۸۴، ۱۰۸،۱۱۰،۱۱۲-۱۱۳،۱۱۷، ۱۲۶،۱۲۸-۱۳۲،۱۴۰،۱۴۳-، ۱۴۴،۱۵۴-۱۵۵،۱۵۷،۱۶۵، ۱۷۰-۱۷۲،۱۸۶،۱۹۲،۲۰۳، ۲۱۲،۲۱۴،۲۳۱،۲۳۷،۲۵۰، ۲۶۸،۲۷۲،۲۸۷-۲۸۸،۲۹۱، ۲۹۶،۲۹۸،۳۰۳،۳۰۵-۳۰۶، ۳۰۸،۳۲۸،۳۳۰،۳۳۵-۳۳۸، ۳۴۱-۳۴۲،۳۶۲-۳۶۳،۳۶۹، ۳۸۳،۴۰۰،۴۱۰
جلال شهرستانی: ۴۵، ۲۰۲
جلالی: ۲۹۱
جمالای شیرازی: ۶۶
جمیله خانم فصیحه یزدی: ۴۶
جنید (شیخ): ۱۹۸
جوجی‌خان: ۱۸۵

چ

چارلز اول: ۱۳،۱۴۹
چراغخان زاهدی: ۲۰۰،۳۹۱
چراغ سلطان: ۱۶۸
چغال‌اوغلی: ۴۶، ۱۰۸،۱۱۳، ۱۵۶، ۲۰۵
چنگیزخان مغول: ۱۸۵
چیک تراستفانس: ۲۳۵

ح

حاتم بیگ اردوبادی (اعتمادالدوله): ۳۰، ۴۶، ۱۱۸-۱۱۹،۲۰۲، ۳۱۷، ۳۷۱،۴۰۰-۴۰۱
حاتم کاشانی: ۴۶
حافظ: ۲۷،۳۴۵
حافظ احمد پاشا: ۳۴۹
حافظ احمد قزوینی: ۲۴۵
حافظ جامی: ۲۴۵
حافظ جلاجل باخرزی: ۲۴۵،۲۴۸ - ۲۴۹
حافظک: رجوع شود باستاد محمد مؤمن طنبوره ای
حافظ مظفر قمی: ۲۴۵
حافظ نائی: ۲۴۵
حافظ هاشم قزوینی: ۲۴۵
حافظی کرمانی، حکاک: ۴۶
حالی: رجوع شود به میرعلی هرانی
حالی اصفهانی (سید عبدالله): ۴۶
حالی یزدی (شمس الدین): ۴۶
حامدی شوشتری (ملا): ۴۶
حبیب اصفهانی (میرزا): ۵۵
حبیب‌الله ساوجی: ۷۳
حسابی (میرزا سلیمان): ۴۶
حسام الدین (خواجه): ۸۵،۱۵۲
حسن بیگ اردستانی: ۴۰۷
حسن‌بیگ ترکمان، ملقب به «سگ‌لوند»: ۳۹،۲۹۰
حسن بیگ عجزی تبریزی: ۳۲
حسن بیگ قورچی: ۱۶۹
حسن خان حاکم همدان: ۲۶۳
حسن خان شاملو: ۴۶
حسن داود (شیخ): ۱۹
حسن روملو: ۲۷۲
حسن میرزا: ۱۷۰،۱۸۵-۱۸۶
حسین‌آقا: ۱۱۰
حسین (شیخ): ۳۷۹-۳۸۰

حسین خان بیگ ناظر: ۳۹۳
حسین خان ، حکمران ولایات سرحد بغداد : ۱٤۱
حسین خان شاملو: ۷۳
حسین خان لر: ۱۵۵
حسین خان مازندرانی (میر) : ۲۰۱
حسین طنبوره ای : ۲٤۵
حسین کیاچلاوی (امیر) : ۱۲٦
حسینقلی بیگ قاجار: ۱۰۸
حسینقلی میرزا سالور: ۳۸۰
حسین قمی (میر) : ۲٤۸
حسین میرزا (سلطان) : ۲۱۱
حشری تبریزی : ٤٦
حکیم لایق : ۷۳
حمزه میرزا : ۲۰، ۱۱٤، ۱٦۲، ۱٦٤، ۱٦۷، ۲۰۵، ۲۱۱-۲۱۲، ۲۵٦، ٤۰۰
حوابیگم : ۱۹۸، ۲۰۱، ۳۹٦
حیدربیگ بن ابوالقاسم ایواوغلی : ۸۱-۸۲
حیدرتلبه : ۳۹
حیدرعلی نقاش : ۷۲
حیدرمیرزا : ۱٦۱، ۱٦٤، ۱٦۷، ۲۰۰
حیدری : ۳۰۱

خ

خازن تبریزی (محمد امین آقاسی): ٤٦
خان آغابیگم : ۱۹۸، ۲۰۰
خان باباخان : ۳۸۰
خان عالم (میرزا برخوردارخان) : ۱٦، ۹۹، ۱۳٦-۱۳۷، ۲۷۸، ۲۹۵، ۳۱۲
خجنه بیگ : ۳۵۹
خدابنده (میرزا) : رجوع شود بسلطان محمد میرزا
خرگوش لر: ۱۵۵
خروس (شاعر) : ٤۰
خروش تبریزی (حسن بیگ) : ٤٦
خضری لاری (ملاخضر) : ٤٦
خطائی : ۲۱
خلیفه سلطان اعتمادالدوله (میرعلاءالدین محمد حسینی ملقب به سلطان العلماء): ۳٦، ٦۷، ۱۹۸، ۲۰۰-۲۰۱، ٤۰۱
خلیل پاشا : ۹۵، ۹۸، ۱۰٦، ۱۱۸، ۱۳۹-۱٤۰، ۱۵٦، ۱۹۸، ۲۸۰، ۳٤۷، ۳٤۹، ۳۵٦، ۳٦۹
خواجه هدایت الله زاری : ٤۰
خواجه نظر: ۱۳۵، ۲۳۷-۲۳۸
خوراشان، معروف به پری: ۲۱۹-۲۲۲
خیال شیرازی : ٤٦
خیرات خان : ۱٦

د

دارجان : ۲۱۹
داعی انجدانی (ملا) : ٤٦
داودبیگ : ۳۹۳
داود خان : ۹۳، ۲۱٤، ۲۱۷، ۳۹۱-۳۹۲، ۳۹٤
داود کشیش : ۳۷۷
درکی قمی (ملا) : ٤٦
درویش خسرو: ۳۳۸-۳٤۱، ۳٤۳
درویش عبدی بخاری : ٦٦
درویش کوچك قلندر: ۳۳۹-۳٤۱
دست غیب (میرابومحمد نظام) : ٤٦
دلاله قزی (دلقك شاه عباس) : ۲۵۱، ۲٦٦
دلی محمد خان : رجوع شود به محمد خان شمس الدین لو
دن گارسیا دوسیلوا فیگوه را : ۱۰۰، ۱٤۷، ۲۵۰، ۳۱۰، ۳۱۲-۳۱۳، ۳۵۹
دولتشاه : ۲٦
دولتیارخان سپاه منصور: ۳۳۵
دی دبول : ۲۱٤-۲۱۸
دیدی پال یانی تی فال، رجوع شود به کتایون

دین محمد خان : ۹۴

ذ

ذت چاوش : ۱۱۰
ذکی همدانی (ملا) : ٤٦
ذوالفقارخان قرامانلو: ۹۳-۹۵
ذوقی اردستانی (علیشاه) : ٤٦، ۲۹۹ - ۳۰۰

ر

رستم بیگ کرد : ۱۱٤
رستم بیگ سبهسالار: ۲۰۰
رستم خان داغستانی : ۲۱٤
رشیدا : رجوع شود به «عبدالرشید دیلمی»
رشیدای زرگر تبریزی : ۳٦
رشیدی کازرونی : ٤٦
رضا (ع) : ۹۲،۲۷۲،۳۵۰
رضا طنبوره ای : ۲٤۵
رضا عباسی : ۷۲،۳۸۷
رضی ارتیمانی (میر) : ٤٦
رضی شهرستانی : ۲۰۱،۳۹٦
رفیع الدین محمد صدر(میرزا)، معروف به«خلیفه» : ۲۰۰-۲۰۱،۳۹٦،٤۰۱
رفیع شهرستانی (ملا) : ٤٦
رکن الدین مسعودکاشانی ، معروف به «حکیم رکنا» : ۲۹-۳۰،۳٤۲
رندی کاشی : ٤٦
روحی انارجانی : ۲۰
روحی همدانی (ملا) : ٤٦
رودکی : ۲۷۱
رودلف دوم : ۱۳،۸۰،۱۳۳
روزك میرزا : رجوع شود به سلطان محمد میرزا
رونقی همدانی (ملا) :٤٦

ز

زاجری نطنزی (سید حسن) : ٤٦
زبیده بیگم : ٤۵،۱۹۸
زکریا (کشیش) : ۱۷۹، ۲۳۵،۲۲۳،۳۲۳، ۳۷۷-۳۷۸،۳۸۲
زلالی خوانساری : ٤۲-٤۳
زهرماربیگ : ۳۵۹
زهرمارسلطان : ۱۲۹
زین العابدین (میرزا) : ٤٦
زینب بیگم : ٤۵، ۱۵۱، ۱۸۷، ۱۸۹ ، ۲۰٤-۲۰۷،۲۲۹-۲۳۰،۲۳۲،٤۰۰
زینت نطنزی : ٤۷
زینل خان شاملوتوشمال باشی : ۹۷

ژ

ژزف پی‌تون دوتورنفر:۲۱۳

س

ساروتقی: ۷۳و۳۷۸
ساروخواجه: رجوع شود به خواجه محمد رضا
ساروسلطان: ۳۰۷
سامری تبریزی :٤۷
سام میرزا (شاه‌صفی) : ۱٦۳ ، ۱۸٤-۱۸۵،۱۹٦،۳٤٦
سام میرزاصفوی:۲۷۸
سانسون (کشیش): ۳۹،۳۹۹، ٤۱٦
سحابی استرابادی (مولانا کمال الدین): ٤۷
سخی: رجوع شود به میرزا ابوطالب کاشی
سخی کرمانی: ٤۷
سردرمرکاتن: ۱٤۹
سروری یزدی (اشرف) ٤۷
سعدی چلاوی:۸۵
سعید نفیسی:۷۸،۹۲

سک لوند : رجوع شود به حسن بیگ ترکمان
سلطان‌الفقراء قزوینی: ۴۷
سلطان‌حسین‌صفوی (شاه) : ۱۹۶، ۲۵۵، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۰۹-۴۱۰
سلطان‌خانم، معروف به «سلطانم»: ۲۰۳-۲۰۴
سلطان‌سلیم‌خان اول: ۱۲۵، ۲۳۳، ۲۵۵
سلطانعلی‌میرزا : ۱۶۴، ۱۶۷-۱۶۸
سلطان محمد : ۶۹
سلطان محمدچنگی: ۲۴۵
سلطان محمود (خواجه): ۸۵
سلمان خان: ۲۰۰، ۲۰۳، ۴۰۱
سلیما : ۲۸۱
سلیمان‌خان قانونی : ۳۴، ۳۶۳
سلیمان صفوی (شاه) : ۷۸ ، ۱۰۲ ، ۲۷۱، ۳۵۸، ۳۹۹، ۴۰۹، ۴۱۱
سلیمان میرزا : ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۷۲
سمایون‌خان (سیمون) : ۲۱۵، ۲۱۷
سنان پاشا: ۱۱۳
سن‌ژاك (سان‌یاگو): ۱۴۷۷، ۳۷۷-۳۸
سن ژورژ: ۱۴۷
سنگلاخ (میرزا) : ۵۷، ۶٤
سن مارتن: ۲٦۲
سهراب‌بیگ‌قزوینی: ٦٦
سهوی تبریزی (کمال‌الدین میرحسین): ۴۷
سهیلی خوانساری: ۷۱
سیاوش بیگ : ۷۳
سیدبیگ صفوی شیخاوند : ۱۹۸
سیری گلپایگانی : ۴۷

ش

شادیمان باراناشویلی : ۲۱۸
شاردن : ۱۹۸؛ ۲۰۰، ۲۱۸-۲۱۹، ۲۷۱، ۳۹۶، ۴۰۹
شارل‌شفر: ۱۳، ۱۲۸، ۱۳۳، ۳۲۹، ٤۱٦
شاه بنده‌خان پرناك : ۹۱؛ ۹٦
شاه بیگم ۲۰۳
شاه‌پسند : رجوع کنید به‌تقی‌الدین‌محمد اوحدی :
شاه جهان: ۳۰، ۴۸، ٦۵، ۳۹۷
شاهزاده بیگم: ۱۹۸
شاه سلیم: رجوع‌شود به نورالدین محمد جهانگیر
شاه علی‌مستوفی: ۱۳۰، ۱۵۵
شاه علی میرزا: ۲۰۰، ۲۰۳
شاه مراد خوانساری: ۲۴۵
شاه نظرخان توکلی: ۹۵
شاه نواز : (رجوع شود به علیرضای عباسی)
شاهوردیخان صالحی: ۳٦۳
شاهوردی خان‌لر : ۱۱۰، ۱۱۵، ۱۳٦ ، ۲۰۳، ۲۱۲، ۳۴۰
شاه ولی (میرزا) : ۲۱۲، ۳۹۹ -۴۰۰
شرلی : ۲۹۰، ۳۷۵
شرمزان : ۲۱۵
شریف پاشا: ۱۱۷
شعوری‌کاشی: ۴۷
شعیب جوشقانی : ۴۷ ، ٦۸
شفائی (رجوع کنید به مشرف الدین حسن)
شکوهی همدانی : ۲۳، ۳۷، ۴۷
شمسا متخلص به‌بینی : ٦۵
شمس‌الدین اردستانی (قاضی): ۴۵
شمس‌الدین پاشا : ۱۲۷، ۱۳۱
شمس‌الدین محمد بسطامی: ٦۸
شمس‌شیپورغوئی(شترغوهی) ورامینی: ۲۴۵

شهربانوبیگم : ۲۰۱،۱۹۸
شهسوار چهارتاری :۲۴۵
شهنوازخان : ۲۷۱
شیبك‌خان‌ازبك : ۱۲۵
شیخ احمدآقا(میرغضب) : ۱۲۳—۱۲۵
۱۵۵.۱۳۰
شیخ زاهد(گیلانی): ۳۶۹
شیخ شاه نظرقمشه‌ای: ۴۹
شیخ‌صفی‌الدین : ۳۰۳،۱۳۱،۱۰۶،۸۹ ،
۳۶۲—۳۷۱_۳۷۰،۳۶۳
شیخ‌علی :۱۲۰

ص

صائب تبریزی (محمدعلی) : ۴۷، ۲۰۱
۲۸۲،۲۷۷
صاحب الزمان : ۳۵۶
صادق بیگ افشارمعروف به‌صادقی : ۴۷
۷۲،۶۸،۵۴
صادق کیا : ۳۴۴
صادقی : رجوع‌شود به صادق‌بیگ افشار
صحیفی شیرازی (ملامحمد) : ۴۷
صدرالدین محمد سیفی حسینی‌قزوینی:
۶۸،۲۶
صدرالدین موسی (شیخ) : ۳۷۰
صدرالشریعهٔ اصفهانی : ۶۷
صفی (شاه) : ۱۸۵،۱۰۳–۱۰۱،۷۸،۱۲
۱۹۲ ، ۱۹۷– ۲۰۱ ، ۲۰۷ ، ۲۳۹،
۲۷۳، ۲۸۲، ۳۰۲ ، ۳۲۳ ، ۳۲۹،
۳۷۰ ، ۳۷۵ ، ۳۷۸ ، ۳۹۰ ، ۳۹۴،
۴۰۶،۴۰۱
صفی اردستانی (میر) : ۲۱۲
صفی الدین اصفهانی : ۴۷
صفی قلی بیگ : ۱۷۴
صفی قلی بیگ بیگدلی : ۳۰۷
صفی قلیخان : ۳۹۴—۳۹۱،۱۰۱
صفی میرزا (محمدباقرمیرزا): ۸۲،۱۶،
۱۸۸-۱۷۵،۱۷۲-۱۷۰،۱۶۳،۱۳۶

۳۵۹،۳۴۶،۲۹۸،۲۱۳،۲۱۱،۱۹۴
صلای اصفهانی (میرجلال الدین‌حسین):
۴۷
صیرفی قمی : ۴۸
صیقلی یزدی : ۴۷

ض

ضیاءِ اصفهانی : ۶۷
ضیاء (میرزا نورالله) : ۴۷
ضمیری اصفهانی رمال : ۴۷

ط

طالب‌آملی : ۴۷
طالب خان (وزیر) : ۴۰۱،۳۵۹
طاهربیگ اردستانی : ۴۷
طاهرنطنزی معروف به «میرابوالمعالی»
یا «آقامیر» : ۴۰۶،۱۳۴،۱۰۸
طاهری نائینی (ملا) : ۳۴
طبخی قزوینی : ۴۷
طهماسب‌اول(شاه): ۹۱،۷۳،۷۰-۶۹،۳۴،
۲۰۰-۱۹۹،۱۷۲،۱۷۰،۱۶۱،۱۲۱،
۲۰۴ _ ۲۰۵ ، ۲۱۱ _۲۱۲ ، ۲۵۵_
۲۵۶ ، ۲۷۲ ، ۲۹۴، ۳۳۸— ۳۳۹ ،
۴۰۰،۳۶۳—۳۶۲،۳۵۳،۳۵۰
طهماسب قلی‌بیگ قلیج قورچی : ۱۵۵
طهماسب میرزا : ۱۶۹_۱۶۷،۱۶۴
طهمورث : ۴۳
طوفان : ۳۶

ع

عاقلی : ۲۵۰،۴۰
عاملی (شیخ بهاء الدین محمد) : ۴۷ ،
۵۶ ، ۱۲۰، ۱۷۹، ۱۸۲، ۲۰۴، ۲۱۴،
۳۶۲،۳۴۸،۳۳۶،۲۹۱،۲۵۲
عباس‌سلطان (میر) : ۸۵
عباسقلی پسرمحمدحسین بیگ توشمال:
۱۹۱

عباس‌ملك جهانگیر رستمداری : ۸۵
عباس اقبال آشتیانی : ۲۰
عباس اول (شاه) : در بیشتر صفحات
عباس دوم (شاه) : ۳۶،۷۸،۱۰۲،۲۰۱، ۲۱۳،۲۷۱، ۲۷۶، ۲۸۲، ۳۰۷، ۳۲۹، ۳۹۰،۴۱۰-۴۱۱،۴۱۳
عباس گیلانی : ۳۸۲-۳۸۳
عباسی اصفهانی : ۴۷
عبدالباقی تبریزی : ۴۷،۵۵،۶۶-۶۷
عبدالباقی نهاوندی : ۳۰۲
عبدالجبار اصفهانی : ۶۶
عبدالرحمن‌خان شاکر: ۲۰۷
عبدالرزاق (میر) : ۶۶
عبدالرزاق قزوینی : ۲۷،۳۷،۶۷
عبدالرسول خیام پور (دکتر) : ۷۳
عبدالرشید دیلمی، معروف به «رشیدا» : ۶۵-۶۶
عبدالغنی تفرشی (میر) : ۶۶
عبدالفتاح فومنی : ۸۵،۱۱۹،۱۲۸،۱۳۷، ۱۵۱،۲۹۶،۳۰۶
عبدالغفار: ۲۱۲،۲۳۲
عبدالمحمدخان: ۶۲
عبدالمؤمن‌خان ازبك: ۸۹،۱۷۵،۱۸۵ ، ۳۳۶-۳۳۷
عبدالله جغتائی پاکستانی (دکتر):۳۸۹
عبدالله‌خان ازبك: ۱۳۹.۱۶۲
عبدالله‌شیرازی:۶۹
عبدالله‌مشکین قلم:۳۸۸
عبدلی (آقا): ۲۴۶-۲۴۷
عبیدالله خان:۱۳۹
عتابی:۴۲
عذری تبریزی: ۴۷
عرب مشهدی (میرزا): ۴۷
عرب فرقانی : ۳۶۳
عزیز اصفهانی (آقا): ۲۷۳
عطا:۳۸۱-۳۸۲
علاءالدین محمدتبریزی، معروف به- « علاء بیگ » : ۵۳
علاءالدین محمد ، متخلص به (فایز.) ۲۰۱
علاجی (ملا): ۴۷
علی(ع): ۲۴،۳۰ ، ۳۸.۴۸،۶۴،۱۴۷ ، ۱۴۸
علی اصغرکاشی:۶۹-۷۰،۷۳
علی بیگ: ۹۵،۱۰۵،۱۰۷، ۳۴۸
علی پاشا :۱۱۱
علیخان تبریزی‌جواهررقم:۶۶
علی‌خان کرایلی:۱۲۹
علیرضا عباسی : ۳۲.۵۳،۵۸،۶۰،۶۲ ، ۶۶-۶۷،۷۳ ،۳۳۶،۳۶۵
علیقلی‌بیگ واله:۲۵۶
علیقلی‌خان ایشیك‌آقاسی‌باشی: ۳۳۶
علیقلی‌خان دیوان‌بیگی: ۲۰۲ ، ۳۹۳
علیقلی‌خان شاملو: ۱۶۱،۱۶۴ ، ۲۰۴- ۲۰۵،۳۶۱
علیقلی‌سلطان‌ذوالقدر: ۲۱۲
علی‌نقی کمره‌ای :۴۷
علی‌هراتی ، متخلص به «حالی» :۵۵،۶۷
عمادالملك : رجوع شود به میرعماد
عنایت‌الله اصفهانی :۴۱۱
عهدی ورامینی:۴۷
عیسی: ۴۲، ۱۴۶، ۲۲۱-۲۲۲، ۲۳۷، ۲۶۴،۳۲۲،۳۲۳،۳۷۸
عیسی‌بیگ رنگ نگار.۵۷
عیسی‌خان قورچی‌باشی: ۴۰،۱۹۸-۱۹۹ ۴۰۲
عینك حسن: ۱۱۳

غ

غازی سلطان مقدم : ۱۲۹
غروری شیرازی : ۴۷
غزال (اسب) : ۱۱۱-۱۱۲،۱۲۰
غزال (رقاصه) : ۳۲۱-۳۲۳
غلام محمد هفت قلمی دهلوی : ۶۵
غنی بیگ غنی اسدآبادی : ۴۷
غیاث الدین علی منصف اصفهانی ، معروف به غیاثا : ۴۴
غیاث بیگ دواندار: ۳۶۲
غیاث یزدی : ۲۴۸

ف

فاطمه (ع) : ۳۷۰
فاطمه سلطان : رجوع شود به«یتناتین»
فایر: رجوع شود به میرزا علاءالدین محمد
فایظی (ملا): ۶۶
فتحعلی بیگ : ۳۹۳
فتحی اصفهانی : ۲۷
فدوی : رجوع شود به خواجه محمد رضا
فرخ : ۲۰۲
فردریك : ۳۰۲
فردوسی : ۲۳،۳۷
فرصت توپچی (محمد بیگ) : ۴۸
فرنگول : ۲۳۷
فرهاد بیگ چرکس قوشچی : ۱۷۶
فرهاد خان قرامانلو: ۳۱،۵۴،۵۸،۹۴، ۱۱۸،۲۱۲،۳۰۳،۳۳۷،۳۶۳
فریب رمال : ۴۸
فریبی اصفهانی (آقازمانا زرکش): ۴۸
فریدون خان : ۳۰۵
فسونی (امام قلی بیگ) : ۴۸
فصیح لاهیجانی : ۱۵۰-۱۵۱،۲۰۵
فصیحی هروی : ۴۸
فضل الله اردستانی : ۴۸
فضلی بن فضولی بغدادی : ۳۱
فضلی گلپایگانی : ۴۸
ففغوری گیلانی : ۴۸
فکری (سید محمد رضا) : ۴۸
فلسفی (نصرالله) : ۷۳، ۸۰، ۹۰، ۹۸، ۱۲۵-۱۲۶،۲۰۶،۲۳۳،۳۷۸
فلفل : ۲۴۴
فولادبیگ : ۳۹۴
فهمی بخارائی : ۴۸
فیضا (امیر) : ۶۶
فیلیپ سوم : ۹۰،۱۱۲،۳۱۲

ق

قاسم بیگ : ۴۳
قاسمی : ۴۸
قاضی احمد منشی قمی، معروف به میر منشی : ۲۷
قاضی بن کاشف الدین محمد : ۲۵۷
قبادخان : ۲۱۴
قبتاق (ایل) : ۹۴-۹۵
قدرتی قزوینی : ۴۸
قراپیری قرامانلو: رجوع شود به پیری بیگ
قراحسن استاجلو: ۱۴۰
قراحسنخان : ۱۵۴
قراری گیلانی (نورالدین) : ۴۸
قراقویونلو: ۲۰
قرچقای خان : ۹۱، ۹۳- ۹۸، ۱۰۵- ۱۰۷، ۱۱۳، ۱۷۸، ۲۰۵، ۳۴۷، ۳۶۹، ۴۰۲
قره شیخ : ۱۲۷
قزوین سلطان : ۱۴۱
قلباش (اسب) : ۱۱۱
قلموق : ۴۰۵
قلندربیگ قمی : ۱۲۸
قلندر لوائی قمی (بابا سلطان) : ۴۰ ، ۳۳۰

قمق (ایل) : ٩٤-٩٥
قوام الدین مرعشی (سید) یامیربزرگ : ٢٠٠
قورخمس خان شاملو: ١٣٢

ك

کابلی بیگم : ١٦٧
کاخابرخرخه ئولیدزه : ٢١٩
کاشف اصفهانی (اسمعیل بیگ) : ٤٨
کاظم (ملا) : ٢٠٠
کافی اردوبادی : ٤٨
کیك هرانی : ٧٣
کتابون (دیدی پال یانی‌تی [illegible]) : ٢١٤، ٢١٦، ٢٢٢-٢٢٣
کچل مصطفی : ٣٢٨
کرم اسوار گیلانی : ١٢٨
کلبعلی بیگ : ٣٥٩-٣٦٠، ٣٩٣
کنستانتین خان معروف به «کستندیل خان» : ٢١٧
کستندیل‌خان: رجوع‌شود به کنستانتین خان
کلب آستان علی (رجوع شود به‌شاه عباس)
کل عنایت : ٢٠٣-٢٠٤، ٢٥١-٢٥٢
کلیم‌کاشی (ابوطالب) : ٤٨
کوثری همدانی (میرعقیل) : ٤٨
کوچك بیگم : ٢٣٠
کورحسن استاجلو: ١٣٤، ١٦٩، ٢٠٠
کوکبی (قباد بیگ گرجی) : ٤٨

گ

گردینا : ٢١٣
گرگین خان : ٢١٣، ٢١٧، ٢٢٣
گزنفون : ٢٦٣
گنجعلی‌خان : ٣٦٣، ٣٨٧-٣٨٠
گنجی : ٢٤٥-٢٤٦
گی ورگی ساکادزه : ٢١٨

ل

لانگلس : ٤١٦
لطف الله شیرازی : ٤٠٠
لطفعلی بیگ آذر: ٢٦، ٤٩
لطفی (ملا) : ٣١
لله بیگ : رجوع شود به محبعلی بیگ
لوارساب خان: ٢١٤، ٢١٧-٢٢١، ٢٢٣، ٢٣٨
لوئی‌چهاردهم : ٢١٣
لوتر: ١٤٧
لیلی : رجوع شود به تیناتین
لیلی (اسب) : ٣٠٦

م

مادام یدا آ. گدار: ٣٨٧-٣٨٨
مارتا : ٢١٤، ٢٣٨
مالك دیلمی : ٥٧
ماموبیگ : ٣٨٣
ماندلسلو: ٣٠٢
مانی شیرازی : ٦٩
مایل شاملو (قلیچ خان بیگ) : ٤٨
محب علی (خواجه) : ١٢٨
محبعلی‌بیگ معروف به لله‌بیگ : ٢٢٧، ٣٨٣، ٤٠٩
محبعلی سلطان چکنی : ١٥٦
محسن رضوی (میرزا) : ١٩٨-٢٠٠
محسن وزیر(میرزا) : ٣٩٤
محمد (ص) : ١٤٧
محمدآقای تاتار: ٣١٤
محمدباقرمیرزا: رجوع‌شودبه‌صفی‌میرزا
محمد بن حسین حسنی سیفی قزوینی: رجوع کنید به «میرعماد»
محمدبن یوسف هروی : ٢٧٤
محمدبیگ بیگدلی : ٢١٣
محمد پاشا : ١٣٨

محمدتقی جنابدی : ۳۴۶، ۳۴۹، ۴۱۰
محمدحسین بیگ توشمال : ۱۹۱
محمدحسین تبریزی : ۵۳، ۵۷، ۶۷
محمدحسین چلپی : ۶۷
محمد حکیم میرزا : ۱۶۷
محمدخان (سید) : ۱۹۸
محمد خدابنده (شاه) : ۲۰، ۵۳، ۷۱، ۱۱۶، ۱۵۳، ۱۶۱-۱۶۲، ۱۶۴-۱۶۶، ۱۷۱، ۱۸۶، ۲۰۳-۲۰۵، ۲۵۶
محمد خرسند : ۲۷
محمد دانش بزرگ نیا : ۱۵۷
محمد رضا (خواجه)، مشهور به سارو خواجه، ملقب به «فدوی» : ۱۷۷
محمد رضا امامی : ۵۴
محمد زمان زمانی یزدی : ۲۷
محمد سبزواری (شیخ) : ۶۹، ۷۳
محمد خان شمس الدنیلو معروف به دلو-محمد : ۱۴۵، ۲۳۹، ۲۶۱
محمد شفیع : ۳۴۸، ۳۴۹، ۴۱۰
محمد شفیع بن عبدالجبار : ۶۶
محمد شفیع خراسانی، معروف به «میرزای عالمیان» ۱۱۸، ۱۵۱، ۳۱۷
محمد صادق : ۲۰۱
محمد صالح اصفهانی : ۵۴
محمد صالح خاتونابادی : ۶۶
محمد طاهر (میرزا) : ۲۰۱
محمد طاهر بیگ : ۱۰۹، ۲۶۷-۲۶۸
محمد طاهر نصرآبادی : ۱۹، ۲۳، ۳۲-۳۳، ۳۵، ۴۳، ۴۸، ۱۷۴، ۱۸۲، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۸۱
محمد طاهر یزدی : ۳۴۹
محمد طنبوره ای (سلطان) : ۲۴۵
محمد عبدالغنی خان صاحب : ۴۹
محمد علی (میر) : ۶۶
محمدعلی بیگ جغتای میرآخورباشی : ۸۷
محمدعلی بیگ گرکیراق اصفهانی : ۱۰۱-۱۰۴، ۲۸۱، ۳۷۵
محمدعلی تبریزی : ۱۳۵
محمد علی تربیت : ۲۵
محمد فارسی بواناتی : ۳۸
محمدقاسم بن مظفر : ۳۴۸
محمدقلی بیگ جغتای : ۱۶۵
محمدقلی سلیم تهرانی : ۲۸۱
محمد کرمانی (میرزا) : ۴۰۰
محمد مؤمن طنبوره ای معروف به «حافظك» : ۲۴۵
محمد میرزا معروف به «روزك میرزا» وخدابنده میرزا» : ۱۷۰، ۱۸۴، ۱۸۶-۱۸۷، ۱۹۰، ۱۹۴-۱۹۵، ۱۹۷
محمد نامی کمانچه ای : ۲۴۵
محمد نصیرا : ۷۲
محمد ولی خان ازبك : ۳۰۵، ۳۶۶
محمد ولی میرزا : ۳۴۴
محمد هاشم سنجر : ۳۳
محمد همایون : ۱۶۷
محمد یوسف گلپایگانی : ۴۸
محمد یوسف واله قزوینی : ۱۹، ۲۲، ۸۱
محمود اسحق سیاه وشانی : ۶۸
محمود پسیخانی گیلانی : ۳۴۳، ۳۴۴
محمود ساغرچی (خواجه) : ۱۲۵
محمود گیلانی : ۴۸
محوی (میرمغیث الدین) : ۴۸
مختاربیگ قزوینی : ۶۶
مخفی رشتی (ملا) : ۲۷۶
مخفی طبرستانی : ۴۸
مرادبیگ جهانشاهلو : ۱۲۶
مرادپاشا : ۱۵۰
مرادخان چهارم (سلطان) : ۲۸۱

مردان خان سوم (سلطان) : ۸۱، ۱۳۹
مراد مازندرانی (ملا) : ۳٤٦
مرشد زواره ای (محمد) : ٤۸
مرشد قلی خان : ۳۹۹،۲۱۲–٤۰۰
مرشد قلیخان استاجلو: ۱۹،۷۸،۱٦۱–۱٦۲،۱٦٤–۱٦۵،۱٦۷،۱۷۱،۱۸۵، ۲۱۱
مریم سلطان خانم : ۲۰٤
مذاقی نائینی : ۲٤۵
مستعلی زرگر: ۵٦
مشربی قمی : ٤۸
مشرف الدین حسن معروف بحکیم – «شفائی» اصفهانی : ۲۸–۲۹،۳۹
مشرقی تبریزی (میرزا ملک) : ٤۸
مشهوری اصفهانی : ٤۸
مصطفی میرزا (سلطان) : ۲۲۱
مصورکاشی : ۷۳
مطربی قزوینی : ٤۸
مظفرالدین شاه قاجار: ۳۸۰
مظفرجنابدی (ملا) : ۱۷۷،۳٤۷–۳٤۹ ٤۱۰
مظفرحسین‌کاشانی لنگ : ۳٦
مظفرحسین‌کاشی (حکیم سیف الدین) : ٤۸
مظفرعلی (استاد) : ۷۲
مظهری کشمیری : ٤۸
معزالدین یزدی : ٤۸
معزکاشی (میر) : ٦۸
معصوم خان : ۲۱٤
معصوم کمانچه‌ای (استاد) : ۲٤۵
معین الدین محمد وزیر: ۳۹٤
معین مصوریزدی : ۷۲
مقصودبیگ : ٦٤،۱۵۸
مقصودبیگ مسگرقزوینی : ٦۲-٦۳
مقصودی‌کاشی (ملا) : ٤۹

ملاجلال : رجوع شود به «جلال الدین محمد یزدی
ملا کمال : ۱۱۰،۱۷۰،۱۷۲،۱۷٦،۱۸۰، ۱۸٦، ۱۹۵، ۲۰۰–۲۰۱، ۲۰۷ ، ۲۱۲، ۲۲٤، ۲۳۱، ۲۹۰، ۳۳٦– ۳۳۷،۳٦۳،۳۹٤
ملامفید : ۷۳
ملامیرعلی‌کاشی : ۱۸۲
ملایکتا : ۷۳
ملایگانه : ۷۳
ملك‌آقا : ۲۳۷
ملك النساءِ بیگم : ٤۹،۱۹۸،۲۰۲
ملك ستونی مستوفی (خواجه) : ۲۸٦
ملك علی سلطان جارچی باشی : ۱۲٦- ۱۲۷،۱۷٤،۲۵۰،۳٤۰–۳٤۱
ملك علی قمی : ۱۱۲
ملك مشرقی قزوینی : ۳۰
ملك معرف (آقا) : ۳۷۱
ملهم تبریزی : ٤۹
ممتازگرجستانی (افضل بیگ) : ٤۹
منظر: ۲٤٦
منوچهرخان : ۹۱،۹۷،۱۹۸،۲۰۰
منوچهرسالور(مهندس) : ۳۸۰
موراو(موئوراوی) : ۹٦، ۲۱۵، ۲۱۸– ۲۱۹،۲۲۲
موسی : ۲٦،٦۱
موسی سلطان موصلوی.ترکمان : ۲۰۳
مولوی سیستانی (حاجی احمد) : ٤۹
مؤمن شهرستانی (میرزا) : ۲۰۲
مؤمن‌کاشی معروف به «یکه سوار» :۳۷
مهترحاجی : ۱۷۷
مهد علیا : ۱۳۲
مهد علیا خانم : ۲۱۱
مهدی بیانی (دکتر): ۵۳،۵۱،٦٤–٦۵، ۸۱، ۳۸۸

مهدیقلی بیگ : ۲۲۲
مهدیقلی خان چاوشلو: ۱۶۷
میرابراهیم : ۶۳،۶۵_۶۶
میرابوالمعالی: رجوع شود به میرزا طاهر نطنزی
میرالهی : ۲۳، ۳۷،۴۵
میرجمله (میرزا محمد امین شهرستانی): ۴۶
میرحیدر گودرزی : ۱۳۶
میرحیدر معمائی کاشی متخلص به «رفیعی»: ۳۳_۳۴،۳۱۹،۳۳۰
میرخسرو: ۱۳۶
میرزا حسنعلی : ۱۸۲
میرزا رضی صدر: ۱۷۹—۲۰۰
میرزا صالح : ٦٤
میرزا صدرا : ۴۶
میرزا محمد : ۱۰۸،۴۰۶
میرزا محمد رضا : ۴۰۷
میرزا مصطفی ۳۷۳_۳۷۵
میرزا معصوم : ۴۰۶
میرزای عالمیان : رجوع شود به میرزا محمد شفیع خراسانی
میرساوجی : ٦٦
میرشرف : ۲۴۸
میرصالح : ۱۵۷
میرعماد : ۵۷_۶۷
میرك نقاش اصفهانی (آقا) : ۶۹
میرفضل الله : ۲۴۴
میرعبدالعظیم : ۲۰۱_۲۰۲
میرك خان بلخی (ملا) : ۴۹
میرمقصود : ۲۴۴
میرمنشی قمی : ۵۳،۱۷۰،۲۰۳،۳۴۴
میریحیی : ۶۶
میریحیی تبریزی : ۷۳
مینورسکی : ۴۰۴،۴۱۶

ن

نادم گیلانی : ۴۹
نجاتی گیلانی : ۴۹
نجف قلی بیگ والی بختیاری : ۴۹
نجفقلی میرزا : ۱۹۶—۱۹۷
نجم الدین محمود بیگ : ۳۰۱
نذری کاشی : ۴۹
نسف آقا معروف به وجیه الدین شانی تکلو: ۳۰_۳۲
نصیرالدین طوسی : ۴۰۰
نظام الدین احمد قزوینی متخلص به «شرمی» : ۴۳
نظام الدین علی : ۲۹
نظامشاه : ۳۵۹
نظامی گنجوی : ۲۷،۳۹،۴۱،۰
نعمت الله جزایری : ۲۵۲،۳۴۵
نقطویان : ۳۳۸،۳۴۱،۳۴۴
نمرود : ۲۶
نهادبیگ (امیر) : ۶۶
نورالدین سام سوار: ۶۷
نورالدین محمد : ۲۵۲
نورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم) : ۱۶، ۳۰، ۶۵، ۱۸۲، ۱۹۱، ۲۵۱، ۲۷۸، ۲۹۵، ۳۱۲، ۳۴۸،۳۸۷ _ ۳۸۹
نورالدین محمد لاهیجی : ۶۵
نورالله افندی اسدآبادی : ۴۹
نورای اصفهانی (میرزا) : ۶۶_۶۷
نورمحمد خان : ۱۸۵_۱۸۶
نوکرز: ۲۱۹

و

واخوشت : ۲۰۴،۲۱۳،۲۲۴
واصف یزدی (میرزا امین) : ۴۹
والی داغستانی : ۴۹

واهب اصفهانی (میرزا حسن) : ٤٩
واهب قندهاری (ملا) : ٣٧
ولیخان افشار: ٤٠٠
ولی قلی‌بیک شاملو: ٤٩
ولی محمد خان تاتار: ٢٨٨
وهم الدین حسن : ٣٢
ویکفور: ١٣٧

هارون ولایت : ١٥٥،٦٠،٢٨
هاشم بیک فزونی استرابادی : ٤٤
هاشمی استرابادی (میر) : ٤٩
هدایت الله (لسان الملك) : ٦٣
هروی (عباسقلی خان) : ٤٩

ی

یارمحمد میرزا : ١٢٦
یزدگرد : ٣٧٧
یعقوب (مترجم) : ١٤٥–١٤٦
یعقوب خان : ٤٦
یعقوب خان ذوالقدر: ١٦٨،٣٨
یعقوبیان : ١٤٦
یوسف‌آقا : ٨٥
یوسف‌آقا (خواجه باشی) : ٢٢٨
یوسف‌آقا یوزباشی : ٣٩١
یوسف بیک یوزباشی: ٣٥٧
یوسف خان میرشکارباشی : ٩٤ـ ٩٥ ، ٩٧
یوسف قهوه چی (حاجی) ، ٣٥ـ٣٦
یوسفی ترکش دوز: ٣٤٢ـ٣٤١،٣٣٩
یوسفی گلپایگانی : ٣٢

۲ - اماکن

الف

آجی (رود) : ۹۵،۱۰۵
آذربایجان : ۲۰-۲۱،۴۶-۴۹، ۹۱ ،
۹۵_۹۶،۹۸،۱۰۵_۱۰۷،۱۱۱
۱۱۸،۱۲۵،۱۳۷،۱۳۹، ۱۵۰،
۱۵۵،۱۶۲، ۱۹۸، ۲۰۵،۲۱۳ ،
۳۱۷،۳۴۷_۳۴۹ ۳۵۶،۳۶۳،
۳۶۹،۳۹۳،۳۹۶_۳۹۷،۴۰۲
آستارا : ۱۱۸،۱۵۱
آسیای صعیر: ۲۶۳
آلمان : ۱۵،۸۰،۱۳۳،۲۶۴
آمستردام : ۴۱۶
ابرقو: ۳۹۶
ابیورد : ۱۸۵،۲۹۳،۳۲۸
اران : ۲۱
اردبیل : ۸۶،۸۹،۹۵_۹۶،۱۰۵_۱۰۷،
۱۳۹، ۱۴۹، ۱۶۷، ۱۷۹، ۱۸۲ ،
۱۹۳، ۲۲۲، ۳۲۱، ۳۴۷، ۳۵۶،
۳۶۲،۳۷۰،۳۸۲
اردستان : ۲۸۷،۳۰۰،۳۹۶
اردوباد : ۴۰۰
ارمنستان : ۱۶۲، ۲۱۳-۲۱۵، ۲۳۷،
۳۲۳،۳۹۲،۳۹۷
اروپا : ۱۳۵،۲۲۹،۳۱۵
اسپانی : ۲۲،۸۴-۸۵، ۹۰، ۹۹-۱۰۰،
۱۱۲، ۱۴۳، ۱۴۷_۱۴۸، ۱۷۳ ،
۱۸۷،۱۸۹، ۱۹۳، ۲۰۶، ۲۲۷-
۲۲۸، ۲۵۰، ۲۶۴، ۲۷۸-۲۷۹،
۳۱۰_۳۱۵،۳۵۴،۳۵۹
استا : ۱۲۶
استانبول : ۳۴، ۹۴، ۱۱۲، ۱۲۰،۱۳۹،
۱۶۷،۱۹۶،۲۶۸،۳۵۰
استراباد : ۱۷۵،۱۸۳،۳۰۵،۳۶۴،۳۹۶_
۳۹۷
اشرف (بهشهر) : ۷۰، ۸۶،۱۳۷،۱۴۹،
۳۴۶،۳۵۹
اصفهان : ۲۱،۲۵،۲۸،۳۰_۳۱،۳۵_۳۸
۴۰،۴۲_۴۳،۴۸،۵۳،۵۵ – ۵۶،
۵۸،۶۴—۶۵،۶۷،۸۲ - ۸۵، ۸۹،
۹۲،۹۹_۱۰۰ ، ۱۰۲،۱۱۱،۱۱۲،
۱۱۶،۱۲۹—۱۳۱،۱۳۴، ۱۴۶—
۱۴۷،۱۵۵، ۱۶۷ _ ۱۶۹،۱۷۳،
۱۷۵،۱۸۲_۱۸۳، ۱۸۷، ۱۸۹_
۱۹۶ ، ۲۰۰ _ ۲۰۲ ، ۲۰۴ ،
۲۰۶،۲۱۲، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۶_
۲۲۷،۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۷، ۲۳۹،
۲۴۵_۲۴۷، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۷،
۲۶۴، ۲۷۴_۲۷۵،۲۸۰،۲۸۵ _
۲۸۹،۲۹۱،۲۹۵_۲۹۷، ۳۰۰،۳۰۵
۳۰۸_۳۱۰،۳۱۲ _ ۳۱۴،۳۱۷_
۳۱۹ ، ۳۲۲_۳۲۳،۳۲۹_۳۳۱،
۳۳۵ _ ۳۳۷،۳۴۵_۳۴۶،۳۵۴_
۳۵۶ ، ۳۵۸_۳۵۹،۳۶۶_۳۶۸،
۳۷۱،۳۷۳_ ۳۷۴،۳۷۷،۳۷۹ _
۳۸۰ ، ۳۸۲_۳۸۳،۳۹۱_۳۹۳،
۳۹۶_۳۹۷، ۴۰۴_۴۰۵، ۴۱۲_
۴۱۵
افریقا : ۳۴
افغانستان : ۲۷۷
اکبرآباد : ۶۵
البروز: ۲۲۳
الله‌آباد : ۳۸۸
الموت : ۱۶۴،۱۶۷_۱۶۹،۱۹۱_۱۹۲،
۱۹۵_۱۹۷
النجان : ۳۶۶
امامزاده اسماعیل : ۱۹۲
امامزاده حسین قزوین : ۱۶۶،۳۲۸

امریکا : ۲۷۹،۲۷۷
امیرجه کلایه رستمدار: ۳۰۳
انگلستان : ۹۹، ۱٤۷ — ۱٤۹، ۲۷۸، ۳۱۳،۳۰٦،۲۸۱
اوچ تپه : ۲۹۳
اورمیه : ٤۰۰،۱۰٥
اوشنی : ۱۰٥
ایتالیا : ۲۱٦،۱٤٦
ایروان : ۲۱۳،۱٤۰،۱۳۸،۱۱۷،۹۳،۱۳
ای مرت : ۲۲۳
ایوانکی : ۱٦٥

ب

باخرز: ۲۹۳
بارفروشده (بابل) : ۲۹۰
باشی‌آچوق : ۲۲۳
باغ خسرو: ۳۸۸
باقچه : ۱۲٦
باقین : ۳۷۹—۳۸۰
بالغ لو (رودخانه) : ۳۰۳
بحرمکان یا بحریان : ۳٦۲
بحرین : ۳۹۲،۹۷،۹۲
بخارا : ۱٥
بروجرد : ۱۳٦،۱۲۹،۱۱۰
بسطام : ۱۸٥
بغداد : ٦۷، ۱٤۱، ۱٤٦، ۱۷۱، ۳۲۲، ٤۱۱،۳٤۹،۳٤٥
بلخ : ۳٦٥،۳۱۰،۱۸٥،۱۲٦،۱۱۹
بندربصره : ۳۹٤،۹۸
بیه‌پس : ۲۹٥،۱۲۸
بیه‌پیش : ۲۹٥،۱٥۱،۱۲۸

پ

پاریس : ۲۷، ۸۰، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۷، ٤۱٦،۳۸۸،۲۷٤،۱۹۲
پافلاگونی : ۲٦۳
پرتغال : ۹۷
پیش قلعه لاهیجان : ۳۰٦

ت

تاج‌آباد : ۳۳٦
تبریز: ۲۰-۲۱، ٤٤،٤۹، ٥۳، ٥۸،٦۷، ۷۲،۸۰،۹٥،۱۰٥،۱۰٦-۱۱۳،۱۳۲- ۱۳۳-۲۰٥،۲۱۳،۲٤٥،۳۱۸،۳۲۳، ۳٤٥،۳٥٥،۳٦۹
تراکیه : ۲٦۳
تربت : ۲۹۳
ترکستان : ۳٤۷،۳۱۰،۲۹۸
تفلیس : ۲۱۷-۲۱۹،۲۲۲،۲٥۷
تکیه حیدر: ٤۸
تهران : ۱۹—۲۰،۲۳، ۲٥، ۲۸، ۳۲، ۳٤،٥٦، ۷۷،۸۰، ۹۰،۹۸، ۱۲٦، ۱۳۰، ۱۸٥، ۱۹٥، ۱۹۷، ۲٤۳، ۲٤٦،۳٦٥،٤۰۱-٤۰۲،٤۱٦
توران : ۲٦

ج

جاپلق : ۳۹٦
جاسك (بندر) : ۹۸
جام : ۲۹۳
جعفرآباد : ۱٥۸
جلفای ارس : ۱۳۸،۳۲۲،۳٥٥
جلفای اصفهان : ۱۳٥، ۲۳۱، ۲۳٦ — ۲۳۷، ۲۸۹، ۳۱۰، ۳۲۲—۳۲۳، ٤۰٥

چ

چالدران : ۲٥٥
چخورسعد : ۳۹۷،۳۹٤،۳۹۲،۱۱٥
چمن رادکان : ۳٦٤

ح

حبشه : ۳٤

حجاز: ٥٧، ٢٤٥
حیدرآباد : ٦٥

خ

خبوشان (قوچان) : ١٨٥
ختا (چین) : ٣١٥
خراسان : ٢٥، ٤٠، ٤٤، ٥٤، ٨٩، ٩١،
٩٦ـ٩٧، ١٠٨ـ١٠٩، ١١٦، ١١٨،
١٢٩، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٩، ١٤١،
١٥١، ١٦١ـ١٦٢، ١٦٤، ١٦٧،
١٧١، ١٧٥، ١٨٥، ١٩٤، ٢٠٤ـ٢٠٥
٢١١، ٢٧٣، ٢٩٦ـ٢٩٧، ٣١٨،
٣٢٨، ٣٣٧، ٣٧١، ٣٩٦، ٤٠٢
خرقان : ٣٤٠
خرم‌آباد : ١١٠، ٢٠٣
خشکرود : ٢٠٤
خلخال : ٣٥٦ـ٣٥٧
خلیج فارس : ٢٧٧، ٣٩٢، ٤٠٥
خواجه ربیع : ٥٦
خوار: ٣٦٨ـ٣٦٩
خواف : ٢٩٣
خوانسار: ٣٩٦
خوزستان : ٣٩٢، ٤٠٣

د

دامغان : ١٢٩، ١٨٥
دانقی : ٣٨٠
دانمارک : ٣٠٢
دربند : ٩٤ـ٩٥، ١٥٦
دریای خزر: ٣٠٨، ٤٠٥
دریای عمان : ٩٢
دشت چالدران : ١٢٥، ٢٣٣
دشت خاوران : ٢٩٣
دشت مغان : ٣٦٦
دکن : ٣٣، ٤٦، ٦٥، ٣٥٩
دلیجان : ٣٩٦
دماوند : ٣٦٥، ٣٦٨ـ٣٦٩
دم دم (قلعه) : ٤٠٠
دوشتی : ٢١٩
دولت‌آباد : ٢٨٦ـ٢٨٧

ر

رارکان : ٢٩٧
رانکوه : ١٣٧، ٢٩٥، ٣٠٩
رستمدار: ١٢٦
رشت : ٨٥، ١١٩، ١٢٨، ١٣٧، ١٥١،
٢٧٧ـ١٧٨، ١٨٠، ١٨٢
رم : ١٤٣، ١٤٥، ٢٦٤، ٢٨٨
روئن : ١١١، ١١٢
رودخانه مشهد سر(بابلسر) : ٢٩٠
رودسر: ٣٠٩، ٣٢٩
روسیه (دولت مسکوی) : ١٤٦، ١٨٩،
٢٦٥، ٢٩٨، ٣١٢ـ٣١٥
ری : ٤٨، ١٨٦، ٤٠٣

ز

زاینده رود : ١٣٤، ٣٠٨ـ٣١٠
زنجان : ١٩٥، ٣٣٥، ٣٤٩

س

ساری : ٣٠٥
ساوه : ٢٠٠، ٢٠٧، ٣٩٦
سبزوار: ٣٣٧
سرخس : ٢٩٣
سفید رود : ١٢٨
سلطانیه : ١٩٥، ٣٣٥، ٣٤٩
سن پطرزبورگ : ١٧٩، ٢٣٠
سوریه : ٣٤
سیاه چال : ٢٩٥
سیاه رود : ٣٦٤
سیاه‌کوه : ١١٢
سیمره (رود) : ١١٥

ش

شام : ۱۳۵
شاهرود : ۱۱۲
شروان : ٤۳،۹۳_۹٤،۹۷،۱۲۷،۱۳۹،
۱۵۱، ۱٦۲، ۲۰٤، ۲۱۵، ۳۱۷،
۳٤۸،۳۹۲،۳۹٤،۳۹۷،٤۰۵
شط العرب : ۹۸
شکی : ۳۸۰
شماخی : ۹٤— ۹۵،۱۲۷،۱۳۸، ۱۵۱،
۳٤۸،۳٦۵،۳۸۲
شهیدیه : ۱۸۱—۱۸۲
شیراز: ۳۸،٤٦،۹۸،۱۰۰، ۱٦۸، ۲۰۰،
۲۲۳، ۲۳۸، ۲٤۵_ ۲٤ ، ۲۵۷،
۲٦۲، ۲۸۱، ۲۸۵، ۳۱۷، ۳۷۷،
۳۹٤

ط

طارم : ۲۵۹،۳۳۵
طبرسران : ۲۱٤
طبرك (قلعه) : ۱٦۸
طوس : ۲۹۳

ع

عباس آباد اصفهان : ۹۹،۲۷۸
عراق : ۳٤۵،۳٦۷،۳۹٦
عراق عرب : ۹٦،۲٤۵
عربستان : ۲۷۱،۳۹۲،۳۹۷
علیشکر: ۳۹۷

ف

فارس : ۳۸، ۷۳، ۹۲_۰۳، ۹۷_۱۰۱،
۱٦۸، ۱۸٦، ۲۳۸، ۲٦۳، ۲٦۷،
۲۷٦، ۲۷۸ ، ۲۸۱، ۳٤۵، ۳۵۸،
۳۹۰_۳۹٤،۳۹٦،۳۹۸،٤۰۲
فراهان : ۳۹٦
فرح آباد مازندران : ۸٦، ۹۲ ، ۱۱٦،
۱۱۸، ۱۳۲، ۱٤۰، ۱٤۳، ۱۷٤،
۱۷۷، ۱۸۷، ۱۸۹— ۱۹۰، ۲۰۷،
۲۲۱، ۲۳۹، ۲۹۰، ۲۹٤، ۳۰۹،
۳۱۲،۳۱۹،۳۵٦،۳۵۹،۳٦۸
فریدن : ۱۳٤،۱۹۲،۳۹٦
فومن : ۱۷۷
فیروزکوه : ۱۲٦، ۱۸۹- ۱۹۰ ، ۱۹٤
۲۰۷،۲۲۵، ۲۹٤، ۳۰۳، ۳٦۸—
۳٦۹

ق

قراباغ : ۹۳، ۹۵، ۲۱٤، ۲۲۲، ۲۳۹،
۳۸۲_۳۹۱، ۳۹۷
قراباغ قزوین : ۱۲۰
قزل آغاج : ۲۱۵، ۳۰۳
قزل آلما (رم) : ۱٤۵
قزوین : ۲۱، ۳۱_۳۲، ۳۵، ۳۸_٤۰، ٤٤،
۵۳_۵٤، ۵٦، ۵۸، ٦۲_٦۳، ۸۲_
۸۳،۸۵،۱۰۲،۱۰٦،۱۱۸— ۱۱۹،
۱۲۳، ۱۲۹—۱۳۰، ۱٤۹، ۱۵۱،
۱۵۵، ۱٦۲، ۱٦٤ _ ۱٦۸، ۱۷۱،
۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱_۱۹۳، ۲۰۳—
۲۰٤، ۲۰٦—۲۰۷، ۲۱۲ ، ۲۲٦،
۲۲۹، ۲۷۲، ۲۸۱، ۲۸٦، ۲۸۸،
۲۹۰—۳۰۰، ۳۰٦، ۳۱۲، ۳۲۳،
۳۲۵—۳۲٦، ۳۲۸،۳۳۸،۳٤۰—
۳٤۱، ۳٤۳، ۳٤۵،۳٤۹، ۳٦۷،
۳۹۳_۳۹٤،۳۹۷،٤۰۷
قشم : ۹۸،۱۰۱،۳۵۸
قلعهٔ شروان : ٤۳
قم : ۳۰_۳۱،۷۳، ۱۳۰، ۱۵۸، ۲۰۰،
۲۱۲،۳٦۷،۳۹٦
قمشه : ۳۹٦
قندهار: ٦۷،۸۱،۱۸٤،۱۹٤،۲۵۱،۳۷۹،
۳۹۷

قوچان : ١٨٥،٢٩٣،٢٩٦
قیدار: ٨٧
قیزشهری (میانه) : ٣٢٤

ك

کابل : ١٣٧
کاختی (کاخت) : ٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٧،
٢٢٠،٢٢٣،٢٣٢،٢٣٨،٣٩٢
کارتل (کارتلی) : ٩٧،٢١٣،٢١٧_٢٢٠،
٢٢٣،٢٣٨
کازرون : ٤٠١
کاشان : ٢٩_٣٠،٨٩– ٩٠،١١٢،١٦٩،
١٨٢، ٢٩٠ _ ٢٩١، ٢٩٦، ٣٠١،
٣٢٦_٣٢٧،٣٥٤،٣٦٧،٣٩٦
کبود جامه استراباد : ١٥٦
کر(رود) : ٩٧،٣٠٣
کربلا : ٢٠٠
کردستان : ٢١٤،٢٨٠،٣٩٧
کرکوك : ٩٦
کرمان : ١٠٢،٣٦٣،٣٧٨،٣٨٠،٣٩٧،
٤٠٠
کرمانشاه : ٣٨٠
کریمه : ١٣٩
کشمیر: ٤٨
کمره : ٣٩٦
کلکته : ٦٥،٣٠٢
کلهران : ١٣١
کلیاراصفهان : ١٩٢
کوهرنگ : ١٣٤—١٣٥،١٩١
کوه کیلویه : ٩٢،٩٨،٣٩٧

گ

گرجستان : ٧٠، ٩١، ٩٦—٩٧، ١٠٦،
١٢٨،١٣٧—١٣٨، ١٧٦، ٢١٢—
٢١٥، ٢١٧_٢٢٣، ٢٥٧ _ ٢٦٤،
٢٧١،٣٨٠،٣٩٢—٣٩٣،٣٩٧
گرگان : ٢٩٦،٣٠٥،٣٥٠،٣٦٢
گسگر: ١٨٣
گلپایگان : ٣٧٥_٣٧٦، ٣٩٦، ٤٠٢
گنبد قابوس : ٣٥٠
گنجه : ٤٣،١١٠، ١١٣، ١١٥، ١١٧،
١٣٨،٢١٢- ٢٣٨
گوکجه دنگیز: ٢١٤
گیلان : ٥٨،١١٨_١٢٠، ١٢٤، ١٢٨،
١٣٧، ١٥٠-١٥٢،١٦٤،١٦٨،١٧١
١٧٧، ١٨٢ _ ١٨٣، ٢٠٤، ٢٨٠،
٢٨٩ _ ٢٩٠، ٢٩٥_٢٩٦، ٢٩٨،
٣٠٣، ٣٠٦،٣٠٨_ ٣٠٩، ٣١٧،
٣٢٩،٤٠٥

ل

لار : ٩٢_٩٣،٩٧_٩٨،١٥٥،٣٩٢
لاریجان مازندران : ١٨٥
لاهور: ٢٨–٢٩،٤٤،٦٥،٣١٠
لاهیجان : ٨٥،١٢٤،١٢٨،١٥١،٣٠٣ .
لرستان : ١٣٦،٢٠٣،٢١٢،٣٤٠،٣٤٣،
٣٩٧
لنجان اصفهان : ٢٧٣ ، ٢٩٦ ، ٢٩٩،
٣٦٦،٣٧٧
لندن : ٥٦،٢٢٤،٣٨٨،٤١٦
لنگرود : ١٣٣
لنینگراد : ٥٦
لیدن : ١٤٠، ٢٧١، ٢٧٤،٣٩٠،٣٩٤،
٤٠٦

م

ماردین : ١٤٦
مازندران : ١٤،٣٠،٥٤،٨٦،٩٩، ١٠٥،
١١٨،١٣٥،١٣٧،١٥٠-١٥١،١٨٢–
١٨٣،١٨٩-١٩٠،٢٠٠،٢٠٢،٢٠٧،
٢٢١،٢٢٦،٢٦٦،٢٨٨،٢٩٠،٢٩٤

٢٩٦، ٢٩٨، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣٠٨_
٣٠٩، ٣١٢، ٣١٧، ٣٣٥، ٣٤٥،
٣٤٧،٣٥٦،٣٥٩،٣٧٨،٣٩٦
ماوراء النهر: ٣٤٧
محلات : ٣٩٦
مدينه : ٣٧٠
مراغه : ٥٦، ٣٣٦
مرو: ١٢٥،١٨٥،٣٩٧
مسق : ٢١٥
مشاپشم (وشم؟) : ٣٦٥
مشهد : ١٩،٢٥،٥٥—٥٦،٦٥،٨٩،٩٢،
٩٦_٩٧،١١٢ ، ١١٧،١٦٢،١٧٠،
١٨٥،١٩٢،١٩٨،٢٠٠،٢٠٤،٢٤٤،
٢٧٢، ٢٩٣،٣٥٤،٣٦٢، ٣٧٠—
٣٧١،٣٩٧
مشهد سر(بابلسر) : ٢٩٠
مصر: ٦٢،٢٧١
مكه : ٣٣—٣٤،٣١٣_٣١٤
منجيل : ٢٥٩
موصل : ٩٦
مونشن : ١٥
ميافر: ٣٨٠—٣٨٢
ميانكاله : ٢٩٦،٢٩٨
ميانه : ٣٢٤

ن

نائين : ٢٨٧،٣٩٦
ناپلی : ٢٣٠
نخجوان : ١٠٥،١٣٨،١٤٥،٢١٣
نجف : ٤٠٦
نسا : ١٨٥،٢٩٣
نصرآبادكاشان : ٣٤٣
نطنز: ٢٨٧،٢٩٦،٣٠٠_٣٠٢،٣٩٦
نهاوند : ٢٤٥
نيشابور: ١٠٨،١٨٥،٢٤٥،٢٩٣
نيم رود : ٢٨
نيويورك : ٥٦

و

وان : ١١٧
ويرجينيا : ٢٨٠
ورامين : ١٦٤—١٦٥،١٦٧_١٦٨

هـ

هرات : ٥٨،٧٣،١٦٥،٢٠٤_٢٠٥،٣٦١،
٣٧٨،٣٩٧
هرمز: ٩٧_٩٨،١٠١،٣٥٨،٣٩٢
هلشتاين : ٣٠٢
همدان : ٧٢،١٣٢،١٥٤، ١٧١، ٢٦٣،
٢٨٠
هند : ١٤_ ١٦،١٩،٢١_ ٢٢،٢٩_٣٠،
٣٢،٤٤،٤٦ _٤٨،٦٥،٦٧،٨١،٩٩،
١٠٢، ١٣٦، ١٤٢ _١٤٣، ١٦٧،
١٨٢، ١٨٩، ١٩١، ٢٤٥، ٢٥١،
٢٧١، ٢٧٧ _ ٢٧٩،٢٨١، ٢٩٥،
٣١٠، ٣١٢_٣١٥، ٣٤٨، ٣٥٠،
٣٨٧_٣٨٨

ی

يزد : ٣٧٩،٣٩٦
يمن : ٣٤

۳ - کتابها ومجله ها

الف

آثارایران (کتاب) : ۳۸۷-۳۸۸
احوال وآثارمیرعماد : ۵۹
ارمغان علمی (کتاب) : ۳۸۹
ایران کوده : ۳۴۴
انوارسهیلی : ۳۸۸-۳۸۹
احسن التواریخ روملو: ۱۲۶،۲۷۲
احوال وآثارمیرعماد : ۶۴-۶۵
اسکندرنامه : ۴۰
ایترپرسیکوم : ۱۳،۸۰،۸۸،۲۱۴،۲۳۶،
۳۵۵

ب

بازگشت ده هزارنفر(کتاب) : ۲۶۳
بهاء التواریخ : ۳۴۴
برهان قاطع : ۳۳۱
بحرالجواهر: ۲۷۴
بحیره : ۴۴

پ

پیدایش خط وخطاطان (کتاب) : ۶۲-
۶۳

ت

تاریخ احمد رازی : ۱۲۸
تاریخ ادبیات براون : ۲۷،۱۵۸،۲۴۹
تاریخ الفی : ۳۴۴
تاریخ انقلاب الاسلام : ۱۲۵
تاریخ خلدبرین: ۱۹،۲۲-۲۳،۳۲،۷۸-
۷۹، ۸۱، ۹۲،۱۰۵، ۱۱۰، ۱۱۶-
۱۱۷، ۱۲۴ - ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۲۹،
۱۳۸، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۹،
۱۷۵، ۱۸۰، ۱۸۶، ۱۹۱- ۱۹۲،
۱۹۵، ۱۹۷، ۲۱۴- ۲۱۵، ۲۲۴،
۲۴۳، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۹۷، ۳۰۹،
۳۱۸-۳۱۹، ۳۴۴- ۳۴۵، ۳۴۹،
۳۶۰، ۳۶۴، ۳۶۸- ۳۶۹، ۳۹۴،
۴۰۱، ۴۱۶
تاریخ عباسی : ۱۱، ۱۹، ۲۴-۲۵، ۵۴-
۵۵، ۷۳، ۸۲، ۸۴، ۸۷، ۱۰۵، ۱۰۸،
۱۱۰-۱۱۲، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۷،
۱۳۰ ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۲- ۱۴۳،
۱۵۶، ۱۶۶، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۶،
۲۱۲، ۲۱۴- ۲۱۶، ۲۲۷، ۲۳۱،
۲۳۷، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۴۹- ۲۵۰،
۲۷۳، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۸،
۳۰۰، ۳۱۹، ۳۲۷- ۳۲۸، ۳۳۰-
۳۳۱، ۳۳۵- ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۵۰،
۳۶۱، ۳۶۳، ۳۶۵- ۳۶۶، ۱۳۷،
۳۸۳
تاریخ قصص الخاقانی : ۱۲۰، ۲۰۰-۲۰۱،
۲۱۴
تاریخ کارتلی (گرجستان) : ۲۰۳، ۲۱۳،
۲۲۲، ۲۲۴، ۲۳۸
تاریخ گرجستان : ۲۲۴
تاریخ گیلان : ۸۵، ۱۱۹، ۱۲۸، ۱۳۷،
۱۵۰-۱۵۱، ۲۹۶، ۳۰۶، ۳۲۹
تاریخ ملت گرجستان : ۲۲۴
تاریخ منظوم شاه عباس ۱۹۶ ، ۳۱۱
تحفة العراقین ۰ ۴۸
تحفهٔ سامی :۲۷۸
تذکرهٔ آتشکده : ۲۶، ۳۳، ۴۹
تذکرة الخطاطین : ۵۷. ۶۴
تذکرة الشعراء محمد عبدالغنی خان :
۴۹
تذکرة الملوک : ۴۰۴، ۴۱۶

تذکرهٔ خط وخطاطان : ۵۵
تذکرهٔ خوشنویسان : ۶۵،۶۳
تذکرهٔ روز روشن : ۴۱،۲۶
تذکرهٔ ریاض الشعراء : ۲۵۶،۵۴،۴۹
تذکرهٔ شمع انجمن : ۴۹
تذکرهٔ صبح گلشن : ۲۴۵،۴۹
تذکرهٔ گلستان هنر: ۲۶_۲۷،۵۳_۵۶ ۷۱،۵۸
تذکرهٔ مجمع الخواص : ۷۳،۴۹،۳۱
تذکرهٔ میخانه : ۲۸–۳۰،۳۳،۴۴،۴۷، ۲۶۰،۴۹
تذکرهٔ نگارستان سخن : ۶۹
تذکرهٔ نصرآبادی : ۲۳_۲۴، ۲۶_۲۸، ۳۲،۳۴_۳۷، ۴۰، ۴۳،۴۸_۴۹ ، ۵۶،۶۶، ۱۰۸،۱۷۴،۱۸۲ ۲۰۰ – ۲۰۲، ۲۴۶، ۲۴۸ – ۲۴۹،۲۷۴، ۲۸۱،۲۹۱،۳۳۱،۳۷۱
تذکرهٔ هفت اقلیم : ۴۹
توزك جهانگیری : ۱۷۹،۱۸۲_۱۸۳

ج

جام جهان نمای عباسی : ۲۵۷_ ۲۵۸، ۲۸۱
جنگ نامه یافتوحات شاه عباس نامدار: ۷۳

ح

حدائق المعانی : ۲۷۷
حمزه (داستان) : ۳۸

خ

خلاصة الاشعار: ۳۴۴
خلاصة التواریخ : ۱۲۶، ۱۷۰، ۱۸۵، ۲۰۳،۳۴۴

د

دانشمندان آذربایجان : ۲۵
دیوان خواجه حافظ : ۳۴۵

ذ

ذیل عالم آرای عباسی : ۱۰۲ ، ۱۹۵ ، ۱۹۷،۱۹۹_۲۰۱،۳۹۱،۳۹۴

ر

رسالهٔ جنگ چالدران : ۱۲۵،۲۳۳
روابط ایران واروپا دردورهٔ صفویه(تاریخ): ۸۰–۹۰،۹۷_۹۸،۲۰۶
روضة الصفای ناصری : ۳۴۴
روضةالصفویه : ۸۹،۹۲،۹۵،۱۱۴،۱۲۴_ ۱۲۶، ۱۲۹ ، ۱۷۷_۱۷۸، ۲۲۲، ۲۲۴–۲۲۵،۲۸۶،۲۹۴،۳۴۷

ز

زبدة التواریخ : ۱۱۰،۱۷۲،۱۸۰،۱۸۶، ۱۹۵،۲۰۰_۲۰۱،۲۰۷،۲۱۲،۲۲۴، ۲۳۱، ۲۹۰، ۳۰۳، ۳۳۶–۳۳۷، ۳۶۳،۳۹۴
زندگانی شاه عباس اول : ۱۳۲،۱۶۱_ ۱۶۲،۱۶۵،۱۶۷،۴۰۲
زهرالربیع : ۲۵۲،۳۴۵

س

ساقی نامه : ۲۹،۲۵۹
سفرنامهٔ آنتونیودوگوه آ : ۹۰ ، ۱۱۱ ، ۱۱۳،۱۳۸،۱۴۳،۱۴۹،۱۵۴،۱۵۸ ۲۰۵،۲۱۶،۲۴۴،۲۵۷،۲۶۵،۲۹۷ ۳۵۰،۳۵۵
سفرنامهٔ اولئاریوس (آدام) : ۸۲،۹۳، ۹۶،۱۴۰،۱۵۵_ ۱۵۶،۱۷۷،۱۷۹،

۱۸۱_۱۸۵، ۱۹۱_۱۹۲، ۱۹۵، ۲۱۴،
۲۵۷ ، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۸۰، ۳۰۲،
۳۰۷، ۳۱۶، ۳۳۰، ۳۵۸، ۳۸۲،
۳۹۰، ۳۹۲، ۳۹۴، ۴۰۴، ۴۱۶
سفرنامهٔ پی یترودلاواله : ۱۱_۱۳، ۱۵_
۱۶، ۷۹، ۸۴، ۸۹، ۹۳، ۱۰۴، ۱۰۷،
۱۱۱، ۱۱۴، ۱۳۱_۱۳۲ ، ۱۳۵،
۱۳۹ _۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۷ _ ۱۴۹،
۱۵۴_۱۵۵، ۱۵۷، ۱۷۳، ۱۸۱_۱۸۲،
۱۸۹ _ ۱۹۱، ۱۹۳_۱۹۵، ۱۹۹،
۲۰۷، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۲۱، ۲۲۴، ۲۲۶_
۲۲۷، ۲۳۱_۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۸_
۲۳۹، ۲۴۴، ۲۵۱ ، ۲۶۰_۲۶۳،
۲۶۵، ۲۶۷_ ۲۶۸، ۲۷۵، ۲۷۹_
۲۸۸_۲۸۹، ۲۹۴_۲۹۵، ۳۰۲_
۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۹_ ۳۲۰، ۳۲۵،
۳۲۷، ۳۳۶_۳۳۷، ۳۵۰، ۳۵۴،
۳۵۶_۳۵۷، ۳۵۹، ۳۶۷، ۳۷۰_
۳۷۱، ۴۱۶
سفرنامهٔ تکناندرفن دربابل : ۱۳۳
سفرنامهٔ دن گارسیا دوسیلوافیگوه را :
۲۲، ۸۴_ ۸۵، ۸۷، ۹۹، ۱۰۱، ۱۷۳،
۱۸۷، ۱۹۳، ۲۰۶، ۲۲۷_ ۲۲۸،
۲۳۶، ۲۳۸، ۲۵۰، ۲۶۰، ۲۷۹، ۲۹۰
۳۰۵، ۳۱۱، ۳۲۷، ۳۵۴، ۳۵۹
سفرنامهٔ ژان باپتیست تاورنیه: ۲۷، ۹۸،
۱۰۲، ۱۳۰، ۱۴۸، ۱۷۳، ۱۸۳،
۱۸۵، ۲۷۵ _ ۲۸۰، ۳۱۶، ۳۲۹،
۳۵۶، ۳۵۸، ۳۷۲، ۳۹۳_۳۹۴_۴۱۶
سفرنامهٔ ژرژمنوارینگ : ۲۶۸ ، ۲۹۰،
۳۰۶، ۳۵۵، ۳۷۵
سفرنامهٔ سرتوماس‌هربرت : ۱۳، ۱۳۷،
۱۵۰، ۱۸۱، ۱۹۲، ۲۱۳، ۲۶۰، ۲۷۳،
۲۸۱، ۳۵۴
سفرنامهٔ شاردن : ۱۱۲، ۱۲۹ ، ۱۷۲_
۱۷۳، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۲۲،
۲۲۴، ۲۷۳، ۲۸۰، ۳۵۷_ ۳۵۸،
۴۰۸، ۴۱۱، ۴۱۶
سفرنامهٔ کرنلیوس دوبروین : ۴۱۶
سفینهٔ خوشگو: ۴۹

ش

شاهنامه : ۲۷، ۳۶_۳۷، ۶۱
شرفنامه بدلیسی : ۲۱۲

ع

عرفات عاشقین : ۱۹، ۲۵_۲۶، ۳۱، ۳۵،
۳۸_۳۹، ۴۹، ۵۴، ۷۳، ۷۸، ۲۴۳،
۲۴۶، ۲۷۴_۲۷۵، ۳۴۴
عالم‌آرای عباسی : ۲۳، ۲۷_۲۸، ۳۱_۳۳،
۴۶، ۴۹، ۶۲، ۶۶، ۶۹_ ۷۰، ۷۷،
۷۹، ۸۱_ ۸۲، ۹۰، ۹۳_۹۴، ۹۷،
۱۰۵، ۱۱۰_۱۱۱، ۱۱۴، ۱۱۶_۱۱۷،
۱۱۹، ۱۲۲ _ ۱۲۴، ۱۲۶_ ۱۲۹،
۱۳۴_۱۳۵، ۱۳۸_۱۳۹، ۱۴۳،
۱۵۲_ ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۷_۱۶۸ ،
۱۷۵_ ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۸۵_۱۸۶،
۱۸۹، ۱۹۲، ۱۹۵، ۱۹۷، ۱۹۹،
۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۷ ، ۲۱۴، ۲۲۲،
۲۲۴، ۲۲۶ ، ۲۳۹، ۲۴۳، ۲۴۵،
۲۴۸، ۲۵۶، ۲۵۹، ۲۷۳، ۲۸۷_
۲۸۸، ۲۹۱، ۲۹۶_ ۲۹۷، ۳۰۸_
۳۰۹، ۳۱۸_ ۳۱۹، ۳۳۵_ ۳۳۶،
۳۴۳، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۵۷، ۳۶۰،
۳۶۴_۳۶۵، ۳۶۷ _ ۳۶۹، ۳۷۳،
۳۷۹_۳۸۰، ۳۹۴، ۴۰۰، ۴۱۶

ک

کتاب التنبیهات : ۳۴۸
کتاب خرقه : ۵۴_۵۵
کلمات الشعراء (رجوع شود به تذکرهٔ
سرخوش)

م

مآثرالامرا : ٣٤٤
مآثررحیمی : ٣٠٢
مثنوی آذر وسمندر: ٤٣
مثنوی حسن گلوسوز: ٤٣
مثنوی ذره وخورشید : ٤٣
منظومهٔ سبعهٔ سیاره یاهفت آشوب یاهفت سیاره : ٤٢ /
مثنوی سلیمان وبلقیس : ٤٣
مثنوی شعلهٔ دیدار: ٤٣
مثنوی فرهاد وشیرین : ٤٨
مثنوی کعبهٔ دیدار:٣٩٠
مثنوی محمود وایاز: ٤٢-٤٣
مثنوی مجمع الانهار: ٣٩
مثنوی می ومیخانه : ٤٣
مثنوی ناز ونیاز: ٤٩
مثنوی وامق وعذرا : ٦٧،٤٧
مجلهٔ ارمغان : ٧١،٦٧
مجلهٔ اطلاعات ماهانه ٤٠١
مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات : ٢٣٣
مجلهٔ سخن : ١٢٦،٣٤
مجلهٔ یادگار: ٥٦،٢٠
مجموعهٔ خیال : ٢٩
مخزن الاسرار: ٣٩،٢٧
مرآت البلدان : ٣٦٩
مرد امروز(نامه) : ٣٨٠
مرقع گلشن : ٣٨٧-٣٨٨
مکتب عرفان : ٣٤
منتخبات ایرانی : ١٢٨

ن

نقاوة الاثار: ٣٠،٣٢،١١٠، ١١٥، ١٢٤، ٣٤٤،٣٠١،٢٩٥،٢٨٧،١٦٩
نگارستان سخن : ٤٩

و

وضع ایران درسال ١٦٦٠ م . (سفرنامهٔ پررافائل دومان) : ٣٢٩، ٣٩٨،٤٠٥- ٤١٦،٤١٠،٤٠٨،٤٠٦
وضع فعلی کشورایران (سفرنامهٔ سانسون): ٤١٦،٣٩٩،٣٩٦

ه

هرمزدنامه : ٢٨١،٢٧٧،٢٧١
هشت مقالهٔ تاریخی وادبی : ٣٧٨،٧٣

ی

یادداشتهای تاریخی دربارهٔ صفویه : ١٧٩، ٢٣٥، ٣٢٣-٣٢٤، ٣٧٧ -٣٧٨، ٣٨٤،٣٨٢

فصلهای مجلدات آیندهٔ این تألیف

شاهی ودینداری .
رفتار شاه عباس باعیسویان.
اهمیت اردبیل .
مجلس پذیرائی‌شاه عباس .
سیاست داخلی شاه عباس .
عدالت او .
املاك ومستقلات ودرامد او.
ترتیب تقدیم پیشکشها وهدیه‌ها .
رفتار شاه عباس باسفیران بیگانه .
رفتار اوبا ارامنه .
رفتار او بابیگانگان .
شاه‌عباس وگرجستان .
سیاست خارجی‌او.
سیاست نظامی ولشکری شاه عباس.
علاقهٔ اوبه‌آبادانی .
شاه عباس وتجارت
بیماریهای شاه عباس ومرگ او.

IQBAL LIBRARY
The University of Kashmir
Acc. No. [redacted]
Author [redacted]
Title [redacted]

برخی دیگر از آثار

مؤلف این کتاب

تاریخ

زندگانی شاه‌عباس‌اول، مجلد اول، مقدمات سلطنت‌او از ولادت تا پادشاهی، چاپ‌دانشگاه(۱۳۳۲) وانتشارات کیهان (۱۳۳٤)

زندگانی شاه‌عباس‌اول، مجلد دوم، خصوصیات جسمی، روحی، اخلاقی و ذوقی او چاپ کیهان (۱۳۳٤)

زندگانی‌شاه‌عباس اول، مجلد سوم، دینداری، سیاست مذهبی، سیاست داخلی، عدالت، دارائی و املاك او، چاپ کیهان (۱۳۳۹)

زندگانی‌شاه‌عباس اول، مجلد چهارم، مجلس شاه، رفتار او با بیگانگان و سفیران بیگانه، سیاست خارجی او، چاپ کیهان (۱۳٤۱)

تاریخ ایران ازحملهٔ‌عرب تاحملهٔ مغول، چاپ شرکت نسبی علمی وشرکاء (۱۳۲۵)

تاریخ عمومی درقرون هفدهم وهجدهم، چاپ شرکت مطبوعات (نایاب)

تاریخ جهان در قرون نوزدهم وبیستم، چاپ پنجم، کتابخانهٔ ابن‌سینا (۱۳٤۱)

تاریخ روابط ایران واروپا دردورهٔ صفویه، چاپ تهران (۱۳۱۷)

هشت مقالهٔ‌تاریخی‌وادبی، چاپ دانشگاه تهران، در سال ۱۳۳۰ (نایاب)

چند مقالهٔ‌تاریخی وادبی، چاپ دانشگاه تهران، درسال ۱۳٤۲.

ترجمهٔ تمدن قدیم، تألیف «فوستل دو کولانژ»، چاپ دوم توسط چاپ وانتشارات کیهان (۱۳٤۱)

جغرافیا :

جغرافیای مفصل‌کشورهای بزرگ جهان : چاپ تهران (نایاب)

جغرافیای اقتصادی‌کشورهای بزرگ جهان : چاپ شرکت‌مطبوعاتی پروین

آموزش وپرورش :

اصول آموزش‌وپرورش، چاپ دوم بوسیلهٔ شرکت مطبوعات.

داستان :

ترجمهٔ سرگذشت ورتر ، از گوته، شاعرونویسندهٔ نامدار آلمان، چاپ چهارم وچاپ پنجم (جیبی) ناشر کانون معرفت (در سالهای ۱۳۳۳ و ۱۳۴۲)

داستانهای کوچك از نویسندگان بزرگ ، چاپ بنگاه صفی‌علیشاه (۱۳۳۳)

ترجمهٔ اشعار وآثارنویسندگان بزرگ :

منظومهٔ بیچارگان‌ازویکتورهوگو، بشعر فارسی ، چاپ تهران (نایاب)

ترجمهٔ منتخبی از اشعار ویکتور هوگو ، چاپ بنگاه ترجمه ونشر کتاب (۱۳۳٤)

ترجمهٔ فرهنگ فلسفی‌ازولتر، نویسندهٔ نامی فرانسه، چاپ بنگاه ترجمه ونشر کتاب (۱۳۳۷)

منتخب اشعار رمانتیك ،چاپ دانشگاه تهران (۱۳٤۱)

زیرچاپ :

زندگانی‌شاه‌عباس‌اول ، مجلد پنجم ، بقیهٔ سیاست خارجی او .

تاریخ تملق درایران ، از زمان‌کیومرث تاکودتای ۱۲۹۹ ، بامدارك واسناد معتبر تاریخی .

KASHMIR UNIVERSITY
LIBRARY
Acc. No ....89863....
Date 2-1-72

۱۲۹۰ - کلیات حقوق (جلد اول) : ناصر کاتوزیان ۱۰۰ «
۱۲۹۱ - فیزیولوژی دستگاه گوارش : دکتر سعید اعتصامی ۱۴۰ «
۱۲۹۲ - فرهنگ فنی نفت (جلد دوم) : جلال‌الدین توانا ۱۴۰ «
۱۲۹۳ - زمین شناسی ساختمانی (تکتونیک) : اسد ایران پناه ۱۰۰ «
۱۲۹۴ - شیمی برای دانشگاه (جلد اول): ترجمهٔ یحیی عبده (و) منصورعابدینی ۱۵۰ «
۱۲۹۵ - کالبدشناسی انسانی (سروگردن ، چاپ چهارم) : دکتر منوچهر حکیم (و) دکتر گنج بخش ۲۴۰ «
۱۲۹۶ - حقوق تجارت (جلد دوم) : حسن ستوده تهرانی ۱۱۰ «
۱۲۹۷ - نقشه برداری : قدرت‌الله تمدنی ۲۰۰ «
۱۲۹۸ - آب شناسی (چاپ سوم) : محمدجواد جنیدی ۹۴ «
۱۲۹۹ - فهرست مقالات حقوقی : زیرنظر ایرج افشار ، تنظیم موسی‌زاده (و) صمدانی ۱۰۰ «
۱۳۰۰ - روشهای آزمایش شیر وفرآورده‌های آن (جلد اول): دکتر عباس فرخنده ۱۲۰ «
۱۳۰۱ - بیماریهای ارثی (جلد دوم) : دکتر محمدعلی مولوی ۲۶۰ «
۱۳۰۲ - بیماریهای ویروسی نباتات : مرحوم علی منوچهری کاشانی ، بکوشش فریور اسکندری ۸۵ «
۱۳۰۳ - یادداشتهای قزوینی (جلد دوم ، چاپ دوم) : بکوشش ایرج افشار ۷۰ «
۱۳۰۴ - ژنتیک باکتریها : دکتر حسن تاج بخش ۱۲۰ «
۱۳۰۵ - اصول ومبانی جغرافیای سیاسی : درّه میرحیدر ۱۷۰ «
۱۳۰۶ - کاوشهای عقل نظری : مهدی حائری یزدی ۹۵ «
۱۳۰۷ - شیمی تجزیه ، اصول مقدماتی (چاپ دوم) : علی اکبر پریمن ۱۳۵ «
۱۳۰۸ - شناخت روش علوم یا فلسفه علمی : فلیسین شاله، ترجمهٔ یحیی مهدوی ۶۰ «
۱۳۰۹ - بیماریهای گیاه - قارچهای انگلی (جلد پنجم) : عزت‌الله خبیری ۷۰ «
۱۳۱۰ - اصول گداز واستخراج فلزات (جلدسوم ، چاپ‌دوم) : هادی یگانه‌حائری ۱۱۰ «
۱۳۱۱ - قصهٔ حمزه (حمزه‌نامه) جلد دوم : بکوشش جعفر شعار ۷۰ «
۱۳۱۲ - رادیوالکتریسیته (چاپ دوم) : ناصرقلی قاجار رحیمی ۱۹۰ «
۱۳۱۳ - اصول پرورش طیور : دکتر مرادعلی زهری ۱۶۰ «
۱۳۱۴ - باغبانی (جلد چهارم) : حسن شیبانی ۱۶۰ «
۱۳۱۵ - حقوق بین‌الملل عمومی (جلد اول) : محمدعلی حکمت ۱۶۵ «
۱۳۱۶ - قضا دراسلام (چاپ‌دوم) : محمد سنگلجی ۸۰ «
۱۳۱۷ - شرح مثنوی شریف (جلد دوم) : بدیع‌الزمان فروزانفر ۱۱۰ «
۱۳۱۸ - شیمی صنعتی آلی : محمدعلی رحمتی ۱۷۰ «
۱۳۱۹ - ترجمهٔ فارسی شرایع‌الاسلام (جلد دوم) : بکوشش محمدتقی دانش پژوه ۱۵۰ «
۱۳۲۰ - حل‌المسائل آنالیز (جلد دوم) : حسن عطاری نژاد ۱۶۵ «
۱۳۲۱ - جنایت ومکافات (جلد دوم) : مهری آهی ۷۰ «
۱۳۲۲ - اقتصاد عمومی (جلد اول ، چاپ دوم) : علی‌محمد اقتداری —

فهرست آخرین انتشارات دانشگاه تهران

۱۲۶۱	- نسخه های خطی - نشریه کتابخانه مرکزی (دفترپنجم): بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه (و) ایرج افشار	۲۲۰ »
۱۲۶۲	- گیاهشناسی سیستماتیک (چاپ دوم) : دکترمحمد درویش	۱۲۰ »
۱۲۶۳	- قارچهای سمی وخوراکی : دکتر فتح الله فلاحیان	۱۲۰ »
۱۲۶۴	- تاریخ دیپلماسی عمومی (جلد دوم چاپ دوم) : دکترمحسن عزیزی	۱۳۰ »
۱۲۶۵	- سنگواره‌های ذره‌بینی (میکروپالئونتولوژی) : دکترعباس کیمیائی	۱٤۰ »
۱۲۶۶	- جراحی دهان (جلد دوم) : دکتر رضا مهران (و) دکترمرتضی معین زاده	۸۰ »
۱۲۶۷	- قصهٔ حمزه (حمزه‌نامه) جلد اول : تصحیح دکترجعفرشعار	۸۵ »
۱۲۶۸	- آندوسکوپی گوش وحلق وبینی: پروفسوراعلم-دکترمعین زاده-دکترخسروی	۱۳۵ »
۱۲۶۹	- فرآورده‌های دامی : دکترمحمد ستاری	۱۱۰ »
۱۲۷۰	- بیماریهای کبد : دکتر ریحان‌الله سرلتی	۱۷۰ »
۱۲۷۱	- جنگ سرد : دکترابوالحسن سعادتمند	»
۱۲۷۲	- مکانیک فیزیک (چاپ چهارم) : دکتر کمال‌الدین جناب	۱٤۰ »
۱۲۷۳	- اصول تحقیقات آماری : دکترجعفر بوشهری	— »
۱۲۷٤	- شیمی وتصفیه آب : دکترشمس مصباح	۱۲۰ »
۱۲۷۵	- جواهرالآثار : ترجمه عربی مثنوی : جواهر کلام	٤۰۰ »
۱۲۷٦	- فلسفه عمومی یا مابعدالطبیعه : تألیف پل فولکیه	۱۵۰ »
۱۲۷۷	- فارما کولوژی عمومی (چاپ دوم) : دکتراحمد عطائی	۱۲۰ »
۱۲۷۸	- تاریخ الحکماء قفطی : بکوشش بهین دارائی	۲۳۰ ریال
۱۲۷۹	- بختیارنامه وعجائب البخت (جلد دوم): بکوشش ذبیح الله صفا	۱۰۰ »
۱۲۸۰	- شیمی آنالیتیک (جلد اول، چاپ دوم) : حسین زادمرد	۲۵۰ »
۱۲۸۱	- آمار پیشرفته وبیومتری : عباسقلی خواجه‌نوری	۲۰۰ »
۱۲۸۲	- زندگانی شاه عباس اول (جلد اول، چاپ چهارم) : نصرالله فلسفی	۸۰ »
۱۲۸۳	- دیوان اشراق آصفی : زیرنظر ذبیح الله صفا	۷۰ »
۱۲۸٤	- پتانسیلهای زیستکهربائی : حبیب الله ایزدیان	۱۰۰ »
۱۲۸۵	- مواردا ستعمال الکترولیتها درجراحی : دکترجهانگیر میرعلاء	۸۲ »
۱۲۸٦	- قصص قرآن مجید : برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری	۲۰۰ »
۱۲۸۷	- سیاست ملی وپیشرفتهای اجتماعی : احمد علی‌آبادی	۸۰ »
۱۲۸۸	- سازمان ومدیریت : علی محمد اقتداری	— »
۱۲۸۹	- تاریخ ملل قدیم آسیای غربی (چاپ سوم) : احمد بهمنش	۱۲۰ »